BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES,

Nos. 449, 454, 460, 471, 477, and 480.

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PAṆḌIT SATYAVRATA SÁMAS'RAMÍ.

VOL. I.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

1882.

निरुक्तम्।

(निघण्टुः)

अत्रिगोत्रश्रीदेवराजयज्वकृत'निर्वचन'नामटीकासहितम्।

श्रीलश्री

बङ्गदेशीयासियातिक्समाजाभ्यर्थनया व्ययेन च

काश्यधीतवेदादि-वङ्गसामगेन

श्रीसत्यव्रतसामश्रमिभट्टाचार्य्येण

सम्पादितम्।

प्रथमो भागः।

कलिकाताराजधान्याम्

बाप्तिस्टमिशनयन्त्रे मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८०४॥

॥ अथ ॥

॥ निरुक्त(निघण्टु)-पठितपदानामकारादिक्रमेण सूची ॥

मस्येति 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु (३,२,२०)'—इति टः, वपुष्करं सद् वकारलोपेन पुष्करम्; पृषोदरादिः। "विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त (ऋ० सं० ७,३३,११)"—इति निगमः॥

(१४) सगरः। सहशब्दपूर्वात् 'गॄ निगरणे (तु० प०)'—इत्यस्मात् 'ऋदोरप् (३,३,५७)', सहस्य सभावः (६,३,७८)। सह गिरन्त्यस्मिन् स्थिता आदित्यरश्मयो भौमरसमिति सगरः। सह उद्गिरन्त्यस्मिन् स्थिता मेघा वर्षोदकमिति वा। यद्वा; गीर्यते अभ्यवह्रियते विद्यते इति गरः उदकम्, तेन सह वर्त्तते इति सगरः। तथाच—'रश्मयश्च देवा गरगिरः'—इत्यत्र गट(रा)द्रदेवः 'गरमुदकं गिरन्ति गरगिरः'—इति भाष्यं कृतवान्। यद्वा; 'गॄ शब्दे (क्र्या० प्वा० प०)'—इत्यादि। गीर्यते इति गरः शब्दः पूर्ववत्, गरेण शब्देन सह वर्त्तते इति सगरः;—आकाशोहि स्वगुणेन शब्देन सहैव सर्वदा वर्त्तते। "अपः प्रेरयं सगरस्य बुध्नात् (ऋ० सं० १०,८९, ४)"—इति निगमः॥

(१५) समुद्रः*। समुद्द्रवन्ति सङ्गता ऊर्द्धं द्रवन्ति गच्छन्त्यस्मादापोरश्मिभिराकृष्यमाणा आदित्यमण्डलम्। समुत्-पूर्वात् द्रवतेर्गत्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति अपादाने ड-प्रत्यये टि-लोपे च रूपम्। यद्वा; संहता अभिद्रवन्त्येनमापो भौमरसलक्षणा वायुना प्रेर्यमाणाः आदित्यमण्डलाद्वा वर्षाकाले रश्मिभिः प्रवर्त्तमानाः। अत्र उदित्येष उपसर्गोऽभीत्यर्थे वर्त्तते; कर्मणि ड-प्रत्ययइति विशेषः।

---

* प० ५, ६। निरु० २, १०. १०, ३२. ११, ४१. १२, ३१।

सम्मोदन्तेऽस्मिन् भूतानि अन्तरिक्षचारीणीति वा। सम्पूर्वात् 'मुद हर्षे (भू० आ०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २,१ २)'—इत्यादिना अधिकरणे रक्-प्रत्यये, समो म-लोपे च रूपम्। यद्वा; 'सम्'—इत्येकीभावे, उदकात् उच्छब्दः, रो मत्वर्थीयः। एकीभूत-मुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्विति उदकशब्दस्योद्भावश्छान्दसः। यद्वा; सम्पूर्वात् 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २,१ २)'—इत्यादिना कर्त्तरि रक्-प्रत्यये कित्त्वान्नलोपे च समुद्रः। समुनत्ति वर्षेण भुवनं समुद्रः। "एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश (ऋ० सं० ८,६,१ ६,४)"—इति निगमः॥

(१ ६) अध्वरम्*। अध्वा व्याख्यातः (२९पृ०)। अध्वानं मार्गं राति ददाति (अदा० प०) खस्मिन् गच्छतां पद्म्यादीनां। यद्वा; अध्वा मार्गो विद्यतेऽस्मिन् मेघादीनाम्। रो मत्वर्थीयः। यद्वा; ध्वरतिर्हिंसाकर्मा (निघ० २,१९), तत्प्रतिषेधः। अध्वर्त्तव्यं न हिंस्य-मित्यर्थः। नञ्-पूर्वात् ध्वरतेः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३, ११८)'—इति घः। "श्रिप्रू क्रीळन्तौ परि याता अध्वरम् (ऋ० सं० ८,३,२३,३)"—इति निगमः। 'अध्वरं यज्ञम्'—इति स्कन्दस्वामी व्याख्याति; तदा निगमोऽन्वेषणीयः॥

इति षोडशान्तरिक्षनामानि ॥ ३ ॥

---

* प० ३, १७। निरु० १, ८. ६, १३. १०, १९।

॥ अध्यायानां खण्डानाञ्च सूची ॥

निरुक्तम्।

अथैषा महती विप्रतिपत्तिः—किमिदं निरुक्तमिति? वेदार्थोपकारिणां षण्णां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वप्रतिपादके शिक्षावाक्ये अन्यतमस्य निरुक्तस्यैव नाम श्रूयते न तु निघण्टोः। तथाहि—

"छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षु र्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते॥
शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते॥"–इति।

परं निरुक्तग्रन्थदर्शनात् विशेषतस्तदारम्भप्रस्तावदर्शनादेव स्फुटमुपलभ्यते नासौ कश्चिन्मूलग्रन्थोऽपि तु समाम्नायसङ्गृहीतपदपेटिकारूपस्य 'निघण्टु'-नामकस्य कस्यचित् टीकाग्रन्थ एवायमिति। तथाहि—"समाम्नायः समाम्नातः, स व्याख्यातव्यः; तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते"—इत्यादिः। तदत्र ऋक्संहिताभाष्यावतरणिकायामुक्तः सायणीयसिद्धान्त एव शरणम्। तद्यथा—

"अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्। गौः ग्मा ज्मा क्ष्मा क्षा क्षमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्यन्तो यः पदानां समाम्नायः समाम्नातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते। एतावन्ति पृथिवीनामान्येतावन्ति हिरण्यनामानीत्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात्। तदेतन्निरुक्तं त्रिकाण्डम्। तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम्—

'आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमन्तथा ।
तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः ॥
गौराद्यपारपर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम् ।
जहात्युल्बमृबीषान्तं नैगमं सम्प्रचक्षते ॥
अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते ।
अग्न्यादिदेवीऊर्जाहूत्यन्तः क्षितिगतोगणः ॥
वाय्वादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः ।
सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थानदेवता इति ॥
गवादिदेवपत्न्यन्तं समाम्नायमधीयते ॥'-इति ।

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां सङ्घो यत्र प्रायेणोपदिश्यते, तत्र निघण्टुशब्दः प्रसिद्धः; तादृशेष्वमरसिंह-वैजयन्ती-हलायुधादिषु दश निघण्टव इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दसङ्घोपदेशात् आद्यकाण्डस्य नैघण्टुकत्वम् । तस्मिन् काण्डे त्रयोऽध्यायाः । तेषु, प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्यविषयाणि नामानि । द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये तदुभयद्रव्यगततनुबहुल-ह्रस्वत्वादिधर्मविषयाणि ॥ निगमशब्दो वेदवाची । यास्केन तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात् । तस्मिन्निगमे एव प्रायेण वर्त्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन् काण्डे उपदिष्टत्वात् तस्य काण्डस्य नैगमत्वम् ॥ पञ्चमाध्यायरूपस्य तृतीयकाण्डस्य दैवत्वं विस्पष्टम् ॥ पञ्चाध्यायरूपकाण्डत्रयात्मके एतस्मिन् ग्रन्थे परनिरपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वात् तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वम् ॥ तद्व्याख्यानञ्च समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्या

स्याम्नाव्यमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यन्त इति व्युत्पत्तेः ॥"

एवञ्च निघण्टो रेवापरं नाम निरुक्तम्; किञ्च तात्स्थ्यात् तच्छब्दइतिन्यायात् यास्ककृतैव तदीयटीकापि निरुक्तमेवोच्यते इति फलितम् । अतो निरुक्तसम्पादने प्रवर्त्तमानेन मया आदौ निघण्टुनामकनिरुक्तं ततश्च तट्टीका यास्कीया निरुक्तमिति प्रसिद्धा सम्पाद्यते; तत्र च यास्कीयनिरुक्ते आद्यकाण्डस्य प्रतिपदनिर्वचनादर्शनात् द्वितीयतृतीयकाण्डयोश्च व्याख्यातेष्वपि पदेषु प्रकृति-प्रत्ययादीनां स्फुटमनुपलब्धेः अपरापि टीका देवराजीया ऋज्वर्थनामिका निघण्टुग्रन्थेन साकमापाद्यते ॥

अथ निघण्टु-पाठभेद-सङ्ग्रहायापादित-पुस्तकानां नामकरणादिकं ज्ञाप्यते—

क . . . ऋज्वर्थाभिधटीकापुस्तकम् । विवरणम्—पत्राणि १६७, प्रतिपृष्ठपङ्क्तयः ११, पत्रपरिमाणम् १२ × ५॥ इञ्च । जीर्णमल्पाशुद्धम् ।

ख . . . मत्क्रीताधीतपुस्तकम् । वि०—प० २६, प्र० पृ० पं० ७, प० प० ६। × ४ इञ्च । प्राचीनं शुद्धञ्च ।

ग . . . काशीवासि-मङ्गलदेवपुस्तकम् । वि०—प० १९, प्र० पृ० पं० ८, प० प० ९॥ × ३॥। इञ्च । प्राचीनतमं शुद्धञ्च ।

घ . . . ऋज्वर्थाभिधापरटीकापुस्तकम् । वि०—प० ३२, प्र० पृ० पं० १३, प० प० १०॥ × ४॥ इञ्च । अर्द्धाधिकखण्डितं स्पर्शासहमतिजीर्णमतिशुद्धञ्च ।

ङ . . . रडल्फरोथ्-प्रकाशित-यूरोपमुद्रितपुस्तकम्। शुद्धम्।

च . . . आदिब्राह्मसमाजीयपुस्तकम्। वि०—प०८, प्र० पृ० पं०१०, प० प०१२×४। शुद्धं। नवीनमशुद्धञ्च।

A, B, C, ⎫ रडल्फरोथ्-सङ्गृहीतपुस्तकानि।
D, E, F. ⎭ एषां विवरणानि तत्रैव द्रष्टव्यानि॥

पु०—पुरस्तात् द्रष्टव्यम्। प०—परस्तात् द्रष्टव्यम्।

मुद्रितातिरिक्तानामेषां लिपिकालनिर्णयेऽहमसमर्थः क-ख-च-पुस्तकेष्वलेखात्तदन्येष्वन्तिमपत्राभावाच्च।

एषु;—ख, ङ, च, A, B, F-एषां षण्णामेकादर्शानुलिपित्वमिवैक्यं दृश्यते प्रायः सर्वत्रैव। येऽपि भेदाः च-पुस्तके दृश्यन्ते, ते तु नूनमादर्शाक्षरबोधभ्रममूलका एवेति स्फुटमनुभूयते; सम्भाव्यते हि तुल्याकारप्रायाणां पकारयकारादीनां नागराक्षराणां भेदबोधाल्पज्ञेन केनचिद् वाङ्गेन तथा लिखितुं, यथा "रिपः"-इति लेखे 'रियः'-इति। एवं ग, C, D, F-इत्येषां चतुर्णामपि एकादर्शानुलिपित्वमिवेति।

अथ क-घ-पुस्तके द्वे एव कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिरादापादिते। तत्र घ-पुस्तकन्तु कृज्ज्वर्थटीका-सारसङ्गृहीतं ग्रन्थान्तरमिव बुध्यते, तस्य क-पुस्तकापेक्षया बहुशो न्यूनत्वदर्शनात्। परमनयोः प्रतीकपाठे त्वैक्यमेव सर्वत्र प्रायः; क्वचित् ख-श्रेणीपुस्तकैः क्वचिच्च ग-श्रेणिकैश्च साम्यमपि। इह च सर्वत्रैव प्रायः क-पुस्तकमेव प्राधान्येनावलम्ब्यते, टीकायास्तदनुयायित्वात्; यत्र यत्र च टीकया सह टीकाधृतपाठस्य विरोधो लक्ष्यते, तत्र तत्र तु टीकासम्मतपाठः खादिपुस्तकीयोऽपि गृह्यत एव क्रियते च क-पुस्तकस्यानादरः॥

सम्पादकः।

॥ निरुक्तम् (निघण्टुः) ॥

टीका-भूमिका ॥

महस्त्वय्यन्तकान्तारसञ्चारिकरिणं मुखे* ।
मदालदैत्यमातङ्गभङ्गे केसरिणं भजे† ॥ १ ॥

नमस्त्रिधाम्ने शिपिविष्टनाम्ने§
निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम् ।
अवाप यास्को विविधेषु यागे-
ष्वनेन|| चाम्नायमभिष्टुवानः ॥ २ ॥

प्रणमामि यास्कभास्करं योऽहृत्तमसः प्रकाशितपदार्थः ।
यस्य भुवनत्रयीमिव गावः¶ प्रकटां त्रयीं वितन्वन्ति ॥ ३ ॥

वागीश्वरं वचोभिर्वसिष्ठमुख्यान्मुनींस्तपोभिश्च ।
अनुकृतवन्तं वन्दे पितामहं देवराजयज्वानम् ? ॥ ४ ॥

---

* यस्य मुखं दृष्ट्वा अयं करीति बुध्यते, तमित्यर्थः । करी चासौ कीदृश इत्युच्यते तस्य विशेषणं कान्तारसञ्चारीति । कान्तारस्य च विशेषणं महस्त्वय्यन्त इति । अत्र त्रयी, पक्षे वेदत्रयपरम्, पक्षे त्रिलोकीपरम् ।

† मदालदैत्यरूपमातङ्गानां भङ्गं पराजयं दलनं वा दृष्ट्वा यः केसरीत्युपलभ्यते तम् ।

‡ यस्य देवस्य मुखदर्शनात् अयं करीति विक्रमदर्शनाच्चायं केसरीति बुध्यते, तं करित्वकेसरित्वोभयधर्माक्रान्तं महाबलं गजाननं देवं भजे इत्यर्थः ।

§ शिपिविष्टोऽत्र सविता, स च जगत्प्रसविता; अस्य आदित्यो वा विचारान्तरम् । (निरु० ५, ७-८-९ । ऋ० सं० ७, ९९, ७;—१००, ५;—६) ।

|| 'अनेन' सवित्रा प्रेरित एव 'यास्कः' [तथा च श्रूयते 'धियो योनः प्रचोदयात्' ऋ० सं० ३, ६२, १०]; 'विविधेषु यागेषु' विविधयागसिद्ध्यर्थं [निमित्तात् कर्मयोगे (२, ३, ३६ वा०)—इति सप्तमी] 'आम्नायमभिष्टुवानः' सन् 'निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम्' 'अवाप' अतस्तस्मै नम इत्यर्थः ।

¶ किरणाः ।

आचार्यं शाब्दिकानामृचि यजुषि च यद्दृष्टतुल्यप्रभावम्,
वन्दे नैरुक्तवृत्तिक्रममुपनिषदक्षरीणामुपघ्नम्।
आभक्तारं क्रतूनामवनिसुखकरप्रक्रियानुक्रियार्थै,
तातं यज्ञेश्वरार्यं प्रतिहततमसं ज्ञानभास्वन्मयूखैः॥ ५॥
यज्वा 'रङ्गेश'पुरी-'पर्यत'ग्रामवास्तव्यः* ।
विरचयति देवराजो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनम्† ॥ ६ ॥

भगवता यास्केन समाम्नायं नैघण्टुक-नैगम-दैवताकाण्डरूपेण त्रिविधं गवादि-देवपत्न्यन्तं निब्रुवता नैगम-दैवताकाण्डपठितानि पदानि प्रत्येकमुपादाय निरुक्तानि दर्शित-निगमानि च, नैघण्टुक-काण्डपरिपठितानान्तु गवाद्यपारेऽन्तानामेकचत्वारिंशच्छतत्रयाधिक-सहस्रं‡ सामान्येन 'एतावन्त्यस्य सत्वस्य नामधेयानि'—इति व्याख्याय तत्र प्रदर्श्य कतिचिदेव निरुक्तानि, तथा कानिचिदेव दर्शितनिग-मानि; अन्यानि तु ग्रन्थविस्तरभीत्या सामान्येन निर्वचनलक्षण-स्योक्तत्वात् बुद्धिमद्भिर्निर्वक्तुं सुशक्यानीत्यभिप्रायेण चोपेक्षितानि। स्कन्दस्वामी च तत एव निरुक्तमनुजगाम।

---

* वासकारी। 'वसेस्तव्यत कर्त्तरि णिच्च'—इति पा० ३, १, ९६ वा०।

† यदि च काण्डत्रयात्मकस्य समग्रस्य 'निघण्टु'-इति प्रसिद्धस्य निरुक्तग्रन्थस्य व्याख्यानं कर्त्तव्यमस्ति, तथापि विशेषतो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनार्थएवैषआरम्भ इति सूच-यितुमुक्तं नैघण्टुकेत्यादि।

‡ तथाहि—प्रथमाध्यायीय-सप्तदशखण्डेषु 'गौः'—इत्यादि 'शृङ्गाणि'—इत्यन्तम् पञ्च-दशोत्तर चतुःशतम् (४१५), ततः द्वितीयाध्यायीय-द्वाविंशति-खण्डेषु 'अपः'—इत्यादि 'इनः'—इत्यन्तं षोडशाधिकपञ्चशतम् (५१६), ततश्च तृतीयाध्यायीय-त्रिंशत्खण्डेषु 'उरु'—इत्यादि 'अपारे'—इत्यन्तम् दशोत्तरचतुःशतम् (४१०), एवं सङ्कलनया भवत्युक्तम् (१३४१)।

तत्र तु 'दिवसादित्यस्य च साधारणनामानि स्वरादीनि षट्'—'इदमादीनि, च उपमाभेदात् भेदनामानि द्वादश'—'प्रपित्वे अभीके इत्यादीनि च षड्विंशतिश्च' भाष्यकारेण बहुवक्तव्यत्वात्* प्रकरणश एव निरुक्तानि,† स्कन्दस्वामिना च व्याख्यातानि‡। अतोऽन्येषां§ यथाक्रमेणानिरुक्तेर्निगमाप्रदर्शनाच्च स्वरूपमात्रमप्यध्ययनादेवावगन्तव्यम्||। तच्चाध्ययनं कलियुगे प्रायेण विच्छिन्नसम्प्रदायमासीत्। ततश्च कोशएव¶ शरणमासीत्। तेषु च केषुचिदर्थेषु लेखकप्रमादादिभिः कानिचित्पदान्यधिकान्यासन्, अन्येषु च कानिचिन्न्यूनानि, अपरेषु च कानिचिदपहाय कानिचित् विन्यस्तानि अक्षराणि च विपर्यस्तानि। एवं व्याकीर्णेषु कोशेषु नियमैकभूतस्य प्रतिपदनिर्वचन-निगमप्रदर्शनपरस्य कस्यचिद् व्याख्यानस्याभावात् नैघण्टुकं काण्डमुत्सन्नप्रायमासीत्।

ततश्च पाठसंशोधनार्थं बालानां सुगमत्वाय च तद्गतानां पदानां क्रमेण प्रतिपदनिर्वचननिगमौ प्रदर्शयितुं**,—स्वरादीनीति पूर्वमुक्तस्य

---

* अन्यत्र बहूनि वक्तव्यानीति धियेति यावत्।

† प्रकरणानुगतं यथाक्रमं प्रतिपदमुच्चार्यैव। अत्र च भाष्यकारेणेत्यस्य निघण्टु-भाष्यकारेण यास्केनेत्यर्थो बोध्यः।

‡ अतस्तेषां स्वरूपादिनिर्णयाय न मे श्रमः कश्चनेत्याशयः।

§ 'अतः' एभ्यः उल्लिखितनिरुक्तादिव्याख्यातपदेभ्यः, 'अन्येषां' सर्वेषामेव पदानाम्।

|| अध्ययनस्यात्र पुस्तकाक्षरज्ञानविहीनवैदिकानां सम्प्रदायसिद्धं गुरुपरम्परागतं बोध्यम्।

¶ कोशपुस्तकमेवेत्यर्थः।

** प्रदर्शयितुम्—इत्यस्य अस्मत्परिश्रमः—इत्यन्तेन सम्बन्धः। एतेनैव नैघण्टुक-काण्डीय-स्वकर्त्तव्यतोक्ता। एतावानेव ग्रन्थः कथं न समापितः? प्रत्युत चर्वितचर्वने नैगमादिव्याख्याने कथं प्रयासः स्वीक्रियत इत्याह—स्वरादीनीत्यादि तदुन्मीलयितुमित्यन्तम्।

प्रकरणत्रयस्य, नैगम-दैवताकाण्डगतानाञ्च पदानां भाष्यकारेण निरुक्तानां स्कन्दस्वामिना च तद्व्याख्यातानां, प्रक्रिययोन्मीलयितव्यम्*; बहुशस्तु नैघण्टुककाण्डनिर्वचनानन्तरं तदुन्मीलयितुञ्चायमस्मत्परिश्रमः।

इदञ्च स्वमनीषिकया न क्रियते किन्तु नैघण्टुगतेष्वेव पदेष्वर्द्धशतत्रयमात्राणि पदानि भाष्यकारेणैव तत्र तत्र निगमेषु प्रसङ्गान्निरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु अन्यानि च पदानि शतद्वयमात्राण्युपात्तानि। तेन च समाम्नायपठितानां पदानामन्येभ्यो व्यावृत्त्यर्थं किञ्चिच्चिह्नं कृतम्, अतस्तेषां पाठशुद्धिस्तत्रैव शुद्धा। अन्येषाञ्च पदानामस्मत्कुले समाम्नायाध्ययनस्याविच्छेदात्,—श्रीवेङ्कटाचार्यतनयस्य माधवस्य भाष्यकृतो नामानुक्रमण्याः आख्यातानुक्रमण्याः-स्वरानुक्रमण्याः—निपातानुक्रमण्याः—निर्बन्धनानुक्रमण्याः-तदीयस्य भाष्यस्य च बहुशः पर्यालोचनात्,—बहुदेशसमानीतात् बहुकोशनिरीक्षणाच्च पाठः संशोधितः। निर्वचनञ्च—निरुक्तं,(१) स्कन्दस्वामिकृतां निरुक्तटीकां,(२) स्कन्दस्वामि(क)-भत्रस्वामि(ख)-राहदेव(ग)-श्रीनिवास(घ)-माधवदेव(ङ)†-उवटभट्ट-(च)-भास्करमिश्र(छ)-भरतस्वाम्यादि(ज)-विरचितानि वेदभाष्याणि,(३) पाणिनीयं व्याकरणं,(४) विशेषत उणादि(क) तद्वृत्तिं,(ख) क्षीरस्वाम्यनन्ताचार्यादिकृतां निघण्टुव्याख्यां,(५) भोजराजीयं व्याकरणं,(६)

* अत्र पदे,—इयं प्रकृतिः, अयं प्रत्ययः, इमानि च सूत्रादीनि साधनानि—इत्येवं स्पष्टीकर्त्तव्यमित्यर्थः।

† सायणमाधवात् प्राचीनोऽयं माधवः, 'रजोजुषे जन्मनि सत्त्ववेधसे'—इत्यादिमङ्गलाचरणपूर्वविवरणग्रन्थकारः।

कमलनयनीय-निखिलपदसंस्कारांश्च[७] निरीक्ष्य क्रियते। तत्र च अस्मद्व्याख्येयानां तत्र दृष्टानां पदानां तत्तत्कृतञ्च निर्वचनमुपादाय तदेवास्मत्प्रकरणानुरूपञ्चेदुल्लिख्यते, अननुरूपन्तु किञ्चिद् विपरिणमय्य, अन्येषाञ्च कतिपयानां निरुक्तकारोक्तनिर्वचनसामान्यलक्षणमनुसृत्य, निरुक्तिः क्रियते।

निगमस्य* दक्षिणापथनिवासिभिरधीतेषु वेदेषु परिदृश्यमानस्तत्तद्भाष्याणि निरीक्ष्य तत्र तत्र प्रदर्श्यते, अदृष्टनिगमानाञ्च पदानां निगमा अन्वेष्याः† ।

अतोऽस्माभिर्यथामति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ विद्वांसो बुद्ध्या निरूप्य शुकभाषितवन्मनसि कुर्वन्तु‡ ॥

---

* निगमः—उदाहरणरूपो वैदिकमन्त्रादिः।

† एतेन तेषामपि स्थितिसम्भावना लक्षिता।

‡ यथा, शुकाः कीराः यानि कान्यपि वचनानि भाषयन्ति, तानि सर्वाण्येव यथाश्रुतानि, न तु स्वबुद्ध्यादिप्रयुक्तानि, तथैवात्रास्मदुक्तयश्च सर्वा एव ग्रन्थान्तरादिलब्धाः, न स्वकपोलकल्पिताः—इतीह विश्वासं स्थापयन्तु विचक्षणाः इति भावः।

अथ प्रथमाध्यायः।

'अथातोऽनुक्रमिष्यामः'—इत्यादि (२, ५) निरुक्ते तस्य टीकायाञ्च यन्नैघण्टुककाण्डविषयमुक्तं तत् सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

आदितएकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि—

ॐ गौः[१]। ग्मा[२]। ज्मा[३]। क्ष्मा[४]। क्षा[५]। क्षमा[६]। क्षोणिः[७]। क्षितिः[८]। अवनिः[९]। उर्वी[१०]। पृथ्वी[११]। मही[१२]। रिपः[१३]। अदितिः[१४]। इळा[१५]। निर्ऋतिः[१६]। भूः[१७]। भूमिः[१८]। पूषा[१९]। गातुः[२०] गोत्रे[२१]त्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि* ॥ १ ॥

(१) गौः।† 'गम्लृ गतौ (भ्वा० प०)' अस्मात् 'गमेर्डोस् (उ० २, ६२)'—इति कर्त्तरि कारके अधिकरणे वा डोः प्रत्ययः। गातेर्वा स्तुत्य-

---

(६) "क्षमः" ख। "क्षामा"—इति C. D. E. ग; अस्य च निगमाः—ऋ० सं० ६, १५, ५. ९, ८५, ११. १०, १२, १। "क्षामः"—इत्यपि पाठो भवितुमर्हति, तथापि निगमदर्शनात् ऋ० सं० २, २९, ७. ६, ५, २. ८, ७०, ४. १०, १०६, १०। "क्षाम"—इत्यपि ऋक्संहितायां दृश्यते (५, २, १६;—१९, ४. ६, ५१, ११. १०, ४५, ४;—१७६, १।

(७) "क्षोणी"—इति कातिरिक्तेषु सर्वत्र, अप्राधान्यतया टीकाकृत्सम्मतञ्च।

(१३) "रिपुः"—इति च दृश्यते ऋक्संहितायाम्—२, २२, २. ७, २२, १२;—६०, ९;—१०४, १८।

(१८) "भुमिः" ख; अशुद्धञ्चैतदिति बुध्यते।

(२१) "गाचा" क; मुद्राकरप्रमादएवात्र निदानमिति गम्यते।

* "इति पृथिव्याः" ग।

† प०—४. ४. ११. २, १६. ४, १. ५, ५। निरु० २, ५. १४. ४, २५. ६, २. ११, ७।

र्थात् (अष्टा०प०) बाहुलकोक्तेः (३,३,११३) कर्मण्यधिकरणे वा। 'गोतोणित् (७,१,९०)'—इति च णिद्वद्भावात् वृद्धिः। अत्र भाष्यम्— 'गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्दूरं गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वौकारो नामकरणः (निरु० २,५)'—इति। अस्य स्कन्दस्वामी—'दूरं गता भवति नैरन्तर्येणात्माकाशादिवत् दूरेऽप्युपलब्धेर्गतिक्रियाव्यवहारः'। अन्यत्रान्यत्र चोपलब्धेर्दूरोपदेशः। प्रत्ययोपात्तकृत्त्र्यर्थसम्बन्धाच्च गमिरत्र नैरन्तर्योपलब्धिदूरविशिष्टं गमनमुपादत्ते, 'तक्षा' 'परिव्राजकः' इति यथा*। यच्चास्यां भूतानि प्राणिनो गच्छन्ति। चो वार्थे। गातेर्वा स्तुत्यर्थस्य। (अष्टा०प०) गीयते स्तूयतेऽसाविति, गायन्ति वास्यां स्थिता इति गौः। उदाहरणम्—'गोषदसि (?)'—इति। गार्हपत्योपस्थाने विनियोगात, गार्हपत्यस्य च गवि पृथिव्यां सदनात् गो-शब्दस्य पृथिव्यभिधानत्वन्निश्चितमिति। एवमन्येष्वप्युदाहरणेषु तत्र तत्र मन्त्रवाक्यार्थसमवायेन अभिधेयं प्रदर्शनीयं निश्चित्य तत्तदर्थाभिधायित्वम्। "व्रजं गच्छ गोस्थानम् (य०वा०सं०१,२५-२६)"—"गौरजगार यद्ध पृच्छान् (ऋ०सं०१०,३१,१०)"†—"अभवत् पूर्व्या भूमना गौः (ऋ०सं०१०,३१,६)"‡—इति निगमाः॥

(२) ग्मा। गमेः पूर्वस्मिन्नेव कारकद्वये 'कनिन्युवृषितक्षि (उ०

---

* अयमभिप्रायः—यथा तक्षणं कुर्वन्त्यनेकएव परं तक्षेत्युक्ते योगरूढ्या वर्द्धकिजात्युत्पन्नः कश्चिदित्येव प्रतीयते, एवं परिव्रजन्ति बहवएव परं परिव्राजक इत्युक्ते योगरूढ्या भिक्षुरेव बुध्यते, एवमत्रापि।

† 'गौः पृथिवी * * तां प्रश्नीं * * जगार उद्गिरति'—इति सा० भा०।

‡ 'गौः देवान् प्रति गन्त्री'—इत्यादि सा० भा०।

१,१५४)'—इत्यादिना विहितः कनिन् प्रत्ययो बाहुलकात् भवति। 'गम-हन-जन-खन-घसां लोपः क्ङित्यनङि (६,४,९८)'—इत्युपधालोपः, औणादिकेन 'मनिन् (उ० ४,१४०)'—इति सूत्रेण वा मनिनि बाहुलकात् (३,३,१) टिलोपः, 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४,१,१३)। अर्थः पूर्ववदेव। 'ग्मा गच्छतेः, गच्छन्तीहीयम्'—इति माधवः। "दिवश्च ग्मश्चापाश्च जन्तवः (ऋ० सं० १०,४९,२)"*—"दिवश्च ग्मश्च मर्त्यम् (ऋ० सं० १०,१२,६)"†—इति च निगमौ‡। ग्म इत्यत्र छान्दसत्वाद्रूपसिद्धिः॥

(३) ज्मा§। जमतिर्गतिकर्मा (निघ० २,१०) 'जमु अदने (भू० प०)'-जनी प्रादुर्भावे '(दि० आ०)'-'अञ्जू व्यक्ति-म्रक्षण-कान्ति-गतिषु (रु०प०)', म्रक्षणं सेचनमिति तद्वृत्तिः। एतेभ्यः 'श्वन्नुक्षन् पूषन् प्लीहन् (उ० १,१५५)'—इत्यादिना परिज्मन्निति कनिन्नन्तं सोपसर्गं निपातितम्, बाहुलकात् (३,३,१) निरुपसर्गमपि भवति। निपातनादेव कारकविशेषसिद्धिः। 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४,१,१३)'। गतौ पूर्ववदर्थः। अदन्ति वास्यां भूतानि, जातानि वा स्वकारणात्, जायन्ते वास्या ओषधयः। तथाचोपनिषत्—'अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः (तै० उ० २,१)'—इति। अथवा व्यक्ता सर्वेषां प्रत्यक्षा न ह्याकाशादिवदव्यक्ता पृथिवी; 'तिस्रो महीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा

---

* 'दिवो द्युलोकस्य ग्मा पृथिव्यापोऽन्तरिक्षमेतेषु'—इत्यादि सा० भा०।

† 'दिवश्च द्युलोकाच्च, ग्मश्च भूलोकाच्च, मर्त्यं मनुष्यम्'—इति सा० भा०।

‡ सन्त्यन्येऽपि निगमाः; तथाहि—ऋ० सं० १, २५, २०; १७, ६. ५, १८, ३। एवं पूर्वत्र परत्र च सर्वत्र बोध्यम्।

§ निरु० १२, ४२।

द्वे निहिते दर्शिका (ऋ० सं३,५६,२)'—इति च श्रुतिः। अक्ता सिक्ता भवति वृषेण; 'तस्मादसाविमां वृष्ट्याभ्युनत्त्यभिजिघ्रति (ऐ० ब्रा० १,२,१)'—इति ब्राह्मणम्। "ये के च ज्मा महिनो अहिमायाः (ऋ० सं० ६,५२,१५)"*—"अभिक्रत्वेन्द्र भूरध ज्मन् (ऋ० सं० ७,२१,६)"†—"ज्मया अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ० सं० ७,३९,३)"‡—"अध ज्मो अध वा दिवः (ऋ० सं० ८,१,१८)"§—इति च निगमाः॥

(४) क्ष्मा||। 'चि चये' भ्वादिः (प०), 'चि निवासगत्योः' तुदादिः (प०), 'चि हिंसायाम्' क्र्यादिः (प०), चै, जै, षै, चये '(भ्० प०)', 'क्षमूष् सहने (दि० प०)', 'क्ष्मायी विधूनने (भू० आ०)';—एतेभ्यः औणादिके मनिनि (उ० ४,१४०) बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। डापि गतावर्थउक्तः। क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिनः, चायन्ति अवयवं गच्छन्त्यस्यां पदार्था इति वा, हिंसन्तोऽस्यां पापकृत इति वा, क्षमते वा प्राणिजातरूपं, भारं विधूनयति वा प्राणिनः स्वकीयकाले। "पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन् क्ष्मया रेतः (ऋ० सं० १०,६१,७)¶

---

* 'ज्मा पृथिवीनामैतत्, पृथिव्यां जज्ञिरे'—इति सा० भा०।

† 'हे इन्द्र! त्वं क्रत्वा कर्मणा ज्मन् पृथिव्यां वर्त्तमानान् जन्तून् वाभिभूः अभ्यभूः'—इति सा० भा०।

‡ 'वसवो वसुसञ्ज्ञका देवा अत्र अस्मिन् यज्ञे ज्मया पृथिव्या रन्त रमयन्ताम्'—इति सा० भा०।

§ 'जमन्ति गच्छन्त्यस्यामिति ज्मा पृथिवी, तस्याः सकाशादधः'—इति सा० भा०।

|| निरु० १०,७।

¶ 'पिता प्रजापतिः यद्यदा स्वां दुहितरं दिवमुषसं वाधिष्कन् अध्यस्कन्दत् तदानीमेव क्ष्मया पृथिव्या सह'—इत्यादि सा० भा०। एतन्मूलकमेव प्रजापतेर्दुहितृगामित्वं पुराणादौ प्रसिद्धम्।

—"क्ष्मया चरति परि सा वृणक्तु नः (ऋ० सं० ७,४६,३)"*—इति च निगमौ॥

(५) ज्मा†। निरूपिता एव धातवः‡। 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति सोपपदात् जनेर्विधीयमानो डः प्रत्ययः, 'अपिशब्दः सर्वोपाधि-व्यभिचारार्थः'§—इत्युक्तेर्निरुपपदेभ्योऽपि भवति। ज्मायास्तु छान्दसत्वान्मकारलोपः। अर्थः पूर्वोक्त एव। "जातस्य च जायमानस्य च ज्माम् (ऋ० सं० १,९६,७)"—इति निगमः‡॥

(६) क्षमा। निरूपिता एव धातुभावाः। औणादिके मनिनि (उ० ४,१४०) बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। अर्थः पूर्वोक्त एव। 'क्षमूष् सहने (दि० प०)'—इत्यस्माद् वा पूर्ववत् डाप् प्रत्ययः। "यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा (ऋ० सं० २,१४,११)"—इति निगमः॥

(७) क्षोणिः||। 'टुक्षु रु क्षु शब्दे' अदादिः (प०) 'वीज्याज्वरिभ्यो निः (उ० ४,४८)'—इति विहितो नि-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, गुणः णत्वम्। क्षूयते शब्द्यते स्तूयते स्तोतृभिः, क्षुवन्त्यस्यां भूतानीति वा। क्षोणीति ईकारान्तं केचित् पठन्ति। तदा 'कृदिकारादक्तिनो वा ङीष् वक्तव्यः (४,१,४५ वा०)'—इति ङीष्। "नवन्त क्षोणयो यथा¶

---

* 'क्ष्मया चित्या चितौ वा चरति वर्त्तते सा दिद्युत्, नोऽस्मान् परिवृणक्तु परित्यजतु'—इति सा० भा०। एवं सर्व्वत्रैव भाष्यं दृष्ट्वैव निगमत्वं स्वीकार्य्यम्।

† निघ० २, ६।

‡ इतः पूर्वं क्ष्मेत्यत्रैव।

§ एषोक्तिः पाणिनिमहाभाष्यकारस्य भगवत्पतञ्जलेरिति बोध्यम्।

|| प० २, २०।

¶ 'नवन्त विविधं व्याप्नुवन्ति। क्षोणयः मनुष्यनामैतत्। मनुष्याः स्वकीयं स्वामिनं सेवार्थं यथा व्याप्नुवन्ति तद्वत्'—इति सा० भाष्यं चिन्त्यम्।

(ऋ० सं० १०,२२,९)"—"यं चोणीरनुचक्रदे (ऋ० सं० ८,३,१०)" —इति निगमौ ॥

(८) चितिः* । 'चि निवासगत्योः (तु० प०)', 'चि चये (भू० प०)' 'चि हिंसायां (स्वा० क्र्या० प०)'—एतेभ्योऽपि 'वसेस्तिः (उ० ४,१७५)' —इति विहितस्ति-प्रत्ययो बाहुलकाद् (३,३,१) भवति, गुणाभावश्च । अथवा 'स्त्रियां क्तिन् (३,३,९४)' कर्मण्यधिकरणे (३,३,९३) वा भवति । अर्थस्तु चमेत्यवोक्तः । "चेति चितीः सुभगो नाम पुष्यन् (ऋ० सं० ५,३७,४)"—"वीहि स्वस्ति सुचितिं दिवः (ऋ० सं० ६, २,११)"—इति निगमौ ॥

(९) अवनिः† । 'अव रक्षण-गति-कान्ति-प्रीति-तृप्त्य-ऽवगम-प्रवेश-श्रवण-स्वाम्य-र्थ-याचन-क्रिये-च्छा-दीप्त्य-ऽवाप्त्या-ऽऽलिङ्गन-हिंसा-दान-भाग-वृद्धिषु (भू० प०)—अस्मात् 'अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः (उ० २,९५)'—इत्यनि-प्रत्ययः । अवति प्रजाः अव्यन्ते वा भूपैः । एतावत्स्वर्थेषु यो योग्यः स बोद्धव्यः । "आ वां रचोऽवनिर्न प्रवत्वान् (ऋ० सं० १,१८१,३)"—"यत्सीं महीमवनिं प्राभि मर्मृशत् (ऋ० सं० १,१४०,५)"—इति च निगमौ ॥

(१०) उर्वी‡ । 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'—अस्मात् 'महति ह्रस्वश्च (उ० १, ३०)'—इति उ-प्रत्ययो ण-लोपो ह्रस्वश्च, उरुः । 'वोतो गुणवचनात् (४,१,४४)'—इति ङीष् । ऊर्णोति आच्छादयति उर्वी । महत्त्वादाच्छादयित्री भूमिः स्वास्मिन् हितानां

---

* प० २. ३ । निघ० ४, २५ ।

† प० १२. २, ५ । निघ० ३, ९ ।

‡ प० १३. ३, १;—३० । निघ० २, २९ ।

वा पदार्थानाम्। वृणोतेर्वा (स्वा०प०) पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) रूपसिद्धिः। 'छादनार्थं विशिष्टम्'—इति स्कन्दस्वामी। वृणोतेराच्छादनार्थत्वेऽनुवादश्च। "मा सीमवद्य आ भाग्वुर्वी काष्ठा (ऋ०सं०८,८०,८)"—इति निगमः॥

(११) पृथ्वी*। 'प्रथ प्रख्याने (भू०आ०)'—'प्रथि-म्रदि-भ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च (उ०१,२७)'—इति कु-प्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च। प्रथतेऽसाविति पृथुः। पूर्ववत् (४,१,४४) ङीष्। पृथ्वी विस्तीर्णेत्यर्थः। पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णेति पृथिवी। यद्वा; अन्तर्भावितण्यर्थात् प्रथतेः 'उणादयो बहुलम् (३,३,१)', 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३,३,२)'—इति वचनात् भूते कु-प्रत्ययः। ब्रह्मणा पूर्वमेव विस्तारितेत्यर्थः। 'तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् यदप्रथयत् पृथिव्यै पृथिवीत्वम् (य०ब्रा०११,१९-१३,२)'—इति हि ब्राह्मणम्। 'पृथुना राज्ञा अवतारिता पृथ्वी'—इति क्षीरस्वामी। "स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वीम् (ऋ०सं०१०,३१,९)"—इति निगमः। 'यत्रैकार्थानां पदानां सन्निपातः, तत्रैकं तस्य वाचकं भवति; अन्येषां निरुक्त्यायोजनं कर्त्तव्यम्'—इति मर्यादा†; अतोऽत्र क्षामित्यस्य निरुक्त्या योजनम्॥

(१२) मही‡। 'मह पूजायाम्' भ्वादिः (प०)। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ०४,११४)'—इतीन् प्रत्ययः। 'कृदिकारात् (४,१,४५ वा०)'—इति ङीष्। मह्यते प्रजाभिः, महति वा देवताः स्वभारा-

* प० ३,३०। निरु० १,१३; १४।
† व्याख्यातॄणां व्याख्याननियमः।
‡ प० ११.२, ११.३, ३०। निरु० ४,२१.५,२२।

वतरणाय। अथवा मानेन स्वगुणेन परिमाणेन स्वस्मादूनं परिमाणं पातालं जहाति अतिक्रामति, मानशब्दाज्जहातेश्च मही। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) निर्वाहः। "आ नो महीमरमतिं सजोषा (ऋ०सं० ५,४३,६)"—इति निगमः ॥

(१३) रिपः। 'रेपृ गतौ (भ्वा०आ०)', 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणाम् (३,२,१७८ वा०)'—इत्यत्र 'प्राक्प्रत्ययनिर्देशात् इष्टसिद्धिः'—इति वचनात् ह्रस्वे रिपः। गौरित्यनेन समानार्थः। यद्वा; 'रिफ कत्थन-युद्ध-निन्दा-हिंसा-दानेषु' तुदादिः परस्मैपदी। क्विपि, फकारस्य पकारो व्यत्ययेन (३,१,८५)। कत्थन-युद्धादीनस्यां कुर्वन्ति तत्कारिणः। यद्वा; 'लिप उपदेहे (तु०उ०)', लिप्। गोमयादिना आलिप्यते इति लिप्। रलयोरभेदः। तथाच माधवीयनिर्वचनानुक्रमण्यां 'लेपनाद्रेपणादपि'—इति। यद्वा; 'रप लप व्यक्तायां वाचि (भ्वा०प०)', 'रपेरिच्चोपधायाः (उ० १,२५)'—इत्युप्रत्यये विधीयमानमित्वं बाहुलकादन्यत्रापि भवति। आलपन्त्यस्यां प्राणिनः इति रिप्, जसि रिपः; एवंरूपस्य वेदे भूयोदर्शनात् यथादृष्टं पाठः। "रिरिक्वांसं रिप उपस्थे अन्तः (ऋ०सं०१०,७९,३)"—"पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः (ऋ०सं० ३,५,५)"—इति च निगमौ ॥

(१४) अदितिः*। 'दीङ् क्षये (दि०आ०)'। 'कृत्यल्युटोबहुलम् (३,३,११३)'—इति कर्त्तरि क्तिनि छान्दसं ह्रस्वत्वम्, नञ्समासः। अदितिः सकलप्रपञ्चधारणेऽप्यदीना न खिद्यते इत्यर्थः।

* प० ११. २, ११. ३, ३०. ४, १. ५, ५। निघ० ४, २२. ११, २२।

'अदितिरदीना (निरु० ४,२२)'—इत्यत्र भाष्ये स्कन्दस्वामी—'यद्यपि नञ्पूर्वात् द्यतेः क्तिनि 'द्यति-स्यति-मा-स्थाम् (७,४,४०)'—इतीत्वे च रूपं सिध्यति, तथापि द्यतेर्नित्यमपूर्वादर्थान्वयाच्च 'दीङ् क्षये (दि० आ०)' इत्यस्यैवेदं छान्दसं रूपं द्रष्टव्यम्। तथाचोक्तम्—'न संस्कारमाद्रियेत अर्थनित्यः परीक्षेत (म० भा०)'—इति। "देवेभ्यो अदितये स्योनम् (ऋ० मं० १०,११०,४)"—"तममृक्षन्त वाजिनमुपस्थे अदितेरधि (ऋ० मं० ९,२६,१)"—इति निगमौ॥

(१५) इळा*। 'ईड़ स्तुतौ (अदा० आ०)', 'ञि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)'। अनयोः 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१९)'—इति घञ्, पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) ईड़ेर्ह्रस्वत्वम्, इन्धेर्नकारलोपो धकारस्य डकारो गुणाभावश्च। ईड्यते स्तूयते वास्यां यजमानो देवान्, इन्धे दीप्यतेऽस्यां श्रीभिः। यद्वा; 'इण गतौ (अदा० प०)', 'क्वादिभ्यः कित् (उ० १,११२)'—इत्यस्मिन् सूत्रे 'बहुलानुवृत्तेः अजमन्तादपि भवति'—इति वचनात् ड-प्रत्ययः, कित्त्वाद्गुणाभावः। गवा समानार्थः। यद्वा; 'इल स्वप्न-क्षेपणयोः (तु० प०)'—इत्यस्मात् 'इगुपधा-ज्ञा-प्री-किरः कः (३,१,१३५)'—इति क-प्रत्ययः, 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति अधिकरणे भवति। क्षिप्यन्तेऽस्यां भावः, स्वपन्त्यस्यामिति वा; ड-लयोरेकत्वस्मरणात् डत्वम्। यद्वा; 'इला'—इत्यन्ननाम गोनाम वा (निघ० २,७.—२,११), इला—अन्नं गौर्वा अस्यामस्तीत्यर्श आदित्वात् (५,२,१२७) अच्; अन्नवती गोमती वा इड़ा। बह्वृचानान्तु 'द्वयो-

* प० ११. २. ७; ११. ५, ५। निरु० ११, ४८।

श्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकारः (प्राति०)'—इति ळत्वम् इळा, वस्तु उदाहरणबाहुल्याच्च ऋग्वेद-दृष्ट-पाठः इळेति। "इळायास्त्वा पदे वयं (ऋ०सं० ३,२९,४)"—"अधा होता न्यसीदो यजीयानिळस्पद० (ऋ०सं० ६,१,२)"['इळस्छान्दसत्वादाकारलोपः' —इति स्कन्दस्वामी]—"इळस्पदे समिध्यसे (ऋ०सं० १०,१९१,१)" —इति निगमाः ॥

(१६) निर्ऋतिः* । 'निर्ऋतिर्निरमणात्' (२,७)-इति निरुक्तम्। अस्य स्कन्दस्वामी—'निरमणात्=निश्चलत्वेनावस्थानात्-इत्यर्थः; रमन्ते वास्यां भूतानि'—इति। तत्र निर्-पूर्वाद्रमेः (भू०आ०) 'कृत्यल्युटोबहुलम् (३,३,११३)'—इति कर्त्तर्यधिकरणे च क्तिनि (३,३,९४) अनुनासिकलोपः, 'रमेर्मतौ बहुलम् (६,१,३४वा०)'—इत्यत्र बहुलवचनात् सम्प्रसारणम्। आद्येऽर्थे निर्निश्चलत्वमाह नानवस्थानम् उत्तरत्र धात्वर्थमनुवर्त्तते निः। वैयाकरणपक्षेण तु निरुपसृष्टादर्त्तेः क्तिनि निर्ऋतिः निःक्रान्ताकृतेर्गमनात् निश्चलवदवतिष्ठते इत्यर्थः। "बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश (ऋ०सं०१,१६४,३२)"—"अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थे (ऋ०सं०१०,९५,१४)"–इति च निगमौ॥

(१७) भूः† । भू सत्तायां (भू०प०) सम्पदादित्वात् भावे क्विप् (३,३,९४ वा०)। भवत्यस्यां सर्वमिति भूः । "मूर्द्धा भुवो भवति नक्तमग्निः (ऋ०सं० १०,८८,६)'—इति निगमः। रेफान्तं व्यत्ययम्, यथा—"भूर्भुवः स्वः (य०वा०स० ३६,३)"—इति ॥

---

* निरु० १, १७. २, ७. ७, ३ ।

† प० ३। निरु० ७, २७. २८।

(१८) भूमिः। 'भुवः कित् (उ० ४,४५)'—इति भवतेः मि-प्रत्ययः। अर्थः पूर्ववत्। अथवा 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३,३,२)'—इति वचनात् भूते मि-प्रत्ययः। 'अभूतभूमिस्तथा अभूद्वा इदमिति तद् भूम्यै भूमित्वम्'—इति श्रुतिः। "न्यङ्कुत्तानामन्वेति भूमिम् (ऋ०सं० १०,२७,१३)"—"भूमिर्भूमिमगात्"—इति च निगमौ॥

(१९) पूषा*। 'पुष पुष्टौ (भू०दि०क्र्या०प०)। 'श्वन्नुक्षन्पूषन् (उ०१,१५५)'—इत्यादिना कनिन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनादुपधायादीर्घः। पुष्यति धान्यादिभिः समृद्धा भवति पोषयति वान्नैः प्रजाः। 'सर्वार्थपोषणात् पूषा' इति भट्टभास्करमिश्रः। तथा 'पृथिवी न्यवर्त्तयत् सोषधीभिर्वनस्पतिभिरपुष्यत्' इति श्रुतिः। यद्वा; 'पुष धारणे (चु०प०)'—इति धातुः। धारयति सर्वाणि भूतानि पोषयत्याभरणानीति यथा। "आ पूषञ्चित्रबर्हिषम् (ऋ०सं०१, २३,१३)"—इत्यत्र माधवः—'पूषा पोषयतीति तस्य प्रत्यक्षं रूपम्'। "पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्य (ऋ०सं०१०,८५,२६)"—इति, "सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा (य०वा०सं०४,७)"—इति निगमः॥

(२०) गातुः†। 'गाङ् स्तुतौ' छन्दसि जुहोत्यादिः (भू०प०), 'गाङ् गतौ (भू०आ०)', 'कै गै शब्दे' भ्वादिः (प०)। 'कमि-मनि-जनि-गा-भा-या-हिभ्यश्च (उ०१,७०)'—इति तु-प्रत्ययः। गीयते स्तूयतेऽसौ, स्तुवन्ति वास्यां स्थिता इन्द्रादीन्, गच्छन्त्यस्यां भूतानीति वा, गायन्ति वास्यां स्थिता गायनादिति। यद्वा; गम्यतेऽनेनेति

* प० ५,६। निरु० ६,११. १२,१६।
† प० ४,१। निरु० ४,२१; २५।

गातुर्मार्गः, 'लुगकारेकाररेफाश्चेति वक्तव्यम् (४,४,१२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक्। गातुः मार्गवती हि भूमिः। "इन्द्राय गातुरुशतीव येमे (ऋ० मं० ५,३३,१०)"—"अदर्शि गातु रुरवे वरीयसी (ऋ० मं० १,१३६,२)"—इति निगमौ॥

(२१) गोत्रा। 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भ्वा० आ०)'। 'गु-धृ-वी-पचि-वचि-यमि-[मनि-तनि*]-सदि-क्षदिभ्यस्त्रः (उ० ४,१६२)'—इति त्र-प्रत्ययः। गुणः। मृगपक्ष्यादयोऽस्यामव्यक्तशब्दं कुर्वन्तीति गोत्रा। यद्वा; गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् अर्शआदित्वात् (५,२,१२७) अच्। यद्वा; गोशब्दे कर्मण्युपपदे 'त्रैङ् पालने (भ्वा० आ०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'। टाप् (४,१,४)। गास्त्रायते रक्षति यवसोदकवत्तया। यद्वा; गोभिरादित्यकिरणैर्वृष्टिप्रदानेन त्रायते रक्ष्यते इति, 'कृत्यल्युटोबहुलम् (३,३,११३)'—इति कर्मणि 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'। यद्वा; गोशब्दात् 'तस्य समूहः (४,२,३७)'—इत्यस्मिन्नधिकारे 'खल-गो-रथात् (४,२,५०)'—इत्यनुवृत्तौ 'इनि-त्र-कट्यचश्च (४,२,५१)'—इति त्र-प्रत्ययः। गोत्रा, गवां समूहो मत्वर्थीयोऽकारः। गोसमूहोऽस्यामस्तीति गोत्रा। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

---

* सिद्धान्तकौमुद्यान्तु नेमौ धातू इह दृश्येते।

† बहुमन्त्रेषु श्रूयते 'गोत्रा'-पदम्, परं न तत् क्वापि पृथिवीपरमिति भावः। एवञ्च गोत्रेत्यस्य पृथिवीनामसु पाठः किं मुधैव? नोचेदवश्यं सायणादिव्याख्यातृणामेव तत्र तत्र मन्त्रेषु व्याख्यागतं दूषणमुररीकार्यम्, तथाच न सर्वत्रैव गोत्रेत्यस्य मेघादिरेव वाच्यः क्वचित् क्वचित् पृथिवीवाचकत्वेनापि तस्य ग्रहः कार्यः तथा तएवास्य निगमाभवितव्याइति ध्येयम्।

इत्येकविंशतिः पृथिवी-नामधेयानि॥ "उवाच मे वरुणो मेधिराय (ऋ॰सं॰७,८७,४)"—इत्यत्र माधवः—'उवाच मह्यं वरुणो मेधाविने'-इति स तत्रैकविंशतिनामानि काचिद् गौर्बिभर्त्तीति पृथिवीमाह तस्याहि यास्कपठितान्येकविंशतिर्नामानीति॥ १॥

हेम[१]। चन्द्रम्[२]। रुक्मम्[३]। अयः[४]। हिरण्यम्[५]। पेशः[६]। कृशनम्[७]। लोहम्[८]। कनकम्[९]। काञ्चनम्[१०]। भर्म[११]। अमृतम्[१२]। मरुत्[१३]। दत्रम्[१४]। जातरूपम्[१५]। इति पञ्चदश हिरण्यनामानि*॥ ॥ २॥

(१) हेम†। 'हि गतौ वृद्धौ च (स्वा॰प॰)'। अस्माद्धातोः 'नामन्-सीमन्-व्योमन्-हेमन्-रोमन्-लोमन्-व्योमन्-विधर्मन्-पाप्मन्‡ (उ॰४,१४६)'—इति मनिन्नन्तं निपात्यते। हिनोति गच्छति अनेन सुखं पुरुषः, गम्यते वा तदर्थिभिः, गच्छति वा स्वयं कटकादिरूपां विकृतिम्; हिनोति वाणिज्यादिना प्रतिदिनं वर्द्धते; 'ताम्राद्युपरि लेपनाद् वर्द्धते'—इति सुबोधिनी§। अथवा हितमापदि निहितं वा भूम्यादौ दधातेर्हिरादेशो निपातनात्। हेम। "अस्य प्रेषा हेमना पूयमानः (ऋ॰सं॰९,९७,१"—"अश्वो न स्वे दम आ

(१) "हेमा" ख। * "इति हिरण्यस्य" ग। † प॰ १२।
‡ सिद्धान्तकौमुदीधृतपाठस्तु 'नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् ध्यामन्' —इत्येव। § उणादिवृत्तिः।

हेम्यावान् (ऋ० सं० ४.२,८)"—इति च निगमो*। हेम्यावान्—हिरण्मयकच्चया युक्तः॥

(२) चन्द्रम्†। 'चदि आह्लादने दीप्तौ च (भू० प०) अस्मात् 'स्फायि-तञ्चि-वञ्चि-शकि-चिपि-तुदि (उ० २,१२)'—इत्यादिना-रक्। चन्दयति, आह्लादयति तद्वत् दीप्यते वा स्वयं तैजसत्वात्। यद्वा; णिजन्ताच्चदेर्बाहुलकात् णिलोपः, दीपयति धारयितृन्,—दीप्यतेऽनेन धारयितेति वा। कान्त्यर्थो वा चदिः, 'चन्द्रः चन्दतेः कान्तिकर्मणः (निरु० ११,५)'—इत्युक्तेः। काम्यते सर्वैः इति चन्द्रम्। "ये वध्वश्चन्द्रं वहतुं (ऋ० सं० १०,८५,३१)"—"दक्षिणा चन्द्रमुत यद्धिरण्यम् (ऋ० सं० १०,१०७,७)"—इति च निगमौ॥

(३) रुक्मम्। 'रुच दीप्तौ (भू० आ०)। 'युजि-रुचि-तिजां कुश्च (उ० १,१४३)'—इति मक् प्रत्ययः कुत्वं च। रोचते तदतिशयेन दीप्यते तेन तदिति च रुक्मम्। "आ रुक्मैरायुधा नरः"—(ऋ० सं० ५,५२,६)"—"एष रुक्मिभिरीयते (ऋ० सं० ९,१५,५)"—इति च निगमौ॥

(४) अयः। 'इण् गतौ (अदा० प०)'। असुन् (उ० ४,१८४)। एति गच्छति अङ्गुलीयकादिरूपेण शरीरम्, ऋक्य-क्रय-संविभागादिना वा, पुरुषात् पुरुषान्तरं गच्छत्यनेन धर्मदानादिनेति वा। "अयः शीर्षा मदेरघुः (ऋ० सं० ८,१०१,३)"—इति निगमः॥

(५) हिरण्यम्। 'हृञ् हरणे (भू० उ०)। अस्मात् 'हर्यतेः कन्यन्

---

* ऋक्संहितायां नापरो दृश्यते निगमः।

† निरु० ११, ५।

हिर च (उ० ५,४५)'—इति विधीयमानः कन्यन् प्रत्ययो हिरादेशश्च बाहुलकाद् भवतः। तथाच अन्यन्नित्यधिकृत्य 'हृञ इच'—इति भोजसूत्रम्। ह्रियते जनाज्जनमिति वा संव्यवहारार्थम्, द्रव्यस्वभावत्वात् नैकत्रावस्थायित्वं तस्य। अथवा द्विधातुजं रूपम्,—हिनोतेः रमतेश्च धातुद्वयात् समुदितात् कन्यन् प्रत्ययो बाहुलकाद्रूपसिद्धिश्च; हितञ्च तत् आपदि दुर्भिक्षादौ, रमयति च सर्वदा सर्वमिति। अथवा हर्यतेः प्रेप्साकर्मणः (निरु० २,१०);—हर्यतेः कन्यन् हिरश्च ह्रियतेर्यथाप्राप्तं रूपम्। सर्वैर्हि तत् सर्वदा प्राप्तुमिष्यते। 'हर्यति स्वप्रभया दीप्यते'—इति सुबोधिनीकारः। "हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृग् (ऋ० सं० २,३५,१०)"—इति निगमः॥

(६) पेशः। 'पिश गतौ (तु० प०)। असुन्। अयदृत्यनेन समानार्थम्। "त्रिवन्धुरेण त्रिवृता सुपेशसा (ऋ० सं० १,४७,२)"—इति निगमः। "हिरण्ययेन रथेन (ऋ० सं० ८,५,३५)"—हिरण्ययी वां रभिः (ऋ० सं० ८,५,२९)"—इत्यादौ अश्विनोरथस्य हिरण्मयेश्युक्तेः पेशोऽत्र हिरण्म्। बृहदारण्यके—'तद्यथा पेशस्कारी पेशसोमात्रामपादायान्यं नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं तनुते (४,४,४)'—इति। यथा। वाजसनेयके "सरस्वती मनसा पेशलम् (१९,८३)"—इत्यत्र 'पेश इति हिरण्यनाम रूपनाम वा'—इत्युवटेन व्याख्यातम्॥

(७) कृशनम्‡। 'कृश तनूकरणे (दि० प०)'। 'कॄ-पॄ-वृजि-मन्दि-नि-धाञ्भ्यः क्युः (उ० २,७६)'—इति विधीयमानः क्युर्बाहुलकाद्

* निरु० २,१०। † प० ३,७। निरु० ८,११।
‡ प० ३,७।

भवति। कृश्यति तनूकरोति यम्। अत्र माधवस्तु—‘कृशिर्दीप्त्यर्थः। कृश्यति स्वप्रभया दीप्यते; अपि वा कर्शयति संसृष्टं, कृशमेव वा भवति संस्थानतो रजतात्’—इति। “स्वार्दि॑ष्टयः कृश॑निनो॒ निरे॑के (ऋ०सं० ७,१८,२३)”—‘अ॒भि श्या॒वं न कृश॑नेभि॒रश्व॑म् (ऋ०सं० १०,६८,११)”—“अ॒भिवृ॑तं॒ कृश॑नैर्वि॒श्वरू॑पम् (ऋ०सं० १,३५, ४)”—इति निगमाः॥

(८) लोहम्। ‘लुह कत्यनादौ (भू०प०)’। घञ् (३,३,२१)। कत्थ्यते श्लाघतेऽनेनात्मा,—त्रिवर्गसाधनत्वात् पुरुषैः सम्प्रार्थ्यते वा। ‘लूञोहः’—इति तु श्रीभोजदेवः। लुनाति छिनत्ति पापसम्बन्धं पात्रे दीयमानम्। निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(९) कनकम्। ‘कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू०प०)। ‘इञा-दिभ्यः सञ्ज्ञायाम् (उ० ५,३६)’—इति वुन्-प्रत्ययो धात्वर्थेष्वपि। रुक्मादिवदर्थोऽनुसन्धेयः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१०) काञ्चनम्। अत्र सुबोधिनी—‘कचि दीप्तिबन्धनयोः (भू० आ०)। कञ्चते वर्णेन दीप्यते बध्यते कुण्डलादिरूपेणेति। ‘युच् बहुलम् (३,३,१३०)’—इति युच् प्रत्ययः। दीर्घोऽत्र बाहुलकात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(११) भर्म†। ‘डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु०उ०)। मनिन् (३,२,७५)। भ्रियते धार्यते, अङ्गुल्यादिभिर्धार्यते आपदर्थमिति वा, पोषयत्यनेन कुटुम्बमिति वा। हरतेर्वा (भू०उ०) मनिनि

* श्रूयते तु लोहं पदं यजुर्वाजसनेये—“लोह॑ञ्च मे॒ सीस॑ञ्च मे॒ (१८,१३)”—इति। ‘लोहं कांस्यं रजतं कनकं वा’—इति च तद्व्याख्याने महीधरः।

† निरु० ७, २५।

'हृग्रहोर्भश्छन्दसि (सि॰ कौ॰ वै॰ ३ अ॰)'—इति भकारः। हिरण्येन हरति-धातुजेन समानार्थम्। "सुवीराभिस्तिरते वाजभर्मभिः (ऋ॰ सं॰ ८,१९,३०)"—"अरिष्टभर्मन्नागहि (ऋ॰ सं॰ ८,१८,४)"—इति च निगमौ। 'वाजभर्मभिः', 'अरिष्टभर्मन्'—इत्यत्र माधवस्तु—'भर्त्तव्यं भर्म'—इति व्याख्यत्,* तदा निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१२) अमृतम्†। नञ्पूर्वान्म्रियतेः (तु॰ आ॰) 'तनिमृङ्भ्यां किच्च (उ॰ ३,८५)'—इति तन्-प्रत्यये रूपम्। न म्रियन्तेऽनेन दुर्भिक्षादौ, नास्ति मृतं मरणमस्येति वा;—न हि हिरण्यस्य यस्यां कस्याञ्चिदवस्थायामात्मनाशो विद्यते। 'अग्नेः प्रजातं परि यद्धिरण्यममृतं दध्रे अधि मर्त्येषु (अथ॰ सं॰ १९,२६,१)'—इति खैलिको मन्त्रः‡। न म्रियते पात्रे प्रतिपादितेन ध्रियमाणेन वा आयुष्करत्वात्। 'आयुर्वै हिरण्यम्'—इति श्रुतिः। तथाच खैलिको मन्त्रः—'यो बिभर्त्ति दाक्षायणꣳ हिरण्यꣳ स देवेषु§ कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः (य॰ वा॰ सं॰ ३४,५१)'—इति। "सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा (ऋ॰ सं॰ १,७२,१)"—"शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन (य॰ वा॰ सं॰ ४,२६)"—इति निगमौ॥

(१३) मरुत्‖। मितममितं वा रोचते, मितममितं वा रोच-

* 'वाजभर्मभिः। वाजानामन्नानां बलानां वा भर्म भरणं यासु तादृशीभिः'—इति, 'हे अरिष्टभर्मन्! अहिंसितभरण'—इति च सा॰ भा॰।

† प॰ १२। निरु॰ २, २०. ३, १२. ८, २०, १०, ३।

‡ किञ्चिदनारभ्याधीत इत्यर्थः। तथाहि महीधरः—'इदानीं खिल्यान्युच्यन्ते कानिचिद्विनियोगानुक्तेः (य॰ वा॰ सं॰ ३६, १)'—इति। मनौ च ३, २३२।

§ "जीवेषु"—इति अथर्व-पाठः १, ३५, २।

‖ प॰ ३, ७. १८. ५, ५। निरु॰ ११, १३।

यति; मातेः पूर्वार्द्धं, रीतेर्वोत्तरार्द्धम्; पृषोदरादित्वात् (६,३, १०९) साधुः। हिरण्यं हि अग्न्यादि-तेजस्वि-पदार्थेभ्यो मितं भोगादिभ्योऽमितं रोचते; अर्थिभ्योदीयमानं लोकद्वयेऽपि कीर्त्तिं कारयति। तथाच सुभाषित-श्लोकः—'शृणु' पाणे! त्वयि न्यस्तं कियत्त्राणादि कङ्कणम्। इदमेवार्थिहस्तस्थं रावयति च रोचते'। यद्वा; मृङो रुतिः,—म्रियतेर्धातोः (तु० आ०) रुतिप्रत्यये रूपम्। म्रियन्तेऽनेन पुरुषादिति मरुत्,—एतदर्थं हि चौरादिभिः पुरुषाः हन्यन्ते। निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१४) दत्रम्। 'डु दाञ् दाने (जु० उ०)। 'अमि-चिमि-मिदि-शंसिभ्यः क्त्रः (उ० ४,१५९)'—इति विधीयमानः क्त्रो बाहुलकात् (३,३,१) भवति। 'दो दद् घोः (७,४,४६)'—इति दद्भावः। दीयते पात्रे दत्रम्†। "इन्द्र! यत्ते माहिनं दत्रमस्त्य० (ऋ० सं० ३,३६,९)"—इति निगमः॥

(१५) जातरूपम्। 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)। निष्ठा-तकारः। 'जनसनखनाम् (६,४,४२)'—इत्यात्वम्। जातः। 'रुच दीप्तौ (भ्व० आ०)। 'खष्प-शिल्प-शष्प-वाष्प-रूप-पर्प-तल्पाः (उ० ३,२६)'—इति प-प्रत्ययान्तो निपातितः, निपातनादुकारस्य दीर्घ-श्चकारलोपश्च। रोचते रूपम्। अनाहार्यतया जातं रूपमस्य जात-रूपम्। तथाच श्रीरामायणे स्कन्दोत्पत्तौ—'इह हैमवते भागे गर्भोऽयं

---

* मरुच्छब्दयुक्तास्तु बहवो मन्त्राः श्रूयन्ते, परं तेषु हिरण्यवाचिन एव मरुतोऽन्वेषण-प्रयासः स्वीकर्त्तव्य इति भावः।

† क्त-प्रत्यये दद्भावे दत्तमिति द्वितकारात्मकरूपं स्यात् परं न तथोपलभ्यते क्वचिदपि।

सन्निवेश्यताम्'—इत्यतः 'परिनिक्षिप्यमाने गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम्। सर्वं पर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद्वनम्। जातरूपमिति ख्यातं तदा प्रभृति राघव!। सुवर्णं पुरुषव्याघ्र! हुताशनसमप्रभम्'—इति (उ० का०)। जातं रूपं सौन्दर्यमनेन धारयितॄणामिति वा जातरूपम्। "जातरूपमयेन च पवित्रेणान्तर्धायाभ्यषिञ्चति (ऐ० ब्रा० ८,१८)" —इति निगमः॥

इति पञ्चदश हिरण्यनामानि॥ २॥

अम्बरम्(१)। वियत्(२)। व्योम(३)। बर्हिः(४)। धन्व(५)। अन्तरिक्षम्(६)। आकाशम्(७)। आपः(८)। पृथिवी(९)। भूः(१०)। स्वयम्भूः(११)। अध्वा(१२)। पुष्करम्(१३)। सगरः(१४)। समुद्रः(१५)। अध्वरम्(१६)। इति षोडशान्तरिक्षनामानि*॥ ॥ ३ ॥

(१) अम्बरम्†। 'अबिङ् शब्दे (भ्वा० आ०)'। 'कदरादयश्च (उ० ५,४२)'—इति अरच्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। अम्बन्ते शब्दायन्तेऽस्मिन् मेघाः, अम्बते शब्दायते वा स्वयं वायुमेघादिसंसर्गात्,—आकाशगुणो हि शब्दः। अथवा अर्त्तेर्धातोः 'अर्जिदृशिकम्यमिपसिबाधामृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकाराश्च (उ० १,२६)'—इति अमते-

(५) "धन्वा" ख।
(११) "स्वयम्भुः"—इत्यपि दृष्टं देवराजेन केषुचित्।
(१४) "सगरम्" ग. C. D. F। ऋ०सं०१०, ८९, ४. सा०भा०।
* "इति षोडशान्तरनामानि" ख। "इत्यन्तरिक्षस्य" ग।
† प० २, १९।

विधीयमान उ-प्रत्ययोबुगागमस्य बाहुलकाद् (३,३,१) भवति; तस्मिन्, गुणे, र-परत्वे च रेफस्य मकारस्य; अम्बु। अमतेरेव वा तेनैव सूत्रेण उ-प्रत्ययो बुगागमस्य। उभयत्रापि गच्छति देशाद्देशान्तरं गम्यते वा प्राणिभिरित्यम्बु जलम्। तद्राति ददातीत्यम्बरो मेघः। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)', पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) उकारस्याकारः। तद्वदाकाशमप्यम्बरम्। 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः (४,४,१२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक्। तदेव वा वर्षासु प्राणिभ्य उदकं ददातीति अम्बरम्। अथवा अम्बुशब्दे उपपदे राजतेर्धातोः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति दृशिग्रहणात् डः; अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादर्थसिद्धिः। अथवा अम्बुवद्राजते स्वस्थस्तिमितसाराम्बुवदवभासते। कल्पितोपमानञ्चैतत्, तद्यथा—'पुञ्जीकृतमिव ध्वान्तं मेघोभाति मतङ्गजः। सरः शरत्प्रसन्नाम्भोनभःखण्डमिवोज्झितम्॥' परमार्थतः स्वरूपमवकाशः। अथवा अम्बुमत् भवति रोमत्वर्थीयः; पूर्ववदुकारस्याकारः; अन्तरिक्षं हि वर्षोदकेन तद्वत्। "यन्नासत्या परावति यद्वास्थो अध्यम्बरे (ऋ० सं० ८,८,१४)"—इति निगमः॥

(२) वियत्। 'यमु उपरमे (भू० प०)'—इत्यस्मात् औणादिके क्विपि, 'गमः क्वौ (६,४,४०)'—'गमादीनामिति वक्तव्यम् (६,४,४० वा०)'-इत्युक्तेरनुनासिकलोपः। 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् (६,१,७१)'। विगतं यमनमुपरमणमस्मादिति वियत्;—अन्तरिक्षं हि सर्वत्र व्याप्तत्वात् न कुत्रचित् उपरतम्। 'वियच्छति न विरमति'—इति क्षीरस्वामी। यद्वा; विपूर्वात् 'यती प्रयत्ने (भू० आ०)'—इत्य-

स्मात् क्विप्। विविधं यतन्तेऽस्मिन् प्राणिनः;—आकाशे हि सर्वे व्याप्रियन्ते। निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(३) व्योम†। विपूर्वादवतेर्व्याप्त्यर्थत्वात् (भू० प०) औणादिके 'सर्वधातुभ्यो मनिन् (उ० ४,१४०)'—इति सूत्रेण मनिन्-प्रत्यये 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च (६,४,२०)'—इत्युठि गुणः। व्यवति व्याप्नोति सर्वं जगत्। यद्वा; अवतिर्गत्यर्थः (भू० प०) भावे मनिन् (उ० १,१३९),—ओम्; अवनं गमनं विविधमस्मिन् विद्यते। यद्वा; रक्षणार्थः (भू० आ०),—विशेषेणावति प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन। उणादौ तु 'नामन्-सीमन्-व्योमन् (उ० ४,१४६)'—इत्यादिना 'व्येञ् संवरणे (भू० उ०)'—इत्यस्मान्मनिनि उत्वं निपात्यते। वीयते तद्वायुना व्योम। तथाच निरुक्तम्—'योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुना (११,४०)'—इति। इदं निर्वचनमेतत्पदकारयोः शाकल्यात्रेययोरनभिमतं वीत्यस्मिन्नवग्रहीतत्वात्। "सहस्राक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० १,१६४,४१)"—"सत्यामाशिरं पूर्व्ये व्योमनि (ऋ० सं० ९,७०,१)"—इति च निगमौ ॥

(४) बर्हिः‡। बृहि वृद्धौ (भू० प०)। 'बृंहेर्नलोपश्च (उ० २,१०२)'—इति इसि-प्रत्ययः। 'बृंहति वर्द्धतेऽनेन प्राणिजातम्,—सर्वे हि प्राणिन आकाशे वर्द्धन्ते; परिवृद्धं वा त्वयं विभुत्वात्। "यस्य त्रिधात्ववृतं बर्हिः (ऋ० सं० ८,१०२,१४)"—इति निगमः ॥

---

* ऋक्संहितायामस्ति 'वियतम्' (४,१९,२) परं तत्र सायणेन 'शिथिलाङ्गम्' —इत्यर्थः कृतः।

† प० ६, १२। निरु० ११, ४०।

‡ प० १२. ५, २। निरु० ८, ८।

(५) धन्व* । 'इवि रिवि धवि गत्यर्थाः (भू० प०)' । इदित्वा-न्नुम् (७,१,५८) । 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः (उ० १, १५४)'—इति कनिन् । धन्वन्ति गच्छन्ति अस्मादापः । यद्वा; 'धन धान्ये (दि० आ०)', अनेकार्थत्वादर्थनार्थः । क्वनिप् । धन्यते अर्थ्यते ऽवकाशप्रदानाय, देवतात्वात् स्वं स्वमभीष्टं वा । "यः परस्याः परावतस्तिरोधन्वातिरोचते (ऋ० सं० १०, १८७, २)"—इति निगमः ॥

(६) अन्तरिक्षम्† । 'अन्तरिक्षं कस्मात्? (निरु० २,१०)'—इत्यादि भाष्यस्य स्कन्दस्वामि-ग्रन्थो यथादृष्टं लिख्यते—'अन्तरा-मध्ये सर्वभूतानां क्षान्तं शान्तं निःक्रियं वा शान्तमव्यूहं विष्कम्भ-स्थानात्मकत्वात् । अन्तरा इमे रोदसी क्षियतीति वा । अन्तरेमे क्षोण्याविति वा । एवमनेकविकल्पमुत्तरपरम् । पूर्वशरीरेष्वन्तरक्षय-मिति वा; अन्तः-शब्दात् पूर्वपदमक्षयशब्दादुत्तरपदं विनाशिष्वप्य-विनाशीत्यर्थः'—इति । सर्वत्र, पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) साधु । 'न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षम् (ऋ० सं० १०,८९,६)" —इति निगमः ॥

(७) आकाशम् । आङ्-पूर्वात् 'काशृ दीप्तौ (दि० आ०)'—इत्यस्मात्'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण(३,३,११८)'—इति घ-प्रत्ययः । आ समन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते सूर्यादयोऽत्र । यद्वा; नञ्-पूर्वात् काशेः पचाद्यच् (३,१,१३४), नञ्स्वान्दसो (६,३,१३६)

---

* प० ४,१ । निरु० ५, ५. ९, १८ ।
† निरु० २, १० ।

दीर्घः। न काश्यते, पृथिव्यादिवत् अप्रत्यक्षत्वात्। तथाच श्रुतिः—'तिस्रो मही॑रुप॑रास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहि॑ते॒ दर्श्ये॑का (ऋ०सं० ३,५६,२)'—इति। 'तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यति'—इति च। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः (तै०उ० २,१)"—इति निगमः॥

(८) आपः*। 'आप्लृ व्याप्तौ (भू०प०)'। 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च (उ० २,५५)'—इति क्विप्-प्रत्ययः उपधाह्रस्वश्च। जसि 'अप्तृन्तृच्स्वसृ (६,४,११)'—इत्यादिना दीर्घः। व्याप्नोति ह्यन्तरिक्षं सर्वं जगत्, आप्यते वा प्राणिभिः। अप्-शब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वात् बहुवचनान्तस्य पाठः। * * *। "तृतीय॑म॒प्सु नृमणा अज॑स्रम् (ऋ०सं० १०,४५)"—इति निगमः॥

(९) पृथिवी†। प्रथ प्रख्याने (भू०आ०)। 'प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणं च (उ० १,पा०)'। 'षिद्गौरादिभ्यश्च (४,१,४१)'—इति ङीप्। प्रथते पृथिवी। "यः पार्थि॑वस्य क्षम्य॑स्य राजा॑ (ऋ०सं० २,१४,११)"—"स दा॑धार पृथिवीं द्यामुतेमाम् (ऋ०सं०१०,१२१,१)"—इति च निगमौ॥

(१०) भूः‡। भवतेः (भू०प०) क्विप्। भवत्यस्माद् वृक्ष्यादिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(११) स्वयम्भूः। स्वयं भवति न केनचित् सृज्यते, केषाञ्चिद् वादिनां पक्षे नित्यं ह्याकाशम्। स्वयम्भ्वित्युकारान्तं केषुचित्। तदा

* प० ११.५, २। निरु० ९, २६।
† प० ५, ३.५.६। निरु० १, १३. ९, ३१. ११, ३६. १२, ३०।
‡ पु० १।

'मृगय्वादित्वात् (उ० १,३६)' कुः। निगमस्यादर्शनात्* उभयमपि लिखितम्, निगमदर्शनान्निर्णयः कार्यः॥

(१२) अध्वा। 'अद भक्षणे (अदा० प०)'। 'अदेर्ध च (उ० ४, ११२)'—इति वनिप् धकारश्चान्तादेशः। अदनं स्वस्तिगच्छतां पन्थ्यादीनां विषमस्थानाभावात्। यद्वा; अधिर्गत्यर्थः कश्चिद्धातुः, बाहुलकात् पूर्वेण वनिप्, गच्छन्त्यस्मिन् देवादयइत्यध्वा। 'अधेर्गति-क्रियात्'-इति माधवः। यद्वा; अध्वा मार्गोऽस्मिन् विद्यते मत्वर्थीयस्य लुक्,—सन्ति ह्याकाशे मेघपथादयः। 'अतेर्धश्च'—इति भोजसूत्रम्। 'अत सातत्यगमने (भू० प०)'। सततं गच्छन्त्यत्र सूर्यादयइत्यध्वा। "भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते (ऋ० सं० ६,५०,५)"—"असमने अध्वनि वृजिने पथि (ऋ० सं० ६,४७,१३)"—इति निगमौ॥

(१३) पुष्करम्†। 'पुष पुष्टौ (स्वा० प०)'। 'पुषः कित् (उ० ४,४'—इति करन् प्रत्ययः। पुषिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः, पोषयति भूतान्यवकाशप्रदानेन उदकदानाद्युपकारेण च। 'पुष्कं वारि राति पुष्करम्'—इति क्षीरस्वामी। पुषेरन्तर्णीतण्यर्थात् 'सृमृभृशुषियु-धिभ्यः कित् (?)'—इति विहितः करन् प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। 'हृदृकृसृपृवीचीपुषिमुषिमूङ्पूभ्यः कित्'—इति करः श्रीभोजदेवः। पोषयति भूतानीति। पुष्कोपपदाद्रातेः 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'। यद्वा; वपुरित्युदकनाम (निघ० १,१२), तत्कर्तुं शील-

* अन्तरिक्षवाचकत्वेन स्वयम्भूशब्दस्य सायणादिभिरव्याख्यातत्वादित्येव भावः, स्वयम्भूपदघटितमन्त्रस्तु दृश्यते एव 'स्वयम्भूर्भामो अभिमातिषाहः (ऋ० सं० १०,८३,४)'—इति।

† निरु० ५, १४।

मस्येति 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु (३,२,२०)'—इति टः, वपुष्करं सद् वकारलोपेन पुष्करम्; पृषोदरादिः। "विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त (ऋ०सं०७,३३,११)"—इति निगमः॥

(१४) सगरः। सहशब्दपूर्वात् 'गॄ निगरणे (तु०प०)'—इत्यस्मात् 'ऋदोरप् (३,३,५७)', सहस्य सभावः (६,३,७८)। सह गिरन्त्यस्मिन् स्थिता आदित्यरश्मयो भौमरसमिति सगरः। सह उद्गिरन्त्यस्मिन् स्थिता मेघा वर्षोदकमिति वा। यद्वा; गीर्यते अभ्यवह्रियते विद्यते इति गरः उदकम्, तेन सह वर्त्तते इति सगरः। तथाच—'रश्मयश्च देवा गरगिरः'—इत्यत्र ऋ(रा)हदेवः 'गरमुदकं गिरन्ति गरगिरः'—इति भाष्यं कृतवान्। यद्वा; 'गॄ शब्दे (क्र्या० प्वा०प०)'—इत्यादि। गीर्यते इति गरः शब्दः पूर्ववत्, गरेण शब्देन सह वर्त्तते इति सगरः;—आकाशोहि स्वगुणेन शब्देन सहैव सर्वदा वर्त्तते। "अपः प्रेरय' सगरस्य बुध्नात् (ऋ०सं०१०,८९, ४)"—इति निगमः॥

(१५) समुद्रः*। समुद्द्रवन्ति सङ्गता ऊर्द्धं द्रवन्ति गच्छन्त्यस्मादापोरश्मिभिराकृष्यमाणा आदित्यमण्डलम्। समुत्-पूर्वात् द्रवतेर्गत्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति अपादाने ड-प्रत्यये टि-लोपे च रूपम्। यद्वा; संहता अभिद्रवन्त्येनमापो भौमरसलक्षणा वायुना प्रेर्यमाणाः आदित्यमण्डलाद्वा वर्षाकाले रश्मिभिः प्रवर्त्तमानाः। अत्र उदित्येष उपसर्गोऽभीत्यर्थे वर्त्तते; कर्मणि ड-प्रत्ययइति विशेषः।

---

* प० ५, ६। निरु० २, १०. १०, ३२. ११, ४१. १२, ३१।

समोदन्तेऽस्मिन् भूतानि अन्तरिक्षचारीणीति वा। सम्पूर्वात् 'मुद हर्षे (भू० आ०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २,१२)'—इत्यादिना अधिकरणे रक्-प्रत्यये, समो म-लोपे च रूपम्। यद्वा; 'सम्'—इत्येकीभावे, उदकात् उत्शब्दः, रो मत्वर्थीयः। एकीभूतमुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्विति उदकशब्दस्योद्भावश्छान्दसः। यद्वा; सम्पूर्वात् 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २,१२)'—इत्यादिना कर्त्तरि रक्-प्रत्यये कित्त्वान्नलोपे च समुद्रः। समुनत्ति वर्षेण भुवनं समुद्रः। "एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश (ऋ० सं० ८,६,१६,४)"—इति निगमः॥

(१६) अध्वरम्*। अध्वा व्याख्यातः (२८पृ०)। अध्वानं मार्गं राति ददाति (अदा० प०) स्वस्मिन् गच्छतां पक्ष्यादीनां। यद्वा; अध्वा मार्गो विद्यतेऽस्मिन् मेघादीनाम्। रो मत्वर्थीयः। यद्वा; ध्वरतिर्हिंसाकर्मा (निघ० २,१९), तत्प्रतिषेधः। अध्वर्त्तव्यं न हिंस्यमित्यर्थः। नञ्-पूर्वात् ध्वरतेः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (२,३,११८)'—इति घः। "शिशू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम् (ऋ० सं० ८,३,२३,३)"—इति निगमः। 'अध्वरं यज्ञम्'—इति स्कन्दस्वामी व्याख्याति; तदा निगमोऽन्वेषणीयः॥

इति षोड़शान्तरिक्षनामानि ॥ ३ ॥

---

* प० ३, १७। निरु० १, ८. ६, १२. १०, १९।

स्वः[१]। पृश्निः[२]। नाकः[३]। गौः[४]। विष्टप्[५]। नभः[६]। इति षट् साधारणानि* ॥ ४ ॥

स्वरादीनि षट् तु भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च कृतव्याख्यानानीति नास्माभिरत्रोच्यन्ते ॥ ४ ॥

खेदयः[१]। किरणाः[२]। गावः[३]। रश्मयः[४]। अभीशवः[५]। दीधितयः[६]। गभस्तयः[७]। वनम्[८]। उस्राः[९]। वसवः[१०]। मरीचिपाः[११]। मयूखाः[१२]। सप्तऋषयः[१३]। साध्याः[१४]। सुपर्णाः[१५]। इति पञ्चदश रश्मिनामानि† ॥ ५ ॥

(१) खेदयः। 'तेषामादितः साधारणानि पञ्चास्वरश्मिभिः (नि २, १५)'—इत्युक्तेः पूर्वमादित्यरश्मिनामानन्तरमश्वरश्मीनाञ्च निर्वचनं प्रदर्श्यते'। 'खिद दैन्ये' दिवादिः रुधादिश्च आत्मनेपदी, 'खिद परिघाते तुदादिर्मुचादिः परस्मैपदी। 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ्। खिद्यते खिन्ते वाऽनया, लोको घर्मकाले, अश्वो बन्धनकाले। यद्वा; परिहन्यन्ते सर्वतो हिंस्यन्ते

* (१) ष० १२। निरु० २, १४. ५, ४. १९. ११, ७। (२) निरु० २, १४। (३) "नाकाः" ख। निरु० २, १४। (४) पु० १। (५) निरु० २, १४. ५, ३०। (६) ष० १, १२. ३, ३०। निरु० २, १४।

(४) "रश्मयः" ख। (६) "दिधीतयः" च।

(१२) "मयुखाः" ख। इह स्वराङ्कचिह्नमात्राङ्कचिह्ने च लक्ष्येते।

(१३) "सप्तर्षयः" च।

† "इति रश्मीनाम्" ग।

अनया लोक आदित्येन, अश्वो बन्धनकाले। यद्वा; अनेकार्थत्वात् धातूनां खिदिः खेदने वर्त्तते। तथाच 'खेदनं छेदनम्'—इति माधवः। अस्मात् पचाद्यचि (३,१,१३,४) खेदति छिनत्ति नाशयति तमः। तथाहि 'दोषच्छिन्नः*'—इत्यादौ छिदिर्नाशने दृष्टः; घञि छिद्यतेऽश्वोऽनयेति खेदा अश्वरश्मिः। तृतीयैकवचनान्तस्य पाठो यथादृष्टः। "खेदया त्रिवृता दिवः (ऋ० सं० ६,५,१५,३)"—इत्यश्वरश्मेर्निगमः, आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः† ॥

(२) किरणाः। 'कॄ विक्षेपे' तुदादिः (प०), 'कॄञ् हिंसायाम्' क्र्यादिः (प०)। 'कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः (उ० २,७६)'—इति क्यु-प्रत्ययः। किरन्ति तापम्; एकत्रौष्ण्येन, इतरत्र बन्धनेन। कीर्यन्ते वा; आदित्येन दिङ्मुखेषु, अश्ववालेनाश्वग्रीवादिषु। यद्वा; कृणन्ति हिंसन्ति तमः, हिंसन्त्येभिरश्वकिरणाः। "भिया दृळ्हासः‡ किरणा नैजन् (ऋ० सं० १,५,४,१)"—इति निगमः आदित्यरश्मेः। "रेणुं रेरिहत् किरणं ददश्वान् (ऋ० सं० ३,७,१२,१)"—इत्यश्वरश्मेः ॥

---

* लौकिकव्यवहारएषः।

† अत्रेयमाशङ्का—"खेदा"—इत्यस्य रश्मिपर्यायत्वे "खेदयः"—इति कथं पठितम्? निगमदृष्टयथापाठावलम्बनमेव ह्यङ्गीकृतश्चेत् "खेदया"—इति पाठेन भवितव्यम्। अधिकमाश्चर्यमेतत्—यट्टीकाकारेण 'खेदयः'—इति प्रतीकमवलम्ब्यैव 'खेदा'—इति व्याख्याय 'खेदया'—इत्युदाहृत्य च निरस्तमिति। ऋक् संहितायामपरावपि द्वौ निगमौ,—'अराँ इव खेदया (६,५,२९,२)—इति, 'खेदामरुणां हषस्व (८,६,२०,४)'—इति च। १०, १०, ४, ४ परं 'खेदयः'—इत्येवं पदं न दृश्यते क्वापि।

‡ 'व्हकारतामेति सएव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा सम्प्रयुक्तः'—इति प्रतिशाख्यम्।

(३) गावः* । व्याख्यातः पृथिवीनामसु (१,१)। गच्छन्ति सर्वतस्तमो विहन्तुं, भौमं रसं वा हर्त्तुं, गीयन्ते स्तूयन्ते स्वाभिमत-साधनाद् यजमानैरश्वपालैश्च। "यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २,२,२४,६)"—"को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य (१,६,८,१)"—इति आदित्यरश्मेर्निगमौ। अश्वरश्मेरन्वेषणीयः॥

(४) रश्मयः†। 'रश्मिर्यमनार्थो धातुः (सौ०)'। 'नियोमिः (उ० ४, ४३)'—इति विधीयमानो मि-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। रशना रश्मिरिति कतिपयप्रयोगविषयएवायं रश्मिः, भरत्यादिवत्, न सर्वत्र, बन्धनप्रतीतेः। बध्नन्त्युदकमथवा बध्यते तैरुदकमश्वो वा। यद्वा; 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'। 'अशेरश्च (उ० ४,४६‡)'—इति मि-प्रत्ययोरश्यादेशश्च। अश्नुवते सर्वं जगत् अश्वग्रीवादि वा रश्मयः। "सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्नवो (ऋ० सं० ७,२,२२,१)"—"विर-श्मयो जनाँ अनु (ऋ० सं० १,४,७,३)"—इति आदित्यरश्मेर्नि-गमौ। "मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः (ऋ० सं० ५,१,२०,१)"—"ते रश्मिभिस्त ऋक्वभिः सुखादयः (ऋ० सं० १,६,१३,६)"—इति चाश्वरश्मेः॥

(५) अभीशवः§। अभिपूर्वात् 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'—इत्यस्मात् 'भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्यउः (उ० १,७)'—इति उ-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति धात्ववयवस्याकारस्येकारश्च। जस्। अभि व्याप्नुवन्ति जगदश्वग्रीवां वा। यद्वा; अभिपूर्वात्

* पु० १। † निरु० २,१५। ‡ 'अश्नोतेरश्च'—इति सि० कौ० पाठः। § प० २,४.५.५,२। निरु० ३,९.९,१५।

'ईश ऐश्वर्ये (अदा०आ०)'—इत्यस्मात् पूर्ववदुप्रत्ययः । ईष्टे सूर्यस्तमोऽपहन्तुमेभिः, अश्वपालोऽश्वं वद्धुम् । "अभीशूनां महिमानं पनायत (ऋ०सं० ५,१,२०,१)"—इत्यश्वरश्मेर्निगमः । आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः ॥

(६) दीधितयः * । एतदादीन्यादित्यरश्मिनामान्येव । 'दीधिङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा०आ०)' । 'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३,३, १७४)'—इति क्तिचि पृषोदरादित्वादेव (६,३,१०९) यथाकथञ्चिद्रूपसिद्धिरुन्नेया । धीयन्ते विधीयन्ते प्रेष्यन्ते रसाहरणादिकर्मस्वादित्येन, धार्यते वा वर्षार्थमुदकमेभिरादित्येन तथा । 'अथास्य कर्म-रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणम् (५,१०)'—इति निरुक्तम् । 'न वा स धृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः । पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम्)'—इति श्रीरामायणम् । "शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः (ऋ०सं० ३,४,१९,१)"—इति निगमः । 'दीधितिं रश्मिमित्यर्थः' —इति (१९,६९) वाजसनेयभाष्यकृदुवटोऽभाषयत् ॥

(७) गभस्तयः † । गो-शब्दपूर्वादन्तर्णीतण्यर्थात् 'भस भक्षणदीप्त्योः (जु०प०)'—इत्यस्मात् पूर्ववत् क्तिचीड़भावे च पृषोदरादित्वात् गो-शब्दस्याकारान्तादेशः । गां भूमिञ्च भासयन्ति दीपयन्ति । यद्वा; गवि संसर्गे दीप्यते । यद्वा; बभस्तिरत्तिकर्मा (निघ०२,८०) । गामुदकं भौमरसलक्षणं बभसति अदन्ति । यद्वा; 'भसेर्गट् च'—इति भोज-सूत्रेण ति-प्रत्ययः धातोर्गडागमश्च, बभसति दीप्यन्ते इति गभस्तयः । 'ग्रहेर्गभस्तिः'—इति माधवः, तदा पूर्वसूत्रेण ति-

* प० २,५ । निरु० ५,१० । † प० १,४,५ ।

प्रत्यये धातोरसुगागमः, ‘हृग्रहोर्भश्छन्दसि (सि०कौ०वै० ३आ०)’ —इति निर्वाहः, गृह्णन्ति भौमं रसं। “गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो (ऋ०सं०७,३,१८,४)”—“वृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिपूतः (य०वा०स०७,१)”—इति च निगमौ॥

(८) वनम्*। ‘वन षण सम्भक्तौ’ भ्वादिः परस्मैपदी। ‘पुंसि संज्ञायां घः (३,३,११८)’। वन्यते सेव्यते शीतादिनिवारणाय। अथ वा वनतिर्हिंसार्थः (भ्वा०प०)। वन्यते हिंस्यतेऽनेन तमः। यद्वा; ‘वनु याचने’ तनादिरात्मनेभाषा। वन्यते याच्यते वृष्टिप्रदानाय। यद्वा; ‘वन शब्दे’ भ्वादिः परस्मैपदी। वन्यते शब्द्यते स्तूयते स्तोतृभिः।“अबुध्ने राजा वरुणो वनस्य (ऋ०सं०१,२,१४,२)”—इति निगमः। ‘वननीयस्य तेजसः’—इति माधवः॥

(९) उस्राः†। ‘वस निवासे (भ्वा०प०)’। ‘स्फायितञ्चिवञ्चि (उ०२,१२)’—इत्यादिना रक्,अदादित्वात् सम्प्रसारणं बाहुलकात्, ‘शासिवसिघसीनाञ्च (८,३,६०)’—इति षत्वाभावः। वसन्त्येषु परतेजः वसन्त्येषु रसाः इति वा। यद्वा; उत्पूर्वात् ‘स्रु गतौ (भ्वा०प०)’ —इत्यस्मात् ‘उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३,२,९९)’—इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, उदोऽन्तलोपश्च। उत्स्रवन्ति एभ्योरसाः।“उस्रा इव स्वसराणि(ऋ०सं०१,१,६,२)”—इति निगमः॥

(१०) वसवः‡।‘वस निवासे (भ्वा०प०)’,‘वस आच्छादने (अदा०आ०)’।‘शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च (उ०१,१०)’

* प० १, १२। निरु० ६, १६.८, ३।
† प० २. ११। निरु० ४. १९. ६, १५।
‡ प० १, ७. २, १०. ५, ६। निरु० ५, १९. ९, ४२. १२, ४१।

—इति उ-प्रत्ययः। वसन्ति लोकेषु, वसन्त्यत्र रसाः, वसत्यत्र परं तेजः, आच्छादयति वा लोकान् वृष्ट्या, विवासयति वा तमः। 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (६,४,५१वा०)'—इति णि-लुक्। वासयितारो वा लोकानां वृष्ट्यादिप्रदानेन। "ज्मया अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ०सं० ५,४,६,३)"—"सुगावो देवाः सदना अकर्म य आजग्मुः सवनमिदं जुषाणाः। जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि (य०वा०सं० ८,१८*)',—"हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनाम् (ऋ०सं० २,३,१९,२)"—इति च निगमाः॥

(११) मरीचिपाः। 'मृङ् प्राणत्यागे (तु०आ०)'। 'मृकणिभ्यामीचिः (उ० ४,७०)'—इति ईचिः प्रत्ययः। म्रियते तमोऽस्मिन्निति मरीचिः रश्मिः। अत्र मरीचिशब्देन मरीचिमान् सूर्यउच्यते, मत्वर्थीयस्य लुक् साहचर्याद् भाव्यते, मरीचिमत्सूर्यमण्डलं पान्ति मरीचिपाः, 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)। "देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः (य०वा०सं० ७,३)"—इति निगमः॥

(१२) मयूखाः। 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (स्वा०उ०)'। अस्मात् 'मुचेः खो डयूट् च (उ० ४,२२†)'-इति विधीयमानः ख-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति; डयूडागमश्च प्रत्ययस्य बाहुलकादेव। मिन्वन्ति तमः मयूखाः। ख-प्रत्ययाधिकारे 'मयेरूट् च'-इति श्रीभोजदेवः। मयतिर्गत्यर्थः (भू०आ०)। गच्छन्ति सर्वलोकेषु मयूखाः। "दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखैः (ऋ०सं० ५,६,२४,३)"—"इमे मयूखा उपसेदुरू सदः (ऋ०सं० ८,७,१८,२)"—इति च निगमौ॥

* शाखान्तरपाठोऽयम्। † 'माङ ऊखोमय च। उ०४, २५'—इत्येतन्न दृष्टं किम्?।

(१३) सप्तऋषयः*। 'सप्त सृप्ता सङ्ख्या (निरु० ४,२६)'—इत्युक्तेः सृपेर्गत्यर्थात् 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १,१५५)'—इति सपेर्विधीयमानः कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च बाहुलकाद् भवति ऋकारस्याकारश्च। षड्भ्यः सकाशात् सृप्ता सङ्ख्या सप्त। 'ऋष गतौ (तु० प०)' अनेकार्थत्वाद्धातूनां दर्शनार्थः। 'इगुपधात् (उ० ४,११६)'—इति इन् प्रत्ययः। ऋषयः द्रष्टारः। सप्तसङ्ख्याकाश्च ते ऋषयो द्रष्टारश्च त्रैलोक्यस्येति सप्तऋषयः। 'ऋत्यकः (६,१,१२८)'—इति प्रकृतिभावः। "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम् (ऋ० सं० २,३,१४,२)"—इत्यत्र 'सप्त आदित्यरश्मयः (४,२६)'—इति वदन्ति नैरुक्ताः। यद्वा; 'षप समवाये (भू० प०)', 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १,१५५)'—इति कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च। समवेताः सप्त; ऋषिरपिगत्यर्थएव प्रत्ययः। समवेता गच्छन्ति दिङ्मुखानि सप्तर्षयः। "यत्रा सप्त ऋषीन् पर एकमाहुः (ऋ० सं० ८,३,१७,२)"—"सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे (य० वा० सं० ३४,५५)"—"अत्रासत ऋषयः सप्त साकम् (अथ० सं० १०,२६,९)"—इति निगमाः॥

(१४) साध्याः†। 'राध साध संसिद्धौ (स्वा० दि० प०)'। 'ऋहलोर्ण्यत् (३,१,१२४)'—इति ण्यत् प्रत्ययः, 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,४,११३)'—इति कर्त्तरि भवति। 'रसाहरणादिकं स्वव्यापारं साध्नुवन्ति संसिद्धं कुर्वन्ति'—इति स्कन्दस्वामी। 'साध्यन्ते आराध्यन्ते साध्याः'—इति क्षीरस्वामी; अत्र यथाप्राप्तेण्यत्। "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः (ऋ० सं० २,३,२३,४)"—इति निगमः॥

* प० ५,९। निरु० ४,२६. १०,२६. १२,२६; ३८। † प० ५,६। निरु० १२,४०।

(१५)सुपर्णाः*। सूपसृष्टात् 'पॄ पालनपूरणयोः (जु॰क्र्या॰प्वा॰प॰)'—इत्यस्मात् 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः(उ॰ ३,६)'—इति न-प्रत्ययः। 'पर्णं पततेः पृणातेः प्रीणातेः वा'—इत्यष्टादशाध्यायदृष्टत्वात् पत्-धातोः बाहुलकात् न-प्रत्ययः तकारस्य रेफादेशश्च। प्रीणातेरीकारस्य अकारादेशः स च पकारात् परः। शोभनं पृणन्ति पालयन्ति जगत् शीतादिनिवारणात्; अथवा पूरयन्ति वा वृष्ट्या; शोभनं पतनं गमन मेषामिति वा; सुष्ठु प्रीणन्ति तर्पयन्ति जगत् वर्षप्रदानेनेति वा सुपर्णः। यद्वा; सुर्मत्वर्थः, भावे च न प्रत्ययः। पतनादिमन्तः सुपर्णाः। तथाच—'बृहद्वदेम विदथे सुवीराः (ऋ॰सं॰२,६,६,६)' —इत्यत्र 'वीरवन्तः कल्याणवीरा वा (निरु॰ १,७)'। अष्टादशाध्याये च 'सुपर्णं विप्राः(ऋ॰सं॰८,६,१६,५)—इत्यत्र 'पर्णवन्तं कल्याण-पर्णं वा'—इति चेति सुर्मत्वर्थे बहुशोदृष्टः। "यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ॰सं॰२,३,१८,१)"-"वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रम् (ऋ॰सं॰८,३,४,६)"—इति च निगमौ॥ रश्मिनां प्रायो बहुवचनान्तत्वेन दृष्टत्वात् रश्मिनामाभिप्रायेण बहुवचनान्तानि पठितानि। एवं दिङ्नामस्वपि(६) द्रष्टव्यम्॥

इति पञ्चदश रश्मिनामानि॥ ५॥

आताः(१)। आशाः(२)। उपराः(३)। आष्ठाः(४)। काष्ठाः(५)। व्योम(६)। ककुभः(७)। हरितः(८)। इत्यष्टौ दिङ्नामानि† ॥ ६ ॥

---

* प॰ ११.१४. ५,४। निरु॰ २,१२. ४,२. ७,२४. ७,३१. ९,१९. १०,४५।

† "इति दिशाम्" ग।

(१) आताः। आङ्पूर्वादततेर्गतिकर्मणो (भ्वा० प०) 'अकर्त्तरि च कारके (३,३,१९)'—इति घञ्। आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभिस्तं तं कार्यं प्रति। यद्वा; आङ्पूर्वात् तनोतेः 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३,२,९९)'—इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बहुलवचनाद् भवति। आतताः आताः। "ऋज्रन्याताः सुसमृष्टासो (ऋ० सं० ३, ३,७,६)"—"उदातैर्जिहते बृहद्वारा (ऋ० सं० ६,७,२४,५)"—इति निगमौ॥

(२) आशाः*। आङ्पूर्वात् 'शद्लृ शातने (भ्वा० प०)'—इत्ययमत्र गत्यर्थः, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। पूर्ववड्डः। तं तमर्थं प्रत्यागमनात्। यद्वा; आ इत्येषोऽभीत्यस्यार्थे वर्त्तते। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'—इत्यस्मात् घञि रूपम्। आशा उपदिशा भवन्त्यभ्यशनात् परस्परादिभिः संव्याप्तेः। 'आ अश्नुवते आशाः'—इति क्षीरस्वामी। अत्र पचाद्यच् (३,१,१३४)। "इन्द्र आशाभ्यस्परि (ऋ० सं० २,८,९, २)"—इति निगमः॥

(३) उपराः†। उपरमन्ते आस्वभ्राणि प्राणिनो वा स्व-स्व-व्यापारेभ्यः। पूर्ववत् डः। "उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन् (ऋ० सं० १,५, २,१)"—इति निगमः। "तमस्य पृक्षमुपरासु धीमहि (ऋ० सं० २, १,१२,५)"—इत्यत्र दिग्वाची न वेति चिन्त्यम्॥

(४) आष्ठाः। आङ्पूर्वात् तिष्ठते (भ्वा० प०) धातोर्घञर्थे कविधानम्। 'स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् (३,३,१९म० भा०)'—

---

* प० ४,२। निरु० ६,१। † प० १०। निघ० २,२२।

इति क-प्रत्ययः । सुषामादित्वात् (८,३,९८) षत्वम् । आ सम-न्तात् स्थीयते आभिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) काष्ठाः* । 'काष्ठा दिशो भवन्ति (निरु० २,१५)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'क्रान्त्वा सर्वमतीत्य स्थिताः आकाशवद् व्यतिरेकपक्षे । अव्यतिरेकेऽपि तएव शब्दादयः सर्वत्र सन्ति संस्थिताश्चेति । उपदिशो-ऽप्येवमेव । व्यतिरेकेऽपि इतरेतरापेक्षया परत्वापरत्ववत् सर्वत्र व्यव-हारोऽस्तित्वमिति'। क्रान्त्वा-शब्दात् पूर्वार्द्धं स्थिता-शब्दादुत्तरार्द्धमि-त्यर्थः । पृषोदरादिः । वैयाकरणपक्षे तु 'काशृ दीप्तौ (भू० आ०)' । 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् (उ० २,२)'—इति क्थन् प्रत्ययः । 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च (७,२,९)'—इति इड्भावः । काशन्ते दीप्यन्ते काष्ठाः । "नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः (ऋ० सं० ४,७,२७,१)" —इति निगमः ॥

(६) व्योम† । व्याख्यातमन्तरिक्षनामसु(३) । स एवार्थोऽत्रापि । परिवीता वायुना । 'पवमानो हरित आ विवेश (ऋ० सं० ६,७,८, ४)'—इति श्रुतिः । यद्वा; विविधमोममन्नमस्मिन् विद्यतइति व्योम । 'ओमानमापो मानुषीरमृक्तम् (ऋ० सं० ४,८,९,२)'—इत्यत्र 'अन्नं वा ओमन्'—इति माधवः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) ककुभः‡ । 'ककुभाति विस्तारयतीति ककुप्'—इति क्षीर-स्वामी । 'ककुप् कुभेरुच्छ्रयार्थात् उच्छ्रिता इव हि दिशो दृश्या-ग्रेषूपलभ्यमानाः'—इति माधवः । केन प्रजापतिना विस्तारिता इति वा । सर्वत्र 'क्विन्वचिप्रच्छ्यायतस्तु (३,२,१७८वा०)'—इत्यत्र 'प्राक्

---

* निरु० १, ६. २, १५. ९, २४ ।   † पु० १, ३ ।   ‡ निरु० ७, १२ ।

प्रत्ययनिर्द्देशादिष्टसिद्धिः (म॰भा॰)'--इत्युक्तेः क्विपि पृषोदरादित्वाच्च रूपसिद्धिः। "यः ककुभो निधारयः (ऋ॰सं॰ ६,३,२६,४)"—इति निगमः॥

(८) हरितः*। 'हृञ् हरणे' भ्वादिः (उ॰), 'हृ प्रसह्यकरणे' जुहोत्यादिः (प॰)। 'हृसृरुहियुषिभ्यः (हृश्याभ्यामितन्। उ॰ ३, ९०)'—इति इतिः। हरन्ति जह्रति वा आसु स्थितास्चौरादयो धनादिकम्। 'हरन्त्याभिः'—इति क्षीरस्वामी। "पवमानो हरित आ विवेश (ऋ॰सं॰ ६,७,८,४)"—इति निगमः॥ 'वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टे'—इत्युपनिषत् (ऐ॰आ॰ २,१)॥

इत्यष्टौ दिङ्नामानि॥ ६॥

श्यावी(१)। क्षपा(२)। शर्वरी(३)। अक्तुः(४)। ऊर्म्या(५)। राम्या(६)। यम्या(७)। नम्या(८)। दोषा(९)। नक्ता(१०)। तमः(११)। रजः(१२)। असिक्नी(१३)। पयस्वती(१४)। तमस्वती(१५)। घृताची(१६)। शिरिणा(१७)। मोकी(१८)। शोकी(१९)। ऊधः(२०)। पयः(२१)। हिमा(२२)। वस्वी(२३)। इति त्रयोविंशती रात्रिनामानि†॥ ७॥

* प॰ १२. १५. २,५। निरु॰ ४,११।

(६) "रम्या" C. D. F. ग। घ-पुस्तके नष्टः।

(१३) "असिक्नि", (१४) "पयस्वति", (१५) "तमस्वति" ख।

(१६) "घृताची" ख।

(१७) "शीणा" C. D. F. ग।

(१८) "मोकि", (१९) "शोकि", (२०) "उधा", (२२) "हिम" ख।

(२३) "वस्विति" ख. पु॰ ५। "वस्वेति" ग. C. D. F.। "वसी"—इति रोथ्-दृष्टास्मद्दृष्टयोः देवराजधृतपुस्तकयोः पाठः।

† "इति रात्रेः" ग।

(१) श्यावी*। श्यैङ् गतौ (भू० आ०)'। 'इणशीभ्यां वन् (उ० १,१५०)'—इति विधीयमानो वन्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति। श्यायते गच्छति स्वाश्रयमिति। श्यावो धूसरारुणो वर्णः; तमः सन्ध्यादिबन्धात् श्याववर्णा रात्रिः श्यावी, 'अन्यतोङीष् (४,१,४०)। "श्यावी च यदरुषी च स्वसारौ (ऋ० सं० ३,३,३०,१)"—इति निगमः॥

(२) क्षपा। 'क्षप्यते सूर्यचारेण क्षपा'—इति चीरस्वामी। 'क्षप् प्रेरणे', 'क्षपि क्षान्त्याम्'-इति कथादिषु पठितोऽपि बहुलमेतन्निदर्शनमित्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते। 'क्षपेः क्षपयन्ति क्षान्त्यां प्रेरणे क्षपयेत्'-इति दैवम्। 'क्षपः क्षपयतेर्निशा'—इति च माधवः। क्षपा-शब्दोऽन्तोदात्तो रात्रिनाम, आद्युदात्तस्तु क्षपणवचनः। "नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् (ऋ० सं० ७,७,२२,१)"—इति निगमः। "त्वमिदसि क्षपावान् (ऋ० सं० ६,५,११,२)"—इति क्षपणवचनः॥

(३) शर्वरी। 'शॄ हिंसायाम् (क्र्या० प०)'। 'कॄगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् (उ० २,११४)'। टित्त्वात् (४,१,१५) ङीप्। शृणाति चेष्टाम्, रात्रौ हि स्व-स्व-व्यापारेभ्यः उपरमन्ते प्राणिनः; शीर्यन्ते वास्यां प्राणिनो नक्तञ्चरैः। "अति ष्कन्दन्ति शर्वरीः (ऋ० सं० ४, ३,८,३)"—इति निगमः॥

(४) (अक्तुः†। 'अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु (रु० प०)'। 'पः किच्च (उ० १,६८)'—इति विधीयमानः तु-प्रत्ययः किच्चश्च बाहुलकाद् भवति। 'पाञ्जनृभ्यः क्तुः'—इति क्तुरिति श्रीभोजदेवः।

* प० १५। † निघ० ५, २८. १२, २२।

'अनिदिताम् (६,४,२४)'—इति न-लोपः। अज्यते सिच्यतेऽस्या-मवश्यायेन जगत्, गच्छति वा प्रतिदिनम् अक्तुः। "विश्रामक्तोरुषसः पर्वहूतौ (ऋ० सं० ५,४,६,२)"—इति निगमः॥

(५) ऊर्म्या। 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'। 'ऊर्णोतेर्ण-लोपश्च (उ० १,२८?)'—इति मि-प्रत्ययः'—इति इति केचित्। 'अर्त्तेरूच्च (उ० ४,४४)'—इति मि-प्रत्ययः'—इति कमलनयनः। ऊर्मिः तमः-सङ्घातः, आच्छादकत्वात् लोकस्य। तमर्हति (५,१,६३)', 'छन्दसि च (५,१,६७)'—इति यत् प्रत्ययः। "इन्द्राय नक्तमूर्म्याः सुवाचः (ऋ० सं० ६,६,३२,१)"—इति निगमः॥

(६) राम्या। 'रमु क्रीड़ायाम् (भू० आ०)'। अन्तर्णीतण्यर्थात् प्रोपार्थविशिष्टादस्मात् 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति बहुलवचनात् 'पोरदुपधात् (३,१,९८)'—इति यतं बाधित्वा 'ऋह-लोर्ण्यत् (३,१,१२४)' भवति, 'अचोञ्णिति (७,२,११५)'—इति वृद्धिः। प्ररमयति भूतानि नक्तञ्चराणि, उपरमयति दिवाचराणि स्व-व्यापारेभ्यः। माधवस्तु सर्वभूतानि रमयति। तथाच कौषीतकिः—'ये वै के चानन्दा अन्ने पाने मिथुने रात्र्या एव ते सन्तता अव-च्छिन्नाः क्रियन्ते, तेषां रात्रिः कारोतरः'—इति। 'अधोरामः सावित्रः (य० वा० सं० २९,५८)'—इत्यत्र 'श्वेतः कृष्णोदरः'—इति भाष्यम्। 'रामश्चारौ सितेऽसिते'—इति वैजयन्ती। तस्माद्रामशब्दः कृष्णपर्या-यः*। स्वाश्रये रमते रामः 'ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः (३,१,१४०)'।

* अतएव "रामसंस्थात् (ऋ० सं० ७,५,२१,१)'—इति व्याख्यावसरे उक्तं सायणेन —'रामं कृष्णं शार्वरं तमोऽभ्यस्थात्'—इति।

'तदर्हति (५,१,६३)', 'छन्दसि च (५,१,६७)'—इति यत्। 'अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च (ऋ० सं० ४,५,११,१)'—इति श्रुतिः * * * । यद्वा; रमणं रामः। भावे घञ् (३,३,१८)। स्त्रीभिः सह क्रीड़ा रामः। 'तत्र साधुः (४,४,९८)'—इति यत्। "सद्द्धान उषसो राम्या अनु (ऋ० सं० २,५,२१,३)"—इति, "आविर्धेना अकृणोद्राम्याणाम् (ऋ० सं० ३,२,१५,३)"—इति च निगमौ ॥

(७) यम्या। 'यम उपरमे (भू० प०)। 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। उपरमयति प्राणिनां चेष्टाः। अथवा 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे (३,१,१००)'—इति यत् कर्त्तरि बाहुलकेन। यद्वा; यमनीया उपरमयितव्या आदित्यचारेणेति यथाप्राप्तो यत् निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(८) नम्या। (९) दोषा। (१०) नक्ता। (११) तमः। (१२) रजः। (१३) असिक्नी† ॥

(१४) पयस्वती‡। पयोऽस्या अस्तीति। 'अस्मायामेधास्रजोविनिः

* ऋक्संहितायान्तु मन्त्रत्रये दृश्यते 'यम्या'—इति। तत्रैकत्र (१,२,२०,११) 'यम्या यमरूपे मिथुनभूते अहश्च रात्रिश्चेत्येते'—इति, अपरत्र (४,२,१,५) 'यम्या यम्ये नियमनीये युग्मभूते वा'—इति, अन्यत्र 'यम्या युगलभूते'—इति व्याख्यातवान् सायणः।

(९) निरु० २, १५।

(१०) निरु० ८, १०।

(११) निरु० २, १६।

(१२) प० ३, ३०. ४, १। निरु०२, २१. ४, १९. १०, ४४. १२, ७;—११।

(१३) निरु० ९, २६।

† कथन्नेमानि पदानि व्याख्यातानि ज्ञायते ग्रन्थकर्त्रा।

‡ प० १२। निरु० ५, २।

(५,२,१२१)'। 'बहुलं छन्दसि (५,२,१२२)'—इत्युक्तेर्मतुपि वत्त्वे च 'उगितश्च (४,१,६)'—इति ङीप्। 'तसौ मत्वर्थे (१,४,१९)'—इति भ-सञ्ज्ञाविधानात् रुत्वं न भवति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१५) तमस्वती। ताम्यन्त्यनेनेति (दि०प०) तमोऽन्धकारं तेन तद्वती। पूर्ववत् प्रकृत्या। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१६) घृताची। 'घृ क्षरणदीप्त्योः (जु०प०)', 'गट घृ सेचने (भू०प०)'। 'अञ्जिघृषिभ्यः क्तः (उ० ३,८६)'। सेचयत्यनेन भूमिं पर्जन्यः, क्षरति मेघात् दीप्तं वा स्वेन तेजसा देवतात्वादिति घृत-मन्नावश्यायलक्षणं जलम्, तदञ्चति। 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चु-युजिक्रुञ्चाञ्च (३,२,५९)'—इति अञ्चतेर्गत्यर्थात् (भू०प०) क्विनि 'अनिदिताम् (६,४,२४)'—इति न-लोपे, 'अचः (६,४,१३८)' —इत्यकारलोपे, 'चौ (६,३,१३८)'—इति दीर्घे, 'अञ्चतेश्चोप-सङ्ख्यानम् (४,१,६वा०)'—इति ङीप्, घृताचीति। निगमोऽन्वेष-णीयः॥

(१७) शिरिणा। शीङः (अदा०आ०) अन्तर्णीतण्यर्थात् 'बहुल-मन्यत्रापि (उ० २,४६)'—इति इनच्-प्रत्यये रुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च। शाययति प्राणिनः शिरिणा। शाययेन्निशेति माधवः। "शिरिणायां चिद्क्तुना महोभिः (ऋ०सं०२,६,२,३)"—इति निगमः॥

(१८) मोकी। 'मुच्लृ मोक्षणे (तु०उ०)'। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इति इनि बाहुलकात् कुत्वम्। 'कृदिकारादक्तिनः (४,१,४५ वा०)'—इति ङीष्। मुञ्चत्यस्यामवश्यायं मध्यमः,

मुञ्चन्ति प्राणिनः स्वस्वव्यापारात् मोक्। तदस्यामस्तीति 'छन्दसी-वनिपौ च (५,२,१२२वा०)'—इति मत्वर्थीय ईकार-प्रत्ययः, व्यत्ययेन (३,१,८५) हल्ङ्यादिलोपः (६,१,६८)। "अनु॒व्र॒तं स॑वि॒तुर्मो॒क्या॑गा॑त् (ऋ० सं० २,८,२,३)"—इति निगमः॥

(१९) शोकी। 'शुच् शोके (भू० प०)', ज्वलति-कर्मा (निघ० १,१७) वा। पूर्ववत् प्रक्रिया। शोचन्त्यस्यां विरहिणः, शोकस्तेजो-ऽस्या अस्तीति वा, 'अग्निना वै तेजसा रात्रिस्तेजस्वती'—इति ब्राह्मणम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२०) ऊधः*। रात्रिनाम-निर्वचनार्थप्रसिद्धं तावदुच्यते। गो-रूध उद्धततरं भवति प्रसवकाले अङ्गान्तरेभ्य उच्छ्रिततरं भवति। यद्वा; उपोन्नद्धमुपरि स्पृष्टमूर्द्धमिव केनचित्। तत् स्नेहं रसानुप्रदा-नसामान्याद् रात्रिरप्यूध उच्यते। यद्वा; 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)'। असुनि (उ० ४,१८४), बाहुलकान्नलोपे दकारस्य धत्वे दीर्घे च रूपम्। उनत्त्यवश्यायेन भूतानि। 'उनत्त्यूधः'—इति क्षीरस्वामी। "यो अ॒स्मै घ्रं॒स उ॒त वा॒ य ऊध॑नि॒ (ऋ० सं० ४,२,३,२)"—"ऊध॒र्न न॒ग्ना जर॑न्ते (ऋ० सं० ५,७,१९,१२)"—इति च नि-गमौ। ऊधनीत्यत्र छान्दसत्वादनङ् (५,४,१३१;—१४२)॥

(२१) पयः†। व्याख्यातं पयस्वतीत्यत्र, मत्वर्थीयस्य लुक्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२२) हिमा। 'हन्तेर्हि च (उ० १,१४४)'—इति मक्-प्रत्ययो

* निरु० ६, १९। † प० ११. २, ७। निरु० २, ५।

हिरादेशश्च। हन्ति (अदा० प०) पद्मानीति हिमम्, अर्शआदित्वादच् (५,२,१२७)। "शं भानुना शं हिमा शं घृणेन (ऋ० सं० ७,८, १३,४)"—इति निगमः॥

(२३) वस्त्री। 'वस आच्छादने (अदा० आ०)'। 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसि (उ० १,१०)'—इति उ-प्रत्ययः। वस्ते आच्छादयते लोकमिति अवश्यायस्तमो वा, तद्वती वसुः। 'छन्दसीवनिपौ च (५,२,१२२ वा०)'—इति ईकारः, 'वृषादीनाञ्च (६,१,२०२)'—इत्याद्युदात्तत्वम्। यद्वा; प्रशस्य-वचनाद् वसुशब्दात् 'वोतोगुणवचनात् (४,१,४४)'—इति ङीष्, सर्वभूतरमणत्वाद्रात्र्याः प्राशस्त्यम्। निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

इति त्रयोविंशतीरात्रिनामानि॥ ७॥

विभावरी(१)। सूनरी(२)। भास्वती(३)। ओदती(४)। चित्रामघा(५)। अर्जुनी(६)। वाजिनी(७)। वाजिनीवती(८)। सुम्नावरी(९)। अहना(१०)। द्योतना(११)। श्वित्या(१२)। अरुषी(१३)। सूनृता(१४)। सूनृतावती(१५)। सूनृतावरी(१६)। इति षोडशोषोनामानि† ॥ ८॥

---

* एषएव निगमोऽस्य भवितुमर्हति—'वस्त्री षु ते जरित्रे'—इति (ऋ० सं० ५,३,२,५)। तत्र 'वस्त्रीषु अत्यन्तप्रशस्तासु स्तुतिषु'—इति सायणीय-व्याख्या, परं 'वस्त्री। सु'—इति पदग्रन्थविरोधादुपेक्ष्यैव सा। एवमुपेक्षिते एवमादिके सर्वत्रैव निगमः सुलभः इत्यपि बोध्यम्।

(८) "वाजिनिवती" ख। (१३) "अरुषी" ख। (१५) "सूनृतावति" ख।

† "इत्युषसः" ग।

(१) विभावरी । 'भा दीप्तौ (अदा०प०)' विपूर्वः । 'आतो-मनिन्क्वनिब्वनिपश्च (३,२,७४)'—इति वनिप् । 'वनो र च (४,१,७)'—इति ङीब्रेफौ । विशेषेण भाति दीप्यते आदित्य-किरणसम्बन्धात् । "आपप्रुषी विभावरि (ऋ०सं० ३,८,३,६)" —इति निगमः ॥

(२) सूनरी । शोभना नरा अस्यां सन्ति, मत्वर्थीय ईकारः, व्यत्ययेन हल्ङ्यादिलोपः । अथवा बहुव्रीहिः, पिप्पल्यादेराकृतिग-णत्वादीकारः । नराणां प्रसन्नचित्तत्वेन धर्मादिविशिष्टतया तदानीं शोभनत्वम् । तथाच महाकविः—'पश्चिमाद् यामिनीयामात् प्रसा-दमिव चेतना'—इति । यद्वा; सूनरी शोभनं नयति कालम् । 'णीञ् नये (क्र्या०प०), सुपूर्वात् 'अच इः (उ०४,१३४)', 'कृदि-कारादक्तिनः (४,१,४५वा०)'—इति ङीष् । सूनरी सुधना । यद्वा; 'नृभिर्देवैः समन्विता'—इति माधवः । 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः । व्यत्ययेनावधारणान्नावगृह्यते । "ज्योतिष्कृणोति सूनरी (ऋ०सं० ५,६,१,१)"—इति निगमः ॥

(३) भास्वती* । 'भासृ दीप्तौ (भ्वा०आ०)', क्विप् । भासतइति भासः प्रकाशः । भासा, तद्वती भास्वती 'तसौ मत्वर्थे (१,४,१९)' —इति भ-सञ्ज्ञया पदकार्यं रुत्वं न भवति भास्वती । "भास्वती नेत्री सूनृतानाम् (ऋ०सं० १,८,१,४)"—इति निगमः ॥

(४) ओदती । 'उन्दी क्लेदने (रु०प०)' । उन्देर्लटः शतरि 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इति शतुरार्द्धधातुकत्वेन विकरणा-

* प० १२ ।

भावः, सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपित् (१,२,४)'—इति ङिद्वद्-भावात् 'अनिदिताम् (६,४,२४)'—इति न-लोपः, व्यत्ययेन गुणः, 'उगितश्च (४,१,६)'—इति ङीप्। उनत्त्यवश्यायेन ओदती। * * *। "पुदं न वेत्योदती (१,४,४,१)"—इति निगमः॥

(५) चित्रामघा। 'चिञ् चयने (स्वा० उ०)'। 'अमिचिमिमिदि-शंसिभ्यः क्त्रः (उ० ४,१५८)'—इति *क्त्र-प्रत्ययः, चित्रम्। मंहतिर्दा-नकर्मा (निघ० ३,२०), घञर्थे क-विधानमित्यत्र परिगणनस्योपल-क्षणार्थत्वात् क-प्रत्यये 'अनिदिताम् (६,४,२४)'—इति न-लोपः, पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) घत्वम्। मह्यते दीयतेऽर्थिभ्यः इति मघं धनम् चित्रमाश्चर्यभूतं धनं यस्या इति चित्रामघा, 'अन्ये-षामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः। "वाजिनीवती सूर्यस्य योषा चित्रामघा (ऋ० सं० ५,५,२२,५)"—इति निगमः॥

(६) अर्जुनी*। 'अर्ज सर्ज अर्जने (चु० प०)'। अर्जेर्णिलुकि उनन्-प्रत्ययः (उ० ३,५५), अर्जयति। यद्वा; 'अर्ज गतिस्थानार्ज-नेषु (भू० प०)'। बाहुलकादुनन्। गम्यते तदर्थिभिः तिष्ठति स्वा-श्रये। अर्जुनमिति रूपनाम (निघ० ३,७), तच्चादित्यरश्मिसम्ब-न्धात् श्वेतम्, अर्जुनी श्वेता, 'अन्यतो ङीष् (४,१,४०)'। यद्वा; अर्जुन्यो गावः ता अस्याः सन्ति वाहनत्वेन मत्वर्थीय ईकारः, व्यत्य-येन हल्ङ्यादिलोपः; "या गोमतीरुषसः सर्ववीरा (ऋ० सं० १,-८,४,३)"—इति श्रुतिः। "द्विपच्चतुष्पदर्जुनि (ऋ० सं० १,४,६,३)" —इति निगमः॥

---

* निरु० २,२१। प० ३,७।

(७) वाजिनी* । वाजइत्यन्ननाम (निघ० २,७), वाजोहविर्लक्षणमन्नमस्या अस्ति, 'अत इनिठनौ (५,२,११५)'—'ऋन्नेभ्योङीप् (४,१,५)'। यजमानेभ्यो यानि देयान्यन्नानि तैस्तद्वती वा । "वायविन्द्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू (ऋ०सं० १,१,३,५)" —इति निगमः ॥

(८) वाजिनीवती† । वाजो बलं वेगो वा तेन तद्वती वाजिनी, कासौ उषसः स्वभूता तेन तद्वती वाजिनीवती । यद्वा; वाजो हविर्लक्षणम् अन्नाद्यस्या अस्तीति वाजिनी यागसन्ततिः; तद्वती वाजिनीवती । यद्वा; वाजमन्नं तद्वती वा वाजिनी, कासौ अवयवभूतेनान्नेन तद्वती अत्र संहतिः, तया अन्नसंहत्या तद्वती वाजिनीवती । यद्वा; द्वावेतौ मत्वर्थीयौ तयोरेकार्थेणातितरोमत्वर्थीयः अतिशयेनान्नवतीत्यर्थः 'वाजिनीवतीत्विषा हि सर्वेऽन्नं लभन्ते'—इति माधवः । 'सञ्ज्ञायात् (८,२,११)'—इति वा 'छन्दसीरः (८,२,१५)'—इति वा मतुपोवत्वम् । "व्यश्वेभ्यः सुभगे वाजिनीवति (ऋ०सं० ६,२,२२,३)"—"अस्मभ्यं वाजिनीवति (ऋ०सं० ३,८,७,४)"—इति निगमौ ॥

(९) सुम्नावरी । सुपूर्वात् 'म्ना माने (अदा०प०)'—इत्यस्मात् 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३,२,९९)'—इति जनेर्विधीयमानो डप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । सुष्ठु आम्नायते अभ्यस्यते इति सुम्नं सुखं, तद्धि सर्वैः सर्वदा ममेदं भूयादित्यभ्यासेन प्रार्थ्यते । तथाच—

---

* प० १, १४. ५, ६ । निरु० २, २८. ३, ३. ७, २०. १०, २८;—२१. १२, ४२ ।
† निरु० १, ८. ११, २६. १२, ६ ।

'सुखं सुम्नातेः, प्रजा वै पशवः सुम्नम्'—इति माधवः। तदस्या अस्ति। 'छन्दसीवनिपौ च (५,२,१२२वा०)'—'वनो र च (४,१,७)'—इति ङीब्रौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः। सुम्नावतीत्यर्थः। "सुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती (ऋ० सं० १,८,२,२)"—इति निगमः॥

(१०) अहना। 'अहि गतौ', भ्वादिरात्मनेपदी; 'अह व्याप्तौ', स्वादिः परस्मैपदी। 'युच् बहुलम् (उ० २,७४)'—इति युच्-प्रत्ययः, बहुलवचनात् पूर्वत्र नकारलोपः। अहन्ते गच्छत्याकाशे प्रतिदिनं स्वयं गच्छतीति वा। व्याप्नोति स्वभासा लोकं व्याप्यते वादित्यरश्मिभिः। "गृहं गृहमहना यात्यच्छा (ऋ० सं० २,१,४,४)"—इति निगमः॥

(११) द्योतना। ण्यन्तात् 'द्युत दीप्तौ (भ्वा० आ०)'—इत्यस्मात् 'ण्यासश्रन्थो युच् (३,३,१०७)'—इति बाहुलकात् कर्त्तरि युच्, 'णेरनिटि (६,४,५१)'—इति णि-लोपः। द्योतयति सर्वान् पदार्थान् प्रकाशकत्वात्। यद्वा; केवलात् 'अनुदात्तेतश्च हलादेः (३,२,१४९)'—इति युच्। द्योतते स्वयं द्योतना। "सिषासन्ती द्योतना शश्वदागात् (ऋ० सं० २,१,४,४)"—इति निगमः॥

(१२) श्वेत्या*। 'श्विता वर्णे (भ्वा० आ०)'। अघ्न्यादित्वात् (उ० ४,१०८) यक् द्रष्टव्यः। श्वेतते श्वेत्या। 'श्विता वर्णे' इति वर्णसामान्यं सामर्थ्यात् शुक्लवर्णेऽपि शेषे पर्यवसितं द्रष्टव्यम् उषसि तथा दर्शनात्। "रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागात् (ऋ० सं० १,८,१,२)"—इति निगमः॥

* निघ० २,२०।

(१३) अरुषी* । 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः (प०), 'ऋ गति-प्रापणयोः' भ्वादिः (प०) । 'ऋनहिभ्यामुषन् (उ० ४,७४)†', पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वादीकारः‡ । इयर्त्ति गच्छति वादित्योदयेनान्तं प्रतिदिनम् प्रापयति वा स्तोतॄन् ऐश्वर्यादि । यद्वा; आङ्पूर्वात् 'रुच दीप्तौ (भ्वा० आ०)'—इत्यस्मात् बाहुलकात् डुषच्, टिलोपः, आङोह्रस्वश्च; आरोचते अरुषी । यद्वा; अरुषमिति रूपनाम (निघ० ३,७), सामर्थ्यादत्र शुक्लविषयम्, शुक्लवर्णा अरुषी । 'अन्यतो ङीष् (४,१,४०)' । "अश्वेव चित्रारुषी (ऋ०सं० ३,८,३,२)"—इति च निगमः ॥

(१४), सूनृता§ । (१५) सूनृतावती । (१६) सूनृतावरी । सुष्ठु ऊन्यते अप्रियैरिति सून् । सुपूर्वात् 'ऊण परिहाने (दि० आ०)'—इत्यस्मात् क्विप् । ऋतमिति सत्यनाम (निरु० ४,१९) । सूंश्च तदृतञ्च सूनृतम्, पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) न-लोपाभावः । प्रियञ्च सत्यञ्च । पूर्वं मत्वर्थीयोऽकारः, उत्तरत्र मतुप्, अन्यत्र 'छन्दसीवनिपौ च (५,२,१२२ वा०)'—इति वनिप्, मतौ वत्वरत्वौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः । यद्वा; प्रियसत्यरूपा वाचः सूनृता उच्यन्ते । "सुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती (ऋ० सं० १,८,३,२)"—"उदीरय प्रति मा सूनृता उषः (ऋ०सं० १,४,

---

* प० ३,७ । निरु० १२,७ ।

† 'ऋहनिभ्यामूषन्'—इति मूलपाठः । एवञ्चारुषीत्यस्य साधनाय सूत्रान्तरं मृग्यम् । 'अर्त्तिसृवपि (उ०२,११०)'—इत्यादिना 'अरुस्'—इति निष्पन्ने पिप्पल्यादित्वादेव ङीषि भवेन्नामारुषीति ।

‡ पिप्पल्यादिस्तु गौरादेरन्तर्गणः (४,१,४१), ईकारः ङीषित्यर्थः ।

§ प० २,७ ।

३,२)"—इत्यादि दर्शनात् तद्वत्यः सूनृतादयः। दीर्घो नापेक्षणीयः। यद्वा; सूनृतेत्यन्ननामसु (निघ० २,७) पाठादन्नम्। सूनृता धन-नाम (?) माधवपक्षेण अन्नवत्यो धनवत्यो वा सूनृतादयः। "रेवत्स्तोत्रे सूनृते जारयन्ती (ऋ० सं० २,१,८,५)"—"रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति (ऋ० सं० १,६,२६,४)"—"चिकित्वित् सूनृतावरि (ऋ० सं० ३,८,३,४)"—इति च निगमाः क्रमेण ॥

इति षोडशोषोनामानि ॥ ८ ॥

वस्तोः(१)। द्यौः(२)। भानुः(३)। वासरम्(४)। स्वसराणि(५)। घ्रंसः(६)। घर्मः(७)। घृणः(८)। दिनम्(९)। दिवा(१०)। दिवेदिवे(११)। द्यविद्यवि(१२)। इति द्वादशाहर्नामानि* ॥ ॥ ९ ॥

(१) वस्तोः†। अत्र स्कन्दस्वामी—'वस्तोरितीदृशमेवेदं नाम, न विभक्त्यन्तरम्, "दोषावस्तोर्हविष्मती घृताची (ऋ० सं० ५,१,२४,१)"—"दोषावस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे (ऋ० सं० १,७,१८,१)"—इति समस्तस्यापि दर्शनात्। वस्ते ज्योतिरिति वस्तोः, द्योततइति द्यौः। एवं सर्वत्र'—इति। वस्ते (अदा० आ०) आच्छादयतीति ज्योतिः। व्यत्ययेन कर्त्तरि तोसुन् (३,४,१३)। "कुह स्विद्दोषा कुह वस्तोरश्विना (ऋ० सं० ७,८,१८,२)"—इति निगमः। कुह क्वेति सप्तमी-

(२) "द्युः"—कातिरिक्तेषु सर्वत्रैवमेव, टीकाकृता अप्र. व. न्येन स्वीकृतञ्च।
(८) "घृणि." C. D. F. ग। प १७. २, ८२।
* "इत्यङ्कः ग।
† निरु० ५, १९. ८, ९।

सामानाधिकरण्यात् दोषावस्तोरित्यपि सप्तम्या एवाव्ययलुगध्यवसितः ॥

(२) द्यौः*। 'द्युत दीप्तौ (भ्वा०आ०)', बाहुलकात् डो-प्रत्ययः (उ० २,६४)। द्योतते किरणसम्बन्धात्। यद्वा; 'द्यु अभिगमने (अदा०प०)'; 'द्युगमिभ्यां डोः'—इति श्रीभोजदेवः। अभिगच्छन्त्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतप्रदेशं प्राणिनः। 'गोतोणित् (७,१,९०)'—इति वृद्धिः। "मध्ये आरोधने दिवः (१,७,२२,१)"—इति निगमः॥ केचित् द्युरिति पठन्ति। तदा 'डित्'—इत्यधिकारे 'द्युद्रुभ्यां च'—इति भोजसूत्रेण उ-प्रत्ययः। 'द्यु अभिगमने (अदा०प०)' द्युतेरेव वा 'अश्वादयश्च (उ० ५,३०)'—इति डुन्-प्रत्ययान्तो निपातितो द्रष्टव्यः। उभयत्र पूर्वोक्त एवार्थः। "द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मान् (ऋ०सं० १,७,३७,५)"—"त्वमग्ने द्युभिः स्त्वमाशुशुक्षणिः (ऋ०सं० २,५,१७,१)"—इति निगमौ ॥

(३) भानुः। 'भा दीप्तौ (अदा०प०)'; 'भादाभ्यां नुः (उ० ३,३१)। भात्यादित्याधिकरणसम्बन्धादेव। "उद्वृत्या उषसो भानुरर्त्ते (ऋ०सं० ३,४,१५,२)"—इति निगमः। रश्मिर्भानुरिति माधवोक्तमहर्भवितुमर्हति ॥

(४) वासरम्†। 'वस निवासे (भ्वा०प०)'; णिजन्तः शुद्धोऽपि वि-पूर्वस्यार्थे वर्त्तते। 'अर्त्तिकमिभ्रमिदिविचमिवासिभ्यश्चित् (उ० ३,१२८)'—इत्यरच् प्रत्ययः। विवासयति अपनयति शीतादिकम्। यद्वा; वसेः स्वार्थे णिचि अधिकरणेऽरच्। वसत्यस्मिन् सुखेनेति

* निघ० १, ९. २, २०. ६, १. ९, १२. १० २२;—२७।

† निघ० ४, ७।

वासरम्। यद्वा; 'वासृ दीप्तौ (दि॰आ॰)'; पूर्वस्मादेव सूत्रादरच् दीप्यते वासरम्। यद्वा; विपूर्वात् सर्त्तेर्गत्यर्थात् पचाद्यचि वीत्यस्ये-कारस्याकारः पृषोदरादित्वात्; विविधं सराणि सृतानि विस्तीर्णा-नीत्यर्थः। 'वासराणि वेसराणि (निरु॰४,७)'—इति भाष्ये स्कन्द-स्वामी—'वेसरशब्दस्यायमेकारस्याकारः। सादृश्येन चात्र वर्त्तते। यथा वेसरो निष्पादकगताभ्यां विरुद्धाभ्यां जातिभ्यामश्वत्वजात्या गर्द्दभत्वजात्या सम्पन्नः। एवं यावत् द्वौ निष्पादकौ पूर्वभागापरभागौ तद्गताभ्यां विरुद्धाभ्यां शीतोष्णाभ्यां पूर्वभागगतेन शीतेनापरभागगतेन चोष्णेन सम्बन्धाद् वेसरसदृशत्वाद् वासरम्'—इति। "अह्नानीव सूर्यो वासराणि (ऋ॰सं॰६,४,१२,२)"। अह्नानीत्यनेन पौनरुक्त्या-दन्योऽपि निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५) स्वसराणि*। स्वशब्दे उपपदे सर्त्तेर्गत्यर्थात् (भ्वा॰प॰) पचाद्यच् (३,१,१३४)। स्वेन आत्मनैव गच्छन्ति। अपि च, स्वरित्यादित्यनाम (निरु॰२,१४)। सर्त्तेः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)'। अन्तर्णीतण्यर्थस्यात्र सर्त्तिः। स्वरित्येतस्य रेफलोपः पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९)। आदित्येन सार्यते। स हि स्वोदयास्तमयाभ्यां तानि गमयति। यद्वा; सुपूर्वात् 'असु क्षेपणे (दि॰प॰)'—इत्यस्मात् छदरादित्वादरच् (उ॰५,४२) द्रष्टव्यः। सुष्ठु अस्यन्ते क्षिप्यन्ते सूर्येण स्वोदयास्तमयाभ्याम्, तथाच 'स्वसरद्वेत्युप-स्पष्टात्'—इति माधवः। "उस्राइव स्वसराणि (ऋ॰सं॰१,१,६,२)"—इति निगमः॥

* प॰ १, ४. ४, २। निरु॰ ५, ४।

(६) घंसः* । 'ग्रह उपादाने (क्र्या०उ०)' अस्मात् घञि पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) गकारस्य घकारो नुगागमः हकारस्य सकारः । गृह्यन्तेऽस्मिन् रसा अवश्याया आदित्येन । "यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि (ऋ०सं०४,२,३,३)"—इति निगमः ॥

(७) घर्मः† । 'घृ क्षरणदीप्त्योः (जु०प०?)'; 'घर्मः (उ०१,१४६)'—इति म-प्रत्ययान्तो निपातः । जिघर्त्ति दीप्यते रश्मिसम्बन्धात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) घृणः । जिघर्त्तेः (जु०प०?) 'इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३,२)'—इतीणादिभ्यो विधीयमानो नक्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । पूर्ववदर्थः । "घृणा वयोऽरुषासः परि ग्मन् (ऋ०सं० ३,७,१९,६)"—इति निगमः‡ । * * * ॥

(९) दिनम् । 'दो अवखण्डने (दि०प०)'; पूर्ववदौणादिके नक्-प्रत्यये बाहुलकात् (उ० २,४६); 'द्यतिस्यतिमास्थाम् (७,४,४०)'—इतीत्वम् । द्यतितमः दिनम् । "अधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् (ऋ०सं०५,२,२८,१)"—इति निगमः ॥

(१०) दिवा§ । द्योतनात् । अव्ययमिदम् । "दिवा भिपित्वेऽवसागमिष्ठा (ऋ०सं०४,४,१७,२)"—"दिवा नक्तमवसा शन्तमेन (ऋ०सं०४,४,१७,३)"—इति निगमौ ॥

---

* निरु० ६, ४;—१९;—२६ ।

† प० २, १७ । निरु० ६, २२. ११, ४२;—४२ ।

‡ घृणिरिति पाठान्तरपक्षेऽप्यस्ति निगमः—'घृणीवच्छायाम्'—इति 'घृणीव छायां यथा सूर्यकिरणसन्तप्तच्छायाम्'—इति तत्रोक्तं सायणेन २, ७, १७, १ ।

§ द्युः द्रष्टव्यः ।

(११) दिवेदिवे*। 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (दि० प०)। 'दिवेर्डिविः (?   )'—इत्यधिकरणे डिविप्रत्ययः। दिव्यन्तेऽस्मिन्निति द्यौः। दिवशब्दात् परस्य सप्तम्या एकवचनस्य 'सुपांसुलुक् (७,१,३९)'—इत्यादिना शे आदेशः, प्रगृह्यत्वं (१,१,१३) तु व्यत्ययेनात्र न भवति। चतुर्थी वा व्यत्ययेन। ततो वीप्सादिः (८,१,४), दिवसेदिवसे इत्यर्थः। यथादृष्टं पठितमिदं नाम। "उपत्वाग्ने दिवेदिवे (१,१,२,२)"—"दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः (ऋ० सं० ५,१,१५,६)"—इति च निगमौ॥

(१२) द्यविद्यवि। द्योशब्दो व्याख्यातः(२)। सप्तम्येकवचनं, वीप्सादि पूर्ववत्, "मिनीमसि द्यविद्यवि (ऋ० सं० १,२,१६,१)"—इति निगमः॥

इति द्वादशाहर्नामानि॥ ९॥

अद्रिः[1]। ग्रावा[2]। गोत्रः[3]। वलः[4]। अश्नः[5]। पुरुभोजाः[6]। वलिशानः[7]। अश्मा[8]। पर्वतः[9]। गिरिः[10]। व्रजः[11]। चरुः[12]। वराहः[13]। शम्बरः[14]। रौहिणः[15]। रैवतः[16]। फलिगः[17]। उपरः[18]। उपलः[19]। चमसः[20]। अहिः[21]। अभ्रम्[22]।

---

* निरु० ४, १९।

(७) "वलिशानः" क. "पर्शानः" C. D. ग. अयमेव पाठो युक्ततर इति गम्यते अस्यैव निगम-दर्शनात्। ऋक् मं० ५, ७, ५, ४. ५, ८, २४, ४. ६, २, ४९, ६। "पणानः" F। घ पुस्तके तु अत्रापि पत्रं चूर्णम्।

(८) "अनुमा" घ। वङ्गलेखकेन लिखितत्वाद् आदर्शपाठे भ्रममूलिकैषा लिपिरित्यनुमेमे नागराक्षर-लिखित 'श्मा'—इत्यस्य 'नुमा' पाठभ्रमसम्भवात्।

(२२) "अभ्रम्" ग. C. D. F। प० १२. ३, ३।

वलाहकः(२३) । मेघः(२४) । दृतिः(२५) । ओदनः(२६) । वृषन्धिः(२७) । वृत्रः(२८) । असुरः(२९) । कोशः(३०) । इति त्रिंशन्मेघनामानि* ॥ १० ॥

'आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः (निरु० २,२१)'—इत्युक्तेर्मेघनामत्वं पर्वतनामत्वं क्रमेण निरुच्य प्रदर्श्यते ।

(१) अद्रिः† । 'अद भक्षणे (अदा०प०)' । 'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् (उ०४पा०)'—इति क्रिन्-प्रत्ययः । अत्ति हि मेघो वर्षार्थमादित्यरश्मिभिराहृतान् भौमरसान्, अत्ति मेघैरभिवृष्टं जलम्, अद्यते वा प्राणिभिस्तत्प्रभवपदार्थभक्षणं तत्रोपचर्यते, अदन्त्यस्मिन् पदार्थान् मनुष्या इति वा । यद्वा; नञ्पूर्वात् 'दृ विदारणे (क्र्या०प०)'—इत्यस्मात् बाहुलकात् रिन्-प्रत्ययः टि-लोपश्च । अदरणीय इत्यद्रिः पर्वतः । "वि जयुषा ययथुः सान्वद्रेः (१,८,१६,१)"—इति मेघस्य निगमः । "नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः (ऋ०सं०८,४,१५,१)"—इति पर्वतस्य ॥

(२) ग्रावा‡ । हन्तेः (अदा०प०) 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,

---

(२३) "बलाहकः" इत्येव कातरिक्त-ग्रन्थपुस्तकेषु, परं टीकाविरोधादुपेक्ष्य ।

(२५) "दृत्तिः" च ।

(२६) "ओदनम्" ग. C. D.F ।

(२७) "विषन्धिः"—इत्यपि टीकासम्मतम् ।

* "इति मेघानाम्" ख ।

† निरु० ४, ४. ९,९ ।

‡ प०५, २ । निरु० ९, ८—९ ।

७५)'—इति क्वनिप्। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) धातोर्ग्रादेशः। हन्यते हि मेघ इन्द्रेण 'अहन्नहिम् (ऋ० सं० १,२,३६,१)'—इति श्रूयते। हन्यतेऽनेन सोमः। यद्वा; 'गॄ निगरणे (तु०प०)', 'गॄ शब्दे (क्र्या०प०)', गृणातिस्तुतिकर्मा (निरु० ३,५); एभ्यः पूर्ववत् क्वनिपि अड़ागमः। दृशिग्रहणात् (३,२,७५) सर्वं सिद्धम्। गिरत्युदकं वर्षितुम्। अत्र गिरतिस्तत्पूर्वस्यार्थे वर्त्तते, समुद्गिरति जलं वृष्टिसमये, समुद्गीर्ण इति वा अन्तरिक्षेण, गृणाति गर्जितलक्षणं शब्दं करोति, स्तूयते वा वर्षार्थिभिरिति ग्रावा मेघः। पर्वतोऽपि इन्द्रेण हन्यते पक्षच्छेदसमये, गिरति मेघैरभिवृष्टं जलमुद्गिरति निर्झरजलम्, समुद्गीर्ण इव वा गुहादिगतसिंहादिशब्देन, शब्दकारी, स्तूयते च पदार्थबाहुल्यात् प्राणिभिस्तदाश्रयिभिरिति ग्रावा। "इन्द्र ग्रावाणो अदितिः सजोषाः (ऋ० सं० ४,१,२९,५)"—इति मेघस्य निगमः। "ग्रावाणो अप दुच्छुनामप सेधत (ऋ० सं० ८,८,३३,२)" —"ग्रावाण उपरेष्वा महीयन्ते (ऋ० सं० ८,८,३३,३)"—इति पर्वतस्य निगमौ॥

(३) गोत्रः। 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भू० आ०)'। 'गुधृवीपचिवचियमि[मनितनि*]सदिक्षदिभ्यस्त्रः (उ० ४,१६२)'—इति त्र-प्रत्ययः। मेघोगर्जितलक्षणमव्यक्ताक्षरं शब्दं करोति, गूयते शब्द्यते वा,— 'अहो! अयमतीवघर्मकाले वर्षार्थमागतः'—इति। यद्वा; गामुदकं रश्मिभिराहृतं वर्षाव्यतिरिक्तेषु त्रायते पालयति। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'। शरदादिषु हि मेघेषु घनीभूतास्तिष्ठन्त्यापः।

---

* नानयोः पाठो दृश्यते मूले।

गां पशुजीतिं त्रायते वा वृष्ट्या पानीयप्रदानात्। पर्वतोऽपि निर्झरादिपतनजन्यमव्यक्तं शब्दं करोति, अभिवृष्टमुदकमुदकाधारेषु धारणाद् रक्षति च. गोत्रं सुयवसवत्तया गोत्राः। "गोत्रा शिक्षन् दधीचे मातरिश्वने (ऋ० सं० ८,१,५,२)"—"त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरप (ऋ० सं० १,४,८,३)"—"उद्गोत्राणि ससृजे दंसनावान् (ऋ० सं० ३,२,२५,४)"—इति च मेघनिगमाः। "गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुम् (ऋ० सं० ८,५,२२,६)"—इति पर्वतस्य ॥

(४) वलः*। 'वृ आवरणे (स्वा० उ०)'। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ३,३,५८)'—इत्यप्। अपि लकारादित्वात् ललम्। यद्वा; 'वल संवरणे (भ्वा० आ०), अस्मात् 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)'—इति घः। व्रियतेऽनेन दिश आकाशश्च मेघः पर्वतेनापि स्वशरीरेण भूमिराकाशश्च संव्रियते। "अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः (ऋ० सं० ३,२,२,५)"—इति निगमो मेघस्य। "इन्द्रो वलं रक्षितारं दुघानाम् (ऋ० सं० ८,२,१५,६)"—इति पर्वतस्य ॥

(५) अश्मः†। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)', 'अश भोजने (क्र्या० प०)'; आभ्याम् 'इण्षिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३,२)'—इति विधीयमानो नक्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, णत्वं च न भवति 'शात् (८,४,४४)'—इति प्रतिषेधात्। उभावपि व्याप्नुत आकाशमश्नीतश्चोदकम्, एको वर्षितव्यमपरोवृष्टम्। अशनेन चात्र तत्स्थत्वं लक्ष्यते। "अश्मापिनद्धं मधुपर्यपश्यन् (ऋ० सं० ८,२,१८,२)"—इति मेघस्य। निगमोऽन्वेषणीयो वा ॥

---

* निघ० १,१०। † निघ० ४, ११. १०, १२।

(६) पुरुभोजाः। 'भुज पालनाभ्यवहारयोः (रु०प०)'—इत्यस्मात् 'विदिभुजिभ्यां विश्वे (उ०४,२३१)'—इति विश्वशब्दे उपपदे विहितोऽसुन्-प्रत्ययः पुरुशब्देऽप्युपपदे बाहुलकाद् (३,३,१) भवति। पुरु बहु प्राणिजातं भुनक्ति पालयति वृष्टिप्रदानेन मेघः, पर्वतो हि दुर्भिक्षादेरक्षति। 'समुद्रः पर्वतो राजा इव दुर्भिक्षनाशकः'—इत्युक्तेः। पुरु अभ्यवहरति, सामर्थ्याज्जलमत्र विशेष्यम्; एको वर्षितव्यमपरो हि दृष्टमिति विशेषः। बहुभिर्भुज्यते पाल्यते अभ्यवह्रियते वा। मेघस्य त्विन्द्र आदित्यरश्मयश्च रक्षितारः, पर्वतस्य तत्तद्देशाधिपतयः। मेघः स्ववृष्ट्युदकद्वारेण अभ्यवह्रियते। द्वयोरपि निगमावन्वेषणीयौ*॥

(७) वलिशानः। 'वल संवरणे (भ्वा०आ०)', औणादिकः क्विप्। 'ईश ऐश्वर्ये' अदादिकः (आ०)। लट् शानच्। संवृण्वन्नाकाशमीष्टे वर्षितुम्, पर्वतोऽपि स्वभोगेन भूमिमाकाशं संवृण्वन्नीष्टे दुर्भिक्षादेर्मनुष्यादीन्रक्षितुम् वलीशान इति; लोकवेदनिघण्टौ दृष्टान्तात् पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः। निगमावन्वेषणीयौ† ॥

(८) अश्मा‡। 'अशू व्याप्तौ (स्वा०आ०)', 'अश भोजने (क्र्या०

---

* ऋक्संहितायामेव दृश्येते उभयोरपि निगमौ, परं तत्र तत्र तत्तद्व्याख्यातृभिर्नेत्र-योर्धूलिमुष्टिप्रक्षिप्तेति नोपलब्धा देवराजेन। 'पुरुभोजा अस्मे (५,५,२२,८)'—इति मेघस्य, 'गि॒रिं न पु॑रु॒भोज॑सम् (६, ६,११,२)'—इति पर्वतस्य।

† "पर्शानः"—इति (ग. C. D.) पाठेऽपि सायणादिभाष्येऽविश्वासे तु नान्वेषण-प्रयासः। तथाहि—'यत्पर्शा॑ने परा॑भृतम् (ऋ०सं०६,२,४९,६)'—इति मेघस्य निगमं गृहाण, 'गि॒रयश्चि॒न्निजि॑हते॒ पर्शा॑नासो॒ मन्य॑मानाः (ऋ०सं०५, ८, २४, ४)'—इति तु पर्वतस्य।

‡ निरु० ६, १. ८, २।

प०)'। 'अशिशकिभ्यां छन्दसि (उ० ४,१४४)'—इति मनिन्। अश्म इत्यनेन समानार्थः। "अपावृणोदुरो अश्मव्रजानाम् (ऋ० सं० ८,७, २७,६)"—इति मेघस्य निगमः। "यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान (ऋ० सं० २,६,७,३)"—इति पर्वतस्य। अत्र स्कन्दस्वामिना मेघत्वेन व्याख्यातम्॥

(९) पर्वतः*। 'पॄ पालनपूरणयोः (क्र्या० प०)'। 'स्नामदिपद्यर्त्तिपॄशकिभ्यो वनिप् (उ० ४,१०९)'। पृणन्ति पालयन्ति अवयविनं पूर्यन्ते वा तेन इति पर्वाणि। यद्वा; प्रीणातेर्बाहुलकात् (३,३,१) वनिपि ईकारस्याकारः स च पकारात् परः प्रीणयन्ति स्वाश्रयमिति। पर्वाण्यवयवाः सन्त्यस्य 'पर्वमरुद्भ्यां तप् वक्तव्यः (५,२,१२१वा)'—इति मत्वर्थीयस्तप्-प्रत्ययः। मेघस्य पर्वतस्य च देवतात्मकत्वस्य च विद्यमानत्वात् अवयविनि वक्तुं शक्यम्। यद्वा; परिदृश्यमानाकारेणापि मेघस्य धूमादिसङ्घातत्वात्, पर्वतस्य च शिलादिमत्त्वादवयवित्वम्। यद्वा; 'पर्व पूरणे (भ्वा० प०)', अस्मात् 'भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् (उ० ३,१०७)'—इत्यतच्-प्रत्ययः। पर्वति पूरयति वर्षेण भूमिं स्वशरीरेणाकाशं वा पर्वतोऽपि निर्झरनदीप्रवाहादिना भूमिस्वोन्नत्याकाशञ्च पूरयति। "नि पर्वता अद्मसदो न सेदुः (ऋ० सं० ४,७,२,३)"—"बळित्था पर्वतानाम् (ऋ० सं० ४,४,२९,१)"—इति मेघस्य निगमौ। "यदद्रयः पर्वताः साकमाशवः (ऋ० सं० ८,४,२९,१)"—"प्र पर्वतानामुशती उपस्थात् (ऋ० सं० ३,२,१२,१)"—इति च पर्वतस्य॥

---

* निघ० १, २०. १०, ९. ११, १७।

(१०) गिरिः*। 'गॄ निगरणे (तु० प०)', अथवा 'गॄ शब्दे (क्या० प०)', गृणातिः स्तुतिकर्मा (निरु० ३,५)। किदिति वर्त्तमाने (उ० ४,१३७), 'कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च इः (उ० ४, १३८)'—इति इ-प्रत्ययः, 'ऋत इद्धातोः (७,१,१००)'—इतीत्वम्; गिरिः। ग्रावेत्यनेन समानार्थः। "निरविध्यद् गिरेर्भूष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः (ऋ० वे० १,४,२१,३)"—इति पर्वतस्य। "मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः (ऋ० सं० २,२,२४,२)"—इत्युभयस्य॥

(११) व्रजः†। 'व्रज गतौ (भू० प०)'। 'गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापण निगमाश्च (३,३,११९)'—इति निपातनात् घः, करणाधिकरणयोस्तद्व्यतिरिक्ते कारकेऽपि घो भवति। व्रजत्यन्तरिक्षे व्रजत्यनेनेन्द्र इति वा व्रजोमेघः, मेघवाहनोह्यीन्द्रः पर्वतोऽपि पक्षच्छेदात् पूर्वमन्तरिक्षे व्रजति। अथवा स्वशरीरेण भूमिमन्तरिक्षञ्च व्रजति। व्रजन्ति तत्र प्राणिन इति वा। "अप व्रजमूर्णुथः सप्तास्यम् (ऋ० सं० ७,८,१९,३)"—इति मेघस्य निगमः। "व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः (ऋ० सं० ३,४,१४,५)"—इति पर्वतस्य॥

(१२) चरुः‡। 'चर गति-भक्षणयोः (भू० प०)'। 'भृमृशीतॄचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः (उ० १,७)'—इति उ-प्रत्ययः। चरन्ति गच्छन्त्यस्मादापो मेघाद्वर्षाकाले, पर्वतानां निर्झरलक्षणाः चरयन्ति जलं वर्षितव्यमिति चरुर्मेघः; चरन्ति तत्र प्राणिनः, चर्यते भक्ष्यते स्वप्रभवपदार्थरूपेणेति चरुः पर्वतः। "स नो वृषन्नमुं चरुम्

* निरु० १,२०।
† निरु० ६,२।
‡ निरु० ६,११।

(ऋ० वे० १,१,१४,१)"—इति मेघस्य निगमः। पर्वतस्यान्वेषणीयः* ॥

(१२) वराहः†। वृणोतेः (स्वा० प०)। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३,३,५८)'—इत्यकारः (अप्); वरशब्दे कर्मण्युपपदे आङ्पूर्वाद्धरते 'कर्मण्यण् (३,२,१)'। वरमुदक माहरतीति वराहः। वर उदकलक्षण: आहारोऽस्येति वा वराहः (निरु० ५,४) आङ्पूर्वाद्धरतेर्घञ्। 'वरमाहारमाहार्षीः'—इति च ब्राह्मणम्। पृषोदरादित्वात् आहारशब्दस्याकाररेफयोर्लोपः। यद्वा; वरशब्दे उपपदे हरते राङ्पूर्वात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति बाहुलकात् ड-प्रत्ययः। वराहाकारो वा कृष्णो मेघो वराहसादृश्येन वर्त्तते। वरमुत्कृष्टमुदकं वृहति उद्यच्छति वर्षितुम् 'वृह्ल उद्यमने (तु० प०)' * * *। हन्तेः पूर्ववत् डः। यद्वा; वरशब्द उपपदे जुहोतेर्दानार्थाद् डः। वरमुदकं ददाति आदत्ते वा वर्षितुमिति वराहो मेघः, पर्वतोऽपि वरमुत्कृष्टं पदार्थमाहारयति प्राणिभिः, पदार्थानां सर्वत्र सौलभ्यादाहरयतीत्युच्यते। वर आहारोऽस्येति वा। वराहवत् कृष्णवर्ण इति वा। वरं मूलं वृहत्युद्यच्छत्यस्मादिति वा (निरु० ५,४)। वरं वरमित्येकस्य वरशब्दस्य निवृत्तिः। वरशब्दाद् वृहेश्च वराह इत्यर्थः। वरमुदकमाददाति आदीयते च तस्मात् पुरुषैर्वरः पदार्थ उदकमेव वा। "विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता (ऋ० सं० १,४,२८,२)"—

---

* सायणविरोधाशङ्का नचेदेष एव निगमः—'प्रस्तुतो भद्रमकरं चरावपि (८,८,१५, ४ ऋ० सं०)' तेन तस्य व्याख्याने वृथैव कष्टकल्पना कृता।

† प० ४, १। निरु० ५, ४।

"वराहमिन्द्र एमुषम् (ऋ० सं० ६,५,३०,५)"—इति च मेघस्य निगमौ। पर्वतस्यान्वेषणीयः॥

(१४) शम्बरः। 'शमु उपशमे (दि० प०)'। अत्रान्तर्णीतण्यर्थः। 'शमेर्बन् (उ० ४,९१)'—इति बन्-प्रत्ययः। शमयति नाशयति असुरानिति शम्बो वज्रः। यद्वा; शातयतेर्बाहुलकात् बन्-प्रत्यये पृषोदरादित्वात् शमादेशः। शम्बोऽस्य प्रहर्तृत्वेनास्ति। रो मत्वर्थीयः। प्रहरति हि वज्रः इन्द्रप्रेरितो मेघात् पर्वतानाञ्च पक्षच्छेदसमये। यद्वा; सम्पूर्वाद् वृणोतेः (स्वा० प०) 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३,३,५८)'—इत्यपि सम्बरः सन् वर्णव्यत्ययेन शम्बरः। सं व्रियते मेघेनाकाशं, भूमिः पर्वतेन। यद्वा; शम्बरमित्युदकनाम (निघ० १,१२), मत्वर्थीयस्य लुक्, उदकमस्यास्तीति वा, उभयत्रापि तुल्यम्। "उतादर्दर्मन्युना शम्बराणि वि (ऋ० सं० २,७,१,२)"—"अधूनोत् काष्ठा अव शम्बरं भेत् (ऋ० सं० १,४,२५,६)"—इति मेघस्य निगमौ। पर्वतस्यान्वेषणीयः॥

(१५) रौहिणम्। 'रुह बीजजन्मनि (भ्वा० प०)', भावे घञ् (३,३,१८) रोहः आरोहणम् आदित्यपक्ष्यादीनामस्मिन्नस्तीति। 'अत इनिठनौ (५,२,११५)', रोहि अन्तरिक्षम्। 'तत्र भवः (४,३,५३)'—इत्यण्, 'इनण्यनपत्ये (६,४,१६४)'—इति प्रकृतिभावः रौहिणः। अन्तरिक्षेण हि गच्छति मेघः, पक्षच्छेदात् पूर्वं पर्वतश्चेति तत्र भव इति वक्तुं शक्यते। यद्वा; 'बहुलमन्यत्रापि (उ० २,४६)'—इति इनच्-प्रत्यये रोहिण इन्द्रः। 'तस्येदम् (४,३,१२०)'—इत्यण् रौहिणः। आरोहति मेघमिन्द्रः स्ववाहनत्वात्, 'तुराषाण्मेघवाहनः (अम० को०

१,४७)'—इति तत्पर्यायेषु पठ्यते । अप्सरोभिः सह रिरंसया पर्वतेष्विन्द्रस्य गमनात् तदीयता । यद्वा; उभयत्रापि छेद्य-छेदक-भावेन सम्बन्धः । तथाच चरकाध्वर्यूणां ब्राह्मणे इतिहासः श्रूयते—'प्रजापतेर्वा एतज्ज्येष्ठं तोकं यत्पर्वतास्ते पक्षिण आसन्, ते यत्र यत्र कामयन्ते तत्परा तमासत, इयं हि शिथिलासीत्, तेषामिन्द्रः पक्षानच्छिनत्, तैरिमा दृंहदेति' । "अहन्नहिमभिनद्रौहिणम् (ऋ० सं० १,७,१६,२)"—"यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुः (ऋ० सं० २,६,८,२)"—इति निगमौ क्रमेण॥

(१६) रैवतः । रेवत्यो गावः 'पशवो वै रेवतीः'—इति श्रुतेः । 'तस्येदम् (४,३,१२०)'—इत्यण् । मेघो हि सर्वत्र वर्षति यवसं पानीयं च जनयित्वा तदीयो भवति, पर्वतस्तद्वत्तया । यद्वा; रयिरस्यास्तीति मतुपि 'रयेर्मतौ बहुलम् (६,१,३४वा०)'—इति सम्प्रसारणम्, 'सञ्ज्ञायाम् (८,२,११)'—इति वत्वम्, सर्वस्य धनस्येशितृत्वात् रेवान् इन्द्रः, मघवेति हि तस्य नाम, तदीयो रैवतः । पूर्ववत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम् । निगमावन्वेषणीयौ॥

(१७) फलिगः । प्रतिफलति तत् फलम् । तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकं तद्गच्छत्याधारत्वेन मेघो वर्षिष्यमाणं पर्वतो हि दृष्टमिति विशेषः । ड-प्रकरणे 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति गमेर्ड-प्रत्ययः, स्वच्छोदकपूर्ण इत्यर्थः । यद्वा ; फलवत्स्नानपानादि-प्रयोजनवत् उदकं फलि, तद्गच्छतीति पूर्ववत् । माधवस्तु—'फलिर्भेदनकर्मापि भिन्दन् गच्छति फलसंयुक्तो गच्छतीति वा'—इति निरवोचत् । तस्यायमभिप्रायः प्रायेण मेघो हि वर्षासु ग्रीष्मजन्यं

तापं भिन्दन् गच्छति, पर्वतोऽपि स्वभारेण भूमिं भिन्दन्नधोगच्छति, अन्तकाले वा शतधा स्वयमेव भिद्यमानो गच्छति नाशम्। कृषिफलस्य मेघायत्तत्वात् फलसंयुक्तो गच्छति इत्युच्यते। तथाच कालिदासः—'त्वदायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारानभिज्ञैः'—इति मेघकाव्यम्। पर्वतोऽपि शस्यादिरूढवृक्षादि-फलसंयुक्तो गच्छति च। फलवत्त्वदशायां। फलेर्गमि गम्यादित्वादिन् (?), गमेः पूर्ववत् डः (३,२,१०१) इति च। "वलं रुरोज फलिगं रवेण (ऋ० सं० ३,७,२६,५)"—इति निगमः॥

(१८),(१९) उपरः*, उपलः†। 'आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः (निरु० २,२१)'—इत्यादिभाष्यस्य स्कन्दस्वामि-ग्रन्थः—'आ उपर उपल इति; आङ् अभिविधौ मर्यादायामित्यन्ये, विना उपरउपल इत्येताभ्यां साधारणानीत्यर्थः। आ उपरादिति वक्तव्ये उभयोरुपादानं रलयोरविशेषत्वप्रदर्शनार्थम्। तयोश्चैकनिर्वचनत्वप्रदर्शनार्थमेकयोगपचत्वं चाङ्गीकृत्याह—'उपर उपलो मेघो भवति (निरु० २,२१)'—इति। वक्ष्यमाणनिगमापेक्षया उपलशब्दस्य च पाषाणे प्रसिद्धत्वात् 'तेषामुपरः स्थविष्ठो मध्यमः'—इति तत् सङ्घातशब्दे पर्वत उपलशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्ध एवेति मेघग्रहणं कृतम्। मर्यादापक्षस्य च मेघग्रहणमेव लिङ्गमिति उत्तराणि मेघस्यैवेति। यदा पर्वतस्तदा उपेत्य रमन्ते ह्यस्मिन् अभ्राणीति, मेघपक्षे आप इति। अभिविधिपक्षे नेदं निर्वचनम्'—इति। जनेर्विधी-

---

* पु० ६।

† निरु० २, २२।

यमाने ड-प्रत्ययो (३,२,९७) बाहुलकाद्रमेर्भवति (३,३,१); कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं (६,२,१३९) बाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६,२,२)। 'उपरोजलवापनात्'—इति माधवः। वपेः कृदरादित्वात् (उ० ५,४२) अरन् द्रष्टव्यः, सम्प्रसारणं च बाहुलकात्। उपरमिव हि नभस्यभ्रं भूमौ पर्वतस्य'—इति माधवः। अत्र श्रीभोगः—'पृषिपटिदेविकेविवपिवचिभ्यश्चित्'—इत्यलच्-प्रत्ययः। व्युत्पत्त्यनवधारणान्नावगृह्यते। मेघनामत्वे तत्र—"एषामुपरा उदायन् (ऋ० सं० ७,७,१९,३)"—इति निगमः। पर्वतानां चान्वेषणीयः। "हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः (ऋ० सं० २,४,४,२)"—इति। अत्र 'उपरा अस्माच्छिला दीर्घाः'—इति माधवः॥

(२०) चमसः*। 'चमु अदने (भू० प०)'; 'अत्यविचमि (उ० ३, ११३)'—इत्यादिना असच्॥

(२१) अद्रिः†। 'इण् गतौ (अदा० प०)'; 'इन् सार्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इतीन् प्रत्ययः, गुणावादेशौ, यकारस्य इकारो व्यत्ययेन। एत्यन्तरिक्षे। अयतेरेव गत्यर्थादिन्-प्रत्यये पूर्ववद् व्यत्ययः। यद्वा; 'अहि गतौ' भौवादिकः (आ०), इन् प्रत्ययः, बाहुलकान्नलोपः, आगमानित्यत्वाद्वा नुम् न क्रियते। इ-प्रत्ययाधिकारे श्रीभोजदेवः—'आहिकुण्डलिकं पाचलोपश्च'—इति। यद्वा; 'अश व्याप्तौ' स्वादिः (प०), इन्, अश्नोति व्याप्नोति आकाशं दिगन्तराणि वा। यद्वा; आङ्पूर्वाद्धन्तेः हिंसार्थाद् गत्यर्थाद्वा 'आङि

* निरु० १०, १२. ११, ३८।
† प० १२. ५, ४। निरु० १०, ४२।

श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च (उ० ४,१३३)'—इति इण्-प्रत्ययो डिच्च, आ समन्तात् हन्ति भिनत्ति उष्णमाभिमुख्येन, हन्ति गच्छन्त्यन्तरिक्षम्। यद्वा; केवलादेव हन्तेर्बाऽऽलकादिण्-प्रत्ययो डिच्च, हिः हन्ता, न हन्ता अ-हन्ता, अहिः अ-हिंसक इत्यर्थः; सर्वदा लोकस्य वर्षप्रदत्वात्। माधवेन तु—'त्वमपामपिधाना वृणोरप (ऋ० सं० १,४,६,४)'—इत्यत्र, वाजसनेये तु 'सोऽग्निषोमावभिसम्बभूव सर्वां विद्यां सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रियं स यत्सर्वमेतत् समभवत् तस्मादहिः' —इति प्रदर्शितम्। तेन चैतद् युक्तम्। अहिशब्दोऽसुरवाचक आद्युदात्तः। "यदिन्द्राहन् प्रथमजामहीनाम् (ऋ० सं० १,२,३६,४)" —इति। नदीवचनोऽन्तोदात्तः। 'इन्द्रोदचं परि जानादहीनाम् (ऋ० सं० ८,७,२७,६)"—इति। अत्राहि-शब्दमेघनामत्वेनाभाषयत् स्कन्दस्वामी। "दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन् (ऋ० सं० १,२,३८,१)"—इति निगमः॥

(२२) अभ्रम्*। 'अभ्र गतौ (भ्वा० प०)'; पचाद्यच् (३,१,१३४), अभ्रन्त्यन्तरिक्षे। आपो रातीति वा अप्शब्दे कर्मण्युपपदे रातेर्दानार्थात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)', पकारस्य भकारो व्यत्ययेन (३,४,६८)। न भ्रंस्यत्यस्मादापो वर्षासमयादन्यत्रेति वा। यदुक्तं—'न भ्रंस्यति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि नान्यतः'—इति। नञ्-पूर्वात् 'भ्रस-भ्रंस अधःपतने (भ्वा० आ०)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति ड-प्रत्ययः। न भ्राजते वा वर्षासु मलिनवर्णत्वात् भ्राजतेः पूर्ववत् डः (३,२,१०१)। "प्र णः पिन्व विद्युदभ्रेव रोदसी

* नि० ५,५।

(ऋ० सं० ७,३,१,३)"—"उद्भ्राणीव स्तनयन्नियर्त्ति (ऋ० सं० ४, ७,१८,२)"—इति च निगमौ ॥

(२३) वलाहकः। वलाकाभिर्ह्रीयते गम्यते इति वलाहकः, वारिवाहको वा; पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) वर्णागमादिना साधुः। वराह-शब्दाद्वा 'सञ्ज्ञायां कन् (५,३,७५)'; रेफस्य लकारः। उक्तार्थो वराह-शब्दः (१३), विकृतस्यासाधारणार्थत्वप्रदर्शनाय पुनः पाठः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२४) मेघः*। 'मिह सेचने (भ्र० प०)'; पचाद्यच् (३,१,१३४), न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्। मेहति सिञ्चति वर्षणभूमिं मेघः। "वृषा वां मेघो वृषणा पीपाय (ऋ० सं० २,४,२६,३)"— "अस्मिन् मेघे विद्युत् (?)"—इति च निगमौ ॥

(२५) दृतिः। 'दॄ विदारणे (क्र्या० प०)'। 'दृणातेर्ह्रस्वश्च (उ० ४,१७८)'—इति ति-प्रत्ययः, ह्रस्वविधानसामर्थ्याद् गुणो न भवति। दीर्यते इन्द्रेण, दृतिवत् स्यन्दमानाधारत्वाद्वा। "दृतिं सु कर्ष विषितं न्यञ्चम् (ऋ० सं० ४,४,२८,२)"—"ईशानो विसृजद् दृतिम् (?)'—इति च निगमौ ॥

(२६) ओदनः†। उदकशब्दे उपपदे ददातेः 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,४,११३)'—इति कर्त्तरि ल्युट्। ओदनः उदकदातेत्यर्थः। * * *। यद्वा; 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)'; 'उन्देर्नलोपश्च (उ० २,७२)'—इति युच्प्रत्ययः, गुणः; उनत्ति वनभूमिम् ओदनः।

---

* निरु० २, २;—२१।

† निरु० ६, ३४।

"धारयत् पक्वमोदनम् (ऋ० सं० ६,५,३०,१)"—इति निगमः॥

(२७) वृषन्धिः। 'वृष सेचने (भू० प०)'; 'कनिन्युवृषीत्यादिना (उ० १,१५४) कनिन्, वृषा। शत्रुजयादिसाधनत्वात् कामानां वर्षिता यज्ञः, सन्निधीयतेऽस्मिन्निन्द्रेण प्रहारकाले 'कर्मण्यधिकरणे च (३,३,९३)' —इति कि-प्रत्ययः न-लोपाभावश्छान्दसः। "विषन्धिः"—इति केषुचित् कोशेषु दृष्टम्। तदा विषं जलं धीयतेऽस्मिन्निति निर्वाहः, सुगागमश्छान्दसः। निगमदर्शनान्निर्णयः। "वृषा वृषन्धिं चतुरश्रिमस्यन् (ऋ० सं० ३,६,७,२)"—इति मेघनाम न वेति सन्दिग्धम्*॥

(२८) वृत्रः†। वृणोते राच्छादनार्थात् (स्वा० प०) 'अमिचिमिमिदिशंसिभ्यः क्त्रान्‡ (उ० ४,४,१५९)'—इति क्त्रान्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति; आच्छादयति ह्यसौ कृत्स्नं नभः। वर्त्ततेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २,१४) 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २,१२)'—इत्यादिना रक्-प्रत्ययः; गच्छत्यसौ कृत्स्नं नभः। वर्द्धतेर्वा वृद्ध्यर्थात् (भू० आ०) बाहुलकात् त्रन्, धकारस्य तकारो व्यत्ययेन; वर्द्धते हि वर्षासु मेघः। ब्राह्मणोक्ता एवामी त्रयोऽप्यर्थाः—'यदिमांल्लोकानवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्, स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ् अवर्द्धत'—इति। "वृत्राय वज्रं मीशानः कियेधाः (ऋ० सं० १,४,२९,२)"—"अहन्यद् वृत्रनयं विवेरपः (ऋ० सं० ८,८,५,१)"—इति च निगमौ॥

---

* 'वृषन्धिं मेघ-भेदनद्वारेण वर्षं कुर्वन्तम्'—इति तत्सायणीयभाष्यम्।

† प० १, १०। निरु० २, १६;—१७। ‡ 'क्तः'—इति मूलपाठः।

(२९) असुरः*। 'असु क्षेपणे (दि०प०)'; 'असिमसोरुरन् (उ० १,४२.-४३)'—इति उरन्-प्रत्ययः; अस्यति क्षिपति भूमौ जलम्। यद्वा; अस्यते क्षिप्यते स्थाने इन्द्रेण वर्षार्थम्। यद्वा; अस्ति (भू०प०) तिष्ठति 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसि (उ० १,१०)'—इत्यादिना उ-प्रत्ययः असुः। शरीरे वसतीत्यसुः प्राणः। 'प्राणा वा आपः'—'पानीयं प्राणिनां प्राणाः'—इत्यादिदर्शनात् असु-शब्देनात्र जलमुच्यते। तद्राति, 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)। यद्वा; जलवान् प्राणवान् वा। रो मत्वर्थीयः। यद्वा; 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' भौवादिकः स्वरितेत्; पूर्वस्मादेव सूत्रादुरन्। असति गच्छत्यन्तरिक्षे, दीप्यते स्वयम्, आदत्ते वा जलं वर्षितुम्। यद्वा; 'सुर ऐश्वर्ये (तुदा०प०)', इगुपधलक्षणः कः (३,१,१३५), सुरतीति सुर ईश्वरः स्वतन्त्र इत्यर्थः, असुरः अनीश्वरः, इन्द्रादिपरतन्त्र इत्यर्थः। "द्विवः श्येनासो असुरस्य नीळयः (ऋ०सं० ८,४,२४,१)"—"दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यम् (ऋ०सं० २,७,६,४)"—इति च निगमौ॥

(३०) कोशः†। क्रोशतेः शब्दकर्मणः (भू०प०) पचाद्यचि (३,१,१३४) पृषोदरादित्वा (६,३,१०९) द्रेफलोपः कोशः। मेघो हि गर्जितलक्षणं शब्दं करोति। कुप्यतेर्वा वृद्ध्यर्थात् (दि०प०), अस्मिन्नेवार्थे पकारस्य शकारः, इषुमात्रमवर्द्धतेत्युक्तम् (२८)। क्रोशति-श्छादनार्थ इति माधवः, पूर्ववदवच्छादयत्यसौ कृत्स्नं नभः। जलस्य कोशस्थानीयत्वात् कोश इत्यन्ये। यद्वा; 'कु शब्दे (तु०आ०)', 'कुदाघाभ्यः शः'—इति श्रीभोजदेवः; कौति (अदा०प०) गर्जितशब्दं

---

* निघ० १, ८। † निघ० ५, २६।

करोति कोशः । "दिव्या न कोशासो अभ्रवर्षाः (ऋ० सं० ७, ३, २४, ६)"—"महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)" —इति च निगमौ ॥

इति त्रिंशन्मेघनामानि ॥ १० ॥

श्लोकः[१] । धारा[२] । इळा[३] । गौः[४] । गौरी[५] । गान्धर्वी[६] । गभीरा[७] । गम्भीरा[८] । मन्द्रा[९] । मन्द्राजनी[१०] । वाशी[११] । वाणी[१२] । वाणीची[१३] । वाणः[१४] । पविः[१५] । भारती[१६] । धमनिः[१७] । नाळीः[१८] । मेना[१९] । मेळिः[२०] । सूर्या[२१] । सरस्वती[२२] । निवित्[२३] । स्वाहा[२४] । वग्नुः[२५] । उपब्दिः[२६] । मायुः[२७] । काकुत्[२८] । जिह्वा[२९] । घोषः[३०] । स्वरः[३१] । शब्दः[३२] । स्वनः[३३] । ऋक्[३४] । होत्रा[३५] । गीः[३६] । गाथा[३७] । गणः[३८] । धेना[३९] । ग्नाः[४०] । विपा[४१] । नना[४२] ।

---

(१८) "नाली" क. ख, घ । परं क-पुस्तकोदाहृत-निगम-विरोधादुपेक्षितः । "नालिः" ग. च । "नीलिः" C. D. F ।

(१९). (२०) कातिरिक्तेषु सर्वत्रैव व्यत्ययपाठः "मेळिः मेनाः" इति । "मेनिः" ग. iid प० १, १० ।

(२४) "स्वाहा" ख ।

(२५) "गग्नुः" ग. iid. ।

(२८) "काकुप्" ग. iid. ।

(२९) "जिव्हा" ख ।

(३८) 'गणा'—इत्यपि टीकासम्मतः पाठः ।

(४०) "ग्नाः"—इति क-D-E-पुस्तकातिरिक्तेषु सर्वेषु, परं क-पुस्तकस्य टीकाकृत्सम्मतत्वात् प्राधान्यम् ।

(४२) "नना"—इत्येव कातिरिक्त-सर्वपुस्तकेषु, परं टीकाकृता केचिदित्युक्त्यास्याप्राधान्यं द्योतितम् । निरु० ६, ६ ।

कशा(४३) । धिषणा(४४) । नौः(४५) । अक्षरम्(४६) । मही(४७) । अदितिः(४८) । शची(४९) । वाक्(५०) । अनुष्टुप्(५१) । धेनुः(५२) । वल्गुः(५३) । गल्दा(५४) । सरः(५५) । सुपर्णी(५६) । बेकुरा(५७) । इति सप्तपञ्चाशद् वाङ्नामानि* ॥ ११ ॥

'आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः । * * * । वाङ्नामान्युत्तराणि (निरु० २,२१—२३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'उत्तराणि सप्तपञ्चाशत् श्लोकइत्यादीनि वाङ्नामानि। उच्यते इति वाक् इन्द्रियम्, तत्कार्यः शब्दोऽप्युच्यते इति वाक्, उच्यतेऽनया अर्थः इति वाक्, स्तनयित्नुलक्षणा माध्यमिका साप्युच्यते इति वाक्, तदधिष्ठात्र्यपि देवता वागिष्यते। सर्वतस्त्वास्या मेघहेतुत्वात् मेघनामस्य उत्तराणीति । स च वाक्-शब्दो 'वचि-परिभाषणे (अदा०प०)'—इत्यस्मात् धातोः 'क्विप् वचि (उ०२,५४। ३,२,१७८वा०)'—इत्यादिना क्विपि दीर्घत्वे सम्प्रसारणाभावे च व्युत्पन्नः ॥

(१) श्लोकः† । 'श्रु श्रवणे (भू०प०)'; 'इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् (उ०३,४१)'—इति कन्-प्रत्ययो बाहुलकाद्भवति, गुणः,

---

(५३) "वग्नुः" ग. C. D. F ।

(५४) "गल्दा" ख. E । "गल्दः" ग. C. F । "गलदः" D ।

(५५) "रसः" ग. C. F. प० ११. २, ७ । "रासः" D ।

(५७) "वेकुः" च ।

* "इति वाचः" ग ।

† निरु० ९, ९ ।

कपिलकादित्वात् लत्वम्; श्रूयते इति श्लोकः। यद्वा; 'श्लोक सङ्घाते (भ्वा० आ०)'; 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८); श्लोक्यते पद्यते रूपेण संहन्यते कविभिः श्लोकः 'पद्ये यशसि च श्लोकः (३,३,२)' —इत्यमरसिंहः। "ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द (ऋ० सं ३,६,१०, ३)"—"श्लोको न यातामपि वाजो अस्ति (ऋ० सं० ७,६,११, ५)"—इति निगमौ॥

(२) धारा*। 'धृञ् धारणे (भ्वा० उ०)'; 'हेतुमति च (३,१, २६)'—इति णिचि 'एरजण्यन्तानाम् (३,३,५६ भा०)'—इत्यस्याप्रापकत्वादेव 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति कर्त्तरि भवति। यद्वा; धारेः पचाद्यच् (३,१,१३४); लोकस्य धारयित्री वर्षप्रदानेन स्वाभिधेयस्य वा। "तनसद्दे सुधारा"—इत्यत्र धारा वाङ्नाम। "धारा सुतस्य रोचते (ऋ० सं० ७, ५,२४,१)"—"यः ससाद धारा मृतस्य (ऋ० सं० १,५,११,४)"—इति च निगमौ॥

(३) इळा†। 'इल क्षेपणे (तु० प०)'; इगुपधेभ्यः (३,१,१३५) कर्त्तरि विधीयमानः कः प्रत्ययो बाहुलकात् (३,३,१) भवति। क्षिप्यते प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणेन; इला। बह्वृचानां ळत्वमुक्तं पूर्वमेव(१)। यद्वा; 'ईड स्तुतौ (अदा० आ०)'—'ञि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)'; आभ्यां पूर्ववत् कः (३,३,१), पृषोदरादिः (६,३, १०९); ईड्यते स्तूयतेऽनया देवता ईड्यते वा या स्वयं देवतात्वात्, दीपयति प्रयोक्तारं, दीप्यते वा स्वेन तेजसा। यद्वा; इळेत्यन्ननाम (निघ० २,७), अकारो मत्वर्थीयः; यजमानानां देयेनान्नेन हविर्ल-

---

* निरु० १२, ६। † पृ० ६।

चणेन वा तद्वती इत्वा । "अभि न इळा यूथस्य माता (ऋ०सं० ४,२,१६,४)"—इति निगमः ॥

(४) गौः*। व्याख्याता पृथिवीनामसु(१)। गच्छति यज्ञेष्वाहुता, गीयते स्तूयते वा। "अयं स शिङ्क्ते येन गौ रभीवृता (ऋ०सं० २,३,१८,४)"—इति निगमः ॥

(५) गौरी†। रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० १,१६)। 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुप्र (उ० २,२७)'—इत्यादि-सूत्रेण रन्-प्रत्ययान्तो गौर-शब्दो निपातितः, तस्माद्रुचेर्धातोर्गौवादेशः, 'षिद्गौरादिभ्यश्च (४,१,४१)'—इति ङीष्। स्वया दीप्त्या ज्वलति वाग्देवतात्वात्। यद्वा; 'गूरी उद्यमने (तु०आ०)', अस्मात् इनि पूर्ववन्निपातनादुकारस्यौ-कारः, 'रोरि (८,३,१४)'—इति रेफलोपः, ङीष्; गुरते उद्यच्छति स्वमभिधेयम्; उद्यमनं चात्र प्रकाशनम्। यद्वा; 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भू०आ०)'—इत्यस्मान्निपातनादिनि वृद्धिः; गवते गर्जितलक्षणम-व्यक्तशब्दं करोतीति गौरी। यद्वा; शुक्लवर्णत्वात् गौरी, 'भास्वत्-कपर्दीं शशिकलामिन्दुकुन्दावदातम्'—इत्याचार्याः, 'सर्वशुक्ला सर-स्वती'—इति च। "गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षति (ऋ०सं० २,३,२२,१)"—"सोमो गौरी अधिश्रितः (ऋ०सं० ६,७,३८,३)"—इति च निगमौ ॥

(६) गान्धर्वी। गविगन्धयज्ञो वः (?)। 'धृञ् धारणे (भू०उ०)'—इत्यस्मात् गोशब्दोपपदाद्वा व-प्रत्ययः, उपपदस्य गवा-देशः, गन्धर्वः; गोर्यज्ञस्य धारयितेन्द्रः। भोजस्तु 'गन्धेरक् च'—इति

* पृ० १। † प० ५, ५। निरु० ११, ३९।

व-प्रत्ययोऽधिकृतः धातोरगागमश्च। गन्धयते अर्दयति हिनस्ति देवशत्रूनिति गन्धर्वः इन्द्रः। 'गन्ध अर्दने'—इति धातुश्चुरादिरात्मनेपदी। 'तस्येदम् (४,३,१२०)'—इत्यण्, ङीप् (४,१,१५), गान्धर्वी। ऐन्द्रीत्यर्थः। तथाच ब्राह्मणम्—'अथ यैन्द्रवायवी तस्यै यदैन्द्रं पदं तेन वाचं कल्पयति, वाग्घैन्द्री (ऐ० ब्रा० २,४,२)'—इति। यद्वा; गन्धर्वा देवानां गायकाः, तेषामियम्। तथाचैतरेयब्राह्मणे—'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत् (ऐ० ब्रा० १,५,१)'—इत्यस्मिन् खण्डे वाचो गान्धर्वीत्वं स्पष्टमुक्तम्। 'तां गन्धर्वोऽवदीत् गर्भे अन्तः'—इति श्रुतिः। "अग्निर्गान्धर्वीं पथ्यां ऋतस्य (ऋ० सं० ८,३,१५,६)"—इति निगमः॥

(७) गभीरा*, (८) गम्भीरा†। भीयन्ति (दि० प०) रातीति (अदा० प०) भीराः। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'। गवां भीरा गभीरा गम्भीरा च। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) गो-शब्दस्य ग-भावो गम्भावश्च। स्तनयित्नु-लक्षणा हि माध्यमिका वाक् श्रूयमाणैव सर्वप्राणिनां भियमादधाति। यद्वा; उणादौ गभीरादिसूत्रेण गमेर्धातोरीरन्-प्रत्यये नुमागमो मकारस्य विकल्पेन लोपो निपात्यते (उ० ४,३४)। गच्छति यज्ञे, अधिगम्यते वा ज्ञानार्थिभिः। यद्वा; 'गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च' भौवादिकः (आ०), अस्य ह्रस्वत्वं, भश्चान्तादेशः, वा च नुम् निपात्यते। प्रतिष्ठिता स्वस्मिन् स्थाने, लिप्स्यन्ते वा प्राणिभिः, ग्रथिता वा गद्यपद्यादिरूपेण गभीरा गम्भीरा। उभयोरपि निगमावन्वेषणीयौ॥

---

* प० १९. २, ३;—३०। † प० ३, ३०।

(९) मन्द्रा* । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (भू० आ०)'। गच्छति स्वाभिधेयं प्राप्नोति, अधिगम्यते वा तदर्थिभिः । "स मन्द्रया च जिह्वया (ऋ० सं० ५,२,२२,३)"—इति निगमः ॥

(१०) मन्द्राजनी । मन्द्रशब्दो व्याख्यातः । 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)', ल्युट् । मन्द्र मजनं गमनं क्षेपणं प्रेरण मुच्चारणं वा यस्याः सा मन्द्राजनी, पिप्पल्यादिषु द्रष्टव्यम् । (४,१,४१ग०) "मन्द्राजनी चोदते अन्तरासनि (ऋ० सं० ७,२,२१,२)"—इति निगमः ॥

(११) वाशी† । 'वाशृ शब्दे' दैवादिकः (आ०)। 'वसिवपियजिराजिव्रजिध्वजिसदिहनिकमिवाशिवादिवारिभ्य इञ् (उ० ४,१२१) कर्मणि कारके वा दृश्यते, वाशिः । 'कृदिकारादक्तिनः (४,१,४५ वा०)'—इति ङीष्, वाशी । "ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो (१,६,१३,६)"—"वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः (ऋ० सं० ८,५,१९,४)"—इति च निगमौ ॥

(१२) वाणी‡ । 'वणि शब्दे (भू० प०)' । बाहुलकादिञ् (उ० ४,१२१।३,३,१), ङीष् (४,१,४५ वा०) । "वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः (ऋ० सं० ३,२,२,१०)"—"अभिवाणीर्ऋषीणां सप्त नूषत (ऋ० सं० ७,५,६,३)"—इति निगमौ ॥

(१३) वाणीची । वाणीं स्तुतिरूपां वाच मञ्चति गच्छतीति विगृह्य 'ऋत्विगित्यादिना (३,२,५९) क्विनि, न-लोपे, 'अचः

---

* निरु० ११, २८;—२९ ।

† प० ४, १ । निरु० ४, १६;—१९ ।

‡ निरु० ६, २ ।

(६,४,१३८)'—इत्यकारलोपे 'अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम् (४,१,६वा०)' —इति ङीप्। "रथे वाणीच्याहिता (ऋ० सं० ४,४,१५,४)"—इति निगमः॥

(१४) वाणः। वण्यते शब्द्यते वाणः। 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१९)'—इति घञ्। यद्वा; वणनं शब्दनं वाणः, भावे घञ् (३,३,१८), अर्शआदित्वादच् (५,२,१२७)। स्तुतिमती हि वाक्। "दीना दक्षा वि दुहन्ति प्र वाणम् (ऋ० सं० ३, ६,१२,४)"—इति निगमः॥

(१५) पविः*। 'पूञ् पवने (क्या० उ०)'; 'अचइः (उ० ४, १२४)'—इति इ-प्रत्ययः। पुनाति हि वाक्। 'पावका नः सरस्वती (ऋ० सं० १,१,६,३)'—इति मन्त्रः। पूयते वा सङ्कीर्त्तनादिना, 'वाचं शौरिकथालापप्रसङ्गे पुनीमहे' इत्युक्तेः। पूयतेऽनयेति वा शुद्धिकरणं हि वाक्। 'पवित्रं हि वाग् विदुषाम्'—इति माधवः। "वाणस्य चोदया पविम् (ऋ० सं० ७,१,७,१)"—इति निगमः॥

(१६) भारती†। 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (भ्वा० उ०)'; 'भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् (उ० ३,१०७)'। भरतशब्दात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च (५,४,३८)'—इति स्वार्थिकोऽण्, ङीष् (४, १,१५)। बिभर्त्ति जगद्धर्षप्रदानेन, स्वाभिधेयं वा भ्रियते प्राणिभिः व्यवहारसाधनत्वेन। अथवा 'अग्निर्भरतः, प्राणो भूत्वा हवींषि बिभर्त्ति'—इति वाजसनेयकम्; तदीया भारती। तथाच 'अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत्'—इत्युपनिषत् (ऐ० उ० १,९)।

---

* प० १, १०, ४, २। निरु० ५, ५, ११, २०। † निरु० ८, १३।

अथवा 'भरतः (निघ० ३,१८)'—इति ऋत्विङ्नाम; तदीया, स्तुति-साधनत्वात् भारती । "आ भारती भारतीभिः सजोषा (ऋ०सं० १,८,२३,३)"—इति निगमः ॥

(१७) धमनिः* । धमतिर्गतिकर्म्मा (निघ० २,१४), 'अर्त्तिसृधृ-धम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः (उ० २,९५)'—इत्यनि-प्रत्ययः । गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः । गम्यते ज्ञायते अनया अर्थः, ज्ञायते वा विद्वद्भिः साध्व-साधुविभागेन । यद्वा; 'धमति'—इति बधकर्मस्वपि पठ्यते (निघ० २,१९) । हन्तेऽनया शापाक्रोशादिरूपयेति । तथाच 'वज्र एव वाक्'—इति ब्राह्मणम् (ऐ०ब्रा० २,३,२)। 'वाक्सायका वदनान्निः-सरन्ति पौराहताः'—इति च महाभारतम् । "इन्द्रेषितां धमनिं पप्रथन्नि (ऋ०सं० २,६,४,३)"—इति निगमः ॥

(१८) नाळीः । 'नल गन्धे (भू०प०)'; 'वसिवपियजिराजिव्रजि (उ० ४,१२१)'—इत्यादिना विहितः इञ्-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति, 'कृदिकारात् (४,१,४ पूवा०)'—इति ङीष्, व्यत्ययेन सोर्वि-सर्जनीयः। 'गन्ध अर्द्दने (चु०आ०)', 'अर्द्द हिंसायाम् (भू०प०)' —इति पठ्यते । गन्धनं हिंसात्मकं सूचनम्, सूचयति परम-र्माणि । "क्षुमस्य धम्यते नाळीः (ऋ०सं० ८,७,२३,७)"—इति निगमः ॥

(१९) मेना† । 'मान पूजायाम् (चु०आ०)'—इत्यस्मात् 'बहु-लमन्यत्रापि इनच् भवति (उ० २,४६)'—इति वचनादिनच्, बहुल-

---

* निघ० ६, २४ ।

† प० ३, २९ । निघ० १, २१ ।

ग्रहणान्न-लोपः। पूज्यतेऽनया गुर्वादिरुपदेशवाक्येन, पूज्या वा देवतात्वात्। "अग्नेर्मेनां कृण्वन्नच्युतो भुवद्गोः (ऋ० सं० ८,६,१०२)"—इति निगमः। 'मेनां गर्जितशब्दम्'—इति माधवः॥

(२०) मेळिः*। सम्पर्कार्थो धातुः (चु० आ०)। पूर्ववत् बाहुलकादिन्। सम्पृक्ता ह्यर्थेन वाक्। तथाच—'वागर्थाविव सम्पृक्तौ'—इति (रघौ १,१) कालिदासः। 'मेळिं मदन्तं पित्रोरुपस्थे (ऋ० सं० ३,१,२७,४)"—इति निगमः। मत्वर्थीयस्य लुकि वाग्मिन मित्यर्थः। "मेलिः स्यात् वाणयोजनात्"—इति माधवः†॥

(२१) सूर्या‡। सर्त्तेर्गत्यर्थात् (भ्वा० प०), सुवतेर्वा प्रेरणार्थात् (तु० प०) 'राजसूयसूर्य (३,१,११४)'—इत्यादिना निपातनात् क्यपि सर्त्तेरुत्वं सुवतेर्वा रुड़ागमः। सरति गच्छति स्तोतॄन् प्रति, कर्णशष्कुलिं वा सुवति प्रेरयति चोदनारूपा पुरुषादीनिदं कुर्विति। यद्वा; सुपूर्वादीरतेः 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति कर्मणि क्यपि निपातनाद्रूपसिद्धिः। सुष्ठु ईर्यते उच्चार्यते इति सूर्या। यद्वा; 'षु प्रेरणे (स्वा० उ०)', 'सुसूधीगृधिभ्यः क्रन् (उ० २,२३)'—इति क्रन्-प्रत्ययः। प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणेन सूरा 'छन्दसि स्वार्थे (?)'—इति यत् प्रत्ययः, सूर्या। यद्वा; सूरयो मेधाविनः, तानर्हति 'छन्दसि च (५,१,६७)'—इति यत्

---

* प० ५,७।

† 'मेलिं मेलकं नानाशाखागतानां वाक्यानाम् एकस्मिन्नर्थे सङ्कल(य)य्य वक्तारम्'—इति सायणः।

‡ प० ५,६। निरु० ११,७।

प्रत्ययः । यद्वा; सूरिषु साधुः 'तत्र साधुः (४,४,९८)'—इति यत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) सरस्वती* । सर्त्तेरसुन् (उ० ४,१८४) सरः । गद्यपद्यादिरूपेण प्रसरणमस्यास्तीति 'अस्मायामेधास्रजोविनिः (५,२,१२१), 'बहुलं छन्दसि (५,२,१२२)'—इत्युक्ते मतुपि ङीष् । यद्वा; सर इत्युदकनाम (निघ० १,१२) । सर्त्तेस्तद्वती वृष्ट्यधिदेवतात्वादुदकवती हि माध्यमिका वाक् । सैव चासीन्नदी सरस्वती । तदुक्तं भाष्यकारेण—'तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवत् देवतावच्च निगमा भवन्ति (निरु० २,२३)'—इत्यादिना । "पावका नः सरस्वती (ऋ० सं० १,१,६,३)"—इति निगमः देवतायाः । "इयं शुष्मेभिः (ऋ० सं० ४,८,३०,२)"—इत्येषा नद्याः ॥

(२३) निवित् । 'विद ज्ञाने (अदा० प०)', नि-पूर्वः । 'सत्सूद्विषद्रुहदुह (३,२,६१)'—इत्यादिना क्विपि [अन्तर्णीतण्यर्थस्यात्र विदिः] नितरां वेदयति ज्ञापयति स्वमभिधेयम् । "तान् पूर्वया निविदा हूमहे वयम् (ऋ०सं० १,६,१५,३)"—इति निगमः ॥

(२४) स्वाहा† । यस्य नाम्नो यादृङ्निर्वचनं दृष्टं तत्सर्वं तद्रूपेणैव लिख्यते । अत्र निरुक्तम्—'स्वाहेत्येतत् सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा (निरु० ८,२०)'—इति । अस्य स्कन्दस्वामी—स्वाहेत्येतत् स्वाहाकृति-शब्दस्य पूर्वपदं स्वाहाकारान्तो होममन्त्राणां कर्त्तव्यः, 'न ह वै आहुतयो

---

* प० १, १३. ५, ५ । निघ० २, २३. ९, २६. ११, २५ ।

† प० ८, २० । नि घ० ८, २० ।

देवान् गच्छन्ति य अवषट्कृता वा अस्वाहाकृता वा भवन्ति (शत० ब्रा० ९,१,२,६-१४)'—इतिश्रुतिः। स्वाहाकारस्य सम्प्रदानत्वेन मन्त्रान्तेऽवश्यभावित्वात्। अयमर्थः यस्यान्ते श्रूयते स होममन्त्रः शोभनमर्थमाह। अथवा प्रजापतेः स्वा आत्मीया वागाहेति स्वाहाकाररूपा वाक् प्रजापतिसृष्टेत्यर्थः। अथवा स्वं प्राहेति यजमानस्य, स्वं हविः देवतायै दत्तं तदुद्देशेन त्यागात्, तस्य यजमानो सौवं प्राहेति स्वाहा; सम्प्रदानत्वं स्वाहाकारस्य स्पष्टमनेन प्रकारेण दर्शितं स्वाहुतमित्यादिना। अथवा यदनेन स्वाहाकारेण जुहोति तदेव सुष्ठुमर्यादया जुहोतीति; एवञ्च सति पूर्वकाणि निर्वचनानि ब्रूमः। इदन्तु जुहोतेरिति। अत्र भास्करमिश्रः—'स्वयं सरस्वती आह ब्रूते'। 'स्वैव ते वागित्यब्रवीत्'—इति ब्राह्मणम्। स्वयमेवाहेत्यस्यार्थस्य द्योतकोऽयं निपातः प्रदेशान्तरेऽपि विभक्त्यन्तसमुदायात्मनिपातः स्वाहेति। संस्कारविशेषानवधारणान्नावगच्छते। अत्र क्षीरस्वामी—'सुष्ठु आह्वयति स्वाहा'। अत्र स्वाहा-शब्दो नाव्ययम् अप्यग्निजायावाचित्वमित्यर्थः। भाष्ये तु स्वाहा-शब्दस्य वाङ्नामत्वेनाभिव्यक्तेर्दृष्टानि निर्वचनानि लिखितानि; तेषु यच्चोच्छ्रितं तद् गृह्णन्तु विद्वांसः। तस्याः वाचः सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चेति वाचोऽग्नेश्च कारणकार्यभावः श्रूयते। 'अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत् (ऐ०उ० १,९)'—इति। तस्मादग्नेर्वाचश्च सम्बन्धात् अग्नायी स्वाहा वागित्युच्यते। वाति वातात्मत्वेन वागुच्यते इति सन्देहः। निगमः सुलभः स्वाहाकारपक्षे, अन्यत्रान्वेषणीयः॥

(२५) वग्नुः। 'वच भाषणे (अदा०प०)'; 'वचेर्गश्च (उ० ३,२२)'

इति नु-प्रत्ययः, चकारस्य गकारश्च । वग्नुः वाचा समानोऽर्थः । "वग्नुं मियर्त्ति यं विदे (ऋ०सं० ६,८,४,१)"—"इन्द्रस्येव वग्नुरा शृण्व आजौ (ऋ०सं० ७,४,१३,३)"—इति च निगमौ ॥

(२६) उपब्दिः । उप-पूर्वात् पदेर्गत्यर्थात् (दि०आ०) 'इन सर्वधातुभ्यः (उ०४,११४)'—इतीन्-प्रत्ययो बाहुलकादुपधालोपः, 'न पदान्तद्विर्वचन (१,१,५८)'—इत्यनेन जश्विधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् 'झलां जश् झशि (८,४,५३)'—इति पकारस्य बकारः । उप समीपे भक्तानां गच्छति, उप आचार्यसमीपे गम्यते इति वा । यद्वा; उ-पूर्वात् ददातेः (जु०उ०), द्यतेः (दि०प०), दयतेः (भू०आ०) वा 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति बहुलवचनात् 'उपसर्गे घोः किः (३,३,९२)'—इति कि-प्रत्ययः कर्त्तरि भवति बकारश्चोपजनः । उपेत्य ददातीत्यभिलषितम्, प्रयोक्तृणां, खण्डयत्यज्ञानं तर्कादिसमये प्रतिवादिनां वा, रक्षति भक्तानिति वा उपब्दिः । "आघोषयन्तः पृथिवीमुपब्दिभिः (ऋ० सं० ८,४,२९,४)"—"उपब्दिरियर्त्ति सोमः (ऋ०सं०७,३,२४,५)"—"शृण्व आयता मुपब्दिः (ऋ०सं०२,४,९,२)"—इति निगमाः ॥

(२७) मायुः* । 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (क्र्या०उ०)' । 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ०१,१)', 'मीनातिमीनोतिदीङां ल्यपि च (६,१,५०)'—इत्यात्वम्, 'आतो युक् चिण्कृतोः (७,३,३३)'—इति युक् । चिप्यते प्रेर्यते उच्चार्यते इति मायुः, प्रक्षिपति दृष्युदकं

* निघ० १, ९. ११, ४१ ।

भ्रमाविति वा । "मिमाति मायुं ध्वसनावधिश्रिता (ऋ०सं० २,३,१८,४)"—इति निगमः ॥

(२८) काकुत्* । 'कैगैरै शब्दे (भ्वा०प०)' । सम्पदादित्वात् (३,३,९४वा०) क्विप् । कानं शब्दनं करोतीति का, मृगय्वादित्वात् कुः, (उ० १,३६) बाहुलकात् तकार उपजनः । यद्वा; 'कक वक लौल्ये (भ्वा०आ०)', 'मृग्रोरुतिन् (उ० १,९१)'—इत्येष बाहुलकाद् (३,३,१) अस्माद् भवति णिच्च काकुत् । ककते चञ्चला भवति एकस्मिन्नर्थे न प्रतितिष्ठतीत्यर्थः ; तथाहि शब्दा अनेकार्था बहवः, एकार्थाश्च काकादिनाभिधीयमाना अनेकार्था भवन्ति । ककुदुच्चस्थान मस्यास्तीति काकुत् । मत्वर्थीयस्य लुक्, छान्दसो दीर्घः, सर्वथा पृषोदरादिरयं शब्दः । "या ते काकुत् सुकृता या वरिष्ठा (ऋ०सं० ४,७,१३,२)"—इति निगमः ॥

(२९) जिह्वा† । 'श्वेवय्‌ह्रजिह्वाग्रीवाप्वामीवा'—इति निपाताः । 'लिह आस्वादने (अदा०उ०)', व-प्रत्यये, अस्यादेर्जकारो निपात्यते । लेढ्यास्वादयत्यनया ग्रन्थविषयावसारान् । यद्वा; आह्वयते (भ्वा०उ०) जुहोते (जु०प०) र्वायं यङन्तस्य कः, सम्प्रसारणम् 'अभ्यस्तस्य च (६,१,३३)'—इति, सम्प्रसारणे च 'न धातुलोप आर्द्धधातुके (१,१,४)'—इति गुणनिषेधादुवङादेशे रूपम् । जोहुवाति पुनःपुनराह्वयति शब्दं करोति रसान् वादत्ते जुहोत्यस्यात्मनि, जोहुवा सति ओकारस्येकारादेशे उकारलोपे च जिह्वा । "पुरो

* प० ४,२ । निरु० ५,२६ ।
† निरु० ५,२६ ।

विप्रा दधिरे मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० ३,७,२६,१)"—"अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० २,५,१२,१)"—इति च निगमौ ॥

(३०) घोषः* । 'घुष शब्दार्थः (भू० प०)'; 'हलश्च (३,३,१२१)'—इति घञ्। घुष्यते शब्द्यते घोषः। "उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषम् (ऋ० सं० ३,१,२,१)"—"इन्द्रे घोषा असृक्षत (ऋ० सं० ६,४,४३,१)"—इति च निगमौ ॥

(३१) स्वरः । 'स्वृ शब्दोपतपयोः (भू० प०)'; पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८) । स्वर्यते शब्द्यतेऽनेन देवता, उपतप्यतेऽनया मर्मस्पृक्प्रयुक्तयेति वा । स्वरतिरर्चतिकर्मा वा (निघ० ३,१) । स्वर्यते स्तूयते देवतात्वात् । 'गोचरसञ्चर (३,३,११९)'—इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् घः । यद्वा; स्वरति देवतामिन्द्रादिम्; पचाद्यच् (३,१,१३४) । "स्वरश्च मे श्लोकश्च मे (य० वा० सं० १८,१)"—इति निगमः ॥

(३२) शब्दः । शपत्याक्रोशे शाशपिभ्यां दानौ । अस्य वृत्तिग्रन्थः—'शपते अनेनेति शब्दः संस्कृता वाक्। झलां तृतीये इति योगविभागात् अचतुर्थेऽपि तृतीयं भवति'—इति । 'शब्दनं शब्दः'—इति क्षीरस्वामी । खेऽन्तरिक्षे शब्दं करोतीति वा । "शब्दो रोगिणो मीमांसा च (?)"—इति निगमः ॥

(३३) स्वनः । 'स्वन शब्दे (भू० प०)'; 'स्वनहसोर्वा (३,३,६२)'—इत्यप् । स्वन्यत इति स्वनः । "सिन्धोरूर्मेरिव स्वनः (ऋ० सं० ७,१,७,२)"—इति निगमः ॥

---

* निरु० ६,६ ।

(३४) ऋक्*। ऋच्यते (तु०प०) स्तूयतेऽनया। यद्वा; स्तूयते स्वयं देवतात्वात्। 'ऋच स्तुतौ (तु०प०)'—इत्यस्मात् सम्पदादित्वात् (३,३,९४ वा०) क्विप्। "ऋचा वने मानृचः (ऋ०सं० ८,५, २७,३)"—इति निगमः॥

(३५) होत्रा†। 'हु दानादानयोः (जु०प०)' 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्(उ०४,१६९)। हूयतेऽनया मन्त्ररूपया हविः, हूयतेऽस्यां प्राणः, हूयते वा प्राणः। तथाच—'वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम्'—इत्युपनिषत् (ऐ०)। यद्वा; होत्रेति यज्ञनाम (निघ० ३,१७), हूयतेऽस्मिन् हविरिति यज्ञस्य वागित्युच्यते तत्साध्यत्वात्। वाचं यच्छति वाग्वै यज्ञः'—इति ब्राह्मणम् (ऐ०ब्रा० ५,४,५)। ऋतुयाजप्रैषेषु दशमे प्रैषे—"वनेम तद्धोत्रया चितन्त्या (ऋ०सं० २,१,१७,२)"—इति निगमः, "वीतिहोत्रं त्वा कवे (ऋ०सं० ४, १,१९,३)"—इति च निगमः॥

(३६) गीः‡। गृणातिरर्चतिकर्मा (निघ० ३,१४), औणादिकः क्विप्, 'ॠत इद्धातोः (७,१,१००)', 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः (८,२,७६)'—इति दीर्घः, हल्ङ्यादिलोपः (६,१,६८), रेफस्य विसर्जनीयः। गृणात्यनया गीः। "तमिद्वर्धन्तु नो गिरः (ऋ०सं० ६,१,१०,३)"—इति निगमः॥

(३७) गाथा। 'गै शब्दे (भू०प०)', अर्चतिकर्मा च (निघ० ३,१४); 'उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन् (उ० २,३)। गायतीत्यसौ देवताः, गायन्ति तामिति वा गाथा। "तं गाथया पुराण्या (ऋ०सं० ७,४,

---

* निरु० १,८। † प० ३,१७। ‡ निरु० १,१०, ६, २४. १०, ५।

२५,४)"—"युञ्जन्ति हरी इषिरस्य गाथया (ऋ०सं०६,७,२,३)"—इति निगमौ ॥

(३८) गणः*। 'गण गणने' चुरादिरदन्तः (प०)। 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१९)'—इति घञ्। 'अतोलोपः (६,४,४८)। गण्यते या गणः, अतोलोपस्य स्थानिवद्भावात् वृद्धिर्न भवति। गणेति केचित् पठन्ति। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३९) धेना†। दधातेर्लटः शानचि व्यत्ययेन एत्वाभ्यासलोपौ दधाना स्वमभिधेयं वर्षप्रदानेन लौकिकाय वा। यद्वा; 'धेट् पाने (भू०प०)'; 'धेटइच्च (उ० ३,१०)'—इति न-प्रत्ययः इकारस्यान्तादेशः, गुणः, धयन्ति तामिति धेना। पानमत्र स्वीकारः। यद्वा; आस्वादः। धीयते पीयते आस्वाद्यते वानेन, धयन्ति प्राणमिति वा धेना। तथाच—'तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम्'—इति श्रुतिः (ऋ०सं०८,६,१६,४)। यद्वा; 'धिविः प्रीणनार्थः (भू० प०)' बाहुलकात् न-प्रत्ययो नकार-वकारयोर्लोपश्च, गुणः, धेना। प्रीणयति हि वाक् सुष्टु प्रयुक्ता। 'धेना वाक् प्रीणनाद्धि वा'—इति माधवः। "धेना जिगाति दाशुषे (ऋ०सं०१,१,३,३)"—"जनानां धेना अवचाकशद्वृषा (ऋ०सं०७,८,२५,१)"—इति च निगमौ ॥

(४०) ग्राः‡। गमेर्धातोः (भू०प०) 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३,६)'—इति बाहुलकात् न-प्रत्ययो भवति टि-लोपश्च।

---

* निघ० १, २३। † निघ० १, १७।
‡ निघ० ३, २१. १०, ४७. १२, ४६।

टाप् (४,१,४)। गत्यर्था बुध्यर्थाः। जानन्ति काममिति ग्नाः। यद्वा; गच्छति यज्ञेष्वभूत्। 'अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावः (१,१, २८,३)' इत्यत्र 'छन्दांसि वै ग्नाः'—इति ब्राह्मणम्'—इति माधवः। * * *। तस्मात् छन्दसां गायत्र्यादीनां वाग्रूपत्वात् ग्ना-व्यपदेशः। निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(४१) विपा। 'विप् प्रेरणे (चु० प०)'। सम्पदादित्वात् (३,३, ९४वा०) क्विप्। तृतीयैकवचनम्। प्रेर्यते मनसा विपा। 'मनसा वा इषिता वाग्वदति (ऐ० ब्रा० २,१५)'—इति ब्राह्मणम्। "वरुणाय विपा गिरा (ऋ० सं० ४,४,६,१)"—इति निगमः। गिरेति पदं निरुक्त्या योजनीयम्॥

(४२) नग्ना। न गच्छति पितृकुलात् बाल्यात्, अनावरणापि न गच्छति लज्जामिति वा। 'नग्निकाऽनागतार्त्तवा'—इत्यमरः (२, ६,८)। नग्ना कन्या। ग्ना-शब्दः पूर्वमेव निरुक्तः, इह न-पूर्वः। नायं नञ्, किन्तु प्रतिषेधार्थोऽयं निपातः, अतो 'न लोपो नञः (६,३,७३)'—इति न भवति। * * *। "नना"—इति केचित्। नमते नै-प्रत्ययो बाहुलकान्मकारलोपश्च। नमयत्यनयेति नना। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४३) कशा†। 'काशृ दीप्तौ (भ्वा० आ०)'। अन्तर्णीतण्यर्थः। पचाद्यच् (३,१,१३४)। आकारस्य ह्रस्वत्वं छान्दसम्। प्रकाशयत्यर्थान्। यद्वा; खेशया सती वर्णव्यत्ययादिना कशा; वाग्घि मुखात्

* एष एव निगमः—'अधर्व नग्ना जरन्ते (ऋ० सं० ५, ७, १९, २)'—इति। 'अपि च नग्नाः, ग्नाः छन्दांसि'—इति तत्र सायणव्याख्या।

† निरु० ९, १९।

काश्यते तत उपलब्धेः। यद्वा; 'कश शब्दे (भू०प)'। अत्र शब्दायते कशा। यद्वा; 'कश गतौ (भू०प०)'; अच् (३,१, १ १ ४)। गच्छति गन्तव्यम्। "या वां कशा मधुमती (१,२,४,३)"—इति निगमः॥

(४ ४) धिषणा*। धारयत्यर्थमिति धीः बुद्धिः। धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेनेति धीः कर्म्मबुद्धिः कर्म वा। सनोति सम्भजते इति सनोतेः (षणु त०उ०) पचाद्यचि (३,१,१ १ ४), पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) पूर्वपदह्रस्वत्वे च धिषणा। यद्वा; 'ञि धृषा प्रागल्भ्ये (स्वा०प०)'। 'धृषेर्धिष् च सञ्ज्ञायाम् (उ०२,८०)'—इति क्यु-प्रत्ययो धिषादेशश्च धिषणा। प्रगल्भसमर्था रचितुं जगद् वर्ष-प्रदानेनेत्यर्थः। यद्वा; 'दिधिषामि विश्वैः (ऋ०सं०२,७,२३,१२)' —इत्यत्र स्कन्दस्वामिना पठितात् 'धिषि धारणे'—इत्यस्मात् 'धिष शब्दे† (जु०प०)'—इति धातुपाठपठिताद्वा बाहुलकात् क्युप्रत्ययो धिषणा वाचि स्वाभिधेयं धारयति सम्बन्धस्य नित्यत्वात्। शब्दायते वा मेघे अधिश्रिता 'मिमाति मायुं धिषणावधि श्रिता (ऋ० सं०२,६,१९,३)'—इति श्रुतिः। "आपश्च मित्रं धिषणा च साधन् (ऋ०सं०१,७,३,१)"—इति निगमः।

(४ ५) नौः‡। 'णुद प्रेरणे (तु०उ०)'; 'ग्लानुदिभ्यां डौ (उ० २,६०)'—इति डौ-प्रत्ययः। नुद्यते प्रेर्यते मूलाधारादिस्थानेभ्यः प्राणेन। नमतेर्वा (भू०प०) बाहुलकात् (३,३,१) डौ, नम्यते वा देवतात्वात्। "सुतर्माणमधिनावं रुहेमेति यज्ञो वै सुतर्मा नौः

---

* निघ० ८,२। प० ३,२०।

† 'अयं धारणार्थोऽपि'—इति सायणः (ऋ०सं०१,७,२५,२)।

‡ निघ० ५,२३।

कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नौ र्वाग्वै सुतर्मा नौः (ऐ० ब्रा० १,३,२)"—इति ब्राह्मणम्, "समितो नाव्यार्हितम् (ऋ० सं० ८,७,२३,४)"—इति च निगमौ ॥

(४६) अक्षरम्*। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'; 'अश भोजने (क्र्या० प०)'। 'अशेः सरन्,(उ० ३,६७)'—इति सरन्-प्रत्ययः, व्रश्चादिना (८,२,३६) षत्वम्, 'षढोः कः सि (८,२,४१)'। अश्नुते श्रोतुं स्वाभिधेयम्, व्याप्नोति वा अश्नाति वा हविः। अक्षेर्वा (स्व० प०) बाहुलकात् सरन् नकार-लोपश्च। 'खरि च (८,४,५५)'—इति चर्त्वम्। अनक्ति अक्षयति सेचयति वर्षेण भूमिम्। यद्वा; नञ्-पूर्वात् क्षरतेः (भू० प०) पचाद्यच् (३,१,१३४)। न क्षरति, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयतइत्यर्थः। 'वाग्वै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते'—इति (ऐ०ब्रा०५, ३,१) ब्राह्मणम्। "अक्षरेण प्रति मिम एताम् (ऋ० सं० ७,६,१३,३)" —इति निगमः। 'वाचा विरूपनित्यया'—इत्यर्थं माधवोऽवादीत्। "उपाक्षरा सहस्रिणी (ऋ० सं० ५,२,१८,४)"—इति च निगमः ॥

(४७) मही†। व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१,१२)। मह्यते पूज्यतेऽनया देवता इति वा। "अमात्रं त्वा धिषणा तित्विषे मही (ऋ० सं० १,७,१५,२)"—इत्यत्र वाङ्नामत्वमपि युज्यते ॥

(४८) अदितिः§। व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१,१४)। अदीना, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयतइत्यर्थः। "अनागसो अदितये स्याम (ऋ० सं० १,२,१५,५)"—इति निगमः ॥

---

* प० १२। निरु० ११,४१। † 'सरः'—इति मूलपाठः। ‡ निरु० ११,९।
§ प० २,११. ३,३०. ४,१. ५,५। निरु० ४,२२. ११,२२।

(४९) शची*। अत्र क्षीरस्वामी—'शच श्वच गतौ'। शचतीति तु धातुपाठे गत्यर्थो न दृष्टः। 'शच व्यक्तायां वाचि (भू० आ०)'; 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४पा० ११४)। 'कृदिकारात् (४,१,४ ५वा०)' —इति ङीष्। शचते गच्छति यज्ञम्, शच्यते गम्यते ज्ञायतेऽनयाऽर्थः, शचते व्यक्तां वाचं करोतीति वा। "शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नै-ज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम (निरु० १,११)"—इति निगमः॥

(५०) वाक्†। निरुक्ता पूर्वमेव (पृ० ७५)। "यद्वाग् वदन्त्यवि-चेतनानि (ऋ० सं० ६,७,५,४)"—इति निगमः॥

(५१) अनुष्टुप्‡। स्तोभतिर्वृद्ध्यर्थः (भू० आ०)। क्विप्। अनु-पूर्वेण क्रमेण, पूर्वमकारात्मना ततः स्पर्शादिभिर्व्यज्यमाना वर्द्धते। तथाचोपनिषत्—'अकारो वै सर्वा वाक् सैव स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा 'परा' 'पश्यन्ती' 'मध्यमा' 'वैखरी' इति। तथाच 'विरूपं वक्ति वाक् तावकं वपुः'—इति संवित्प्रकाशे वामनदत्तः। 'ध्वनिः वर्णः पदं वाक्यमित्याङुः पदचतुष्टयम्। यस्याः सूक्ष्मादिरूपेण वाग्देवीं ता मुपास्महे'—इति श्रीभोजदेवः§। अतिस्तुतिषु चत्वारि वाक्-परिमितानि पदानि (निरु० १३,९)'—इत्यत्र निरुक्त्या एव वा वृद्धिः प्रतिपादिता। यद्वा; पूर्वं पञ्चाशदक्षरात्मना ततो गद्यप-द्यादिरूपेण वर्द्धते। तथाहि—'परिमिता वर्णा अपरिमिता वाचो-गति माप्नुवन्ति'—इति भगवानाश्वलायनः। यद्वा; स्तोभति रर्चति-

* प० २, १. ३, ९। निघ० १, ११. १२, २०।
† प० ५, ५। निघ० २, २३. ८, २१. ११, २०।
‡ निघ० ७, १२।
§ भोजराजीय-व्याकरणस्य मङ्गलाचरणमिदम्।

कर्मा (निघ० ३,१४)। आनुपूर्व्येण स्तौति देवताः। "अनुष्टुभमनु चर्च्यमाणमिन्द्रम् (ऋ० सं० ८,७,१०,४)"—इति निगमः ॥

(५२) धेनुः*। 'धेट् पाने (भू० प०)'। 'धेट इच (उ० ३,३३)'—इति नु-प्रत्ययः, इकारोऽन्तादेशः। धयति ता मिति धेनुः, पीयते हि वा तत्प्रवृत्तवृष्टिद्वारेण, धेनुवद्दोग्ध्री सर्वकामान् इति वा। 'अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् (ऋ० सं० ८,२,२३,५)'—इति श्रुतिः। "गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः'—इति दण्डी। तथाचागमः—'एक शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति (शि० भा०)'—इति। "अभि सप्त धेनवः (ऋ० सं० ७,३,१६,५)"—"नेष्टुः सचन्त धेनवः (ऋ० सं० २,५,२६,५)"—इति च निगमौ ॥

(५३) वल्गुः। 'वल संवरणे (भू० आ०)'। 'वलेगुक् च (उ० १,१९)'—इत्यु-प्रत्ययः। संवृणोत्याच्छादयति जगत् व्याप्नोतीति यावत्। यद्वा; वल्गतिः शब्दार्थः (भू० प०), बाहुलकादु-प्रत्ययः। गर्जितादिलक्षणं शब्दं करोति वल्गुः। "अयं नाभा वदति वल्गु वो गृहे (ऋ० सं० ८,२,१,४)"—इति निगमः ॥

(५४) गल्दा†। 'गल अदने' भौवादिः (प०)। गलनं पूरणं कामानां, गलः पूरणार्थः स्कन्दस्वामिनोक्तः, तद्ददाति। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३), गल्दा। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५५) सरः‡। 'सृ गतौ (भू० प०)'; असुन् प्रत्ययः (उ० ४,

---

* प० ५,५। निरु० ११,४२।

† प० ४,३। निरु० ६,२४।

‡ प० १२। निरु० ५,११. ९,२६।

१८४)। गत्यर्थाः बुद्ध्यर्थाः। सरति जानाति सर्वं देवतात्वात्, ज्ञायते वा विद्वद्भिः, सरति गच्छत्येव वाहता। "सरो न पर्णम्भितो वदन्तः (ऋ० सं० ५,७,४,२)"—इति निगमाः। अत्र प्रकरणात् स्तोत्रशस्त्रात्मिका वागुच्यते एवं माधव ऐच्छत्॥

(५६) सुपर्णी*। सुपर्णशब्दो रश्मिनामसु व्याख्यातः (१,५)। 'पाककर्णपर्णपुष्पफलमूल (४,१,६४)'—इत्यादिना ङीप्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५७) बेकुरा†। 'भा दीप्तौ (अदा०प०)'; कान्तिं करोतीति किञ्चित् विगृह्य करोते रौणादिके क-प्रत्यये कृते 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७,१,१०२)'-'बहुलं छन्दसि (७,१,१०३)'—इति ऋकारस्यानोष्ठ्य-पूर्वस्यापि उकारो भकारस्य बकारेण आकारस्य एकारेण च व्युत्पत्तिश्छान्दसत्वात् बेकुरा दीप्तिकारिणी प्रयोक्तुः। "बेकुरानामासि जुष्टा (ता०म०ब्रा०१,१,३)"—इति निगमः। छन्दोगानां सामकल्पे‡ पठितोऽयं मन्त्रः। 'व्यचे र्व्याप्तिकर्मणः बेकुरा'—इति भरतस्वामि-भाष्यम्॥

इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्नामानि॥ ११॥

---

* पु० ५। निरु० ७, ३१।

† निरु० ६, २३।

‡ ताण्ड्यमहाब्राह्मणस्याद्याध्यायत्रयं सामकल्प उच्यते।

अर्णः[१]। क्षोदः[२]। क्षद्म[३]। नभः[४]। अम्भः[५]। कवन्धम्[६]। सलिलम्[७]। वाः[८]। वनम्[९]। घृतम्[१०]। मधु[११]। पुरीषम्[१२]। पिप्पलम्[१३]। क्षीरम्[१४]। विषम्[१५]। रेतः[१६]। कशः[१७]। जन्म[१८]। बृबूकम्[१९]। बुसम्[२०]। तुग्र्या[२१]। बुर्बुरम्[२२]। सुक्षेम[२३]। धरुणम्[२४]। सिरा[२५]। अररिन्दानि[२६]। ध्वस्मन्वत्[२७]। जामि[२८]। आयुधानि[२९]। क्षपः[३०]। अहिः[३१]। अक्षरम्[३२]। स्रोतः[३३]। तृप्तिः[३४]। रसः[३५]। उदकम्[३६]। पयः[३७]। सरः[३८]। भेषजम्[३९]। सहः[४०]। शवः[४१]। यहः[४२]। ओजः[४३]। सुखम्[४४]। क्षत्रम्[४५]। आवयाः[४६]। शुभम्[४७]। यादुः[४८]। भूतम्[४९]। भुवनम्[५०]। भविष्यत्[५१]। महत्[५२]। आपः[५३]। व्योम[५४]। यशः[५५]।

---

(३) “चद्मा” ख। “चद्मः” ग। “चद्म” च।

(६) “कबन्धम्” क-ङ-भिन्नेषु सर्वत्रैव, मुद्रिते ऋग्वेदसंहितापुस्तके चैकत्र (४, ३, १५, ३) दृश्यते ; परं टीकाकृन्मतविरुद्धः।

(१०) “घ्रकम्” C. D. F।

(१८) “ब्रह्म” C.। “जह्म” ग. D. F।

(२२) “बुर्बुरम्”—इतिपाठः टीकाकृत्सम्मतः। “बुबुरः”—इति ग. C. D. F पुस्तकेषु; एभ्योऽन्यत्र सर्वत्रैव “बर्बुरम्”—इति।

(२३) “सुचेमा” ख। “सुचोम”—इत्यपि टीकाकृत्सम्मतः।

(२५) “सुरा” च. ङ. टीकाकृत्सम्मतत्वाप्राधान्येन। “सुरा” ख. F। “स्रूरा. ग।

(२६) “अररिदानि” ख. ग।

(२८) “जामिः ख. ग. D F। “जामिवत्”—इत्यपि टीकाकृत्सम्मतः।

(३२) “अच्चराः” ग। “अच्चरः” C. D. F।

(३७) “पयः”—इत्येव कातिरिक्तेषु सर्वत्र, परं टीकाविरुद्धः। पु० ७।

(४०) “यादः” ग. C. D. F।

(५२), (५३) एवमेवानपूर्वी पाठः, टीकाकृतः सम्मतः, ग-पुस्तके च।

महः[५६] । सर्णीकम्[५७] । स्वृतीकम्[५८] । सतीनम्[५९] । गहनम्[६०] । गभीरम्[६१] । गम्भरम्[६२] । ईम्[६३] । अन्नम्[६४] । हविः[६५] । सद्म[६६] । सदनम्[६७] । ऋतम्[६८] । योनिः[६९] । ऋतस्य योनिः[७०] । सत्यम्[७१] । नीरम्[७२] । रयिः[७३] । सत्[७४] । पूर्णम्[७५] । सर्वम्[७६] । अक्षितम्[७७] । बर्हिः[७८] । नाम[७९] । सर्पिः[८०] । अपः[८१] । पवित्रम्[८२] । अमृतम्[८३] । इन्दुः[८४] । हेम[८५] । स्वः[८६] । सर्गाः[८७] । शम्बरम्[८८] । अभ्वम्[८९] । वपुः[९०] । अम्बु[९१] । तोयम्[९२] । तूयम्[९३] । कृपीटम्[९४] । शुक्रम्[९५] । तेजः[९६] । स्वधा[९७] । वारि[९८] । जलम्[९९] । जलाषम्[१००] । इदम्[१०१] । इत्येकशतमुदकनामानि* ॥ १२ ॥

---

(५७) "स्वर्णीकम्" क-च-C-D-F पुस्तकेभ्योऽन्यत्रैवमेव पाठः, परं टीकाविरोधादुपेक्ष्यः।

(५८) "सतीकम्"—इत्यपि टीकाकृत्सम्मतः। ग. C. D. F पुस्तकेषु तु "सृतीकम्"—इत्यस्य पुरस्तात् "सृतीकम्"—इति, परस्ताच्च "सतीकम्"—इति द्वे पदेऽधिके दृश्येते ।

(५९) "सतिनम्" ख ।

(६२) "गङ्करम्" ग. C. D. F। निरु० १४, ११ ।

(६३) इतोऽनन्तरं "कम्"—इत्यधिकम् ग. C. D. F। प० २, ९ । निरु० १, ९; १४. ४, १८. ६, २५ ।

(७५) "पूर्णम्"—इति ख ।

(८५) "हेमा" ख ।

(९०) "अम्बुः" C. D ।

(९२) इदं न दृश्यते ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

(९४) "ह्पीटम्" ग. F । "ह्वपीटम्" C. D ।

(९५) "ष्रुक्रम्" च (भ्रमात्) ।

(९७) इतोऽनन्तरम् "अक्षरम्"—इत्येतदधिकं ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

* "इत्युदकस्य" ग० ।

'उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् (निरु० २,२४)'—

(१) अर्णः*। 'ऋ गतौ (भ्व० प०)'। 'उदके नुट् च (उ० ४, १९२)'—इति अर्त्तेरसुन् प्रत्ययः। अर्यते तत् प्राणिभिरित्यर्थः। ऋच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा अकारान्तोऽप्यस्ति†। 'ऋ गतौ (क्र्या० प०)', पचाद्यच् (३,१,१३४)। ऋणाति गच्छति दिवो भूमिं वृषमाणम्। "सृजदर्णांस्यव यद्युधा (ऋ० सं० २,४,१६,४)"—"अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगासि (ऋ० सं० ३,१,२२,३)"—इति निगमौ॥

(२) क्षोदः। 'क्षुदिर् सम्प्रेषणे' भौवादिः स्वरितेत्। असुन् (उ० ४,१८४)। क्षुद्यते क्षोदः। क्षुण्णं हि जलं पर्वतादिभ्यः शिलादिष्वधःपतनात्। "नावा न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्याः (ऋ० सं० ८,१,१८,७)"—"याभीरसाङ्क्षोदसोद्नः पिपिन्वथुः (ऋ० सं० १,७,३५,२)"—इति च निगमौ॥

(३) क्षद्म‡। 'क्षद स्थैर्ये (सौ०)'—इति स्कन्दस्वामी। 'क्षद गतिहिंसनयोः (सौ०)'—इति सुबोधिनीकारः। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३,२,७५)'—इति मनिन्। क्षदीति पिपासादनिवर्त्तने। स्वकार्ये स्थिरं भवति जलाशयं व्याप्य स्थिरं भवतीति वा। तथाच 'स्वात्राद् गृह्णामि'—इति श्रुतिः, गतावर्णसोरसमित्यर्थः। हिनस्ति पिपासामुष्णं वा अतीप्सितं वा पुरुषम्। "क्षद्मेवायेषु तर्त्तरीथ उग्रा (ऋ० सं० ८,६,२,२)"—इति निगमः॥

---

* प० १०, २, १४। † निरु० ११, २०। ‡ प० २, ७।

(४) नभः* । 'नह बन्धने (दि० उ०)'; 'नहेर्दिवि भश्च (उ० ४,२०५)'—इति विधीयमानोऽसुन् भकारादेशश्च बाहुलकादुदकेऽपि भवतः । नह्यते हि तन्मेघैर्दिवि भूमौ सेचादिभिः, नह्यति प्राणिनां मनांसीति वा । प्राणिनो हि यत्रोदकं विद्यते तत्रैव स्थातुं मनः कुर्वते । तथा—'स-मनसः खलु वै पशवोऽनावृतास्ते पशवो हि स-मनसः'—इति श्रुतिः । न न भातीति वा; एकस्य नञो लोपः इतरस्य न-लोपाभावः । भातेरसुनि टिलोपश्च बाहुलकात् । भात्येव स्वया दीप्त्या देवतात्वात् । यद्वा; नभ इव नभः । तथाम्बर-निर्वचने 'अम्बुवद्राजते'-इत्यादिना ग्रन्थेन (२५पृ०) आकाशस्य जलसाम्य मुक्तम्, साम्यस्योभयनिष्ठत्वात् अत्र जलमप्याकाशसदृश-मित्युच्यते । "मद्च्युतमौशानं नभोजाम् (ऋ० सं० ७,७,२५,४)" —"नभोवसानः परियास्यध्वरम् (ऋ० सं० ७,३,८,५)"—इति च निगमौ ॥

(५) अम्भः† । 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०)' । उदके नुम्भौच (उ० ४,२०४), अत्रापो ह्रस्वोऽसुन्निति (उ० ४,२०२) च वर्त्तते । व्याप्नोति सर्वमम्भः । तथाचाथर्वणी श्रुतिः—'सर्वमिदमम्भः (अथ० ब्रा० ?)'—इति, 'आपो वा इदं सर्वम् (अथ० सं० ?)'—इत्यादिरनुवाकश्च । "अम्भः किमासीद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८,७,१७,१)"——इति निगमः ॥

(६) कवन्धम्‡ । वन्धिरनिभृतत्वे (निरु० १०,४), निभृतं चञ्चल

---

* पृ० ४ । प० १, १० । निरु० ९, १४ । † प० १, १० ।
‡ निरु० १०, ४ ।

मतोऽन्यदनिभृत मचञ्चलम् तदनिभृतं, कवन्धः कमनीयञ्च तद्बन्धं चेत्यर्थः। कमेर्डप्रत्यये कः, बन्धेः पचाद्यचि बन्धः इति निर्वाहः। यद्वा; कं सुखं बध्नाति स्नानपानादिना। कर्मण्यन्। बवयोरविशेषात् वकारः; कवन्धम्। "नीचीनबारं वरुणः कवन्धम् (ऋ० सं० ४,४,१०,३)"—"अर्यमणो न मरुतः कवन्धिनः* (ऋ० सं० ४,३,१५,३)"—इति च निगमौ॥

(७) सलिलम्†। 'सल गतौ (भू० प०)'। 'सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् (उ० १,५४)'। सलति गच्छति निम्नं देशं, गम्यते प्राणिभिरिति वा। "गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षति (ऋ० सं० २,३,२२,१)"—इति निगमः॥

(८) वाः‡। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। स्वार्थिकोऽण् छान्दसः, तदन्तात् क्विप्, अणि लोपः, हल्ङ्यादिलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः। वृतं हि तदिन्द्रेण। तथाच श्रुतिः—'अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत वाहिकम्'—इति। इन्द्रो दिवः शक्तिभिर्देवः तस्मादर्णमवो हितमिति। "वार्ण पृथा रथ्येव स्वानीत् (ऋ० सं० २,५,२५,१)"—इति निगमः॥

(९) वनम्§। 'वन षण सम्भक्तौ (त० आ०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)'। वन्यते सेव्यते वनम्। "यथा वातो यथा वनम् (ऋ० सं० ४,४,२०,४)"—"सोमो विश्वान्यतसा वनानि (ऋ० सं० ८,४,१४,५)"—इति च निगमौ॥

---

* मूलर-प्रकाशिते सभाष्यर्ग्वेदसंहितापुस्तके तु 'कबन्धिनः'—इति पवर्गीयमध्यपाठः स्थितः; परमनुपदोक्त-'बवयोरविशेषाद् बकारः'—इत्युक्त्या देवराजमतविरुद्धः।

† प० ३, १।

‡ प० ५, १२. ९, २।

§ पु० ५।

(१०) घृतम्*। 'घृ सेचने (भ्वा०प०)। 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः (उ० ३,८९)'—इति क्त-प्रत्ययः। सेचयत्यनेन भूमिं वरुणः, सिञ्चत्यनेनेति वा। 'कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णाः (ऋ०सं० १,२२,८,४७)'—इत्यत्र 'घृतमित्युदक नाम (निघ० १,१२) जिघर्त्तेः सिञ्चति-कर्मणः (निरु० ७,२४)'—इति भाष्यम्। यद्वा; 'घृ क्षरण-दीप्त्योः (जु०प०)'। गत्यर्थाकर्मकेत्यादिनाऽकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः (३,४,७२)। जिघर्त्ति क्षरति मेघात् पर्वतादिभ्यो वा, दीप्यते वा स्वया दीप्त्या। "आदिद्घृतेन पृथिवी व्युद्यते (ऋ०सं० २,३,२३,१)"—इति निगमः॥

(११) मधु†। मेघोदरवर्त्ति सलिलं मध्वित्युच्यते। तत्र पुनर्वैद्युतात्मना दह्यमानं सरः स्वर्णेन तद्गतेनैव वायुना ध्मायमानं धमति (भ्वा०प०)। धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २,१४) वा अन्तर्णीत-ण्यर्थो निःकालने द्रष्टव्यः निर्धाम्यते निःकाल्यते हि तन्मेघात्। यद्वा; 'मद हर्षे (दि०प०)'। अस्माद्बाहुलकादु-प्रत्ययो धान्तादेशश्च। माद्यन्ति हि तेन पीतेन प्राणिनः। यद्वा; मधुवत्स्वादुत्वात् मध्वित्युच्यते। इमानि स्कन्दस्वामि-निर्वचनानि। वैयाकरणपक्षे तु 'मन-ज्ञाने (दि०आ०)'—इति, अस्मात् निदिति (उ० १,९) वर्त्तमाने 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च (उ० १,१८)'—इत्यु-प्रत्ययो धोऽन्तादेशश्च। मन्यते अतिशयेन जनैः इति मधु। 'मननीयं मधु'—इति भट्टभास्करमिश्रः। "विद्वान् मध्व उज्जभारा दृशे कम् (ऋ०सं० ७,५,२३,५)"—इति निगमः॥

* निरु० २, २. ७, २४. १०, १६। † निघ० २, २. ४, ८. ८, ६. १०, ११।

(१२) पुरीषम्*। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु॰प॰)'। 'पॄपृभ्यां किच्च (उ॰४,२७)'—इति ईषन्-प्रत्ययः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७,१,१०२)'—इति उदृपरत्वम्। पूरयति जगत् प्रलयकाले, पूर्य्यतेऽनेन तड़ाकादि, पालकं वा जगतः शस्योत्पत्ति-हेतुत्वात्। प्रीणातेर्वा (क्र्या॰उ॰) बाहुलकात् कीषन्-प्रत्ययः, ईकारस्योकारादेशः स च पकारात् परो द्रष्टव्यः। प्रीणाति जगत् पुरीषम्। "उद्यन्तमुद्राद्रुत वा पुरीषात् (ऋ॰सं॰२,३,११,१)"—इति निगमः॥

(१३) पिप्पलम्। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु॰प॰)'। 'कल पृष्पादिभ्यः (? †)'—इति कल-प्रत्यये 'उदोष्ठ्य पूर्वस्य (७,१,१०२)' —इति 'बहुलञ्छन्दसि (७,१,१०३)'—इति बहुलवचनात् उत्वाभावे, बाहुलकत्वात् द्वित्वे, अभ्यासस्य उरदत्वे, 'अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च (७,४,७७)' 'बहुलञ्छन्दसि (३,४,७८)'—इतीत्वे, उत्तरस्य पकारस्य द्वित्वमृकारलोपश्चापि। पिपर्त्ति पिप्पलम्। पुरीषेण समानार्थम्। 'अपि प्लवते'—इति नैरुक्ताः'—इति चीरस्वामी। प्लवतेऽपि। 'प्लुङ् गतौ (भू॰आ॰)'। गच्छत्यपि। अपिशब्दात् तिष्ठतीति च गम्यते। तथाहि—जलं नदीषु प्रवाहवत्वात् गच्छति निम्नं प्रदेशं वा। 'जलाशयादिषु तीरादिनिरुद्धत्वान्न क्वचिद् गच्छति'—इति माधवः। अपिवा प्लवतेर्गत्यर्थाद् ऊर्णोतेर्ड-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, टिलोपाभावो बाहुलकादेव। पकारस्य द्वित्वमकारोपजनश्च। 'वष्टि भागुरिरल्लोप मवाप्योरुपसर्गयोः (२,४,८२ भा॰)'—इत्यपि-शब्द-

---

* निरु॰ ९, २२।

† कौमुद्यान्तु 'कलस्तृपश्च (उ॰१,१०१)'—इति पाठः। तदात्तु 'वृषादिभ्यश्चित् (उ॰१,१०२)'—इति कल-प्रत्ययेन भाव्यम्।

स्याकारलोपः, पिप्पलम्; पृषोदरादिः। "तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे (ऋ० सं० २, ३, १८, २)"—इति निगमः॥

(१४) चीरम्*। 'घस्लृ अदने (भू० आ०)'। 'घसेश्चिच्च (उ० ४, ३३)'—इति ईरन् प्रत्ययः, चकारात् किच्चेति अनुवर्त्तते,† कित्वात् 'गमहनजन (६, ४, ९८)'—इत्युपधालोपः, 'खरि च (८, ४, ५५)'—इति चर्त्वं घकारस्य ककारः, 'शासिवसिघसीनाञ्च (८, ३, ६०)'—इति षत्वम्। अदन्ति तदिति चीरम्। 'चर सञ्चलने (भू० प०)'—इत्यस्मात् बाहुलकात् डीरन्-प्रत्ययः टि-लोपश्च। चरति हि तत् मेघात्। "चीरेण स्नातः कुयवस्य योषे (ऋ० सं० १, ७, १८, ३)"—इति निगमः॥

(१५) विषम्‡। 'विषॢ व्याप्तौ (जु० उ०)'। 'विषेर्व्याप्तिकर्मणि (?)'—इति क-प्रत्ययः। वेवेष्टि व्याप्नोति सर्वं विषम्। यद्वा; विपूर्वात् 'ष्णा शौचे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०, १)'—इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति, णकारलोपोऽपि बाहुलकादेव। विशेषेण स्नात्यनेनेति विषम्, तद्धि प्रथमं शौचसाधनम्। विपूर्वात् सचतेर्वा पूर्ववत् ड-प्रत्ययः। तद्धि स्नानपानावगाहनार्थिभिः सेव्यते। "जातं विश्वाचो अहतं विषेण (ऋ० सं० १, ८, १६, १)"—"केश्यग्निं केशी विषम् (ऋ० सं० ८, ७, २४, १)"—इति च निगमौ॥

---

* निघ० १, ५।

† 'घसेः किच्च'—इत्येव पाठो दृश्यते कौमुद्याम्।

‡ निघ० ११, ४३. १२, २६।

(१६) रेतः। 'रि रीङ् स्रवणे' दैवादिकः (आ०)। 'स्रुरीभ्यां तुट् च (उ० ४,१९७)'—इत्यसुन्-प्रत्ययो तुडागमश्च गुणः। रीयते स्रवति रेतः। यद्वा; वृष्टिलक्षणानामपां देवानां रेतस्त्वाद्रेत उच्यते तथाचोपनिषत्—'देवानां रेतो वर्षम्'—इति। "अस्मे रेतः सिञ्चत यन्मनुर्हितम् (ऋ० सं० ५,१,१४,२)"—"सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतः (ऋ० सं० २,३,२१,१)"—इति निगमौ॥

(१७) कशः। 'कश गतौ (भू० प०)', 'कश शब्दे (भू० प०)'। उभयोरसुन् (उ० ४,१८४)। कशति गच्छति निम्नं प्रदेशम्, मेघेभ्यः पतत् शब्दं करोतीति वा कशः। "याभिर्महामतिथिग्वं कशो जुवम् (ऋ० सं० १,७,३५,४)"—इति निगमः॥

(१८) जन्म*। 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)'। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति मनिन्, औणादिको वा (उ० ४, १४०)। जायते सृष्टिकाले स्वकारणात्। 'अग्नेरापः (तै० उ०)'—इत्युपनिषत्। जायन्ते वास्मिन् जलचारिणो मत्स्यादयः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१९) वृबूकम्†। ब्रवीतेः शब्दार्थात् (अदा० उ०), भ्रंशतेर्वाधः-पतनार्थात् (भू० आ०); उभाभ्यां समुदिताभ्यां वा 'उलूकादयश्च (उ० ४,४०)'—इति ऊक-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः। 'ऊक-प्रत्यये धातुद्वयस्य वृबूभावः'—इति श्रीनिवासः। क्रमेणार्थः—तद्धि विपतत् साध्याकारं शब्दं करोति, भ्रश्यति दिवोऽनावरणत्वात्; मेघेभ्यो

* निरु० ११, २३. १२, २३। † निरु० २, २२।

भ्रश्यति भ्रश्वचेति "द्वा ह्वूक्रं वहतः पुरीषम् (ऋ०सं०७,७, १९,३)"—इति निगमः ॥

(२०) बुसम्* । विपूर्वात् स्नातेः (अदा०प०) 'आतश्चोपसर्गे (३,३,१०६)'—इति क-प्रत्यये उपसर्गेकारस्योकारो बाहुलकाद् भवति, धातोर्नकारलोपोऽपि बाहुलकादेव । विशेषेण स्नात्यनेनेति बुसम्† । तद्धि प्रथमं शौचसाधनम् । भ्रंशतेर्वा पचाद्यचि (३,१, १३४), पृषोदरादित्वादूहनीयं रूपम् । पूर्ववदर्थः । यद्वा; 'बुस उत्सर्गे (दि०प०)' । 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकाद्-स्मादपि भवति । बुस्यते उत्सृज्यते मेघैरिति बुसम् । "आविः स्वः कृणुते गूहते बुसम् (ऋ०सं०७,७,१९,४)"—इति निगमः ॥

(२१) तुग्र्या । तुजतिर्हिंसायाम् (भू०प०) । 'क्विप् च (३, २,७६)'—इति क्विप् । तुजन्ति हिंसन्ति तम औष्ण्येन जनानिति वा तुजो रश्मयः । तद्वान् तुग्रः । रोमत्वर्थीयोऽतिशायने । तुग्र आदित्यः, तत्र भवा तुग्र्या । 'भवे छन्दसि (४,४,११०)'—इति यत् । 'आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः'—इति मनुः (३अ०७६श्लो०) । यद्वा; तुग्रशब्देन ग्रीष्म उच्यते, अतिशयेनादित्यकिरणवान् हि ग्रीष्मकालः । 'तत्र साधुः (४,४,९८)'—इति यत् । तुग्र्या । 'अन्याकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्दः'—इति वृत्तिकारः । तत्र भवे इत्यर्थे 'तुग्राद् घन्(४,४,११५)'—इति घन्-प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन 'भवे छन्दसि (४,४,११०)'—इति यत् । 'तुग्र्या आपः'—'तुग्र्यमुदकम्' उभयमपि दृश्यते । 'अग्नेरापः (तै०उ०)'—इत्यपां

---

* नि०ख०५,१९ । † बदयोरविशेषसूक्तमेव पुरस्तात् (१०० पृ०) ।

कारणत्वेन अग्नेः श्रुतत्वात्, अग्ने र्वै धूमो जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः (मु० उ० २,५)—इति क्रमेण वा आकाशे वृष्टि-लक्षणेनापां विद्यमानत्वात्, यज्ञस्यापि 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगा-दित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः'—इति (मनुः ३ अ० ७६ श्लो०) पारम्पर्येण वृष्टिहेतुत्वात्। सर्वैश्वर्यवत्तया वरिष्ठ इन्द्रो विवक्षितः, वृष्टिप्रदानाच्च; तस्मात् तत्र भव इत्येषोऽर्थः सर्वत्र यथाकथञ्चित् वक्तुं शक्यते। "आवः शर्म वृषभं तुग्र्यासु (ऋ० सं० १,२,२,५)"—"उत यस्तुग्र्ये सचा (ऋ० सं० ६,२,४,५)"—इति च निगमौ ॥

(२२) बुर्बुरम् । 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० प०)'। 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकात् कः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७,१, १०२)'। पुरम्। वपुषः शरीरस्य पूरकं पालकं वा वपुः पुरं सत्। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) वकाराकारलोपेन पकारद्वयस्य बकारादेशो विसर्जनीयस्य रेफादेशेन बुर्बुरम्। बुर्बुरमस्मिन्नस्तीति वा मत्वर्थीयोऽकारः (५,२,१२७), बुर्बुरवत् । * * * । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२३) सुक्षेम । 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)', 'क्षि क्षये (भू० प०)'—इत्यस्माद्वा 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ० १,१३७) बाहुलकादभिधानलक्षणाद्वा । 'क्वचिन्नकारस्येत्-सञ्ज्ञा न भवति'—इति उणादिवृत्तिः। क्षियन्ति निवसन्त्यनेन प्राणि-नः, गच्छन्त्यनेन पन्थानमिति वा, उपरिभागेन क्षीयते वा। यद्वा; पूर्वस्माद् धातुद्वयान्मनिनि रूपसिद्धिः । 'सुक्षोम'—इति माधवः

पठति, निगमदर्शनान्निर्णयः । 'वृश्री त्वा चेमाय त्वा (य० ?)'—इत्यत्र चेमशब्द उदकनामापि भवितुमर्हति ॥

(२४) धरुणम्*। 'धृञ् धारणे (भ्वा० उ०)'। 'हेतुमति च (३,१,२६)'—इति णिच्। धारेर्णिलुक् क्युन् प्रत्ययः। धारयति जगत् धरुणम्। "पृथ्वी विसर्गे धरुणेषु तस्थौ (ऋ०सं०७,५,३३,६)" —"धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् (ऋ०सं०७,२,२८,३)"—इति निगमौ ॥

(२५) सिरा†। 'सृ गतौ (भ्वा०प०)' पचाद्यचि (३,१,१३४) टाप् (४,१,४), सरा; अकारस्येकारो व्यत्ययेन (३,१,८५)। "वृत्र माशयानं सिरासु (ऋ०सं०१,८,२६,१)"—इति निगमः। 'सरणशीलास्वप्सु'—इति माधवभाष्यम्। 'सुरा'—इति केचित् पठन्ति। 'षुञ् अभिषवे (स्वा०उ०)'; 'अभिषवः क्लेदनम्'—इति तद्वृत्तिः। 'षु प्रसवे' भ्वादिरदादिश्च (प०)। 'सुसूधागृधिभ्यः क्रन् (उ०२,२३)'—इति क्रन्-प्रत्ययः। सुनोति क्लेदयति भूमिमिति। प्रसौति अनुजानाति सस्याद्युत्पत्तिं स्वसत्तया, सूयते वा परेषां स्वामिनां विनियोगाय। यद्वा; 'सुर ऐश्वर्ये' तुदादिः (प०)। सुरति ईश्वरं भवति जगत् कर्त्तुं समर्था भवतीत्यर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२६) अररिन्दानि। 'रा दाने (अदा०प०)'। 'आदृगमहनजनः कि-किनौ लिट् च (३,२,१७१)'—इति कि-प्रत्ययः। लिड्वद्भावात् द्विर्वचनादिः। ररिर्दाता। ररिर्यस्य न विद्यते तदररि,

---

* निरु० १२, १०।   † 'सुरा' निरु० १, ४; ११

अन्यैरदत्तमित्यर्थः। तद्ददाति 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)' अरिदम्। नकार उपजनः अरिन्दम्। अथवा 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,४,११३)'—इति कर्मणि क्तिर्भवति। ररि = दत्तम्, न ररि अररि = अदत्तम् पृथिव्यादिभिः; किन्तत्? सुखम्। अररि ददातीति पूर्ववत्। उदकेन यद्दीयते सुखादिकं तच्चान्यैः पृथिव्यादिभिः दातुमशक्यत्वाददत्तमित्युच्यते। "अधारयदररिन्दानि सुक्रतुः (ऋ॰ सं॰ २,२,४,५)"—इति निगमः। अत्र 'अदत्तदानमुदकैः'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी॥

(२७) ध्वस्मन्वत्। 'ध्वंसु गतौ च (भ्वा॰ आ॰)'। चकारादधःपतनेऽपि। औणादिको मनिन् भावे (उ॰ ४,१४०)। बाहुलकादु-लोपः (१,३,१)। ध्वस्म ध्वंसनं मेघेभ्यः पर्वतादिभ्यो वा अधःपतनं निम्नप्रदेशगमनम्। जलार्थिकर्तृकं वा गमन मस्यास्तीति मतुप्; 'अनो नुट् च (८,२,१६)'—इति मतुपो नुडागमः, नुटोऽसिद्धत्वात् (८,२,१) तस्य च वत्वं भवति (८,२,९)। 'ध्वस्मन्वत् स्यात् ध्वंसनवत्'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी। "सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः (ऋ॰ सं॰ ४,५,१९,२)"—इति निगमः। माधवस्तु 'समभ्येतु त्वां मदीये वर्धमानं ध्वंसनक्रियायुक्तमन्नं वचनं स्पृहणीयं सहस्रसङ्ख्याकम्'—इत्यभाषयत्*॥

(२८) जामि†। जामेर्गतिकर्मणो (निघ॰ २,१४) 'वमिवपियजि (उ॰ ४,१२१)'—इत्यादिना विहित इञ् बाहुलकाद् भवति।

---

* नैष पाठो यथाश्रुतः साधनीयः।

† प॰ २, ५. ४, १। निरु॰ ३, ४; ६. ४, २०. १०, १६।

जमति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा जलार्थिभिः। यदा; 'जनी प्रादुर्भावे (दि०आ०)'। अस्मात् 'जनिघसिभ्यामिण् (उ०१२६)' —इति इण् प्रत्ययो बाहुलकान्नकारादेशश्च दीर्घः (३,३,१)। जायतेऽस्मात् पृथिव्यादि, जायते वा स्वकारणात् 'अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति (तै०उ०)' श्रुतेः। "जामिवत्"—इत्यन्ये पठन्ति। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(२९) आयुधानि*। 'युध सम्प्रहारे (दि०आ०)'। 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८वा०)'—इति कः। आयुध्यत्यनेनेत्यायुधम्। यदा; 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (३,१,१३५)'—इति कर्त्तरि कः। आयुध्यते सम्प्रहरति रक्षांसि। जसि आयुधानि। "इन्द्रे सन्तिष्ठ जनयायुधानि (ऋ०सं०७,४,८,२)"—"जामि ब्रुवाण आयुधानि वेति (ऋ०सं०७,६,४,२)"—इति च निगमौ॥

(३०) चपः। 'चप प्रेरणे (चु०प०)'। कथादिष्वपठितोऽपि 'बहुलमेतन्निदर्शनम् (चु०ग०सू०)'—इत्यस्योदाहरणत्वेन† धातु-वृत्तौ पठ्यते। असुनि णिलोपः। चिपयति प्रेरयति नाशयति पिपासाम्। "चपो जिन्वन्तः पृषतीभि र्ऋष्टिभिः (ऋ०सं०१,५,७,३)"—इति निगमः॥

(३१) अहिः‡। मेघनामसु निरुक्तम् (१,१०)। गच्छन्ति निम्नं प्रदेशम्, आभिमुख्येन हन्ति तापम्, अहिंसकं वा प्राणिनाम्। "पृथिव्या

---

* निरु० १०, ९।

† कथादिश्चुरादेरन्तर्गणः, अत्र सर्व एवादन्ता धातवः पठिताः।

‡ पु० १०।

निम्नंगा अद्रिम् (ऋ० सं० १,५,२८,१)"—इत्यत्र 'श्रश प्लुतगतौ (भू० प०), अन्तर्णीतण्यर्थः, निर्गमभूमौ पातनमुच्यते, अद्रिम् मेघं वृत्रमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । उदकं भवितुमर्हति । अन्वेषणीयो निगमः ॥

(३२) अक्षरम्* । निरुक्तं वाङ्नामसु (१,११)। व्याप्नोति जगत्, अश्यते भुज्यते वा प्राणिभिः, अनक्ति सेचयति भूमिं वा, न क्षरति क्षीयते कदाचिदपीति वा । "ततः क्षरत्यक्षरम् (ऋ० सं० २, ३,२२,२)"—इति निगमः ॥

(३३) स्रोतः । 'स्रु गतौ (भू० प०)'। 'स्रुरीभ्यां तुट् च (उ० ४,१८७)'—इत्यसुन् । स्रवति निम्नं देशम् । "धन्वन् स्रोतः कृणुते गातु मूर्मिम् (ऋ० सं० १,७,२,५)"—इति निगमः ॥

(३४) तृप्तिः । 'तृप् प्रेरणे (दि० प०)' । क्तिन् । यद्वा ; 'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३,३,१७४)'—इति क्तिच् । तृप्यन्ति हि देवतास्तेन तर्पिताः, तृप्यन्ति तेन पीतेन प्राणिन इति वा । तथाच श्रुतिः—'मन्ये भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अतृपं यदा वः' (अथ० सं० ३,१३,६) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३५) रसः† । रसतिः शब्दार्थः (भू० प०) । पचाद्यच् (३,१, १३४) । रसति हि तन्मेघपर्वतादिभ्यः पतत् । यद्वा ; 'रस आस्वादने (चु० प० अ०)' । 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)' । रस्यते आस्वाद्यते जिह्वया लिह्यते इति रसः । यद्वा; रसोऽपां गुणः‡,

* पृ० ११ । † पृ० ११ ।
‡ 'आपश्चतुर्गुणा रसेन'—इति निरु० प० २, ४ ।

गुणगुणिनोरभेदोपचारेणाख्यायते; मत्वर्थीयस्य लुग् वा रसवान् रसः। यद्वा; रसतिरर्चतिकर्मा (३,१४), पचाद्यच् (३,१,१३४); अर्च्यते देवतात्वात्, अर्च्यतेऽनेन देवता इति वा। "आ त्वा विशन्त्विन्दवः (ऋ०सं० ६,६,१८,२)"—इति निगमः ॥

(३६) उदकम्* । 'उदकञ्च (उ० २,३६)'—इत्युणादि-सूत्रेण उदकशब्दो निपात्यते। कुन्-प्रत्यये खनतेरुत्पूर्वस्य धातुलोपः। उत्खायते तद् वायुना विभज्यमानं कर्म, उत्खनति वा भूमिं स्वेन वेगेन कर्त्ता। उत्पूर्वस्य वाञ्चतेर्लोपः उदकमिति; उदञ्चतीत्युदकम्। "उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते (अथ०सं० ३,१३,४)"—इति, "समानमेतदुदकम् (ऋ०सं० २,३,२३,५)"—इति, "मण्डूका इवोदकान् (ऋ०सं० ८,८,२४,५)"—इति, "मण्डूका उदकादिव (ऋ०सं० ८,८,२४,५)"—इति च निगमाः।

(३७) प्रयः† । 'प्रीञ् तर्पणे (क्र्या०प०)'। असुन् (उ० ४,१८४)। तृप्यन्तेऽनेन देवताः। यद्वा; प्रपूर्वात् यमते (भ्वा०प०) रसुनि टिलोपो बाहुलकात्। प्रकर्षेण गच्छन्ति प्रयः। "आपो न द्वीपं दधति प्रयांसि (ऋ०सं० २,४,८,३)"—इति निगमः ॥

(३८) सरः‡ । 'सृ गतौ (भ्वा०प०)'। असुन् (उ० ४,१८४)। सरति स्रियते वा सरः। "साकं सरांसि त्रिंशतम् (ऋ०सं० ६,५,२८,४)"—इति निगमः ॥

(३९) भेषजम्§ । 'भिषज् चिकित्सायाम्' कण्ड्वादिः (प०)।

---

* निघ० १,२४। † प० १,७। ‡ पु० ११।
§ प० १,६। निघ० १०,७; ३५।

पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)। भिषज्यन्त्यनेन भेषजम्, 'अनन्तावसथेतिह भेषजात्'—इति निर्द्देशात् साधु। "आप इद्वा उ भेषजीरापो (ऋ० सं० ८,७,२५,६)"—इति श्रुतिः। 'भेषं रोगं जयति'—इति दुर्गः। यद्वा; भेषजमस्मिन्नस्तीति भेषजम्। अर्श आदित्वादच् (५,२,१२७)। तथा "अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा (ऋ० सं० १,२,११,५)"—इति श्रुतिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४०) सहः*। सहिरभिभवार्थः (दि० प०), अभिभवते उष्णमग्निं वा। यद्वा; सहो बलं (निघ० २,९), तदस्यास्तीति मत्वर्थीयस्य लुक् (१,४,१९वा०)। बलवत् हि बलम्। "सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तं (ऋ० सं० ३,२,३,३)"—इति निगमः। सकारलोपश्छान्दसः॥

(४१) शवः†। 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः (भू० प०)'। 'श्वेः सम्प्रसारणञ्च (उ० ४,१८८)'—इत्यसुन्। श्वयति गच्छति वर्द्धते वा वर्षाकाले। शवतेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २,१४) असुन्। शवति गच्छति शवः। निगमोऽन्वेषणीयः। माधवेन स्वीये नामनिघण्टौ 'शवः'—इत्येतन्नापाठि, 'शिवम्'-'शापम्' इत्येते पठिते। द्वितीयमाशप्ताशिवासु मातृषु प्रतीपं शपन्त्यो वदन्ति। शिवमिति सनिगमं दृष्टमपि भाषायामपि जलपर्यायत्वात् अत्र तत्पर्यायेन तस्य पाठे प्रयोजनं मन्दम्, शापमित्येतत्त्वत्यन्ताप्रसिद्धम् प्रायः पूर्वाचार्यैः समाम्नाये अपठितम्। अस्य च उदकनामत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, शवस्य

---

* प० २,९। निरु० ५,२५. ११,९।

† प० २,९। निरु० १०,२९; २१. ११, २१; २४. १२, २१।

ओजः सहः इत्याभ्यां सह प्रसिद्धपाठेऽत्र दृष्टत्वात्, प्रायोऽत्तरसाम्याच्च लेखकैः प्रायेण अव इति लिखितमिति । अपन्त्यनेनेति आपम् । 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१९)'—इति घञ् । हस्ते ह्युदक मादाय अपन्ति मुनय इति श्रूयते ॥

(४२) यहः* । यातं प्राप्तं पिपासितैः, हुतं च यज्ञे देवतात्वात् । असुनि यातेर्ह्वयतेश्च द्विधातुजं रूपम्; पृषोदरादिः । (६,३,१०९) निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) ओजः† । 'उब्ज आर्जवे (तु०प०)' । 'उब्जेर्बलोपश्च (उ० ४,१८७)'—इत्यसुन्, बाहुलकादुदकेऽपि भवति । उब्जते रुक्तपत्ते न्यग्भावार्थश्च । उब्जतेर्वा नैरुक्तधातोर्वृद्धिकर्मणोऽसुन् प्रत्ययः । उब्जत्यनेनेत्युक्तं । न्यग्भावयति वा स्ववेगेनानतप्रदेशं, वर्द्धते वा वर्षासु बलवद्वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४४) सुखम्‡ । सुखावहत्वात् सुखम् । 'सुखं कस्मात् ? सुहितं खेभ्यः निरु० ३,१३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । सुष्ठु हितं खेभ्यः । नेयं हितयोगलक्षणा चतुर्थी (१,४,४४वा०), इन्द्रियाणामचैतन्यात् सुखादिभिरसम्बन्धात्; अत इयं हेतौ पञ्चमी (२,३,२५), इन्द्रियविषयसन्निकर्षस्य सुखहेतुत्वात् उपपद्यते इन्द्रियाणां हेत्वर्थकयथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेश्च सम्बन्धयोगपदार्थान्तराध्याहारः । अतिशयेन हितं पुरुषस्य, खेभ्यः ख-हेतुकमित्यर्थः । हितं वा पुरुषे आत्मधर्मत्वात् सुखादीनां धर्माधिकरणत्वाच्च धर्मिणाम् । अथवा

* प० २, ९ ।
† प० २, ९ । निरु० ६, ८ ।
‡ निरु० ३, १३ ।

खेभ्य इति चतुर्थ्येव; ख-शब्देन च आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेति सम्बन्धिसम्बन्धात् पुरुष एवोच्यते इति यथाश्रुत-सम्बन्धः। तथाचोपनिषत्—'वर्ण्यः स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः'। क्षुगधाने अव्यवहितं स्यादित्युपलक्ष्य प्राणान्ते च प्राणानां भवतीति प्राणादिशब्दैस्तस्योहसिद्धं दर्शयति—'खं पुनः खनतेः (निरु० ३,२१)', उत्पूर्वस्य उत्खनति विनाशयति, किम्? परत्रप्राप्तिमुखम्, कथम्? कायसुखप्रवृत्तेरधोगमनात् इति सुखम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४५) क्षत्रम्*। 'क्षदिः सौत्रः'। 'क्षद् स्थैर्ये' इति स्कन्दस्वामी। माधवस्त्वे क्षदिः शकलीकरणार्थो हिंसार्थश्च। 'क्षद् गतिहिंसनयोः'—इति सुबोधिनीकारः†। 'गुधृवीपचिवचियमि [मनि] सदिक्षदिभ्य स्त्रः (उ० ४,१६२)'। वर्षाव्यतिरिक्तेषु ऋतुषु सूर्यरश्मिभिराहृता ह्यापो मेघेषु घनीभूताः पाषाणवत् स्थिरा भवन्ति; जलाशयं प्राप्य वा; अश्यते भुज्यते वा; अतिपीतं श्लेष्मादि जनयित्वा प्राणिनो हिनस्ति वा; गच्छति निम्नं गम्यते वा तदर्थिभिः। यद्वा; क्षत्रशब्दो बलनाम। अर्श आद्यच् (५,२,१२७)। बलवद्धि जलम्। धननाम वा (निघ० २,१०), तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम्। क्षतादन्नवृष्टिकृतक्लेशात् त्रायन्ते इति वा क्षत-शब्दात् त्रायतेश्च क्षत्रम्, पृषोदरादिः (६,३,१०९)। "युवं नो येषु वरुण क्षत्रम् (ऋ० सं० ४,४,२,६)"। इहच बल मन्नं वेति माधवभाष्यम्। "उत द्यावापृथिवी क्षत्रमुरु

---

* प० २, १०।

† क्षद संवरणेऽपि इति वोपदेवीयकविकल्पद्रुमे, यतो भवति क्षत्रमिति।

(ऋ० सं० ४,८,८,३)"—इत्यत्र च वृत्रं धनमिति दृष्टम्। उभयमप्युदकं भवितुमर्हति॥

(४६) आवयाः। आङ् पूर्वात् 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'इणश्चामिः (उ० ४,२१६)'—इति बाहुलकादासि-प्रत्ययः। उपसर्गश्च धात्वर्थानुवर्त्तकः आभिमुख्यार्थो वा; अश्यते वीयते आभिमुख्येन गम्यते इति वा आवयाः निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४७) शुभम्। 'शुभ दीप्तौ (भू० आ०)'। क्विप् प्रत्ययः। शोभते दीप्यते स्वेन तेजसा देवतात्वात्। द्वितीयैकवचनस्य प्रयोगो यथादृष्टम्। "शुभं पृत्तमिषमूर्जं वहन्त (५,१,१,४)"—"इष जनाय वहथः शुभस्पती: (७,८,१८,४)"—"द्रवत्पाणी शुभस्पती (१,१,५,१)"—इति च निगमाः॥

(४८) यादुः। 'या प्रापणे (अदा० प०)'। 'भृ-मृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमस्जिभ्य उः (उ० १,७)'—इति बाहुलकादुप्रत्ययो दुड़ागमश्च। याति निम्नं प्रदेशं यादुः। 'यादुः स्याद् गमनक्रियम्'—इति माधवः। तदानीमु-प्रत्ययो बाहुलकात्। "ददाति मह्यं यादुरी'—(ऋ० सं० २,१,११,६) इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'यादुरित्युदकनाम, रोमत्वर्थीयः'—इति॥

(४९) भूतम्। 'भू सत्तायाम् (भू० प०)', निष्ठातकारः कर्त्तरि। पूर्वमेव सत् भूतम् प्रथमदृष्टत्वात्। 'अपएव ससर्जादौ तासु वीजमवासृजत् (१अ० ८श्लो०)'—इति मनुः। अथवा 'भू प्राप्तौ (वा आ०)'—इति धातुः। प्राप्यं पिपासितैः। यद्वा; पञ्चसु पृथिव्या-

दिषु महाभूतेष्वन्तर्भावात् भूतमित्युच्यते। 'मातान्तरिक्षं निर्भीयन्ते अस्मिन् भूतानि (२,८)'—इति निरुक्त एवोदाहरणम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५०) भुवनम्*। 'भू सत्तायाम् (भ्वा० प०)'। 'भूसुधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि (उ० २,७५)'—इति क्युन्-प्रत्ययः, उवङादेशः। भवन्त्यनेन सर्वे पदार्था इति भुवनम्। "य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् (ऋ० सं० ८,३,१६.१)"—"इमा च विश्वा भुवनान्यस्य (ऋ० सं० २,२,२१,४)"—इति च निगमौ॥

(५१) भविष्यत्। भवतेरेव। 'लृट् शेषे च (३,३,१३)'—इति लृट्, 'लृटः सद्वा (३,३,१४), 'स्यतासी लृलुटोः (३,१,३३)', इडागमः (७,२,३५)। जलं हि आगामिन्यपि काले विद्यते, प्रलयेऽपि जलत्वस्य नाशाभावात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५२) महत्†। 'मह पूजायाम्' भ्वादिः (प०), कथादिश्च (चु० उ०)। अस्मात् 'वर्त्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च (उ० २,७८)'—इति निपातनम्। महति महयति वा देवता मनेन पुरुषस्येति महत्, मह्यते वा देवतात्वात्। यद्वा; मानेन स्वगतेन परिमाणेन अन्यान् स्वस्मादूनप्रमाणान् पदार्थान् जहाति अतिक्रामति 'दशोत्तराण्यावरणानि सप्त'—इत्यत्र विष्णुपुराणे सर्वमहत्त्वं जलतत्त्वस्योक्तम्। मानशब्दाज्जहातेश्च पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः। "महत्त उल्बं स्थविरं तदासीत् (ऋ० सं० ८,१,१०,१)"—इति निगमः॥

---

* निघ० ३, १२. ७, २५. ८, १४. १०, ११; २४; ४६. १२, ११।

† प० ३, २। निघ० ३, १३।

(५३) आपः*। एतदुक्तसमानार्थम् । * * *। इत्यं ताभिर्हि व्याप्तम्, आप्नोतेः सङ्गृह-कर्मकत्वात् । तथाचाथर्वणिका श्रुतिः— आपो अग्रे विश्वमावन् (अथ० सं० ४,२,६)'—इति । यद्वा; कर्मणि क्विप्, इन्द्रेण आप्ता आपः, तदाप्नोतीन्द्रो वा। 'तदाप्नोदिन्द्रो वो यतीस्तस्मादापो अनु ष्टन (अथ० सं० ३,१३,२)'—इति श्रुतिः। "आपो हि ष्ठा मयोभुवः (७,४,५,१)"—इति निगमः ॥

(५४) व्योम†। निरुक्तमन्तरिक्षनामसु (३)। व्यवति प्राणिनः संवृणोति भूमिमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५५) यशः‡। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'—'अश भोजने (क्र्या० प०)'। 'अशेर्देवने युट् च (उ० ४,१८६)'—इत्येतस्माद् बाहुलकादुदकेऽपि भवति। 'अशेर्युट् च'—इत्येव श्रीभोजदेवः। अश्नुते व्याप्नोति जगत्, अश्यते वा प्राणिभिः। "तिर्यग् बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्नो यस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् । अत्रासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः (अथ० सं० १०,२६,८)" —इति निगमः ॥

(५६) महः । महदित्यनेन समानम्। अत्रासुन् प्रत्ययः (उ० ४,१८४)। "मह्ना जिनोषि महिनि (ऋ० सं० ४,४,२८,१)"— इति निगमः। 'महो अर्णः (ऋ० सं० १,१,६,३.निरु० ११,२७)' —इत्यत्र 'मह उदकनाम'—इति स्कन्दस्वामी। "महोभ्यः स्वाहा (?)"—इति च ॥

(५७) सर्णीकम् । 'सृ गतौ (भू० प०)'। 'सर्त्तेर्नुम् च (उ० ४,

* पु० ३। † पु० ३। ‡ प० २,७,१०।

२ ३)'—इतीकन् प्रत्ययः। अधिकृतं कित्वन्तु बाहुलकान्न भवति, गुणः, धावति सर्णीकम्। "सलिलाय त्वा सर्णीकाय त्वा सतीकाय त्वा (?)"—इति निगमः॥

(५८) स्वृतीकम्। 'स्वृ शब्दोपतापयोः (भू० प०)', स्वरतिर्गत्यर्थः (निघ० २,१४), अर्चतिकर्मा च (निघ० ३,१४)। 'अलीकादयश्च (उ० ४,२५)'—इतीकन्-प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः, निपातनात्तुगागमः। शब्दं करोति, गच्छति, पूज्यन्तेऽनेन देवताः, पूज्यते वा स्वयं देवतात्वात् इति स्वृतीकम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥ "सतीकम्" —इति केचित् पठन्ति। 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु (भू० तु० प०)'—पूर्ववदीकन् (उ० ४,२५); दकारस्य तकारः। गच्छति अवसीदति कुद्यानि, अनेनेति वा। "सतीकाय त्वा (?)"—इति पूर्वमुक्तो निगमः। अत्र स-शब्देऽवग्रहकरणं पदकाराणामभिप्रायस्य वैचित्र्यात्*॥

(५९) सतीनम्। पूर्ववत् सर्वम्; दकारस्य तकारोऽपि निपातनात्। यद्वा; सती शोभना असौ; सामर्थ्यान्माध्यमिका वाक्, सा ईना ईश्वरा अस्य तत् सतीनम्; 'सञ्ज्ञापूरण्योश्च (६,३,३८)' —इति पुम्वद्भावनिषेधः। "अथो सतीन कङ्कतः (ऋ० सं० २,५,१४,१)"—इति निगमः। "सतीन सत्वाहव्यो भरेषु (ऋ० सं० १,७,८,१)"—इति च॥

(६०) गहनम्†। 'गाहू विलोडने (भू० आ०)'। 'युच् बहुलम् (उ० २,७४)'—इति युच् प्रत्ययः, बहुलवचनाद्ध्रस्वत्वम्। अवगा-

* पदकारेण हि 'स। तीकाय' एवमवग्रहीतम्। † प० १९.६,६।

ह्यते प्राणिभिः गहनम् । "अम्भः किमासीद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८,७,१७,१)"—इति निगमः । अत्राम्भः गभीरमित्येते नि-रुत्तया योजनीये ॥

(६१) गभीरम्* । गमेर्धातोः 'गभीरगम्भीरौ (उ० ४,२४)' —इति नुगागम ईरन्-प्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते । गच्छति यज्ञेष्वाहृतं वसतीवर्यादिरूपेण । "पथि दीने गभीर आँ (ऋ० सं० ६,४,५२,१)"—"न तं घ्नन्ति स्रवतो गभीराः (ऋ०सं० ८, ६,५,४)"—इति च निगमौ ॥

(६२) गम्भरम् । 'कद्रादयश्च (उ० ५,४२)'—इत्यर-प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः । निपातनाद् गमेरन् भडागमश्च । पूर्ववदर्थः । यद्वा; 'ग्रह उपादाने (क्र्या०उ०)', पूर्ववदरन्, 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' (सि० कौ०वै० ३अ०) । रेफस्य मकारो बाहुलकात् स चाकारात् परः । गृह्यते वसतीवर्यादित्वेन । "गम्भरेषु प्रतिष्ठाम् (ऋ०सं० ८,६,२, ४)"—इति निगमः ॥

(६३) ईम्† । अव्ययमिदम् । "वि यदज्राँ अजयन्नावईं यथा (ऋ०सं० ४,३,१४,४)"—इति निगमः । बहुषु पाठेषु "कम्‡"—इति दृश्यते, तल्लिपिभ्रमतः । * * * अत ईमित्येव पठितव्यम् ॥

(६४) अन्नम्§ । 'अन प्राणने (अदा०प०)' । 'कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् (उ० ३,९)'—इति न-प्रत्ययः । अन्यते प्राण्यते प्रजाभिः; न हि कदाचिदपि जलेन विना जीवन्ति प्राणिनः 'अस्य

* पु० ११ । † प० ४,२ । निघ० १,९. ४, १९. ४, २८ ।
‡ प० ३,६ । निघ० १,९; १४. ४, १८. ६, २५ ।
§ निघ० १,९ ।

शोषादयो दोषा भवन्ति यदलाभतः। न हि तोयाद् विना तृप्तिः स्वस्थस्याप्यातुरस्य च"—इति वाग्भटः। अत्तेर्वा निष्ठातकारः; अन्नात् इति निर्देशात् जग्ध्यादेशाभावः, अद्यते स्म। अन्नहेतुत्वाद्वा अन्न मित्युच्यते। "हिरण्यदा ईदत्यन्नमस्मै (ऋ० सं २,७,२३,५)"—इति निगमः॥

(६५) हविः। 'हु दानादानयोः (जु० प०)'। 'अर्चिशुचि-हुसृपिच्छदिच्छर्दिभ्य इसिः (उ० २,१०१)'—इति इसि-प्रत्ययः। दीयते पिपासितेभ्यः, आदीयते वा जनैरुपभोगाय। अथवा हूयते देवतोद्देशेन, प्रक्षिप्यते वैश्वानरे हविरिदं जुहोमीत्यादि मन्त्रैः। "हविषा जारो अपां पिपर्त्ति (ऋ० सं० १,३,२३,४)"—"विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः (ऋ० सं० ८,३,१६,६)"—इति च निगमः॥

(६६) सद्म*। (६७) सदनम्†। 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु (भ्व० तु० प०)'। पूर्वत्र, 'मनिन् (उ० ४,१४०)'—इति मनिन् प्रत्ययः। उत्तरत्र, 'युच् बहुलम् (उ० २,७४)'—इति युच्। विशीर्यते शिलादिषु पातात्, विशीर्यन्तेऽनेन कुड्यादय इति वा; गच्छति वागच्छति निम्नं, गम्यते वा प्राणिभिः; अवसादयति पिपासायुक्तं वा। 'हविर्हविष्मो महि सद्म दैव्यम् (ऋ० सं० ७,३,८,५)"—इति निगमः॥

(६८) ऋतम्‡॥

---

* प० १, १७. ७, ४; २०।

† निघ० ४, १७ ७, २४. १२, ४२।

‡ प० १, १० : २५. ३, ४. ४, १९. ५, ४. ६, २२. ८, ६ ; १९। निरु० १०, ४०।

(६८) योनिः*। 'यु मिश्रणे (अदा०प०)'। 'वह्निश्रियुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो निः (उ०४,५१)'—इति नि-प्रत्ययः। युतं मितं सम्पृक्तं सर्वपदार्थैः। यद्वा; वेतेर्वकारस्य उकारः, स च ईकारात्परः यणादेशः, स एव प्रत्ययः। परिवीतं हि जलं वायुना तीरेण वा। यद्वा; योनिः कारणमन्नस्य। 'वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः (मनुः ३,७६)'—इति हि स्मृतिः। "चरत् प्रियस्य योनिषु प्रियः सन् (ऋ०सं० ८,७,७,५)"—"त्वचं पृञ्चन्त्युपरस्य योनौ (ऋ०सं० १,५,२७,३)"—इति च निगमौ॥

(७०) ऋतस्य योनिः। यज्ञस्य योनिः; नह्युदकेन विना कश्चिदपि यज्ञः कर्त्तुं शक्यते, ऋतस्य आगामिनो वर्षजलस्य योनिर्वा,—आदित्यो भौमं रसं रश्मिनादत्ते पुनर्वर्षाकाले वर्षति; तथा—'सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः'—इत्युक्तम्। 'अस्य योनिर्भवति'—इति माधवः। "ऋतस्य योनि मा सदः (ऋ०सं० ४,१,१३,४)"—"ऋतस्य योनागर्भे सुजातम् (ऋ०सं० १,५,८,२)"—इति निगमौ॥

(७१) सत्यम्†। सत्सु भवम् 'भवेच्छन्दसि (४,४,११०)'—इति यत्। यद्वा; सत्सु साधुः 'तत्र साधुः (४,४,९८)'—इति यत्। सतोऽर्हमिति वा 'छन्दसि च (५,१,६७)'—इति यः। "विद्युदसिविद्यामयाद्ध्यानभृतात्सत्यमुपैति (?)"—"ऋतात् सत्यमुपागात् (?)"—इति च निगमौ॥

---

* प० ३, ४। निरु० २,८; १९।

† प० ३, १०। निरु० १, १३. ३, १३।

(७२) नीरम्*। 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)'। 'स्फायितञ्चिवञ्चि-शकि (उ० २,१२)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययः। नयति प्रापयति शुद्धिं नीयते वा पुरुषेण स्वाभिमतकार्यसम्पादनाय। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७३) रयिः†। 'रीङ् गतौ (‡)'। 'अच इः (उ० ४,१३४)'—इति इ-प्रत्ययः, गुणः। रीयते गच्छति रयिः। यद्वा; रातेः (अदा० प०) इ-प्रत्यये बाहुलकात् युगागमो धातोर्ह्रस्वश्च। दीयते पिपासितेभ्यः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७४) सत्§। 'अस भुवि (अदा० प०)'। लटः शतरि 'श्नसो-रल्लोपः (६,४,१११)', सत्। सर्वदा विद्यमानं प्रलयेऽपि नाशा-भावात् 'सदसि भूयाः (?)'—इति निगमः॥

(७५) पूर्णम्। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० क्र्या० प०)'। निष्ठा-तकारः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७,१,१०२)', 'हलि च (८,२,७७),' 'रदाभ्याम् (८,२,४२)'—इति निष्ठानत्वम्, 'रषाभ्यां नो णः (८,४,१)'—इति णत्वम्; पूर्णम्। रचितं सेत्वादिना, तदर्थिभिः पूरितं वा कटाहादिषु। यद्वा; 'पूरी आप्यायने' दिवादिचुरादिश्च। 'वा दान्तशान्तपूर्णदस्त (७,२,२७)'—इत्यादिना निपातितम् उपभोग-क्षीणं आप्यायितम्। "पूर्णं पूर्णेन सिच्यते (अथ० सं० १०,८,२९)" —इति निगमः॥

(७६) सर्वम्‖। 'सृ गतौ (भू० प०)'। 'सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिव-

---

* प० २, ४। † प० २, १०। निरु० ४, १७।

‡ 'रीङ् श्रवणे' दिवादिः, 'री गतिरेषणयोः' क्र्यादिश्च दृश्येते; न तु 'रीङ् गतौ' क्वापि।

§ प० १, २९। निरु० १, २०। ‖ निरु० २, २४।

पट्वमक्केभ्यो अतन्ते (उ० १,१५१)'—इति निपातितम्। अतन्ते अकर्त्तरीत्यर्थः। हृतमनेन। यद्वा; बाहुलकात् कर्त्तरि भवति; सर्वम्। उभयत्रापि पचाद्यच् (३,१,१३४)। हिनस्ति पिपासामुष्णं वा। 'सर्वमसि सर्वं मे भूयाः (?)'—इति निगमः॥

(७७) अचितम्*। 'चि चये (भू०प०)'। भावे निष्ठातकारः। चितं चयः, स यस्य न विद्यते, तदचितम्। सर्वदा सर्वैरुपभुज्यमानमपि स्वमहत्तया उपर्युपरि वर्षणाद्वा चयरहितमित्यर्थः। चियः 'निष्ठायामण्यदर्थे। वाक्रोशदैन्ययोः (६,४,६०-६१)'—इति विहितो दीर्घः, अत्र च भावो ण्यदर्थः, तस्मात् स न भवति; दीर्घाभावात् 'चियोदीर्घात् (८,२,४६)'—इति निष्ठानत्वमपि न भवति। "उत्समचितं व्यचन्ति (अथ०सं०४,२७,२)"—"समानमर्थमचितम् (ऋ०सं०२,१,१८,५)"—"अचितमत्यै जुहोमि स्वाहा (?)"—इति च निगमाः॥

(७८) बर्हिः†। निगमोऽन्वेष्यः। 'बृंहेर्नलोपश्च (उ०२,१०९)'—इत्यादिना पूर्ववत् साध्यम्॥

(७९) नाम‡। नमतेः (भू०प०), 'मनिन् (उ०४,१४०)'—इति मनिन्-प्रत्यये धातोर्मलोपो दीर्घश्च निपात्यते§। नम्यते पुरुषैर्देवतात्वात्। णिजन्ते वा निपातनम्। नमयति नदीतीरनिकट-

---

* निरु० ५, ११, ११, ११।

† पु० १. प० ५, १। निरु० ८, ८।

‡ निरु० १, १२. ४, २५।

§ 'नामन्-सीमन् (उ०४,१४६)'—इत्यादिनेति यावत्।

वर्त्तिनो वेतसादीन्। अथवा 'अम गत्यादिषु' 'भ्वादिः 'अम रोगे' चुरादिः, नञ्-पूर्वः; अस्मान्निपातनं पूर्ववत्। न अमन्ति गच्छन्त्यनेन। न हि स्नानपानोपयोगिजले विद्यमाने प्राणिनोऽन्यत्र गच्छन्ति। तथाहि—श्रोत्रियसजलनदीप्रभृतिषु विद्यमानेष्वेव वासो विधत्ते स्मृतिः। न आमयत्यनेन रोगी न भवत्यनेनेत्यर्थः। 'आपो अमी-वचातनीः (ऋ० सं० ८,७,२५,६)'—इति श्रुतिः। "नामानि यह्वो अधि येषु वर्द्धते (ऋ० सं० ७,२,३३,१)"—"दधाना नाम यज्ञियम् (ऋ०सं० १,१,११,४)"—इति च निगमौ॥

(८०) सर्पिः। 'सृप्ऌ गतौ (भ्वा० प०)'। 'अर्चिशुचिहुसृपिछदिच्छर्दिभ्य इसिः (उ० २,१०१)'—इति इसि-प्रत्ययः। सर्पति द्रवद्रव्यत्वात्। * *। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८१) अपः*। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० उ०)'। 'आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा (उ० ४,२०२)'—इत्यसुन् प्रत्ययो बाहुलकात् जलेऽपि भवति; अपः। आप इत्यनेन समानार्थम्। "बह्वीनां गर्भो अपसामुपस्थात् (ऋ० सं० १,७,१,४)"—"जामीनामग्निर-पसि स्वसृणाम् (ऋ० सं० २,८,१४,१)"—इति च निगमौ॥

(८२) पवित्रम्†। 'पूञ् पवने (क्र्या० उ०)'। 'पुवः सञ्ज्ञायाम् (३,२,१८५)'—इति करणे इत्र-प्रत्ययः। पुनात्यनेनात्मानं स्नातः। अथवा 'कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः (३,२,१८६)'—इत्यपां देवतात्वात् कर्त्तरि इत्र-प्रत्ययः। पुनाति पापकृतः। तथाच मनुः—'ज्ञानं

---

* प० २,१। निरु० ७,२७।
† प० ४,२। निरु० ५,६।

तपोऽग्निराहारोम्टन्मनोवायुंपाञ्जनम्। वायुः कर्म्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्त्तृणि देहिनाम् (५अ॰ १०५श्लो॰)'—इति। "घृतपविता: स्वधया मदन्तीः (ऋ॰सं॰ ५,४,१४,३)"—इति निगमः॥

(८३) अमृतम्*। नञ्-पूर्वात् म्रियतेर्धातोः 'तनिमृङ्भ्यां किच (उ॰ ३,८५)'—इति तन् प्रत्ययः। न म्रियन्ते हि प्राणिनोऽनेन पीतेन। अथवाऽत्यन्तस्वादुरसत्वादमृतमित्युच्यते; तथा 'अमृतोह्यापः'—इति श्रुतिः। "यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ॰सं॰ २,३,१८,१)"—इति निगमः॥

(८४) इन्दुः†। 'ञि इन्धी दीप्तौ (रु॰आ॰)'। अस्मात् 'उन्देरिच्चादेः (उ॰ १,१२)'—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, धकारस्य दकारश्च। इन्धे दीप्यते स्वेन तेजसा देवतात्वात्। यद्वा; 'उन्दी क्लेदने (रु॰प॰)'। 'उन्देरिच्चादेः (उ॰ १,१२)'—इत्यु-प्रत्यय आदेरिदादेशश्च उनत्ति भूमिमिन्दुः। यद्वा; 'इदि परमैश्वर्य्ये (भ्व॰प॰)'। अस्मादु-प्रत्ययः। परमैश्वरं हि जलं देवतात्वात्, प्राणिनां प्राणनस्य जीवनस्य च तदायत्तत्वाच्च। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८५) हेम‡। हिरण्यनामसु व्याख्यातम् (२)। हिनोति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा तदर्थिभिः, वर्द्धते वा वर्षासु। निगमोऽन्वेषणीयः§॥

(८६) स्वः||। सुपूर्वादर्त्तेरन्तर्भावितण्यर्थात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त

---

* पु॰ २। † प॰ ३, १७. ५, ४। निरु॰ १०, ४१। ‡ पु॰ १।
§ सा॰ छ॰ आ॰ ६, १, ४, ४ इष्टयः। || पु॰ ४।

(३,२,७५)'—इति विच्, गुणः, 'स्वरादिनिपातमव्ययम् (१,१,३७), सुपो लुक्, रेफस्य विसर्जनीयः। अनावृष्ट्यादिजनितं क्लेशं सुष्ठु शोभनं गमयति नाशयति; स्वः। यदा; केवलादेव स्वार्थे णिच्, 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः'—इत्युक्तेरिष्टार्थसिद्धिः। अरणं गमनं दोषरहितत्वेन शोभनं यस्य, सुष्ठु गच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा, सुष्ठु प्राणिभिर्गम्यते इति वा; स्वः। अकारान्तमप्यस्ति। सुपूर्वाद्रमतेश्च बाहुलकाद् भवति। * * *। "आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं (ऋ० सं० ७,७,१९,४)"—"स्वः सिषासन्तथिरो गविष्टिषु (ऋ० सं० ७,३,१,२)"—इति च रेफान्तस्य निगमौ। "आसु स्वासु वंसगः (ऋ० सं० ८,८,२,३)"—इत्यकारान्तस्य। समाम्नायपाठः उभयत्र समानः॥

(८७) सर्गाः। 'सृज विसर्गे (तु० प०)'। कर्मणि घञ्। सृज्यते मेघैर्विसृज्यत इति सर्गः; जसि सर्गाः। यदा; सर्गो वेगः; 'अर्श-आदित्वादच् (५,२,१२७)'। वेगवन्ति हि जलानि। "सर्गासो वर्ताइव (ऋ० सं० ७,७,११,४)"—इति निगमः॥

(८८) शम्बरम्*। सम्पूर्वाद् वृणोतेः 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३,३,५८)'—इत्यप्। संव्रियते मेघैः। यदा; पचाद्यच् (२,१,१३४), वृणोति हि भूमिं संवरम्। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) शम्बरम् यदा; शम्बो वज्रः निरुक्ते मेघनामसु(१०)। तद्वानपीन्द्रः शम्बः, मत्वर्थीयस्य लुक्। 'रा दाने (अदा० प०)'; शम्बेनेन्द्रेण दीयते शम्बरः। 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८ वा०)'—इत्यस्योपलक्षणार्थ-

---

* पृ० १०।

त्वात् कः। यद्वा; शञ्च तद्वरञ्च शम्बरः। शमनं च रोगाणामुत्कृष्टञ्च सर्वपदार्थेषु इत्यर्थः। 'शम्बरं सम्बरं जलम्'—इति माधवः। "अतिथिग्वाय शम्बरं गिरेरुग्रो अवाभरत् (ऋ०सं० २,१,१९,२)"—इति निगमः॥

(८९) अभ्वम्*। आङ्-पूर्वात् भवतेः क इत्येष बाहुलकाद् भवति, उपसर्गह्रस्वत्वञ्च। 'छन्दस्युभयथा (६,४,८६)'—इति सुपि भूसुधियो र्विधीयमानो यणादेशो व्यत्ययेन क-प्रत्ययेऽपि भवति। आ समन्ताद् भवति विद्यते अभ्वम्। 'अभ्वमा भवति'—इति माधवः। "सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति (ऋ०सं० २,४,८,३)"—इति निगमः॥

(९०) वपुः†। 'टु वप बीजतन्तुसन्ताने (भू०उ०)'। 'अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् (उ० २,११०)'—इत्युसि-प्रत्ययः। उप्तेऽनेन बीजम्; बीजवपने हि जलं साधकतमं भवति।"चरिष्णु-र्चिर्वपुषामिदेकम् (ऋ०सं० ३,५,७,४)"—इति निगमः॥

(९१) अम्बु‡। अन्तरिक्षनाम्नोऽम्बरशब्दस्य निर्वचने विस्तरेणोक्तम् (३)। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(९२) तोयम्§। तवतेर्वृद्धिकर्मणः (निरु० ९,२५) 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यत्-प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः। वर्द्धते वर्षासु। 'तुदति तोयम्'—इति क्षीरस्वामी। तुदतेः पूर्ववत् यत्-प्रत्यये निपातनाद् दकारलोपो गुणः। यद्वा; तुदिः

---

* पु० १०। † प० ३,७।
‡ निघ० २,१०। § प० २,१५।

शौच आवरणार्थः। "तोयेन जीवान् ससर्ज भूम्याम् (?)"—इति निगमः॥

(८३) तूयम्*। पूर्ववन्निपातनाद्रूपसिद्धिः। उकारस्य दीर्घः (६,३,१३३)। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(८४) क्षपीटम्। 'क्षपू सामर्थ्ये (भू० आ०)'। 'कृतृकृपिभ्यः कीटन् (उ० ४,१८०)'—इति कीटन् प्रत्ययः। 'कृपो रो लः (८,२,१८)'—इत्यत्र, काशिकावृत्तिः —'कृपण-कृपीट-कर्पूरादयोऽपि कृपेरेव द्रष्टव्याः'। 'उणादयो बहुलम् (३,३,१)'—इति च कृपेरेव बाहुलकात्लत्वाभावः। भाष्ये तु—'कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः (८,२,१८भा०)'—इति लत्वाभावः। कल्पते तापनिवारणाय। "यत्रा कृपीटमनु तद्दहन्ति (ऋ० सं० ७,७,२१,२)"—इति निगमः॥

(८५) शुक्रम्‡। 'शुच दीप्तौ (निघ० १,१७)'। अस्मात् 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० २,२७)'—इत्यादिना ककारान्तादेशो र-प्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते। शोचते शुक्रः। यद्वा; शोचते ज्वलतिकर्मणः (निघ० १,१७) सम्पदादित्वात् (३,३,९४वा०) क्विप्। शुचि, तदस्य; रो मत्वर्थीयः। दीप्तमित्यर्थः। शुक्रं तेजःशब्दो वा, रेतः-पर्यायत्वात् 'देवानां वै रेतो वर्षम्'—इति श्रुतेः उदकनामत्वमपि बोद्धव्यम्। "शुक्रासु ते शुक्रमायुनाम् (?)"—इति निगमः॥

---

* प० २, १५। निरु० ८, १२।
† ऋ० सं० ७, ७, २०, २ द्रष्टव्यः।
‡ निरु० ८, ११. १२, १७।

(८६) तेजः*। 'तेज पालने' भ्वादिः परस्मैपदी। असुन् (उ० ४,१८४)। तेजयति पालयति प्राणिनः पिपासादिनिवारणात्। यद्वा; 'तिज निशाने (भ्वा० आ०)' असुन्। अग्निजत्वादपां कार्य-कारणयोरभेदोपचारात् तेज इत्युक्तिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८७) स्वधा†। स्व-शब्द उपपदे 'डु धाञ् दानधारणयोः (जु० उ०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'। स्वमात्मानं सर्वा-न्तर्यामिणं भगवन्तं नारायणं धारयति 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्वं‡ तेन नारायणः स्मृतः (मनुः १अ० १०श्लो०)'—इति। स्वं धनं ददातीति वा; शस्यो-त्पत्तिहेतुत्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८८) वारि। वृणोतेः इण् प्रत्ययः। वार्यते तत् सेत्वादिभिः पुरुषैः। वाजसनेये सौत्रामणी-प्रैषे—"देवं बर्हिर्वारितीनाम् (य० वा० सं० २१,५७)"—इति निगमः। अस्य भाष्यकृदुवटः—'वारिती-नामुदकवतीनां वारिप्रभवानां वा ओषधीनां सम्बन्धिनि अध्वरे स्तीर्णम्'—इत्यादि॥

(८९) जलम्। 'जल घातने (भ्वा० प०)', 'घातनं तैक्ष्ण्यम्'—इति वृत्तिः। जलति शीतं भवति। यद्वा; जायत इति जः। 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डो निरुपपदादपि जनेर्भवति। जैः जातैः प्राणिभिः लायते आदीयते इति जलम्। 'ला आदाने (अदा० प०)'। निगमोऽन्वेषणीयः॥

---

* प० १७।

† प० २, ७. ६, २०। निघ० ७, २५।

‡ 'तास्यस्यायनं पूर्वम्'—इति मत्पुस्तक-पाठः।

(१००) जलाषम्*। जैः जातैः लष्यते वाञ्छ्यते (भ्वा० उ०) इति जलाषम्। ज-शब्द उपपदे लषेः कर्मणि घञ्। 'जलाषं ज-लषितं जातैः'—इति माधवः। यद्वा; जलाषमिति सुखनाम, सुखहेतुत्वादपां तद्धेतौ ताच्छब्द्यम्। "रुद्रं जलाषभेषजम् (ऋ० सं० १,३,२६,४)"—इति निगमः। 'जलाषमुदकनाम वा'—इति माधवो ऽभाषयत्॥

(१०१) इदम्। 'इदि परमैश्वर्ये (भ्वा० प०)', इतित्वान्नुम्। 'इन्देः कमिर्नलोपश्च (उ० ४,१५२)'—इति कमि-प्रत्ययः। देवत्वादपां परमैश्वर्यं विद्यते। 'इणो दमुग्'—इति श्रीभोजदेवः; ईयते निम्नं प्रदेशं गम्यते वा। यद्वा; इन्धेः कमिन् बाहुलकान्नलोपो धकारस्य दकारश्च। इन्धे दीप्यते इदम्। "स्वमारो या इदं ययुः (ऋ० सं० २,५,२६,५)"—"ता जिह्वया सदमेदं सुमेधाः (ऋ० सं० ५,१,१०,३)"—"रूपामिमानो अक्षणोदिदन्तः (ऋ० सं० ४,२,१९,३)"—इति च निगमाः॥

॥ इत्येकशतमुदकनामानि (१०१)॥ १२॥

अवनयः(१)। यव्याः(२)। खाः(३)। सीराः(४)। स्रोत्याः(५)। एन्यः(६)। धुनयः(७)। रुजानाः(८)। वक्षणाः(९)। खादोअर्णाः(१०)। रोधचक्राः(११)। हरितः(१२)। सरितः(१३)। अग्रुवः(१४)। नभन्वः(१५)। वध्वः(१६)। हिरण्यवर्णाः(१७)।

* प० ३, ६।

(२) कातिरिक्तसर्वेष्वेव पुस्तकेषु "यव्याः"—इति, टीकाकृत्सम्मतश्च।

(१५) "नभन्वः" ख।। "नभन्वाः" C. D. F।

रोहितः(१८) । सस्रुतः(१९) । अर्णाः(२०) । सिन्धवः(२१) । कुल्याः(२२) । वर्यः(२३) । उर्व्यः(२४) । इरावत्यः(२५) । पार्वत्यः(२६) । स्रवन्त्यः(२७) । ऊर्जस्वत्यः(२८) । पयस्वत्यः(२९) । सरस्वत्यः(३०) । तरस्वत्यः(३१) । हरस्वत्यः(३२) । रोधस्वत्यः(३३) । भास्वत्यः(३४) । अजिराः(३५) । मातरः(३६) । नद्यः(३७) । इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि* ॥ १३ ॥

(१) अवनयः† । पृथ्वीनामसु व्याख्यातः (१) । अवन्ति जगत् स्वोदकेन, अव्यन्ते प्राणिभिस्तीरादिनिर्माणेन । "अभिक्षन्तीरवनयः समुद्रम् (ऋ० सं० ४,४,३१,१)"—"गा न व्राणा अवनीरमुञ्चत् (ऋ० सं० १,४,२९,५)"—इति च निगमौ । निगमेषु बहुवचनान्तत्वेन प्रायशः श्रवणात् सर्वत्र बहुवचनान्तत्वम्‡ ॥

(२) यह्वः§ । 'या प्रापणे (अदा० प०)' । 'ग्रेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवा (उ० १,१५२)'—इति निपातनात् व-प्रत्ययो धातोर्ह्रस्वत्वं हुगागमश्च । बाहुलकादापः स्थाने ङीप् पौष्पस्यादित्वाद् द्रष्टव्यम् । याति तांस्तान् प्रदेशान् प्राप्यन्ते वा प्राणिभिः । यद्वा; 'यह्वः'—इति महन्नाम (निघ० ३,३), पूर्ववत् ङीप् । यह्वः महत्यो नद्यः ।

(२३) "ऋतावर्यः"—इति माधवः । (२४) "ऊर्व्यः" C, ग ।

(२६) "वार्वत्यः" ग. C. D. E । (२७) "रेवत्यः"—इति च टीकासम्मतः ।

* "इति नदीनाम्" ग । † पु० १ ।

‡ एकवचनान्तपाठा अपि दृश्यन्ते परं ते पृथिवीवाचकाः प्रायः । तथाहि ऋक्संहितायाम्—२, २, ५, ५ अवनिं=भूमिम्, ततः २, ४, २५, २ अवनिः=भूमिः, ततः ३, ६, २, १ अवनिं=भूमिम् इति ; एकत्र तु अवनिः=रचकः इति व्याख्यातवांश्च सायणः १, १, ८, ५ ।

§ प० ३, ३ । निरु० ८, ८ ।

द्विधातुजं वा इदं नाम,—यातेर्क्ङ्नः, पृषोदरादिः (६,३,१०९)। याताश्च प्राणिभिः हुताश्च यज्ञेष्वित्यर्थः। "स्वयमत्कैः परिदीयन्ति यह्वीः (ऋ० सं० २,७,२४,४)"—"अवर्द्धयन्त्सुभगं सप्त यह्वीः (ऋ० सं० २,८,१३,४)"—इति च निगमौ॥

केषु चित् कोशेषु "यव्याः"—इतीदं नाम दृष्टम्। 'यु मिश्रणे (अदा० प०)' पृथग्भावोऽप्यस्यार्थः—इति नैगमकाण्डे 'वियुते (निरु० ४,२५)' इत्यस्य निर्वचने स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितः। 'यु मिश्रणे'—इति अयं पठ्यते, प्रयुज्यते च—'जनयत्यै त्वा संयौमि'—इति, तथापि पृथग्भावेऽपि वर्त्तते। न चायं वेरुपसर्गस्यार्थः, केवलस्यापि दर्शनात्—'युतं धनमस्य', 'युतं भोजनमस्य', 'युतोऽयम्'—इति पृथग्भूत इति गम्यते'—इति। अस्मात् 'आसुयुवपिरपिलपिचपिचमश्च (३,१,१२६)'—इति ण्यति प्राप्ते 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति 'अचो यत् (३,१,९७)', गुण, 'वान्तो यि प्रत्यये (६,१,७९)' वर्षासु मेघैरुदकेन मिश्रणीयाः, अन्येषु सूर्यरश्मिभिराकृष्टेन पृथग्भवन्तीति वा। अथवा 'युञ् बन्धने (क्र्या० उ०)' अस्मात् अघ्न्यादित्वात् (उ० ४,१०८) यक् द्रष्टव्यः। बध्यते आसु सेतुरिति, यव्याः। यद्वा; यवेभ्यो धान्यविशेषेभ्यो हिताः 'खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च (५,१,७)'—इति यत्। नदीजवेनापि वर्द्धन्ते यव्याः। "वार्ण त्वा यव्याभिः (ऋ० सं० ६,७,२,२)"—इति निगमः। 'ह्रदमिव कुल्याभिः'—इति माधवभाष्यम्। अनयोर्युक्तं गृह्णन्तु सूरयः॥

(३) खाः*। 'खन अवदारणे (भ्वा० उ०)', 'अन्येष्वपि दृश्यते

* निघ० १, १३. १०, ९।

(३,२,१०१)'—इत्यत्र 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः (३,२,१०१भा०)'—इत्युक्ते निरुपपदादपि जनिव्यतिरिक्तादपि खने ङः प्रत्ययः, टाप्। वृत्रहननादिन्द्रेण खाताः । तथा च श्रुतिः—'अपां बिलमपिहितं यदासीद् वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार (ऋ०सं० १,२,३८,१)'—इति, 'इन्द्रो अस्माँ अरदद् वज्रबाहुः (ऋ०सं० ३,२,१३,१)'—इति च नदीवाक्यम्*। यद्वा; खनन्ति भूमिं वेगेन वहन्त्यः । अथ वा । 'खै दाने (?)'। 'घञर्थे क-विधानम् ३,३,५८)'—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः, टाप्। 'खै स्थैर्ये हिंसायाञ्च (भू०प०)'—इति वा । खायन्ति स्थिरा भवन्ति वृत्रेण रुद्धाः, हिंस्यन्ते वा तेन, खाः । "सरायस्खामुप सृजा गृणानः (ऋ०सं० ४,७,८,४)"—"ऋध्याम ते वरुण खामृतस्य (ऋ०सं० २, ७,९,५)"—इति च निगमौ ॥

(४) सीराः† । 'षिञ् बन्धने' सौवादिकः क्रैयादिकश्च। 'शुसि-चिमीनां दीर्घश्च (उ० २,२४)'—इति र-प्रत्ययः । सीयन्ते बध्यन्ते आसु सेत्वादितः शिलादिभिरवतारा वा। 'सरणात् सीरः'—इति सर्त्तेर्धातोः 'कृपॄशृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् (उ० ४,२९)'—इति बाहुलकाद् भवति टि-लोपश्च । 'सीरा शब्दो नदी-वचनान्तोदात्तः, हल-वचन आद्युदात्तः'—इति माधवः । "द्रवित्नवः पृथिव्यां सीरा अधि (ऋ०सं०८,१,८,४)"—"सीरा इन्द्रः स्रवितवे पृथिव्या

---

* तथाचेय मनुक्रमणिका—'तत्र नदीवाक्यं चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीद्वग्म्यः'—इति तत्र चेयं षष्ठी ।

† निरु० ९, ४० ।

(ऋ० सं० ३,६,२,३)"—इति च निगमः ॥ "सीरा युञ्जन्ति कवयः (ऋ० सं० ८,५,१८,४)"—इति हल-वचनः ॥

(५) स्रोत्याः। स्रोतसि भवाः। 'स्रोतसो विभाषाड्यड्ड्यौ (४,४,११३)'—इति ड्य-प्रत्ययः। स्रोतोऽनुसरणाद्धि नद्यो भवन्ति। "नवति स्रोत्या नवं स्रवन्ती (ऋ० सं० ८,५,२५,३)"—इति निगमः ॥

(६) एन्यः। 'इण गतौ (अदा० प०)'। 'वीज्याज्वरिभ्यो निः (उ० ४,४८)'—इति बाहुलकान्नि-प्रत्ययः। 'कृदिकारात् (४,१,४५ वा०)'—इति ङीप्। यन्ति एभ्यः गमन-स्वभावा हि नद्यः गम्यन्ते वा प्राणिभिः। "वि यद्वर्त्तन्त एन्यः (ऋ० सं० ४,३,१२,२)"—इति निगमः। एनी-शब्दो नदी-वचनो ऽन्तोदात्तः अन्यत्राद्युदात्तः इति माधवः। "एनी त एते बृहती अभिश्रिया (ऋ० सं० १,२,१३,६)"—इति अस्योदाहरणम् ॥

(७) धुनयः*। 'धूञ् कम्पने' भौवादिः। बहुलानुवृत्तेः 'घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि (उ० ४,५२)'—इत्युक्ते नि-प्रत्ययः किच्च। धुन्वन्ति कम्पयन्ति तीरवृक्षादीनि, कम्पन्ते वा स्वयं गमनशीलत्वात्। "दिवेदिवे धुनयो यन्त्यर्थम् (ऋ० सं० २,७,१२,२)"—इति निगमः ॥

(८) रुजानाः†। 'रुजो भङ्गे' तुदादिः परस्मैपदी। व्यत्ययेन शानच्, अत्र च प्रथमा-समानाधिकरणे शानच् भवति, मुगागमस्तु न क्रियते आगमानित्यत्वेन व्यत्ययेन वा। रुजन्ति कूलानि। "सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः (ऋ० सं० १,२,३७,१)"—इति निगमः ॥

---

* निरु० ५,२। † प० ४,२। निरु० ६,४।

(९) । वक्षणाः* । 'वक्ष रोषे (भू०प०)' । 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च (?)'—इति युच् । वक्षन्ति क्रुध्यन्तीव हि ताः वर्षासमये वेगेन गच्छन्त्यः । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः । यद्वा; 'वह प्रापणे (भू०उ०)' । अस्माद् 'युच् बहुलम् (उ०२,७४)'—इति युचि षुगागमो बाहुलकाद् भवति । स्वयं प्रवहन्ति हि ताः । 'वक्षतिः प्राप्तिकर्मणः स्यात्'—इति माधवः । युच् । प्राप्यन्ते हि ताः प्राणिभिः प्राप्नुवन्ति वा समुद्रं निम्नं वा । "प्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम् (ऋ०सं०१,२,३६,१)"—"महि ज्योतिर्निहितं वक्षणासु (ऋ० सं० ३,२,३,४)"—इति निगमौ ॥

(१०) खादोअर्णाः । 'खाद भक्षणे (भू०आ०)' । कर्त्तर्य्य-सुन् (उ०४,१८४) अर्णशब्दोऽकारान्तोऽपि निरुक्त उदकनामसु (१२) । खादः, भक्ष्यमाणः । भक्षणेन चात्र बाधनं लक्ष्यते, तेन कूलं बाधमानोऽर्णो जलं यासामिति खादोअर्णः, वेगवज्जला इत्यर्थः । 'प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे (६,१,११५)' । तथा च माधवः—"धन्व-र्णसो नद्यः खादोअर्णाः (ऋ०सं०४,२,२६,२)"—इत्यत्र 'धन्वर्णसस्तद्वज्जलाः । खादोअर्णा जलान्विताः । खादो वेगवज्जलं यासां तास्तथोक्ताः भक्षितकूलोदकाः'—इति । "धन्वर्णसः (ऋ०सं० ४,२,२६,२)"—इत्ययं निगमः । अत्रार्णस्-शब्दो विशेषणम्, अन्यो वा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) रोधचक्राः । 'रुधिर् आवरणे (रु०प०)', 'भावे (३,३, १८)' घञ् । 'डु कृञ् करणे (तना०उ०)', 'घञर्थे क-विधानम्'

---

* निरु० १, १२ ।

(३,३,५८वा०)—इति कः। 'कृत्रादीनां के द्वे भवतः'—इति द्वित्वम्। चक्रम् करणम्, रोधः, रोधस्य निरोधस्य चक्रं करणं कृतिरासां विद्यते इति रोधचक्राः। नद्यो वृष्ट्या प्राणिनां स्वैर-सञ्चरणनिरोधकारिण्यः। यद्वा; रोधः तीरं, तस्य करणं निर्माण-मासां विद्यते तीरवत्यो हि नद्यः। सकारलोपश्छान्दसः। यद्वा; रुधेः करणे घञि (३,३,१९) रुध्यतेऽनेन जलप्रवाह इति रोधः शब्दः करणं निर्माणमासां विद्यते। "समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः (ऋ०सं० २,५,१३,२)"—इति निगमः॥

(१२) हरितः*। 'हृञ् हरणे' भ्वादिः (उ०), 'हृ प्रसह्यकरणे' जुहोत्यादिः (?)। 'हृसृरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १,९४)'। हरन्ति वृक्षगुल्मादीनि वेगेन, प्रसह्य हरन्ति वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१३) सरितः। 'सृ गतौ (भ्वा०प०)'। पूर्वेण सूत्रेण (उ० १, ९४) इति-प्रत्ययः। एन्य इत्यनेन समानार्थः। "सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेनाः (ऋ०सं० ३,८,११,१)"—"यो वां समुद्रान्त्सरितः पिपर्त्ति (ऋ०सं० ५,५,१७,२)"—इति च निगमौ॥

(१४) अग्रुवः†। 'अगि गतौ (भ्वा०आ०)'। 'जत्र्वादयश्च (उ० ४,१००)'—इति रु-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्योऽयं शब्दः, निपातनान्न-लोपः, 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् (६,४,८६वा०)'—इत्युवङ्। गच्छन्ति तांस्तान् प्रदेशान्। 'अग्रुवो गमनात् नद्यः'—इति माधवः। "समग्रुवो न समनेष्वञ्जन् (ऋ०सं० ५,२,१,५)"—इति निगमः॥

---

* पु० ६। † प० २,५।

(१५) नभन्वः। 'णभ तुभ हिंसायाम्' भ्वादिरात्मनेपदी, दिवादिः क्र्यादिश्च परस्मैपदी। 'दाभाभ्यां नुः (उ० ३,३१)'—इति बाहुलकात् नु-प्रत्यये नकार उपजनः। नभन्ते, नभ्यन्ति, नभ्नन्ति इति नभन्वः। 'जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ् णौचङ्युपधायाः'—इति विकल्पितत्वात् 'जसि च (७,३,१०९)'—इति गुणाभावः। नद्यो हि बाधिकाः कूलादीनाम्। "प्रायुवो नभन्वो३ नवक्राः (ऋ० सं० ३,६,२,२)"—इति स्त्रीलिङ्गे निगमः। "प्र पर्वतस्य नभनूँरचुच्यवुः (ऋ० सं० ४,३,२४,७)"—इति पुंलिङ्गे। अत्र 'सिन्धवः स्नुर्नभन्वः'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी* ॥

(१६) वध्वः†। 'वह प्रापणे (भ्वा० उ०)। 'वहो धश्च (उ० १, ८०)'—इति ऊ-प्रत्ययः। वहन्ति उह्यन्ते वा भूम्याम्। यद्वा; समुद्रस्य भार्यात्वात् वध्व इत्युच्यते। सरित्पतिर्हि समुद्रः। निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(१७) हिरण्यवर्णाः। हिरण्यशब्दो निरुक्तः (१।२।१) 'ह्रर्यतेः कन्यन् हिरश्च'—इत्यादिना। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। 'ऋज्रेन्द्राग्र-वज्र (उ० २,२७)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययान्तो निपातितः। वृणोति व्रियते वाऽसाविति वर्णः श्वेतादिः। हिरण्यः कान्त इष्टो वर्णो यासां ताः। यद्वा; हिता घर्मादौ रमणीया मनः-प्रह्लादजनयित्र्यः, वारिकाश्च तापादेर्भूम्या वा इति। "हिरण्यवर्णाः परियन्ति यह्वीः (ऋ० सं० २,७,२३,४)"—इति निगमः ॥

---

* 'भनतेः शब्दकर्मणो नभाङ्तिवत् नभनवः उदकानि'—इति च तत्रैव सायणीयव्याख्यानम्।

† निघ० १,१। ‡ ऋ० सं० ४,१,१,६ द्रष्टव्यः।

(१८) रोहितः*। 'रुह बीजजन्मनि (भ्वा० प०)'। 'हृसृरुहि-युषिभ्य इतिः (उ० १,९४)'। रोहन्त्याभिर्बीजानि, तज्जलेन हि बीजानि प्ररोहन्ति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१९) सस्रुतः। सम्पूर्वात् 'स्रु गतौ (भ्वा० प०)'—इत्यस्मात् 'क्विप् च (३,२,७६)'—इति क्विप् प्रत्ययः। सङ्गताः संस्रुतः। समोऽन्त-लोपश्छान्दसः। क्षुद्रनद्यो महानद्यश्च परस्परं सङ्गता भवन्ति ततः सस्रुत इत्युच्यन्ते। सस्रुत सङ्गता इति माधवः। यद्वा; स्रवतेः सम्प-दादित्वात् (३,३,९४वा०) क्विप्। स्रवणं स्रुतजलप्रवाहः स्रोत इत्यर्थः, तया सह वर्त्तन्ते इति सस्रुतः। 'सहस्य सः सञ्ज्ञायाम् (६, ३,७८)'—इति सः, सस्रुतः। 'सस्रुतः स्रोतसा युक्ताः'—इति च माधवः। "ऋतस्य धेना अयनन्त सस्रुतः (ऋ० सं० २,२,८,१)"—इति निगमः॥

(२०) अर्णाः†। 'ऋण गतौ' तनादिः (प०)। 'पचाद्यच् (३, १,१३४)'। अर्णन्ति गच्छन्त्यर्णाः। यद्वा; अर्ण इत्यकारान्तमण्वुदक-नामेत्युक्तम् (१३५पृ०)। अर्श आदित्वादच् (५,२,१२७)। जल-वत्यो हि नद्यः। 'अर्त्तेरर्णास्युपगाः'—इति माधवः। तत्र पक्षे 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३,६)'—इति न-प्रत्ययः। यद्वा; पचाद्यचि (३,१,१३४), अर्णः 'उदके नुट् च (उ० ४,१९२)' —इत्यसुनि विहितो नुडागमो बाहुलकाद् भवति। "ऋणोरपो अनवद्यार्णाः (ऋ० सं० २,४,१६,२)"—इति निगमः॥

---

* प० १५. २, ५।

† निरु० ११, १७।

(२१) सिन्धवः* । 'स्यन्दू प्रस्रवणे (भ्वा० आ०)' । 'स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च (उ० १,११)'—इत्यु-प्रत्ययः । स्यन्दन्ते इत्यर्थः । "अधो अघाः सिन्धवः स्रोत्याभिः (ऋ० सं० ३,२,१३,४)"—"यस्य ते सप्त सिन्धवः (ऋ० सं० ६,५,७,२)"—इति च निगमौ ॥

(२२) कुल्याः । 'कुल संस्त्याने (भ्वा० प०)' । कोलन्ति संस्त्यायन्त्यस्मिन् शिलादय इति कुलं पर्वतः । कुले प्रधान भूते पर्वते भवाः कुल्याः । 'भवे छन्दसि (४,४,११०)'—इति यत् । कुलिशनिर्वचने 'कुलशातनः (निरु० ६,१७)' । मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः, कुलाः, तेषां च शातनः इत्युक्तेः । मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिते प्रदेशे कुले भवन्तीति कुल्याः । चीरस्वामी तु 'कुलानि पर्वतानि श्यति पक्षच्छेदनेन तनूकरोति, कुलिशः'—इत्युक्तवान् । यद्वा; 'कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित् (अम० १,१०,३४)'—इत्यत्र चीरस्वामिनो व्याख्या—'कृत्रिमा अल्पा च चेत्रसेकार्था कुल्या' । कुले साधुः 'तत्र साधुः (४,४,९८)'—इति यत् । यदाहुः—'कुल्यादानं जलं विद्यात् कुल्यो मान्ये व्यवस्थितः । दाम्पत्यं कुलमित्यन्ये हलं† वा कुलमुच्यते'—इति । "स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४,४,२८,३)"—"हृद्रं कुल्या इवाऽऽशत (ऋ० सं० ३,३,९,३)"—इति च निगमौ ॥

---

* निरु० ५, २७. ९, २६. १०, ५ ।

† "अष्टागवं धर्म्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं गृहस्थानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥"—इति हारीतः । 'षड्गवं मध्यमं हलमिति तथाविध हलद्वयेन यावती भूमिर्वाह्यते तत्कुलमिति वदति'—इति कुल्लूकः (मनुः ७, ११९) ।

(२३) वर्यः । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)', 'वृङ् सम्भक्तौ (क्र्या० आ०)'। 'अच इः (उ० ४,१३४)'—इति इ-प्रत्ययः, 'कृदिकारात् (४,१,४५वा०)'—इति ङीष् । वरणीयाः सम्भजनीया वा वर्यः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इदं नाम माधवः "ऋतावर्यः"—इत्यपठत् । 'ऋतमित्युदकनाम (निरु० २,५२), 'छन्दसी वनिपौ च (५,२,१२२वा०)'—इति मत्वर्थीयो वनिप्, 'वनो र च (४,१,७)'—इति ङीब्रेफौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः ; ऋतावर्यः । "ऋतावरीरूर्प मुहूर्त्तमेवैः (ऋ० सं० ३,२,१२,५)"—इति निगमः ॥ अत्र स्कन्दस्वामिना 'नदीनाम'—इति नोक्तम्, युक्तं गृह्णन्तु सूरयः ॥

(२४) उर्व्यः* । 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'—इत्यस्माद् वृणोतेश्च । उर्वी इति पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१,१,१०) । महत्यो नद्यः, छादयित्र्यो वा भूमेः स्वेनोदकेन ॥

एतदादीनामुत्तरेषां नाम्नां निगमा अन्वेषणीयाः प्रायेण ॥

(२५) इरावत्यः† । 'इण गतौ (अदा० प०)' । 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० २,२७)'—इत्यादिना र-प्रत्ययो गुणाभावो निपात्यते । इरा बलं, तदासामस्ति मतुप्, वत्वं, ङीष् ॥

(२६) पार्वत्यः । पर्वतशब्दो निरुक्तो मेघपर्वतानां नामत्वेन (१,१०,९) । 'तस्यापत्यम् (४,१,९२)'—इत्यण्, ङीष् (४,१,१५) ॥

(२७) स्रवन्त्यः । 'स्रु गतौ (भू० प०)', । लट्, शतृ, ङीप् ।

---

* पृ० १ । † ऋ० सं० ४,४,७,२ निगमोऽस्य द्रष्टव्यः ।

सर्वदा गमनस्वभावः । "नद्दतिं स्रोत्या नवं च स्रवन्तीः (ऋ० सं० ८,५,२५,३)"—इति निगमः । अत्र स्रोत्या इति विशेषणम् ॥

अस्य स्थाने "रेवत्यः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते । तदा ; 'रयिः'—इत्युदकनाम (१२,७३)। रयिरासामस्तीति मतुप्, 'रयेर्मतौ बहुलम् (६,१,३४वा०)'—इति सम्प्रसारणम्। "पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् (ऋ० सं० ८,८,३८,१)"—इति निगमः। सिन्धुशब्दो विशेषणम्॥

(२८) ऊर्जस्वत्यः* । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' चुरादिः (प०) । असुन् (उ० ४,१८४) । ऊर्जयतीत्यूर्जो बलं तेन तद्वत्यः । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः (५,२,१२१)'—'बहुलञ्छन्दसि (५,२,१२२)'—इत्युक्ते मतुप्,'तसौ मत्वर्थे (१,४,१९)'—इति भ-सञ्ज्ञा। बलवत्यो हि नद्यः यतः स्ववेगेन स्थिरानपि वृक्षादीन् हरन्ति । 'ओजसा वा एता वहन्ती रिवोद्यती रिव आकूलन्ती रिव धावन्ती रिव (?)'—इति श्रुतिः ॥

(२९) पयस्वत्यः† । 'पा पाने (भ्वा० प०)' । पिबतेरी चासुन् (६,४,६६ । उ० ४,१८४) । पीयत इति पयः । प्यायतेर्वा (भ्वा० आ०) असुनि बाहुलकात् ; 'प्यायः पी (६,१,२८)'—इति निष्ठायां विहितः पी-भावो भवति । वर्द्धतेऽनेन पीतेन प्राणिन इति पयः । उदकं तद्वत्यः‡ ॥

---

* निरु० ८, २२ । † पु० ७ ।
‡ निगमस्त्वस्य ऋ० सं० ५, १, १४, २ द्रष्टव्यः ।

(३०) सरस्वत्यः*। सर इत्युदकनाम्नि निरुक्तम् (१२,२८); तद्वत्यः सरस्वत्यः† ॥

(३१) तरस्वत्यः। 'तॄ प्लवनतरणयोः (भ्वा०प०)'। असुन् (उ० ४,१८४)। तरन्त्यनेनापदमिति तरो बलं, तद्वत्यः ॥

(३२) हरस्वत्यः। 'हृञ् हरणे (भ्वा०उ०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। 'उदकं हर उच्यते'—इति निरुक्तम् (४,१९); तद्धि बहवो हरन्ति, सर्वं ह्रियते वा प्राणिभिरुपभोगाय, तद्वत्यः‡ ॥

(३३) रोधस्वत्यः। रोधसा तीरेण, तद्वत्यः। "चित्रा रोधस्वतीरनु (ऋ० सं० १,३,१७,१)"—इति निगमः ॥

(३४) भास्वत्यः§। 'भा दीप्तौ (अदा०प०)'। असुन् (उ० ४, १८४। भा दीप्तिः, तद्वत्यः; दीप्तिमत्यो हि नद्यः ॥

(३५) अजिराः‖। 'अज गतिक्षेपणयोः (भ्वा०प०)'। 'अजिर-शिशिर-शिथिल-स्थिर-स्फिर-स्थविर-खदिराः (उ० १,५३)'—इति किरच्-प्रत्ययो वी-भावाभावश्च निपात्यते। अजन्ति गच्छन्ति क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते आसु नाव इति। यद्वा; 'अजिरम्'—इति क्षिप्रनाम (निघ० २,१५), अजिराः शीघ्रगाः ॥

(३६) मातरः¶। 'माङ् माने (अदा०आ०)'। तृन्-तृचौ, 'शंसिक्षदादिभ्यः सञ्ज्ञायां तृन्-तृचौ** (उ० २,८७)'—इति वच-

* पु० ११। † निगमस्त्वस्य ऋ०सं०४, ८, २०, २ द्रष्टव्यः।

‡ निगमस्त्वस्य ऋ० सं० २, ६, २०, १ द्रष्टव्यः।

§ पु० ८।

‖ प० २, १५।

¶ निरु० २, ८. ४, १९. ८, १८. १२, ७।

** 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः सञ्ज्ञायां चानिटौ'—इति कौ० पाठः।

नात् । 'न षट्स्वस्रादिभ्यः (४,१,१०)'—इति ङीप्-प्रतिषेधः । निर्मीयते प्रजापतिना, मान्ति आसु आप इति वा, मातृलोकस्य रचिका इति वा ; नदीमातृक इति हि देशस्य व्यपदेशः* । "जज्ञानं सप्तमातरः (ऋ०सं० ७,५,४,४)"–"द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु (ऋ०सं० २,२,८,२)"—इति च निगमौ ॥

(३७) नद्यः† । 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू०प०)' । पचाद्यच् (३,१,१३४) । तत्र च 'नदट्'—इति टिदयं पठ्यते (४,१,१५भा०), ततो ङीप् । नदन्ति नद्यः । * * * । "सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः (ऋ०सं० १,४,१९,२)"—"प्रतीपं शाप नद्यो वहन्ति (ऋ०सं० ७,७,२०,४)"—इति च निगमौ ॥

॥ इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥ १३ ॥

अत्यः(१) । हयः(२) । अर्वा(३) । वाजी(४) । सप्तिः(५) । वह्निः(६) । दधिक्राः(७) । दधिक्रावा(८) । एतग्वा(९) । एतशः(१०) । पैद्वः(११) । दौर्गहः(१२) । औच्चैःश्रवसः(१३) । तार्क्ष्यः(१४) । आशुः(१५) । ब्रध्नः(१६) । अरुषः(१७) । मांश्चत्वः(१८) । अव्यथयः(१९) । श्येनासः(२०) । सुपर्णाः(२१) ।

---

* "देशो नद्यम्बु-वृष्ट्यम्बु-सम्पन्नव्रीहिपालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम्"—इति अम० को० २, १, १२ ।

† प० ५, ३ । निघ० २, २४. ९, २५. ११, ४९ ।

(९) "एतग्वः" क-ग-व्यतिरिक्तेषु । ऋ० सं० १, ८, ७, ३—इति च तस्य निगमः

(१३) कातिरिक्तेषु सर्वत्र "औच्चैश्रवसः" इति ।

(१८) "माःश्चत्वः" ग । "मांश्चत्वः" ङ, अस्त्येवमपि निगमः ऋ० सं० ७, ४, २१, ३ । ऋ० सं० ५, ४, ११, ३ इत्यस्यावग्रहे—"मंश्चतो."—इति पदकारसम्मतः, "मंश्चतुः"—इति माधवस्य च ।

(१९) "व्यथयः" C. D. F ।   (२०) "स्येनासः" ख ।

पतङ्गाः[२२)। नरः[२३)। ह्वार्याणाम्[२४)। हंसासः[२५)। अश्वाः[२६)। इति षड्विंशतिरश्वनामानि* ॥ १४ ॥

(१) अत्यः† । 'अत सातत्यगमने (भू० प०)' । 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति कर्त्तरि यत् । अथ वा 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यत् प्रत्ययो द्रष्टव्यः । अतति सततं गच्छति, गच्छत्यनेनाश्वारोह इति वा । "वामत्या अपि कर्ण वहन्तु (ऋ० सं० ४,१,३०,४)"—इति निगमः ॥

(२) हयः । 'हय गतिविक्रान्ते (भू० प०)' । पचाद्यच् (३,१,१३४) । हयति गच्छत्यध्वानं, विक्रमते वा । 'अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमणम्'—इति वृत्तिः । "हयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं, धुरि (ऋ० सं० ४,२,२८,१)"—"हयोसि (ता० ब्रा० १,१,७)" —इति च निगमौ ॥

(३) अर्वा‡ । 'ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)' । 'स्नामदिपद्यर्त्तिपृशकिभ्यो वनिप् (उ० ४,१०९)'-इति वनिप् प्रत्ययः । गच्छत्यध्वानं प्रापयत्यध्वनः पारमिति वा । 'अर्वैररणवान् (निरु० १०,३१)' —इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । भाष्ये तु अर्वैररणवान् इत्यर्थप्राप्तवचनं द्रष्टव्यम् । अर्त्तेरन्तर्णीतण्यर्थाद्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'— इति वनिनि रूपम् । प्रेर्यते कशादिना प्रतिक्षणं पार्ष्ण्यादिनेति वा । यद्वा; * * * अन्यमाश्रितः अस्वतन्त्र इत्यर्थः अश्वो ह्यारोहि-

---

(२४) "वार्याणाम्" ग. iid ।

* "इत्यश्वानाम्" ग ।

† निरु० ४, १३ ।

‡ निरु० १०, ३१ ।

परतन्त्रः । "द्रुन्नो वन्वन् क्रत्वा नार्वा (ऋ० सं४,५,१४,४)"—इति निगमः ॥

(४) वाजी* । 'वज गतौ (भू० प०)'। घञ्। वाजो वेगः । 'रंहस्तरणिः प्रसभो वेगो रयो जवो वाजः'—इति निघण्टुः (?)। 'अजिव्रज्योश्च (७,३,६०)'—इत्यत्र न्यासः—'चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् वजेरपि कुत्वप्रतिषेधसिद्धे भवति वाजः वाज्यम्'—इति । वाजो ऽस्यास्ति 'अत इनिठनौ (५,२,११५)' वाजी । वेगवान् ह्यश्वः । यद्वा ; वाजोऽन्नं, देवताले हविर्लक्षणेन, अश्वजातीयत्वे तज्जात्युचितमुद्गाद्यन्नेन तद्वान्। 'वाजाः पक्षाः अभूवन्नस्येति वाजी'—इति क्षीरस्वामी । वेजनवान् वा । वेजनं कम्पनं कम्पितः स्वयं, कम्पयिता वा परेषा मित्यर्थः । अत्र 'ओ विजी भयचलनयोः (रु० प०)'—इत्यस्माद् वाजशब्दः पृषोदरादित्वात् सिद्धः । "विमोचनं वाजिनो रासभस्य (ऋ० सं० ३,३,१८,५)"—इति निगमः ॥

(५) सप्तिः† । 'षप समवाये (भू० प०)'। 'सपिनसित्रसिपदिभ्यस्तिप्' —इति श्रीभोजदेवः । सपति सङ्ग्रामेषु सहसामेवेति । गति-कर्मणो वा सप्तिः । 'सपतेः स्पर्शार्थात्'—इति माधवः । 'सृप्ऌ गतौ (भू० प०)' —अस्माद्वा ति-प्रत्यये गुणे च रेफलोपो बाहुलकात्, सर्पति सप्तिः । "जुषाण इन्द्र सप्तिभिर्न आ गहि (ऋ० सं० ६,१,८,३)"—इति निगमः ॥

(६) वह्निः‡ । 'वह प्रापणे (भू० उ०)' । 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहा-

---

* पृ० ८।
† निघ० ९, १।
‡ निघ० १, ४; ९. ८, १।

त्वरिभ्यो नित् (उ० ४,५१)'—इति नि-प्रत्ययः। "ये त्वा वहन्ति वह्नयः (ऋ० सं० १,१,२६,६)"—इति निगमः॥

(७) दधिक्राः*। 'तत्र दधिक्रा इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा (निरु० २,२७)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'दधिक्राः; दधत् धारयत् स्वारोहिणं क्रामति; दधत् क्रन्दति हर्षार्थं ह्रेषारवं करोति; दधदित्याकारी भवति अधिष्ठितम्; ईषदवनत-मध्यभागः, उद्धत-कन्धरः, कुञ्चितघोणः, स्तिमित-चक्षुः, कर्णशुक्तिकाकारो भवति'—इति। सर्वत्र दधच्छब्दः पूर्वपदं तस्य पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) तकारलोप इकारान्तादेशश्च। क्रामतेः क्रन्दते राङ्पूर्वात् करोतेर्वोत्तरपदं, तत्र, क्रामतेः 'जनसन-खनक्रमगमो विट् (३,२,६७)'—इति विट्, 'विड्वनोरनुनासिकस्यात् (६,४,४१)'—इत्यालम्। क्रन्देः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)' —इति विच्, व्यत्ययेनानुनासिकस्यात्वं, दकारलोपश्च पृषोदरादित्वेन करोतेः क्विप् युक् चानुवर्त्तते। आङ् च धातोः परो यणादेशः; दधिक्राः। "क्रतुं दधिक्रा अनु सन्तवीत्वत् (ऋ० सं० ३,७,१४,४)"—इति निगमः॥

(८) दधिक्रावा। अत्र 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति वनिप्। अन्यत्सर्वं पूर्वेण समानम् अर्थश्च। "दधिक्रावेषमूर्जं स्वर्जनत् (ऋ० सं० ३,७,१४,२)"—इति निगमः॥

(९) एतग्वा। 'इण् गतौ (अदा० प०)'। 'हसिमृग्रिण्वामिद-मिलूपूधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३,८३)'—इति तन् प्रत्ययः कर्मणि।

---

* प० ५, ४। निरु० २, २७; २८. १०, ३०।

'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३,३,२)'—इत्युक्तेः भूतेऽपि भवन्ति। एतं प्राप्तम्। 'गम्लृ गतौ (भू० प०)', 'इण्शीभ्यां वन् (उ० १,१ ५०)' —इति बाहुलकाद् वन् प्रत्ययः टि-लोपश्च। गम्यत इति ग्वः गन्तव्यो देशः। एतः प्राप्तो गन्तव्यो येन स एतग्वः। अश्वस्तु शैघ्रातिशयेन गमनारम्भ एवाविलम्बितं गन्तव्यदेशं प्राप्नोतीति एत उच्यते। 'एतग्वाः प्राप्तगन्तव्याः'—इति माधवः। यद्वा; एतशब्दः शुक्लपर्यायः, गमेः क्विप्, 'गमः क्वौ (६,४,४०)'—इत्यनुनासिकलोपः, 'ऊङ् च गमादीनाम् (६,४,४० वा०)'—इत्युकारोऽन्तादेशः। आगमनमागूः। धातूपसर्गयोः स्थानविपर्ययः प्राप्तः। एतस्य शुक्लवर्णस्यागमनमस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक्। एतग्वाः शुक्लवर्णा अश्वाः। यद्वा; एतः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम् (५,२,१०९)'—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (५,२,१०९ वा०)'—इति व-प्रत्ययः, गकारउपजनः। 'एतस्य श्वेतवर्णस्य ग्वो मत्वर्थीयो भवति'—इति माधवः। सर्वेषामश्वानां यत्र क्वापि शौक्लमस्ति रूपेण वा। एतग्वा-शब्दोऽश्वे वर्त्तते। तथाच 'विशाखाषाढौ मन्थदण्डयोः (?)'—इत्यत्र पदमञ्जरी—'विशाखाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्त्तेते, तेन यथाकथञ्चिच्छाधुत्वानुशासनार्थं व्युत्पत्तिः क्रियते'—इति। तेनामत्वर्थेऽपि न दोषः। 'एतग्वा'—इत्याकारान्तपाठो यथादृष्टम्। "एतग्वा चिन्न सुयुजा युजानः (ऋ० सं० ५,५,१७,२)"—"एतग्वा चिद्य एतशा युयोजते (ऋ० सं० ६,५,९,२)"—इति च निगमादौ 'सुपां सुलुग् (७,१, ३९)'—इति विभक्तेराकारः॥

(१०) एतशः। 'इण् गतौ (अदा० प०)'। 'इणस्तशन्तशसुनौ

(उ० ३,१४५)'—इति तशन्-प्रत्ययः। एतशः गमनकुशलः। यद्वा; एत-शब्दात् लोमादित्वात् (५,२,१००) शस्*। एतद्वा एतच्छरीर एतशः; पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) सर्वसिद्धिः। "एतशो वहति धूर्षु युक्तः (ऋ० सं० ५,५,५,२)"—"यदेतशेभिः पतरै रथर्यसि (ऋ० सं० ७,८,१२,३)"—इति च निगमौ॥

(११) पैद्वः। 'पद गतौ (दि० आ०)'। 'कॄगृशॄदृभ्यो वः (उ० १,१५३)' इति व-प्रत्ययो बाहुलकात्, अकारस्यैकारः पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९)। पद्यते गच्छति पद्यतेऽनेनेति वा। 'पदेः पैद्वो गतिक्रियायाम्'—इति माधवः। "पैद्वो न हि त्वमहिनाम्नां हन्ता (ऋ० सं० ७,३,२४,४)"—इति निगमः॥

(१२) दौर्गहः। दुर्-शब्दे उपपदे गृह्णातेः (क्र्या० उ०) गाहेर्वा (भ्वा० आ०) 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् (३,३,१२६), पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) गृह्णातेः रेफलोपः, गाहेर्ह्रस्वत्वम्। अश्वहृदयान-भिज्ञैर्ग्रहीतु मशक्यत्वात् दुर्गह इत्युच्यते। दुर्गह एव दौर्गहः, प्रज्ञादि-त्वादण् (५,४,३८)*। यद्वा; 'दुःखेन गाहितव्यत्वात् दुर्गाहं जल मुच्यते'—इति माधवः, तत्र भवो दौर्गहः, 'तत्र भवः (४,३,५३)'—इत्यण्; 'अप्सु योनिर्वा अश्वः (शत० ब्रा० ५,४,४,४)'—इति श्रुतिः। "सप्तऋषयो दौर्गहे बध्यमाने (ऋ० सं० ३,७,१८,३)"—इति निगमः॥

(१३) औच्चैःश्रवसः। अमृतमन्थने जातोऽश्व उच्चैःश्रवाः। उच्चैर्महच्छ्रवः कीर्त्तिरस्येति, 'तस्यापत्यम् (४,१,९२)'—इत्यण्। तत्कुलीना ह्यश्वाः सर्वे। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

---

* गणपाठे तु नवात्मके लोमादिगणे न दृश्यते एतशब्दः।

† "प्रष्टिं धावन्तं हर्यौरौच्चैःश्रवसमब्रुवन्"—इति अथ० सं० २०,१२८,१५ द्रष्टव्यः।

(१४) तार्क्ष्यः* । तूर्णमश्नुते गन्तव्यं, तीर्णे अन्तरिक्षे क्षियतीति तार्क्ष्यः । तूर्ण-शब्दात् तीर्ण-शब्दाद्वा पूर्वपदम्, अश्नोतेः क्षीयते र्वोत्तरपदम्; पृषोदरादिः (६,३,१०९)। अश्वो हि वेगवशादाकाशे गच्छन्निव हि दृश्यते प्रेक्षकैः। यद्वा; वेगेन तार्क्ष्यसादृश्यात्† तार्क्ष्य इत्युच्यते। 'तुरङ्गगरुड़ौ तार्क्ष्यौ (अम०को०३,३,१४५)'—इत्यत्र तृक्षस्यापत्यं तार्क्ष्यः, गर्गादित्वात्'—इति क्षीरस्वामी। निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(१५) आशुः§ । 'अशू व्याप्तौ (स्वा०आ०)'। 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ०१,१)'। अश्नुतेऽध्वानम्। अश्नातेर्वा बाहुलकादुण् (३,३,१)। अश्नाति महाशनो भवति। आशुरिति क्षिप्रनाम (निघ० २,१५), शीघ्रो वा। "द्रवच्चक्रेष्वाशुषु (ऋ० सं० ६,३,१३,८)"—इति निगमः ॥

(१६) ब्रध्नः‖ । अत्र भास्करमिश्रेण—'ब्रध्नम् परिवृढम्, अरुषमारोचनम्'—इति व्याख्यातम्। वाजसनेये तु,—"युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषञ्चरन्तम् (ऋ०सं०१,१,११,१)"—इत्यत्र, उवटः—'अश्वं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति, अश्वोऽन्नादिवत् स्तूयत इति वा' ॥

(१७) अरुषः¶ । 'ऋ गतिप्रापणयोः (क्र्या०प०)'। ऋणाति अभ्यामुखं गच्छति, अर्यते वा तदर्थिभिः। यद्वा; अरुषमिति रूपनाम (निघ० ३,७), मत्वर्थीयोऽकारः, प्रशस्तरूप इत्यर्थः। "हरिं मृजन्त्यरुषो न युज्यते (ऋ०सं०७,२,२७,१)"—इति निगमः ॥

---

* प० ५, ४। निरु० १०, २७। † तार्क्ष्यो वायुः (निरु० १०, २८)।

‡ 'त्यमू षु ८, ८, ३६, १)'—इत्येष ह्यस्यापि निगमो भवितुमर्हति।

§ प० २, १५। निरु० ६, १. ९, ९।

‖ प० ३, ३। ¶ पु० ८।

(१८) मांश्चत्वः। 'मन ज्ञाने (दि० आ०)'। पदस्य न-लोपाभावः पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९)। "मही॒मे अ॑स्य॒ वृष॒नाम॑ शू॒षे मां॑श्चत्वे॒ वा॒ पृश॑ने॒ वा॒ वध॑त्रे (ऋ० सं० ७,४,२१,४)"—इत्यत्र, माधवस्य प्रथमभाष्यम्—'मही महती, इमे, अस्य सोमस्य, शूषे सुखकरे भवतः। ये च कर्मणी मांश्चत्वे। अश्वनामैतत्। मत्तु चरतीति। अश्वैः क्रियमाणे युद्धे बाहुयुद्धे, वधत्रे शत्रूणां हिंसनशीले भवतः। सोऽयं अस्वापयच्छत्रूंश्छेदयच्च। छेदनं प्रद्रावणम्। अथ प्रत्यक्षकृतः'—इत्यादि। अत्र मांश्चत्वस्य * * *। समाम्नायपाठेषु* मंश्चत्व इति दृश्यते। 'ब्र॒ध्नं मां॑श्च॒तोर्वरु॑णस्य ब॒भ्रुम् (ऋ० सं० ५,४,११,३)'—इत्यत्र माधवः—'मंश्चतु रित्यश्वनाम * * *। इह तु वरुणविशेषणम्' मंश्चतोर्वरुणस्य महान्तं बभ्रुम्'—इत्यभाषयत्†; निरूपणीयम्॥

(१९) अव्यथयः‡। एषामष्टावुत्तराणि बहुवदित्युक्तम् (निरु० १,२४७)', असन्देहार्थमेतदादीनि बहुवचनान्तानि नामानि। 'व्यथ भयचलनयोः (भू० आ०)'। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इतीन् प्रत्ययः, नञ्-समासः। न व्यथन्त्यभि सङ्ग्रामेषु अव्यथयः दृष्टे भयेऽप्यव्यथः स्यादिति भावः। यद्वा; व्यथिरिति क्रोधनाम (निघ० २,१३), आरोहण-ताडन-बन्धनादिभिर्न क्रुध्यन्तीत्यर्थः। "प॒त॒त्रिभि॑रश्र॒मैर॑व्य॒थिभि॑ः (ऋ० सं० ५,५,१६,७)"—इति निगमः॥

---

* निरुक्तसमाम्नायपाठेषु अत्याद्यश्वनामसु इत्यर्थः।

† संहितापाठे 'मांश्चतोः'—इत्येव, पदपाठे तु 'मंश्चतोः'—इति, व्याख्याकालेऽपीह 'मंश्चतोः'—इत्येव प्रतीकमवलम्बितमिति ध्येयम्।

‡ न एवमेव पङ्क्तिर्याकस्य।

(२०) श्येनासः* । 'श्येनः शंसनीयं गच्छति (निरु० ४,२४)'— इति भाष्ये । जसि 'आज्जसेरसुक् (७,१,५०)' । "श्येनासो न दुवसनासो अर्थम् (ऋ० सं० ३,५,५,५)"—इति निगमः ॥

(२१) सुपर्णाः† । 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३,६)'—इति न-प्रत्ययः । सुपाल्यन्ते यवसादिप्रदानेन, पूरयन्ति वा नभः ह्रेषारवादिना सङ्ग्रामसाधनत्वात् । पतते र्वा बाहुलकात् न-प्रत्ययस्तकारस्य रेफः, शोभनगमना इत्यर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) पतङ्गाः । 'पत्लृ गतौ (भ्वा० प०)' । 'पतेरङ्गच् (उ० १, ११७)' । यद्वा ; * * * खच्-प्रकरणे 'गमेस्तु खच्युपसङ्ख्यानम्‡ (३,२,३८वा०)'—इति खच्, खच्च डिद्वा वक्तव्यः (३,२,३८वा०), 'खित्यनव्ययस्य (६,३,६६)'—इति मुम् पतङ्गा इति । 'अश्वाः पूर्वं पक्षिणो भूवन्'—इति श्रूयते । "रथे युक्तास आशवः पतङ्गाः (ऋ० सं० १,८,१८,४)"—इति निगमः । आशुशब्दो विशेषणम् ॥

(२३) नरः§ । 'णीञ् प्रापणे (भ्वा० उ०)' । 'नयते र्डिच्च (उ० २,९३)'—इति ऋन् प्रत्ययः । जसि नरः । नयन्ति आरोहिणम्, कर्मणां नेतारो वा नरः । "त्वं सूरो हरितो रामयो नॄन् (ऋ० सं० १,८,२६,३)"—इति निगमः । 'नॄन् अश्वान्'—इति माधवः ॥

(२४) ह्वार्याणाम् । 'ह्वृ कौटिल्ये (भ्वा० प०)' । 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १,१२४)' । खलीनाद्याकर्षणे मुखादिष्वङ्गेषु कुटिलीक्रियन्ते ह्यश्वाः ।

---

* प० ५, ५ । निघ० ४, २४. ११, १ । † पु० ५ ।
‡ वार्त्तिकस्वरूपन्तु 'गमेः सुपि वाच्यः'—इति ।
§ प० १, ३ । निघ० ५, १ ।

यदा; ऋरतिरत्तिकर्मा (निघ० २,८), 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३, ११३)'—इति ण्यत्। ऋरत्यर्थम् अस्याः क्रार्याः। 'ऋरि गतौ'—इति माधवः। "क्रार्याणाम्"—इति यथादृष्टपाठः। "पुत्रो न क्रार्याणाम् (ऋ० सं० ४,१,१,४)"—इति निगमः॥

(२५) हंसासः*। 'हन हिंसागत्योः (अदा० प०)'। 'वृतृवदि-हनिकमिकषि-(युध्यवि)-भ्यः सः (उ० ३,५९)'—इति स-प्रत्ययः। घ्नन्ति गच्छन्त्यध्वानं, गच्छन्तः पद्भिरध्वानं हिंसन्ति वा (ऐ० ब्रा० ५, १,१)। "हंसासो ये वां मधुमन्तो अस्रिधः (ऋ० सं० ३,७,२१, ४)"—इति निगमः॥

(२६) अश्वाः†। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'। 'अशूप्रुषिलटि-कणिखटिविशिभ्यः क्वन् (उ० १,१४९)'—इति क्वन् प्रत्ययः। अश्नातेर्वा बाहुलकात्। अश्नुवतेऽध्वानं महाशना भवन्तीति च। * * *। "यदाचिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः (ऋ० सं० २,३,१२,५)"—इति निगमः॥

॥ इति षड्विंशतिरश्वनामानि ॥ १४ ॥

'दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय (निरु० २,२८)'—इतिहासपक्षेऽपि पूर्वपक्षापरपक्षावहोरात्रे वा॥

हरी इन्द्रस्य(१)। रोहितोऽग्नेः(२)। हरित आदित्य-स्य(३)। रासभावश्विनोः(४)। अजाः पूष्णः(५)। पृषत्यो मरुताम्(६)। अरुण्यो गाव उषसः(७)। श्यावाः सवितुः(८)।

* निरु० ४,१३। † प० ५,३। निरु० १,१२. २, २७. ९, १।

(७) "अरुण्यो गाव उषसाम्"—इति कातिरिक्तेषु सर्वत्रैव, परं स्कन्दस्वामिकृत-व्याख्याविरुद्धः।

विश्वरूपा बृहस्पतेः(९)। नियुतो वायोः(१०)। इति दशाऽऽदिष्टोपयोजनानि* ॥ १५ ॥

"(१) हरी इन्द्रस्य। सोमपानादिक्रियायाः साधनत्वात् ॥

(२) रोहितोऽग्नेः। नित्यपक्षे ज्वाला अश्वा व्याप्तिमत्यः ॥

(३) हरित आदित्यस्य। हरितवर्णा रश्मयः प्रातरादित्यस्य ॥

(४) रासभावश्विनोः। अश्विभोगकाले रासभवर्णौ, तत्कालोचितेन श्यामत्वेन वर्णनायं व्यपदेशः ॥

(५) अजाः पूष्णः। अजा अजनात्। पूष्णः काले रश्मयो गच्छन्ति ॥

(६) पृषत्यो मरुताम्। प्रावृषि सर्वतः पृषत्यो विचित्रा मेघमाला मरुताम् ॥

(७) अरुण्यो गाव उषसः। उषसः काले तमोऽभिभवे अरुणिमाया मागन्तवः ॥

(८) श्यावाः सवितुः। सवितुः काले श्यामवर्णा भवन्ति ॥

(९) विश्वरूपा बृहस्पतेः। 'छन्दांसि वै विश्वरूपाणि (शत॰ ब्रा॰ ८,४)'—इति श्रुतेः ॥

(१०) नियुतो वायोः। अप्-प्रवृत्तौ तृणपर्णानामवादेः सञ्चरणान्मिश्रणान्नियुतः ॥"—इति स्कन्दस्वामिग्रन्थाः ॥

शब्दव्युत्पत्तिस्तावत् प्रदर्श्यते—

(१) हरी†। 'हृञ् हरणे (भ्वा॰ उ॰)'। 'हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्त्तिभ्यश्च (उ॰ ४,११५)'—इतीन्-प्रत्ययः। हरतो रथम्।

---

* "इत्यादिष्टोपयोजनानि" ग।

† प॰ २, ३। निरु॰ ४, १९. ७, २४।

अत्र ताण्ड्यकम्*—'पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां हीदं सर्वं हरति (६,१,१)'—इति; अस्मिन् पक्षे करणे इन् । 'ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी'—इत्यैतरेयब्राह्मणम् (२,३,६)। 'ऋक्सामे वै हरी' —इति यजुर्ब्राह्मणम्† (४,४,३६)। "इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथम् (ऋ० सं० २,३,५,१)"—इति निगमः ॥

(२) रोहितः‡। 'रुहरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १,९४)'—इति इति-प्रत्ययः। रोहन्ति आरोहन्ति रथं वहन्त्यादिवमिति रोहितः। "रोहिदश्व शुचिव्रत (ऋ० सं० ६,३,२२,१)"—इति निगमः॥

(३) हरितः§। पूर्ववत् इतिः (उ० १,९४)। हरन्ति रथं तमो वा स्वभासा। यद्वा; हरिच्छब्दः पीतवर्णवचनो हरिद्वर्णा वा। "यदेतदयुक्त हरितः सधस्थात् (ऋ० सं० १,८,७,४)"—इति निगमः॥

(४) रासभौ। 'रास्ट शब्दे (भू० आ०)'। 'रासिवल्लिभ्याञ्च (उ० ३,१२१)'—इत्यभच्-प्रत्ययः। रासते शब्दं करोतीति रासभः, तौ रासभौ। 'गर्दभरथेनाश्विना उदजयताम्'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० ४, २,३)। "युञ्जाथां रासभं रथे (ऋ० सं० ६,६,८,२)"—"तद्रासभो नासत्या सहस्रमाजा (ऋ० सं० १,८,८,२)"—इति च निगमौ॥

(५) अजाः‖। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)'। पचाद्यच् (३,१, १३४)। वीभावाभावो व्यत्ययेन। अजन्ति गच्छन्ति सर्वतः क्षिपन्ति वा तमः। "अर्हेळमानो ररिवाँ अजाश्व अवस्यतामजाश्व (ऋ० सं० २,२,२,४)"—इति निगमः॥

---

* सामवेदाष्टब्राह्मणानामादिमम्। † शतपथाभिधानमिति यावत्। ‡ पृ० १२। § पृ० ९। ‖ निरु० ४, २५. ९, ४।

(६) पृषत्यः । 'पृषु वृषु सेचने (भू० प०)' । 'वर्त्तमाने पृषन्महत् (६,४,३०वा०)'—इत्यादिना सिद्धम् । 'पृषत्यः सह सङ्गताः'—इति माधवः। तदा 'पुंयोगादाख्यायाम् (४,१,४८)'—इति ङीष् । "उपो रथेषु पृषतीरयुग्ध्वम् (ऋ० सं० १,३,१८,१)"—इति निगमः ॥

(७) गावः* । व्याख्याता रश्मिनामसु (१,५,३) । गन्तारः । "युङ्क्ते गवा मरुतानामनीकम् (ऋ० सं० २,१,८,१)"—इति निगमः॥

(८) श्यावाः† । 'श्यैङ् गतौ (भू० आ०)' । 'कृगृशृदृभ्यो वः (उ० १,१५३)'—इति बाहुलकात् व-प्रत्ययः । श्यावो धूसरारुणो वर्णः, तद्वन्तोऽपि श्यावाः; 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः (१,४,१९वा०)'। "वि जनाञ्छ्यावाः शितिपादो अख्यन् (ऋ० सं० १,३,६,५)"—इति निगमः ॥

(९) विश्वरूपाः‡ । नानावर्णाश्वाः । "बृहस्पतिश्च सविता च विश्वरूपैरिहागतम् (?)"—"बृहस्पतिर्विश्वरूपा मुपाजत (ऋ० सं० २,३,५,१)"—इति च निगमौ ॥

(१०) नियुतः§। नि-पूर्वात् 'यु मिश्रणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् क्विप् । नि युवन्ति मिश्रयन्ति तृणपर्णादीनि, आत्मानं रथेन वा । यद्वा; नि-पूर्वात् 'यमु उपरमे (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'मृग्रो रुतिः (उ० १,९१)'—इति बाहुलकात् उति-प्रत्ययष्टिलोपश्च । नियम्यन्ते सारथिना नियुतः । "नियुद्भिर्वा यविष्टये दुरोणे (ऋ० सं० ५,६, १४,३)"—इति निगमः ॥

इति दशादिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

---

* निघ० १२,७। † पृ० ७।

‡ निघ० १०, २४. ११, २९. १२, ८; १८। § निघ० ५, २५।

भ्राजते(१) । भ्राशते(२) । भ्राश्यति(३) । दीदयति(४) । शोचति(५) । मन्दते(६) । भन्दते(७) । रोचते(८) । द्योतते(९) । ज्योतते(१०) । द्युमत्(११) । इत्येकादश ज्वलतिकर्माणः* ॥ १६ ॥

(१) भ्राजते । 'टु भ्राजृ दीप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी । "भ्राजन्ते अग्नयो दन् (ऋ० सं० ७,७,२,३)"—इति निगमः ॥

(२),(३) भ्राशते । भ्राश्यति । 'टु भ्राशृ भ्लाशृ दीप्तौ' भ्वादी आत्मनेपदिनौ । 'वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः (३,१,७०)'—इति पक्षे श्यन्, परस्मैपदित्वं छान्दसम् । "नि तिग्मानि भ्राशयन् भ्राश्यानि (ऋ० सं० ८,६,२०,५)"—इति निगमः । 'भ्राश्यति शिलाजितादीनि'—इति माधवः । भ्लाश्यतीति पाठान्तरम् । भ्राश्यतीतिवत् प्रक्रिया ॥

(४) दीदयति† । नैरुक्तो धातुः (निरु० १०,१९) । यद्वा; 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा० आ०)'—इत्यस्य धकारस्य दकारो व्यत्ययेन, 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपो लुगभावः; परस्मैपदित्वं छान्दसम् । "यो अग्निभ्यो दीदयदप्स्वन्तः (ऋ० सं० ७,७,२४,४)"—इति निगमः ॥

(५) शोचति‡ । 'शुच शोके' भ्वादिः परस्मैपदी, दीप्त्यर्थत्वं

(२) "भ्लाश्यति"—इत्यपि टीकासम्मतं परं न क्वापि दृश्यते । "भ्लाशते" ग । "भ्लाश्यते" C. D । "भ्लाश्यते" F नूनमयं लिपिप्रमादः ।

(९), (१०) "ज्योतते । द्योतते"—इति व्यत्ययपाठः ङ ।

* "इति ज्वलतिकर्माणः" ग । "इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः" क ।

† निरु० १०,१९ । ‡ निरु० ५,२. १०,४१ ।

त्वनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । "अजस्रेण शोचिषा शोशुचानः (ऋ० सं० ५,२,७,४)"—इति निगमः ॥

(६) मन्दते* । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' अत्र दीप्त्यर्थः । भ्वादिरात्मनेपदी । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) भन्दते† । 'भदि कल्याणे सुखे च' भ्वादिरात्मनेपदी, दीप्त्यर्थत्वं पूर्ववत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) रोचते‡ । 'रुच दीप्तौ' चुरादिरात्मनेपदी कथादिश्च "वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भाः (ऋ० सं० ५,२,११,४)"—इति निगमः ॥

(९) द्योतते§ । 'द्युत दीप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी । "अदिद्युतत् (ऋ० सं० ४,५,१३,४)"—इति निगमः ॥

(१०) ज्योतते‖ । 'द्युतजुत दीप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी । यकारश्छान्दसः । यद्वा ; द्युतेर्विग्टहीतः । 'द्युतेरिसिन्नादेश्च जः (उ० २, १०३)'—इति इसिन्-प्रत्यये विहितो जो बाहुलकादन्यत्रापि भवति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

केचिदस्य स्थाने "छन्दते"—इति पठन्ति¶ । 'छदि संवरणे'—इति चुरादिः परस्मैपदी, व्यत्ययेनात्मनेपदं टिलोपः ; 'छन्दस्युभयथा (३,

---

* प० ३, १४ । निरु० २, ५. ४, २४. ६, ५. ११, ६ ।

† प० ३, १४ । निरु० ५, २ ।

‡ निरु० २, २०. ३, ११. ११, २६ ।

§ निरु० ११, ३६ ।

‖ निरु० २, १ ।

¶ प० २, ६. ३, १४ । निरु० ९, ८ ।

४,१,१७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वाद्वा टिलोपः। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(११) द्युमत्*। द्योतते द्युत्, सम्पदादित्वात् (३,३,९४वा०) क्विप्। द्युरस्तीति मतुप्, पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) तकार-लोपः। यद्वा; 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिकान्तिग-तिषु (दि०प०)'—इत्यस्मात् दीप्त्यर्थात् दिवेर्दीव्यतीति विचि प्रत्यये द्योतनं दिव्, ततो मतुपि 'दिव उत् (६,१,१३१)'—इत्युत्वं दीप्तिमदित्यर्थः। समाम्नाये यस्य पदार्थस्य यद् वाचक माख्यातं नाम च तत्सहैवान्यत्रापि पठ्यते। तथाहि—कान्तिकर्मसु (निघ० २,६) उशिगादि, व्याप्तिकर्मसु (निघ० २,१८) आप्नुवान इत्यादि, महन्नामसु (निघ० ३,३) ववक्षिथ विवक्षसे, पश्यतिकर्मसु निघ० ३,११) विचर्षणिरित्यादि; एव मिहापि द्युमदिति नाम-पदस्य धातुमध्ये पाठः किञ्चित् द्योततेर्विकृतत्वाद्दिवेश्चानेकार्थत्वात् ज्वलनार्थत्वख्यापनार्थम्। "द्युमदमीवचातनं रक्षोहा (ऋ०सं० ५, २,१२,६)"—इति निगमः॥

इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः॥ १६ ॥

जमत्[१]। कल्मलीकिनम्[२]। जञ्जणाभवन्[३]। मल्मलाभवन्[४]। अर्चिः[५]। शोचिः[६]। तपः[७]। तेजः[८]। हरः[९]। हृणिः[१०]। शृङ्गाणिः[११]। शृङ्गाणि[११]।

---

* निरु० ६, १९

(८) "पयः" च।

(१०) "हृणिः" क-ग-व्यतिरिक्तेषु। "हणिः" ग।

(११) "शृङ्गाणि" च

इत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि* ॥ १७ ॥

गौ र्हेमा ऽम्बरं स्वा१ः खेदय आता श्यावी विभावरी वस्तो रद्रिः श्लोको ऽर्णो ऽवनयो ऽत्यो हरीइन्द्रस्य भ्राजते जमदिति सप्तदश† ॥

इति निघण्टौ प्रथमाध्यायः समाप्तः‡ ॥ १ ॥

(१) जमत्§ । अत्र स्कन्दस्वामी—'तावन्त्येवोत्तराणि जमदित्यादीनि ज्वलतो दीप्तिमतः सत्वस्य नामधेयानि * * *'—इति । 'जमु अदने (भू० प०)' । "गृणाना जमदग्निना (३,४,११,१८)"—इत्यादिषु जमच्छब्द उदाहरणम् ॥

(२) कल्मलीकिनम् । '* * * कल्मलीकं भवेत्'—इति माधवः । पृषोदरादिः, उत्तरे च । "नमस्या कल्मलीकिनं॥ नमोभिः (ऋ० सं० २,७,१७,३)"—इति निगमः ॥

(३) जञ्झणाभवन् । "अर्चिषा जञ्झणाभवन् (ऋ० सं० ६,३,३०,४)"—इति निगमः ॥

(४) मल्मलाभवन् । "मल्मलाभवन्तीत्यासादयामि (? ¶)"—इति निगमः ॥

---

* "शृङ्गाणि शृङ्गाणीति ज्वलतः" ग । "इत्येकादश ज्वलतो नामानि" च ।

† ख-च-पुस्तकातिरिक्तेष्विदं खण्डप्रतीकसङ्ग्रहवाक्यं न दृश्यते, परमस्त्येषा शैली सर्वत्रैव वैदिकग्रन्थेषु ।

‡ "इति नैघण्टुके प्रथमोऽध्यायः" ङ । "इति चतुर्थोऽध्यायः" ग ; अत्र नये शिक्षायाः प्रथमाध्यायत्वम्, छन्दसो द्वितीयत्वम्, ततो ज्योतिष स्तृतीयाध्यायत्वम्, ततोऽसौ निघण्टोः प्रथमाध्यायः सुतरां चतुर्थः ।

§ प० २, १४ । निरु० ३, ६. ७, २४ ।

|| 'कलयत्यपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः, तद्वन्तम्'—इति सायणः ।

¶ आपस्तम्बशाखायामयमन्त्रेष्यः ।

(५) अर्चिः* । 'अर्च पूजायाम् (भ्वा० प०)' । 'अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः (उ० २,१०१)'—इतीसि-प्रत्ययः । अर्च्यन्ते देवताद्यर्चनसाधनत्वाद्वा अर्चिरग्न्यादिज्वालादिः । "अधोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानान् (ऋ० सं० ८,४,५,२)"—इति निगमः ॥

(६) शोचिः । शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० २,१६) । पूर्वसूत्रेण इसिः (उ० २,१०१) । शोचति शोचिः । "यदस्य वातो अनुवाति शोचिः (ऋ० सं० ३,५,७.५)"—इति निगमः ॥

(७) तपः । 'तप सन्तापे (भ्वा० प०)' । 'तप दाहे (भ्वा० प०)' वा । असुन् (उ० ४,१८४) । तपतीति शरीरादि । "परा शृणीहि तपसा यातुधानान् (ऋ० सं० ८,४,७,४)"—"अग्ने यत्ते तपस्तेन तं प्रति तप (अथ० सं० २,१९,१)"—इति च निगमौ ॥

(८) तेजः† । 'तिज निशाने (भ्वा० आ०)' । असुन् (उ० ४,१८४) । निश्यति तनूकरोति तमः पापं वा । यद्वा; 'तेज पालने (भ्वा० प०)' । असुन् । तेजति पालयति प्राणिनां प्रकाशदानेन । "अग्ने यत्ते तेजस्तेन (अथ० सं० २,१९,५)"—इति निगमः ॥

(९) हरः‡ । 'हृञ् हरणे (भ्वा० उ०)' । असुन् । हरति तमः । "अग्ने यत्ते हरस्तेन (अथ० सं० २,१९,२)"—"रक्षो हरसा शृणीहि (ऋ० सं० ८,४,७,४)"—इति च निगमौ ॥

---

* इकारान्तोऽर्चि शब्दोऽपि दृश्यते प्रकाशवचनः । तथाहि—ऋ० सं० १, ४, ५, १. 'अर्चयः प्रकाशाः'—इति सायणः ।

† पृ० ११ ।

‡ प० १, १२. ४, १ । निरु० ४, १९ ।

(१०) घृणिः* । 'घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि'—इति । 'घृ क्षरण-दीप्त्योः (भू० प०)'—इत्यस्मान्नि-प्रत्यये गुणाभावो निपात्यते । जिघर्त्ति दीप्यते । यद्वा; 'घृणु दीप्तौ (तना० उ०)' । 'इगुपधात् कित् (उ० ४,११६)'—इति इ-प्रत्ययः । दीप्यते घृणिः । "उप च्छायामिव घृणेः (ऋ० सं० ४,५,२८,३)"—इति निगमः । आ घृणे सं सचावहै (ऋ० सं० ४,८,२१,१)"—इति च ॥

"ह्रणिः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते, तदयुक्तम्; नैगमकाण्डे "आ घृणिः (निरु० ५,९)"—इत्यत्र, 'ज्वलन्नामसु क्रोधनामसु (निघ० २,१३) च पाठादनेकार्थत्वम्'—इति स्कन्दस्वामिवचनात् ॥

(११) शृङ्गाणि† 'शृगि शब्दे (?)', अत्र शृङ्गस्थानीय-त्वाद् दीप्तय उच्यन्ते । 'श्रिञ् सेवायां (भू० उ०)'—'शॄ हिंसायाम् (क्र्या० प०)' । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च (उ० १,१२५)' गन् (१२१), कित् (१२२), नुट् (१२४) च इति अधिक्रियते, श्रियतेर्बाहुलकात् सम्प्रसारणादि च भवति । श्रितं हि तदाश्रितं मण्डले हिनस्ति तत् ग्रीष्मेण प्राणिनः । 'शृङ्गं श्रयतेः (निरु० २,७)'—इत्यत्र 'स्नातेर्वा'—इति निर्वचनस्य पाठः श्रीनिवासीये व्याख्याने दृष्टः । 'शमु हिंसायाम्' क्र्यादिः (?) । अस्मात् गः, अकारस्य ऋकारः । पूर्ववदर्थः । यद्वा; द्विधातुजं, शरणाय हिंसायै गतं मस्तकादेरुद्गतम् ऊर्द्ध्वगत मित्यर्थः । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च (उ० १,१२५)'—इति गन्-

---

* पृ० ९ । प० ९, १३, ४, २ । निरु० ५, ९ ।
† निरु० २, ७ ।

प्रत्यये नुमि च रूपम्। अथ वा शरणं रक्षणं तदर्थं मुहूर्तं रक्षति तत्, प्राणिनस्तस्य निष्पत्यादिना शिरसो निर्गतमिति वा शिरःशब्दान्निर्गमेश्च शृङ्गं, शिरस आदित्यान्निर्गतमित्यर्थः; 'असावादित्यः शिरः प्रजानाम्'—इति श्रवणात् (शत० ब्रा० ७,४,१,२०) शिर उपपदे गमेर्डे शिरसः शृ-भावे मकारे चोपजने रूपम्। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) सर्वत्र रूपसिद्धिः; शृङ्गम्। तेजांसि शृङ्गाणि। "यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २,२,२४,६)"—"वि शृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः (ऋ० सं० १,३,३,२)"—इति च निगमौ॥

'अध्यायपरिसमाप्तिसूचनं द्विर्वचनं, श्रुतौ तथा दर्शनात्'—इति अत्र स्कन्दस्वामी। अन्यत्रापि स एव सर्वत्र। यद्वा; द्विरुक्तपदस्य शब्दशास्त्रे 'तस्य परमाम्रेडितम् (८,१,२)'—इति महासञ्ज्ञाकरणस्य प्रयोजनं वर्णितम् 'अन्वर्थसञ्ज्ञानम्, आम्रेड्यते अधिकमुच्यते (८,१,२ भा०)'—इति; तेनैवञ्जातीयकद्विर्वचना जायन्ते इति शब्दविदो विदाञ्चक्रुः। यथा—'आहोदर्शनीयाहोदर्शनीय' (महा० भा०)'—इति॥

इति अत्रिगोत्रस्य देवराजयज्वनः कृते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

"कर्म्मनामान्युत्तराणि (निरु० ३,१)"—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी 'ज्वलनकर्मसम्बन्धात् आह कर्मनामान्युत्तराण्येव षड्विंशतिः अपः अप्नः' इत्यादीनि। क्रियते इति कर्म। अनाश्रितविशेषाणां कर्मणां नामधेयानि, सति साधारणेऽसाधारणानि च निर्णेतव्यानि, वाक्यार्थवशात्"—इति ॥

अपः[(१)] । अप्नः[(२)] । दंसः[(३)] । वेषः[(४)] । वेपः[(५)] । विष्ट्वी[(६)] । व्रतम्[(७)] । कर्वरम्[(८)] । शक्म[(९)] । क्रतुः[(१०)] । करणम्[(११)] । करणानि[(१२)] । करांसि[(१३)] । करन्ती[(१४)] । करिक्रत्[(१५)] । चक्रत्[(१६)] । कर्त्वम्[(१७)] । कर्त्तोः[(१८)] । कर्त्तवै[(१९)] । कृत्वी[(२०)] । धीः[(२१)] । शची[(२२)] । शमी[(२३)] । शिमी[(२४)] । शक्तिः[(२५)] । शिल्पम्[(२६)] । इति षड्विंशतिः कर्मनामानि* ॥ १ ॥

(१) अपः† । (२) अप्नः‡ । 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा०प०)' । 'आपः

(४) "वेशः" ग. च. C. D. F ।
(६) "विष्टी" च । (९) "शग्म" ग. C. D. F । "शक्म" ङ । "शक्मं" च ।
(१४) "करन्ति" ग. iid ।
(१६) "चक्रतुः"—इत्यपि टीकासम्मतम् ।
(१७) "कर्त्तुं" ग. C D. F । (२५) "शक्तिः" F ।
* "इति कर्मणः" ग ।
† निरु० ७, १७ । ‡ प० २. ३, ७ । निरु० ३, ११ ।

कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा (उ० ४,२०२)'—इत्यसुन् विकल्पेन नुडागमश्च। आप्नुवन्ति हि तत्कर्त्तारम् आप्नोति वा तान् फलरूपेण। "इन्द्र' सोमेभिस्तदपो वो अस्तु (ऋ० सं० २,६,१४,५)"—"ते सोभगं वीरवद्गोमदप्नः (ऋ० सं० ७,८,११,३)"—इति च निगमौ॥

(३) दंसः। 'दसि दंसनदर्शनयोः' चुरादिरात्मनेपदी; असुन् (उ० ४,१८४)। दर्शयति हि तत्तत्कारणेन, दृश्यते दृष्टिभिरिति वा। अथ वा; 'दसि मोक्षणे' चुरादिः परस्मैपदी; असुन् (उ० ४, १८४)। दंसयति मोचयति पाप्मनः पुरुषं संसारादापदो वा। यद्वा; 'तसु उपक्षये दसु च (दि० प०)'। अत्रान्तर्णीतण्यर्थः। कर्मण्यसुनि बाहुलकान्नुम्। उपक्षिपयितव्यं हि तदन्तर्नेतव्यमित्यर्थः। "दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः (ऋ० सं० १,५,२,२)"—इति निगमः॥

(४) वेषः। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु० उ०)'। पचाद्यच् (३,१, १३४)। वेवेष्टि व्याप्नोति कर्त्तृन्, व्याप्तं विस्तृतं वा। यद्वा; 'वेवेष्टि'—इत्यत्तिकर्मसु (निघ० २,८) पठ्यते। परिवेवेष्टि भोजयति स्वफलं कर्त्तृन्। "कर्मणे वां वेषाय (य० वा० सं० १,६)"—इति निगमः॥

(५) वेपः। 'विपिः प्रेरणार्थः'—इति माधवः। असुन् (उ० ४, १८४)। प्रेर्यन्तेऽस्मिन् कर्मकराः। यद्वा; 'वेपृ कम्पने (भ्र० आ०)'; असुन् (उ० ४,१८४); वेपः। "त्वं वेपसा तुविजात स्तवानः (ऋ० सं० ३,५,११,२)"—इति निगमः॥

(६) विष्ट्वी*। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु० उ०)'। 'जृशृस्तृजागृभ्यः क्विन्

* निरु० ११, १६।

(उ० ४,५४)'—इति बाहुलकात् किन् तुडागमश्च । वेषसमानार्थम् । यथादृष्टं पाठः । "विष्ट्वी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया (ऋ० सं० ३,४,७,३)"—"विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १,७,३०,४)"—इति च निगमौ । उभयत्रापि शमीति विशेषणम् । * * * ॥

(७) व्रतम्* । अत्र भाष्यम् (निरु० २,१३)—'व्रतमिति कर्मनाम—वृणोतीति सतः'—इत्यादि । अत्र स्कन्दस्वामी—'व्रतमिति कर्मनामेति । कर्त्तरि सतइति कृतव्याख्यानम् । तद् द्विविधम् । शुभमशुभं वा वृणोति निबध्नाति कर्त्तारम् तथा च श्रुतिः—'ते विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च'—इति । 'इदमपीतरद् व्रतम्' गुड़-लवण-स्त्र्यादिविषयनिवृत्तरूपं कर्म । 'एतस्मादेव' रूपसामान्यात् प्रसक्तं व्रतं निरुच्यते 'वारयतीति सतः' । निवृत्तिरूपो हि सङ्कल्पः, तदतिक्रम्य प्रमादात् प्रवर्त्तमानं पुरुषं वारयति'—इति । पाठोऽर्थश्च—'व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः (निरु० २,१३)'—इति । व्रतं कर्मोच्यते । कस्मात्? वारयते तद्धि सङ्कल्पपूर्वकं प्रवृत्तिरूपमग्निहोत्रादिकर्मप्रत्यवायं वारयतीति पुरुषः प्रवर्त्तमानो निवर्त्तमानश्च व्रतेनाभिसम्बध्यस्तेनाव्रतेन निवार्यत इति व्रतस्यैव प्राधान्याद् हेतुकर्त्तृत्वेन विवक्ष्यते । भोजनमपि व्रतं क्षुधादिनिवारणात् । वृणोतेर्धातोः (स्वा० उ०) 'पृषिरञ्जिभ्यां कित् (उ० ३,१०८)'—इति विधीयमानोऽतच्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति

---

* निघ० २, १२. ११, ११. १२, १२; ४५ ।

कित्त्वाद् गुणाभावः, यणादेशः । 'वारयतेर्वा तत्'—इत्यत्र लुगिति लुगपि बाहुलकात्। 'व्रतेः'—इति श्रीभोजदेवः'—इति चीरस्वामी। व्रत्यते वर्ज्यते सर्वभोगोऽत्रेति सुबोधिनीकारः। व्रतेर्धातोः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)'—इति घ-प्रत्ययः। व्रतिश्च वर्जनार्थः। "अथा वयमादित्यव्रते तव (ऋ०सं० १,२,१५,५)"—"ब्राह्मणा व्रतचारिणः (ऋ०सं० ५,७,३,१)"—इति च निगमौ। "अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि (य०वा०सं० १,५)"—इत्यादौ व्रतशब्दे निवृत्तिकर्मता॥

(८) कर्वरम्। कर्वतेर्धातोः (भ्वा०प०) 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)'—इति घ-प्रत्ययः; कर्वरम्। 'कॄ विक्षेपे (तुदा०प०)', 'कृञ् हिंसायाम् (स्वा०उ०)'। 'कॄगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् (उ० २,१२४)'। किरति फलं, कीर्यतेऽस्मिन् पात्रादीति वा; हिनस्ति तत् शुभं पुरुषभावमशुभं पुण्यम्। "अतद्वनोषि कर्वरा पुरूणि (ऋ०सं० ८,७,२,२)"—इति निगमः॥

(९) शक्म। 'शक्लृ शक्तौ (दि०उ०)'। 'अशिशकिभ्यां छन्दसि (उ० ४,१४२)'—इति मनिन्-प्रत्ययः। शक्यते अनेनाभिमतं प्राप्तुं, शक्नोतीष्टं साधयितुं वा, शक्यते कर्त्तुमिति वा। "मध्याकर्त्तोर्व्यधाच्छक्म धीरः (ऋ०सं० २,८,२,४)"—इति निगमः॥

(१०) क्रतुः*। करोतेः (भ्वा०उ०) 'कृञः कतुः (उ० १,७४)'—इति कतु-प्रत्ययः। क्रियते द्विजातिभिः। "क्रतुं दधिक्रा अनु

* प० ३, ९। निरु० ७, २८. १०, १०।

मन्त्वीत्वत् (ऋ० सं० ३,७,१४,४)"—"शतक्रतो मादयस्वा सुतेषु (ऋ० सं० ४,७,१३,५)"—इति च निगमौ ॥

(११) करूणम्। 'कॄ विक्षेपे (तुदा० प०)', 'कृञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)'। 'कॄवृदारिभ्य उनन् (उ० ३,५०)'। कर्वरेण समानार्थम्। "स विश्वस्य करूणस्येश एकः (ऋ० सं० १,७,८,२)"—इति निगमः ॥

(१२) करणानि। करोतेः 'युच् बहुलम् (उ० २,७४)'—इति युच् क्रियते ल्युट् वा। करणं साधनमिति प्राप्ते जसि पाठो यथादृष्टम्। 'कर्मवाचि करण माद्युदात्तम्'—इति माधवः। "प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचम् (ऋ० सं० ४,१,३०,१)"—"प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्र (ऋ० सं० ३,६,२,५)"—इति च निगमौ ॥

(१३) करांसि। करोतेरसुन् (उ० ४,१८४)। 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३,३,२)'—इति भूते वा भविष्यति वा। अर्थः पूर्ववत्। 'करांसीति कृतानि स्युः क्रियमाणानि केचन'—इति माधवः। "आविद्वाँ आह विदुषे करांसि (ऋ० सं० ३,६,२,५)"—इति निगमः ॥

(१४) करन्ती*। 'कृञ् करणे' भ्वादिः (उ०)। शतरि ङीप्। करणमभिमतं कर्त्तुः। यथादृष्टं पाठः। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(१५) करिक्रत्। 'दाधर्त्ति दर्धर्त्ति दर्द्धर्षि (७,४,६५)'—

---

* "करन्ति" निरु० ३,१०।

† ऋ०सं०८, १, ६, १. द्रष्टव्यः "करन्ति"।

इत्यादि सूत्रेण छन्दोविषयेण करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि नुमभावो ऽभ्यासस्य रिगागमोऽपि निपात्यते। अत्र न्यासः—'यणादेशे कृते अनृकारान्तत्वादङ्गस्याभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यत इति। पुनः पुनः करोतीष्टप्राप्तिमनिवारञ्च। निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१६) चक्रत्। 'डुकृञ् करणे' भ्वादिः (उ०)। शतृ। 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः (२,४,७५)'—'बहुलञ्छन्दसि (२,४,७६)'—इति शपः श्लुर्द्विर्वचनादिः यणादेशः। करोत्यभीष्टम्। निगमोऽन्वेषणीयः ॥ केषुचित् कोशेषु चक्रतुरिति दृष्टम्, निगमदर्शनान्निर्णयः। अस्य स्थाने चर्कृत्यमिति माधवीये दृष्टम्। "चर्कृत्यानि कृण्वतः (ऋ० सं० ६,७,१३)"—इत्यत्र 'कर्माणि चर्कृत्यानि'—इति भाष्यञ्च† ॥

(१७) कर्त्वम्। करोतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति वन्-प्रत्ययः क्रियते। यद्वा; 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः (३,४,१४)'—इति त्वन् प्रत्ययः, कृत्यार्थत्वं भावकर्म। "तद्देवानां देवतमाय कर्त्वम् (ऋ० सं० २,७,१,३)"—इति निगमः। अत्र स्कन्दस्वामि-भाष्यम्—'कर्त्वमिति कर्मनाम'—इति ॥

(१८) कर्त्तोः। करोतेः 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् (उ० १,६७)'—इति बाहुलकात् तुन्-प्रत्ययः। अर्थः पूर्ववत्। षष्ठ्येकवचनस्य पाठो यथादृष्टम्। "मध्याकर्त्तोर्विततं सञ्जभार (ऋ० सं० १,८,७,४)"—"मध्याकर्त्तोर्न्यधाच्चक्रमधीरः (ऋ० सं० २,८,२,४)"—इति च निगमौ ॥

---

* ऋ०सं०२, १, १०, ४. द्रष्टव्यः।

† नैतत् सायणीयम्। तत्र तु 'चर्कृत्यानि कर्त्तव्यानि कर्माणि'—इत्येवमस्ति।

(१९) कर्त्तवै। करोतेः 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः (३,४,१४)'—इति तवै-प्रत्ययः। 'कृन्मेजन्तः (१,१,३९)'—इत्यव्ययत्वम्। निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(२०) कृत्वी†। करोतेः 'पः किच्च (उ० १,६८)'—इति विधीयमानस्तु-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। क्रियते कृतु। 'शिल्पावन्ये कृतुर्यकम् (?)'—इत्यत्र माधवेनापि कर्मनामसु पठितः। 'सुपां सुलुक् (७,१,३९)'—इत्यत्र 'इयाडियाजीकाराणामुपसङ्ख्यानम् (७,१,३९वा०)'—इति विभक्ते रीकारादेशः। "त्वं रथमेतश कृत्व्ये धने (ऋ० सं० १,४,१८,१)"—इति निगमः। अत्र स्कन्दस्वामि-भाष्यम्—'कृत्वीति कर्मनाम, कर्मणि धने निमित्ते धनार्थं यत् कर्मेत्यर्थः। कर्मात्र संग्रामः सङ्ग्रामार्थमाजिः स्यात्'—इति। 'कृत्वी सर्वणामदद्विवस्वते (ऋ० सं० ७,६,२३,२)'—इत्यत्र तु त्वान्तं तथा स्कन्दस्वामिना व्याख्यातत्वात्॥

(२१) धीः‡। 'धृञ् आधारे' दिवादिः (उ०)। धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेन। यद्वा; दधातेः क्विपि 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि (६,४,६६)'—इतीत्वे रूपम्। ईत्वञ्च क्विलोपेऽपि * * *। धारयति कर्त्तारमिति पूर्ववद् ददाति वा फलं धीः कर्म। 'दधातेर्निहितं द्रव्येषु तत्'—इति माधवः। यद्वा; ध्यायतेः सम्प्रसारणत्वे क्विपि रूपम्। ध्यायते चिन्त्यते कर्तृभिरेवं कर्त्तव्यमिति। "धियं धियं सीषधाति प्र पूषा (ऋ० सं० ४,८,६,३)"—इति निगमः॥

---

* "कर्त्तवे" ऋ० सं० १, ६, १०, ३. इत्यादिः।

† निरु० १२, १०।

‡ प० २, ९। निरु० ११, २७. ११, १८; १०। ‡ पु० ११।

(२२) शचीं‡। 'शच व्यक्तायां वाचि' भ्वादिरात्मनेपदी। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'। 'कृदिकारात् (४,१,४वा०)'—इति ङीष्। शचन्ते व्यक्ता वाचः कुर्वन्त्यस्यामिति शची। क्षीरस्वामी तु—'शचति शची; शच श्वच गतौ'—इति व्याख्यत्। गत्यर्थः शचिर्धातुपाठे न दृष्टः। "यद् देवयन्त मर्वथ: शचीभिः (ऋ०सं०५,५,१६, ४)"—इति निगमः॥

(२३) शमी*। 'शम उपशमे (दि०प०)'; अस्मात् इन्, ङीष् च पूर्ववत्। शम्यत्यनयाऽनिष्टानि। णिजन्ताद्वा पूर्ववत् इन्-ङीषौ। शमयत्यनिष्टव्याध्यादीनि। "शमीमदुर्मखस्य वा (ऋ०सं०६,५,२६, ४)"—इति निगमः॥

(२४) शिमी†। शमतेः पूर्ववन्निर्वाहोऽर्थस्य। बाहुलकादकारस्येकारः। शक्नोतेर्वा ककारस्य मकारः, अकारस्येकारश्च। शक्नेत्यनेन समानार्थः। "धुनिः शिमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी (ऋ०सं० ८,४,१४,५)"—इति निगमः॥

(२५) शक्तिः‡। शक्नोतेः 'स्त्रियां क्तिन् (३,३,९४)'। शक्यते कर्तुं शक्यते वानया परलोकं जेतुम्। "अजीजनच्छक्तिभी रोदसिप्राम् (ऋ०सं०८,४,११,५)"—इति निगमः॥

(२६) शिल्पम्§। 'शील उपधारणे'¶ चुरादिः (प०), 'शील

* निरु० ११, १६।
† निरु० ५, १२।
‡ निरु० ७, २८।
§ प० ३, ७।
¶ 'उपधारणमभ्यासः'—इति कौ०।

समाधौ' भ्वादिः (प०)। अनयोः 'खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः (उ० ३,२६)'—इति प-प्रत्यये णि-लोपे (६,४,५१) च उपधाया ह्रस्वत्वं निपात्यते। शीलयति शीलतीति वा शिल्पम्। 'यत् कुम्भकारादि कर्म'—इत्युणादिवृत्तिः। शीलयन्ति पुनः पुनरभ्यस्यन्ति तदिति शिल्पम्। यद्वा; शिनोति कर्त्तारं तनूकरोति दुष्करत्वेनातिक्लेशकरत्वादिति निपातनाद्रूपसिद्धिः। 'शिञ् निशाने (स्वा०उ०)' 'निशानं तनूकरणम्'—इति सुबोधिनीकारः। "यत्ते शिल्पं* कश्यप रोचनावत्(अथ०सं०१३,३,१०.)"—"दिवः शिल्पमवन्तम् (?)"—इति च निगमौ॥

इति षड्विंशतिः कर्मनामानि॥ १॥

तुक्[1]। तोकम्[2]। तनयः[3]। तोक्म[4]। तक्म[5]। शेषः[6]। अप्नः[7]। गयः[8]। जाः[9]। अपत्यम्[10]। यहुः[11]। सूनुः[12]। नपात्[13]। प्रजा[14]। वीजम्[15]। इति पञ्चदशापत्यनामानि† ॥ २ ॥

(१) तुक्। 'तुज हिंसायाम् (भ्व०प०)', क्विप्। तोजति हिनस्ति मातापितरौ गर्भवासादिना। तथाच मन्त्रः—'यदा पिपेष मातरं पितरं पुत्रः (?)'—इत्यादिः। 'तुजिर्गत्यर्थः प्रेरणार्थश्च'—इति माधवः। क्विप्। गच्छत्यनेन पितृलोकं पिता,

---

* "चन्द्रं"—इति रोथमुद्रितशाखापाठः।

(३) "तनयम्" ग. C. D F ।

(१५) "बीजम्" ख. iid ।

† इत्यपत्यस्य ग ।

गच्छत्यनेनानृण्यं पितृभ्य इति वा, प्रेर्य्यते प्रसवकाले वायुनापि वा। यद्वा; 'षुच प्रसादे (भ्वा॰ आ॰)'; क्विप्, पृषोदरादित्वात् सकार-लोपः। प्रसाद्यन्तेऽनेन पिता वा। "तुचे तु नो भवन्तु वरिवोविदः (ऋ॰ सं॰ ६,२,२३,४)"—"तुचे तनाय तत्सु नो (ऋ॰ सं॰ ६,१,२८,३)"—इति च निगमौ। उभयत्र चतुर्थी॥

(२) तोकम्* । 'तुद व्यथने (तुदा॰ प॰)'; 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)', 'पृषोदरादित्वात् दकारस्य ककारः। तुदते ऽनेन माता गर्भवासकाले, तुद्यते व्याध्यादिभिरिति वा। यद्वा; 'ष्टुच स्तुतौ (भ्वा॰ आ॰)'; 'कदाधाराचिंकलिभ्यः कः (उ॰ ३,३८)' —इति बाहुलकात् क-प्रत्ययः, स-लोपश्च स्तूयते तोकम्। तथाच हरिश्चन्द्रोपाख्याने "ऋणमस्मिन्त्सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति (ऐ॰ ब्रा॰ ७,३,१)"—इत्यादिभिर्गाथाभिः प्रशस्यते पुत्रः। यद्वा; 'तु'—इति सौत्रो धातु र्वृद्ध्यर्थः; क-प्रत्ययः पूर्ववत्। वर्द्धते हि तत्, वर्ध्यते वा मातापितृभ्याम्। यद्वा; सर्वेभ्य एव धातुभ्यो घञि रूपम्; अर्थश्च स एव। तुदेस्तु ककारो बाहुलकात् ष्टुचेः सकारलोपश्च। "मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः (ऋ॰ सं॰ ५,४,१३,२)"—इति निगमः॥

(३) तनयः† । 'तनु विस्तारे (तना॰ प॰)'; 'वलिमलितनिभ्यः कयन् (उ॰ ४,९७)'—इति कयन्-प्रत्ययः। कुलं तनोति विस्तारयति। "मा नस्तोके तनये मा न आयौ (ऋ॰ सं॰ १,८,६,३)" —इति निगमः॥

---

* निरु॰ १०, ७. १२, ६।

† निरु॰ १०, ७. १२, ६।

(४) तोक्म । तुजेः, स्तुचेः, तनतेः, तुद्यते र्वा मनिनि (उ० ४, १४०) ककारोऽन्तादेशः, तवतेः कुगागमः पृषोदरादित्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(५) तक्म† । तकतेर्गतिकर्मणो (निघ० २,१४) मनिन् (उ० ४,१४०), तुचेर्गत्यर्थाद्वा मनिन् (उ० ४,१४०), अत्वमुकारस्य (६,३,१०९) । पूर्वेण तुचा समानार्थः । निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(६) शेषः§ । 'शिष सर्वोपभोगे' चुरादिर्भ्वादिश्च (प०); असुन् (उ० ४,१८४) । म्रियमाणे पितरि कुलसन्तानार्थं परिशेषयति, परिशिष्यते वा पित्रादिभिः सह न म्रियते स्वयमवतिष्ठते इत्यर्थः । यद्वा; 'शिष्लृ विशेषणे' रुधादिः परस्मैपदी; असुन् (उ० ४,१८४)। विशिष्यते पित्राद्यात्मनोऽतिशयितं करोति हि विद्यादिभिः । 'पुनातु पिता प्रजा मे पतच्छ्रेयसी मात्मनः कुरुते'—इति ब्राह्मणम् । तथा 'पुत्रमेवैकमिच्छन्त्यात्मनोगुणवत्तरम्'—इति महाभारतम् । यद्वा; 'शिष हिंसार्थः' भ्वादिः परस्मैपदी, शेषति हिनस्ति मातापितरौ । 'यदा पिपेष'—इति मन्त्रः पूर्वमेव दर्शितः (१७१ पृ०) । "न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति (ऋ० सं० ५,२,६,२)"— "मा शेषसा मा तनसा (ऋ० सं० ४,४,८,४)"—इति च निगमौ ॥

(७) अप्नः¶ । कर्मनामसु व्याख्यातम् (२,१) बाहुलकादपत्येऽपि भवति । 'आप्नोते र्ह्रस्वश्च नुट् वा'—इति भोजराजेन कर्माख्याग्रहणं

* अयमेवास्य निगमो भवितुमर्हति—ऋ० सं० ८, २, १, २ ।

† निरु० ११, २५ ।

‡ अथ० सं० ५, ४, १; ९, निगमौ द्रष्टव्यौ ।

§ निरु० ३, २ । ¶ पु० २, १।

न कृतम्*। आप्नोत्यनेन सर्वान्, कामान् पिता, आप्यते वा महता पुण्येन। "यश्चित्र मप्न उषसो वहन्ति (ऋ० सं० १,८,४,५)"। 'आप्यम् धनम्'—इति माधवः, अपत्यं भवितुमर्हति॥

(८) गयः†। गमेः 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनान्मकारलोपः। 'गाङ् गतौ (भू० आ०)'; अस्माद्वा यक्-प्रत्यये ह्रस्वत्वम्। गतावर्थः पूर्वमुक्तः। गीयते स्तूयते देव-भट्टारकेत्येवमादिभिः। "इन्द्रो वसुभिः परि पातु नो गयम् (ऋ० सं० ८,२,१२,३)"—इति निगमः॥ "गयस्फानः प्रतरणासु वीरः (ऋ० सं० १,६,२२,४)"—इति च। 'गृहापत्ययोर्नाम'—इति हरदत्तः, 'गृहम्'—इति तु माधवः॥

(९) जाः‡। 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)'; 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इत्यत्र अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलाज्जने डः, टाप्, जस्। जायते मातापितृभ्यां सकाशात्। "सोमः परि क्रतुना पश्यते जाः (ऋ० सं० ७,२,२६,४)"—"अनमीवो रुद्र जासु नो भव (ऋ० सं० ५,४,१३,२)"—इति च निगमौ॥

(१०) अपत्यम्§। अपपूर्वात् तनोतेः नञ्पूर्वात् पतेर्वा 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, तनोतेष्टिलोपः। * * *। "कुवेरपत्यमा दुहे (ऋ० सं० ६,७,३५,३)"—इति निगमः॥

---

* कौमुद्यान्तु कर्माख्याग्रहणमस्ति (उ० ४,२०२)।
† प० १०.३,४।
‡ निरु० ३,९। § निरु० ३,१।

(११) यक्षः । यातेर्क्ष्यतेश्चौरादिके मृगय्वादित्वात् (उ० १, ३६) कु-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः । यातः प्राप्तः पुण्यवशेन स्वनाम्ना ह्वयते च । 'यक्षर्यातस्याह्वतस्य'—इति माधवः । "ईशानः सहसो यहो (ऋ० सं० १,५,२७,४)"—इति निगमः ।

(१२) सूनुः* । 'षूञ् प्राणिप्रसवे (अदा० आ०)'-'सुवः कित् (उ० ३,३४)'—इति नु-प्रत्ययः । सूयते मात्रा । "अग्निं सूनुं सनश्रुतं सहसो जातवेदसम् (ऋ० सं० ३,१,९,४)"—इति निगमः ॥

(१३) नपात्† । नञ्-पूर्वात् पतेर्ण्यन्तात् 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञा-छन्दसोः (६,४,५१वा०)'—इति णि-लोपः । 'न भ्राण्नपात् (६, ३,७५)'—इत्यादि सूत्रेण नञः प्रकृतिभावः । न पातयति न तेन पततीत्युक्तम् । "एहि वां विमुचो नपात् (ऋ० सं० ४,८,२१,१)" —इति निगमः ॥

(१४) प्रजा । प्रपूर्वाज्जनेः 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३,२,९९)' —इति डः, टाप् । "प्रजां देवि दिदिड्ढि नः (ऋ० सं० २,७,१५, ६ ; ८,१०,२)"—इति निगमः ॥

(१५) वीजम् । 'वीज प्रजननकान्त्यसनखादनेषु (?)'; इत्य-स्मादच्-प्रत्ययः (३,१,१३४) । तथाच भोजराजीये 'वियो जक्'— इति व्युत्पादितम् । बवयोरभेदः । वेति प्रजायते गच्छत्यनेनानृणं पितेति वा । अत्र क्षीरस्वामी—'वीज्यते वेति वा वीजं वाजिलौकिकः' —इति । 'वीजिः स्यात् प्रेरणक्रिया'—इति माधवः । * * * प्रेर्यते

---

* निघ० २, २५. ५, २५. ११, १० ।

† निघ० ८, ५ ।

हि कार्यकारणाय वा वीजम्। यथा धान्यादिवीजमुत्तरोत्तरं स्वाभिवृद्धये भवति एव मपत्यमपि पितृणामभिवृद्धिहेतुरिति वीजमित्युच्यते। "यस्यां बीजं मनुष्या३ वपन्ति (ऋ० सं० ८,३,२७,२)"—इति। वीजमपत्यार्थमिति दृष्टम्॥

इति पञ्चदशापत्यनामानि॥ २॥

मनुष्याः[१]। नरः[२]। धवाः[३]। जन्तवः[४]। विशः[५]। क्षितयः[६]। कृष्टयः[७]। चर्षणयः[८]। नहुषः[९]। हरयः[१०]। मर्याः[११]। मर्त्याः[१२]। मर्ताः[१३]। व्राताः[१४]। तुर्वशाः[१५]। द्रुह्यवः[१६]। आयवः[१७]। यदवः[१८]। अनवः[१९]। पूरवः[२०]। जगतः[२१]। तस्थुषः[२२]। पञ्चजनाः[२३]। विवस्वन्तः[२४]। पृतनाः[२५]। इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि* ॥ ३॥

(१) मनुष्याः†। 'मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति (निरु० ३,७)'—इति भाष्यस्य स्कन्दस्वामी—'मत्वेत्यादिना मनेः सीवेश्च द्विधातुजत्वं प्रदर्शयति—ज्ञात्वाऽनेनेदमिति साध्यसाधनभावं कर्माणि सीव्यन्ति सन्तन्वन्ति, यथा पश्वादयः मनस्यमानेन प्रजापतिना सृष्टाः। मनस्यतिः कस्मिन्नर्थे? इत्याह—प्रशस्तीभावे, प्रशंसायां मत्वर्थीयः,

---

(२), (३) "नराः। धवाः। नरः" ग। "नराः। नरः" C. D. F.
(९) "नहुषाः" ग. iid।
(१०) "ऽयवः" ग।
* "इति मनुष्याणाम्" म।
† निरु० ३, ६।

प्रशस्तं मनः प्रसन्नं सत्वप्राधान्यात् अतः प्रसन्नमनस्केन सृष्टा इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'स पितॄन् सृष्ट्वा मनस्यदनु मनुष्यानसृजत'—इति । नित्यपक्षेऽप्यसति स्रष्टरि कार्ये सौमनस्यं दृष्ट्वा सृष्टिकारणानुविधायित्वात् कार्यस्य वा । 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च (४,१,१६१)'—इति वैयाकरणाः । जातिश्च प्रत्ययान्तोपाधिः । मनोरपत्यं जातिश्चेत्येतौ । अपत्यमात्रविवक्षायामन्तरेण च जातिं भवति मानव इति । मनुषो वा अकारान्तमेकं प्रातिपदिकमस्ति, अतस्तदन्तात् व्युत्पादयति ; ऋन्यत्-प्रत्ययसन्नियोगेन षुगिति स्मरणान्तरं विनापि प्रत्ययेन षकारान्तप्रयोगदर्शनात्—'समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे (ऋ० सं० ८,६;८,१)'—इति पृषोदरादित्वात् सर्वं सिद्धम् । ऋ श्रीनिवासः—'मनेर्मनुः * * * मनेरुसि मनुषीति । यत् । सा चास्या मनुष्यगीः'—इति । "स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि (ऋ० सं० २,६,३०,४)"—"दैव्याः शमितार आरभध्व मुत मनुष्याः (ऐ० ब्रा० २,१,६)"—इति च निगमौ ॥

(२) नरः* । 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)'; 'नयतेर्डिच्च (उ० २, ९३)'—इति ऋन्-प्रत्ययः ; जस् । नयन्ति संसारचक्रम्, पदार्थत्वात् देशान्तरं नीयन्ते वा स्थानोत्तरकालेन । यद्वा 'नृती गात्रविक्षेपे (दि० प०)'; बाहुलकादृन् डिच्च । नृत्यन्ति गात्रविक्षेपं कुर्वते हि नियमेन गात्राणि विक्षिपन्ति कर्मसु तानि कुर्वन्तः । "तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तः (ऋ० सं० ४,४,२५,२)"—"त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरः (ऋ० सं० ४,७,२७,१)"—इति च निगमौ ॥

* निघ० ५,१ ।

(३) धवाः* । 'धूञ् कम्पने (स्वा० उ०)', 'धुञ्' वा (क्र्या० उ०)। पचाद्यच्। धूनयति * * * । धुनोति स्वावयवान् धवः; जस् धवाः। यद्वा; मनुष्या मृत्युतो वेपन्ते। यद्वा; 'धावु गतिशुद्ध्योः (भ्वा० उ०)'; अस्मात् पचाद्यचि (३,१,१३४) पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) ह्रस्वः। इतश्चेतः शरणार्थिनो धवन्ति धवाः। "को वां शयुत्रा विधवेव देवरम् (ऋ० सं० ७,८,१८,२)"—इति निगमः॥

(४) जन्तवः† । 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०); 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च (उ० १,७०)'—इति तु-प्रत्ययः। जायन्ते जन्तवः। "दुरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिः (ऋ० सं० ८,७,२८,४)"—इति निगमः॥

(५) विशः‡ । 'विश प्रवेशने (तु० प०)'; क्विप्। विशन्ति अनुप्रविशन्ति सर्वकर्मस्वधिकारित्वेन। यद्वा; अनुप्रविष्टाः आत्मीयभूराजादेः श्रिता इत्यर्थः। "विशो राजानमुप तस्थुर्ऋग्मियम् (ऋ० सं० ४,५,१०,४)"—इति निगमः॥

(६) क्षितयः§ । 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)'; 'स्त्रियां क्तिन्' च सञ्ज्ञायाम् (३,३,१७४)'—इति क्तिच्। क्षियन्ति निवसन्ति भूमौ गच्छन्ति वा तस्याम्। "अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० सं० ३,७,११,५)"—इति निगमः॥

---

* निरु० २, १५।
† निरु० ४, १९।
‡ प० ९। निरु० १०, ८।
§ पृ० १, १।

(७) कृष्टयः*। 'कृष विलेखने (भू०प०)'; भावे क्तः। कर्षणं कृष्टम्। कर्षणे कर्मविशेषेण चात्र सामान्यतः कर्ममात्रं लक्ष्यते; कृष्टं कर्म, तदस्यास्तीति 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः (४,४,१२८वा०)'—इति इकार-प्रत्ययः। तथाच भाष्यकारः—'कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति (ऋ०सं०सा०भा० ३,४,५,१)'—इति। तथाच श्रीभगवद्गीतायाम्—'नैव कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् (म०भा०भी०प०२६अ०५श्लो०)'—इति। यद्वा; गुड्डोऽपि कृषि र्विपूर्वस्यार्थे वर्त्तते। कर्मणि क्तः। विविधं कृष्टो विक्षिप्तपरिकण्डूयनाद्यभिलषितक्रियानुष्ठानसमर्थः कः? इत्यपेक्षायां विकृष्टदेहत्वं कृष्टसामर्थ्याद्देहम्, स एषामस्तीति पूर्ववन्मत्वर्थीयः। तथाच भाष्यम्—'विकृष्टदेहा वा (ऋ०सं०सा०भा० ३,४,५,१)'—इति। 'कृषन्ति प्रान्तं पदाभ्याम्'—इति माधवः। 'कर्षन्ति वशीकुर्वन्ति'—इति भट्टभास्करमिश्रः। "मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे (ऋ०सं० ३,४,५,१)"—सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः (ऋ०सं०८,८,२६,३)"—इति च निगमौ॥

(८) चर्षणयः†। चरतेर्धातोः (भू०प०) 'अर्त्तिसृधृधम्यश्यवितृभ्योऽनिः (उ०२,९५)'—इति बहुलवचनादनि-प्रत्यये षुगागमश्च चरणवन्तः चरणशीलाः। यद्वा; 'कृषेरादेश्च चः (उ०२,९७)'—इति अनि-प्रत्यये कृषेरेतद्रूपम्। 'आकर्षन्ति वशीकुर्वन्ति इत्यर्थः'—इति भट्टभास्करमिश्रः। यद्वा; चर्षणयः चायितारो द्रष्टारः

* निघ० १०, २९; ३१।

† निघ० ५, १४; १२, ११।

सर्वेषां पदार्थानाम्। यद्यपि पश्यतिकर्मसु (निघ० ३,११) विचर्षणिरिति पठितम्, तथापि 'पि॒ता कु॒टस्य॑ च॒र्षणिः॑ (ऋ०सं० १,३,३३,४)'—इत्यत्र 'चाययिता द्रष्टा'—इति स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम्। "प्र च॑र्षणि॒भ्यः॑ पृतना॒हवे॑षु (ऋ०सं० १,७,२८,१)"—"म॒हाँ इन्द्रो॑ नृ॒षदा॒ च॑र्षणि॒प्राः (ऋ०सं० ४,६,७,१)"—इति च निगमौ॥

(८) नहुषः। 'णह बन्धने (दि०उ०)'। 'जनेरुसिः (उ० २,१०८)'—इति बाहुलकात् उस्-प्रत्ययः, जस्, नहुषः। नह्यन्ते कर्मभिः पूर्वकृतैः संसारे नह्यन्ति वा नहनीयम्। "सचा॑ सनेम॒ नहु॑षः सु॒वीराः॑ (ऋ०सं० २,१,२,३)"—"आ या॑तं॒ नहु॑षस्परि (ऋ०सं० ५,८,२५,३)"—इत्यादयो निगमाः॥

अकारान्तमिदं नाम केषुचित् कोशेषु दृश्यते। तदा 'ऋनहिभ्यामुषन् (? *)'—इति उषन्-प्रत्ययः। पूर्ववदर्थः। "प्रम॑र्हाणस्य॒ नहु॑षस्य॒ शेषैः (ऋ०सं० ४,१,४,६)"—इति निगमः॥

(१०) हरयः†। 'हृञ् हरणे' भ्वादिः, 'हृ प्रसह्यकरणे' जुहोत्यादिः। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इतीन्-प्रत्ययः। हरन्ति पदार्थान्, प्रसह्योक्रियन्ते वा मृत्युनेति वा। तथाच मृत्युवाक्यम्—'अहं प्रजाश्चाकुशतीर्हरामि'—इति निगमोऽन्वेषणीयः॥

(११) मर्याः‡, (१२) मर्त्याः। 'मृङ् प्राणत्यागे (तु०आ०);

---

* कौमुद्यान्तु 'ऋहनिभ्यामूषन् (उ०४, ७३)', 'पुरः कुषन् (७४)', 'पुनहि-कलिभ्यउषच् (७५)' एवं दृश्यन्ते।

† पु० १, १५।

‡ निरु० ३, १५. ४, २।

अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यते, तुड़ागमस्तु विकल्पेन। गुणः। म्रियन्ते मर्त्याः। 'छन्दसि निष्टर्क्य-देवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्य (३,१,१२३)'—इत्यादिना यत्प्रत्ययान्तं निपातितम्। "को नु मर्या अमिमितः (ऋ०सं० ६,३,४८,२७)"—"मर्यायेव कन्या शश्वचै तं (ऋ०सं० ३,२,१३,५)"—"मर्यन्न योषा कृणुते सधस्थ आ (ऋ०सं० ७,८,१८,२)"—इति निगमाः। यद्वा; 'मृङ् प्राणत्यागे (तु०आ०)'; हसि-मृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३,८३)'—इति तन्-प्रत्ययः। अर्थः पूर्ववत्। मर्त्तशब्दात् 'वस्नमर्त्त * * * यविष्ठेभ्यश्छन्दसि'—इति स्वार्थिकस्तद्धितो यत्। "यो मर्त्येष्वमृत ऋतावा (ऋ०सं० ३,४,१६,१)"—इति निगमः॥

(१३) मर्ताः। व्याख्याताः। "मा नो मर्त्ता अभिद्रुहन् (ऋ०सं० १,१,१०,५)"—"तं मर्त्ता अमर्त्यम् (ऋ०सं० ८,६,२५,१)"—इति च निगमौ॥

(१४) व्राताः। 'वृञ् वरणे (स्वा०उ०)'; 'तातव्रातलात-सुपित्त'—इत्यादि सूत्रेण भोजराजेन क्तप्रत्यये आड़ागमो निपात्यते। वृण्वन्ति स्वमभिमतं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः प्रव्रियन्ते वा यज्ञादौ। यद्वा; व्रातो धान्यादिसञ्चयः। तद्वन्तो व्राताः। मत्वर्थीयोऽकार.। यद्वा; व्रतमिति कर्मनाम (निघ० २,१) अन्नं वा। अन्नमपि व्रतायैतस्मादेवेत्युक्तः तदीयाः 'तस्येदम् (४,३,१२०)'—इत्यण्। 'कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रमुच्यते'—इत्युक्तः कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धित्वम्। 'अथो

24

अन्नाद् भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै० उ० ३,२)'—इति, 'अन्नात् रेतो रेतसः पुरुषः (तै० उ० २,१)'—इति च श्रुतेः मनुष्याणामन्नसम्बन्धित्वम्। "पञ्च व्राता अपस्यवः (ऋ० सं० ६,८, ३,२)"—इति निगमः॥

(१५) तुर्वशाः*। 'तुर्वी हिंसायाम् (भू० प०)'। 'कलेरशच्'—इति बाहुलकात् अशच्-प्रत्ययः। भोजराजीयमिदं सूत्रम्। हिंसन्ति प्राणिनः, हिंस्यन्ते व्याघ्रादिभिर्वा। यद्वा; 'त्वर त्वरणहिंसणयोः (दि० आ०)', अस्मात् क्विपि त्वर्; अश्नोतेः पचाद्यच्; तूर्णमश्नुवते पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं वकारस्योपजनः। त्वरणमश्नुते। 'प्राप्यम्'—इति माधवः। यद्वा; तूर्वशः काम एषामिति तुर्वशाः, पूर्ववत्पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम्। 'वश कान्तौ (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम् (३,३,५८वा०)'—इत्यप्। यद्वा; चतुर्षु धर्मार्थकाममोक्षेषु वश एषामिति चतुर्वशाः सन्तः चकारलोपेन तुर्वशाः। "तुर्वशेष्वमन्मदि (ऋ० सं० ५,७,३३, ४)"—इति निगमः॥

(१६) द्रुह्यवः। 'द्रुह जिघांसायाम् (दि० प०)'; औणादिकः क्विप्; द्रोहः। द्रोहं परेषामिच्छन्ति 'छन्दसि परेच्छायामपि (३,१,८वा०)'—इति क्यच्, 'क्याच्छन्दसि (३,२,१७०)'—इत्युप्रत्ययः। परहिंसारुचयो हि प्रायेण मनुष्याः। "अद्रिं चक्रु भृगवो द्रुह्यवश्च (ऋ० सं० ५,२,२५,१)"—इति निगमः॥

(१७) आयवः†। 'इण् गतौ (अदा० प०)'; 'छन्दसीणः (उ०

* प० १६। † निरु० ९, ३. १०, ४१. ११, ४९।

१,२)'—इत्युण्-प्रत्ययः । गच्छन्ति ग्रामात् ग्रामम्, गमनशीलाः । "बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त (ऋ० सं० ७,६,२,५)"—"आयोष्टे स्कम्भ उपमस्य नीळे (ऋ० सं० ७,५,२२,६)"—इति च निगमौ । 'अन्तोदात्त आयुशब्दो मनुष्यवचनः'—इति माधवः ॥

(१८) यदवः । 'यमु उपरमे (भू० प०)'; 'यमेर्दुक्'—इति श्रीभोजदेवः । 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम् (६,४,३७)'—इत्यादिना अनुनासिकलोपः । यम्यते नियम्यते आचार्येण अपथ-प्रवृत्ताः, राज्ञा वा । "यो अस्ति याद्वः पशुः (ऋ० सं० ५,७, १६,१)"—इति निगमः । अत्र माधवः—'यदुषु भवो याद्वो यदुरिति मनुष्यनाम'—इति ॥

(१९) अनवः । 'अन प्राणने (अदा० प०)'; 'अणश्च (उ० १,८)'—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति । अन-न्त्यनवः । ज्ञानवत्त्वादेतेषां धर्माद्यनुष्ठानात् प्राणनस्य फलवत्त्वात् अनन्तीत्युच्यन्ते । इतरे पश्वादयो ज्ञानहीनत्वात् निष्फलप्राणनाः । तथाचोपनिषदि—'तस्य य आत्मानं विस्तरं वेद'—इत्यत्र प्रकरणे ज्ञानवत्त्वात् पुरुषस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम् । "रोधाय विद्वदनवाय (?)"—इति निगमः । अत्र माधवः—'अनुरिति मनुष्यनाम'—इति । "अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन् (ऋ० सं० ४,१,२९,४)"—इति च । अत्र 'अनवः ऋभवः ते च मनुष्याः' । 'मर्त्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः (ऋ० सं० १,७,२०,४)'—इति श्रुतिः । तथा ब्राह्मणमपि—'आर्भवं शंसत्यृभवो वै देवेषु तपसा सोम-पीथमभ्यजयन् (ऐ० ब्रा० ३,३,५.)'—इत्यादि, 'तेभ्यो वै देवा

अपेवाबीभत्सन्त मनुष्यगन्धात् (ऐ० ब्रा० ३,३,५)'—इति च ॥

(२०) पूरवः*। 'पूरी आप्यायने (दि० आ०)'। 'भृमृशीङ्-चरित्सरि (उ० १,७)'—इत्यादिना बाहुलकात् उ-प्रत्ययः। पूरयितव्याः कामानां 'पॄपूभ्यां कुः'—इति श्रीभोजदेवः। पूताः शुद्धाः ज्ञानार्थिभिरित्यर्थः। "यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते (ऋ० सं० १,४, २५,६)"—इति निगमः॥

(२१) जगतः†। 'गम्लृ गतौ (भ्वा० प०)'। 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च (उ० २,७८.)'—इति क्विप्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। प्रत्ययस्यादादेशः, द्विर्वचनं, नञि लोपश्च निपात्यते। गच्छति ग्रामात् ग्रामान्तरम्। "यदेषामग्रं जगता मिरज्यसि (ऋ० सं० ८,३,६, २)"—इति निगमः॥

(२२) तस्थुषः‡। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ (भ्वा० प०)'। 'छन्दसि लुङ्-लङ्लिटः (३,४,६)'। 'क्वसुः (३,२,१०७)'। 'वस्वेकाजाद्घसाम् (७,२,६७)'—इति इडागमः। 'आतो लोपः (६,४,६४)'। 'लिटि धातोः (६,१,८)'—इति द्वित्वम्। 'शर्पूर्वाः खयः (७,४, ६१)'—इति थकारस्य शेषः। 'अभ्यासे चर्च्च (८,४,५४)'—इति तकारः। तस्थिवस् इति स्थिते जसः स्थाने व्यत्ययेन शस् (३,१, ८५)। 'वसोः सम्प्रसारणम् (६,४,१३१)'। 'शासिवसिघसीनाञ्च (८,३,६०)'—इति षत्वम्। तिष्ठन्ति स्वस्मिन् धर्मे। "चरन्तं परि

---

* निरु० ७, २३।

† प० ११; १४। निरु० ५, ३. ७, १३. ९, १३. १२, १६।

‡ निरु० १२, १६।

तस्थुषः (ऋ० सं० १,१,११,१)"—इति निगमः । अत्र वाजसनेय-भाष्यकृदुव्वटः 'तस्थुषो मनुष्याः ऋत्विग्यजमाना इत्यर्थः'—इति ॥

(२३) पञ्चजनाः* । अत्र भाष्यम्—'तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति । "तदद्य वाचः प्रथमं मसीय०—०जुषध्वम् (ऋ० सं० ८,१,१३,४)"। तदद्यवाचः परमं मंसीय 'येनासुरानभिभवेम देवाः'। असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेभ्य इति वापि वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तद्वन्तः । सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते । 'ऊर्जाद उत यज्ञियासः'। अन्नादाश्च यज्ञियाश्चोर्गित्यन्ननामोर्जयतीति सतः पक्वं सु प्रवृक्णमिति वा ॥ 'पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम्'। गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके, चत्वारो वर्णाः निषादः पञ्चमः इत्यौपमन्यवः। निषादः कस्मात्? निषदनो भवति निषण्णमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः। "यत्पाञ्चजन्यया विशा (ऋ० सं० ६,४,४३,१)"। पञ्चजनीनया विशा, पञ्च पृक्ता सङ्ख्या लिङ्गत्रययोगेष्वविशिष्टा† (निरु० ३,७-८)'—इति। अस्य स्कन्द-स्वामी—'पञ्चजना इत्येतस्य सन्दिग्धस्य विवेकार्थं निगमा भवन्ति सन्देहश्च मनुष्यनामसु पाठात् पञ्चशब्देन समानाधिकरणः। तत्र यदि देवदत्तादि पञ्चक-विषयः स्यात् गन्धर्वादिपञ्चकविषयो वा, न मनुष्यमात्रनामविषयतात्र स्यात्, मनुष्यमात्रनामैतदित्याचार्यमता-न्तरप्रदर्शनाय पदद्वयमिदम्मनुष्यपदार्थे वर्त्तते इति वैचित्र्यप्रदर्शनार्थं

---

* निरु० ३, ७; ८. ४, २३ ।

† 'पञ्च पृक्ता सङ्ख्या स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा'—इति निरुक्तपुस्तक-पाठः ।

उपन्यासः। न मनुष्यनामत्वेन च द्रष्टव्यः। एकीयमतेन चाष्टौ देवताया उच्यन्ते। तत्र पक्षे नागानां गन्धर्वेषु, यक्षाणामसुरेषु, पिशाचानां रक्षस्वन्तर्भावदृष्टत्वाविरोधात्। तदद्य वाचः। सौचीकस्याग्नेर्विशेषां देवानां संवादो होत्रजपस्यायम्। तत् अद्य अस्मिन् कर्मणि वाचो माध्यमिकायाः प्रथममुत्कृष्टं स्वरसौष्ठवार्थसदनत्वदेवताविशिष्टं मंसीय जानीय। येन अज्ञानेन असुरा यज्ञविघ्नं कुर्वन्तः, हे देवाः! अद्य तानभिभवेम। हे ऊर्जादः! उत अपि यज्ञियासः यज्ञस्य सम्पादयितारः पञ्चजनाः आचार्यमतेन ऋत्विङ्मनुष्याः। यमव्यवस्थपतीष्टौ निषादानां यज्ञसम्पादित्वमस्ति, शूद्रस्याप्योदनसवे; 'आयुरसीति शूद्राय प्रयच्छति, तत्ते प्रयच्छामीति शूद्रः प्रतिगृह्णाति'—इत्येवमादिना। तथा 'दासी पिनष्टि पत्नी वेत्यत्र दास्यादेर्व्यापारादप्येवं यज्ञसम्पादित्वमेकीयमतेन। पञ्च यज्ञाङ्गभूता देवगन्धर्वादयः साधनभावेन यज्ञसम्पादिनः। अत उच्यते—'मम होत्रं जुषध्वम्'। होतृ-कर्म जुषध्वम् सम्पादयतेत्यर्थः। अन्ये मन्यन्ते—यदेकीयमतं यच्चौपमन्यवस्य तदुभयमप्याचार्यस्येति। तथा च मन्त्रव्याख्यानम्—पञ्चजातयो ब्राह्मणादयो यज्ञियाः गन्धर्वादयः सर्वेऽपि होतुः सङ्गेन व्यापारेण सेव्यध्वमिति सम्प्रत्ययासाधारणं मनुष्यमात्रनामत्वेनैव निगमं दर्शयति 'यत्पाञ्चजन्यया विशा'। प्रगाथस्यार्षम्। यत् यदा पाञ्चजन्यया पञ्चजनेषु मनुष्येषु भवया विशेषति पञ्चभिरपि मनुष्यजातैरित्यर्थः'—इत्यादि। पञ्चेति निर्वाच्यम् पृक्तेति निर्वचनम्। सङ्ग्रेति विषयकथनं सम्बन्धवत् सर्वलिङ्गैरित्याह—'लिङ्गत्रययोगेप्यविशिष्टा'—इति। ननु षडादीन्यप्यविशिष्टानि?

उच्यते—प्रत्ययोपात्तरूपसम्बन्धस्यार्थाभिधानात् अदोष इत्युक्तम्। अपिच या पृक्ता सा पञ्चेति किन्तु या पञ्च सा पृक्तेति तदन्यत्र एकपदनिरुक्तव्याख्यानम्, यत्पञ्चजन्ययेत्यस्य द्वितीयपादादिव्याख्यानं चास्माकमत्रानुपयुक्तत्वान्न लिखितम्। 'पृची सम्पर्के (रु०प०)'। 'कनिन् युवृषि (उ० १,१५४)'—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशस्याधिकविध्यर्थत्वात् कनिनि बाहुलकात् ऋकारस्याकारो नकार उपजनश्च। भोजराजस्तु—'वृषितक्षिराजिघसिपचिप्रतिहिविभ्यः कन्'—इत्याह, तदा 'पचि विस्तारे (चु०प०)'—इति धातुः। एकादिभ्यो विस्तीर्णा पञ्चसङ्ख्या। जायन्ते जनाः। पचाद्यच् (३,१,१३४)। 'पञ्चभिर्भूतैर्जाताः पञ्चजनाः'—इति क्षीरस्वामी॥

(२४) विवस्वन्तः*। 'वस निवासे (भ्वा०प०)' इत्यस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति विच्, दृशिग्रहणात् भावे भवति। विविधं वसनं विवः, तद्वन्तो विवस्वन्तः। सर्वस्यापि मनुष्यस्य यत् किञ्चित् विवसनमस्ति। 'विवस्वच्छब्द आदित्यवाच्याद्युदात्तः, अन्यत्र मनुष्यविशेषे यजमाने द्वितीयाचरमुदात्तम्'—इति माधवः। "आविर्भव सुक्तरूपा विवस्वते (ऋ०सं० १,२,३२,३)"—"शिवो दूतो विवस्वतः (ऋ०सं० ६,३,२२,३)"—इति च निगमौ। अत्र विवस्वान् यजमानः'—इति माधवभाष्यम्। 'मह्नो जाया विवस्वतो ननाश (ऋ०सं० ७,६,२३,१)'—इत्यादित्यवचनस्योदाहरणम्॥

(२५) पृतनाः†। 'पृङ् व्यायामे (तु०आ०)'। "त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेयम् (ऋ०सं० ८,७,१५,१)"—इति निगमः॥

---

* निघ० ७, २६। † निघ० ९, २४।

मनुष्याणां बहुत्वं, ततो बहुवचनान्तत्वम्, तथा निघण्टुष्वपि। 'मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः। स्युः पुमांसः पञ्च-जनाः पुरुषाः पूरुषा विशः (अम० को० २,६,१)'—इत्यादिषु च बहुवचनान्तता दृश्यते॥

इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि॥ २५॥

आयती[१]। च्यवाना[२]। अभीशू[३]। अप्नवाना[४]। विनङ्गृसौ[५]। गभस्ती[६]। कुरस्नौ[७]। बाहू[८]। भुरिजौ[९]। क्षिपस्ती[१०]। शक्वरी[११]। भरित्रे[१२]। इति द्वादश बाहुनामानि*॥ ४॥

(१) आयती। 'यती प्रयत्ने (भ्व० आ०)', गतिकर्मा वा (निघ० २,१४)—'इन् सर्वधातुभ्यः (४,११४ उ०)'—इतीन्-प्रत्ययः। आभिमुख्येन यतते कार्येषु, गच्छन्तौ वा साधनत्वम्। बाह्वोर्द्वित्वात् सर्वत्र द्विवचनान्तता। निगमोऽन्वेषणीयः†॥

(२) च्यवाना। 'च्युङ् गतौ (भ्व० आ०)'। 'सम्यानच् स्तुवः (उ० २,८३)'—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशोऽधिकविध्यर्थ इत्युक्तेरानच् प्रत्ययः। 'सुपां सुलुक् (७,१,३९)'—इत्यादिना द्विवचनस्याकारः। गच्छतः कर्मणामन्तः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

---

(१०) "क्षिपन्ती"—इत्यपि टीकासम्मतम्।

* "इति बाह्वोः" ग।

† बहुचैवास्यायतीपदं परं सर्वचैवागच्छन्तीत्येवार्थश्चकार सायणः।

(३) अभीशू*। व्याख्याते रश्मिनामसु (३४पृ०)। अभ्यश्नुवाते कर्माणि अभिनयन्तौ वा कर्माण्यतः अभीशाते कर्माणि कर्त्तुमिति वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) अप्नवाना। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा०प०)'; 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३,२,१२९)', अस्य सार्वधातुकत्वात् श्नुः, 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः, धातोर्ह्रस्वत्वं पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९)। आप्नुतः कर्माणि। यद्वा; अप्न इति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१६३पृ०); तदस्यास्ति 'छन्दसीवनिपौ (५,२,१२२वा०)'—इति वनिपि विभक्ते राकारः पूर्ववत्, सकारलोपश्छान्दसः। कर्मवन्तौ हि बाहू। नकारान्तो वेति सन्देहः। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(५) विनङ्गृसौ। बाहुनाम। विनम्य ग्रसतोऽन्नादिकमिति माधवः। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) पूर्वपदे म्य-लोपो नुक्; 'ग्रस अदने (भ्वा०आ०)'—इत्यस्मात् पचाद्यच् (३,१,१३४), सम्प्रसारणञ्च। "अन्वस्मै जोषमभरद्विनङ्गृसः (ऋ०सं०७,१,२७३)"—इति निगमः॥

(६) गभस्ती†। व्याख्यातो रश्मिनामसु (३४पृ०)। पुरुषाः अदन्त्याभ्या मन्नादीन्। 'ग्रहेर्गभस्ती बाहू, गृह्णाति पदार्थानाभ्यां पुरुषः'—इति माधवः। "शर्याभि र्न भरमाणो गभस्त्योः (ऋ० सं०७,१,२२,५)"—इति निगमः॥

---

* पृ० १,५।

† पृ० १,५, प०५।

(७) करस्नौ*। करांसीति कर्मनामसु करशब्दो व्याख्यातः (१.९७पृ०)। तस्मिन् कर्मण्युपपदे 'ष्णै वेष्टने (भू०प०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)', 'आतो लोप इटि च (६,४,६४)'। 'कर्मणां प्रस्नातारौ (निरु० ६,१७)' वेष्टयितारौ कर्मकरावित्यर्थः। "सुप्रकरस्नमूतये (ऋ० सं० ६,३,२,५)"—इति निगमः॥

(८) बाहू। 'बाधृ लोडने (भू०आ०)'। 'अर्जिदृशिकम्यमिपसिबाधां भृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकाराश्च (उ० १,२६)'—इत्युप्रत्ययो होऽन्तादेशश्च। गमयत्याभ्यां कर्माणि, बाधते परानाभ्यामिति वा। "ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू (ऋ० सं० ४,७,२१,३)"—इति निगमः॥

(९) भुरिजौ। 'हृञ् हरणे (भू०उ०)', 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु०उ०)'; 'भृञ ऊच्च (उ० २,७१)'—इति इजिप्रत्ययः। हरतो बिभृतो वा पदार्थान् कर्मकरणसामर्थ्यं वा। "तमह्यन् भुरिजोर्धिया (ऋ० सं० ६,८,१६,४)"—इति निगमः॥

(१०) क्षिपस्ती। 'क्षिप प्रेरणे' तुदादिः (प०); 'वसवित-सेस्तिः (? ‡)'—इति बाहुलकात् ति-प्रत्ययः धातोरसुगागमो गुणाभावश्च। प्रेर्यते कर्मसु पुरुषैः॥ 'क्षिपती'—इति पाठान्तरम्। तदा शतरि ङीपि 'आच्छीनद्योर्नुम् (७,१,८०)', 'वा छन्दसि (६,१,१०६)'—इति द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः। क्षिपतः पदार्थान्

---

* निघ० ६, १७।

† निघ० २, ८।

‡ कौमुद्यान्तु 'वसेस्तिः (उ०४,१७५)'—इत्येकं सूत्रम् 'वौ तसेः (उ०४,१७०)'—इति चापरम्।

इतस्ततश्च कर्मसु । यद्वा; क्षिपेः 'हृह्विनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि (उ० ३,१२३)'—इति बाहुलकात् झच्-प्रत्ययः झोऽन्तादेशः । क्षिपतः पदार्थात् । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(११) शक्करी* । 'शक्लृ शक्तौ (स्वा०प०)'; 'स्नामदिपद्यर्त्तिपॄशकिभ्यो वनिप् (उ० ४,१०८)'—इति वनिप्-प्रत्ययः, 'वनो र च (४,१,७)'—इति ङीब्रौ च पूर्ववत् पूर्वसवर्णादेशः । शक्नुतः कर्माणि कर्त्तुम् । "अङ्गुलयः शक्करयो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् (य० वा० सं० १८,२२)"—इति निगमः ॥

(१२) भरित्रे । बिभर्त्ति रश्मीनादित्य इव । 'अशित्रा-दिभ्य इत्रोत्रौ (उ० ४,१६८)'—इति इत्र-प्रत्ययः । भृरिवदर्थः । "अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरित्रैः (ऋ०सं० ३,२,२०,२)"—इति निगमः ॥

इति द्वादश बाहुनामानि ॥ ४ ॥

अग्रुवः(१) । अण्वः(२) । विशः(३) । क्षिपः(४) । शर्याः(५) । रशनाः(६) । धीतयः(७) । अथर्यः(८) । विपः(९) । कक्ष्याः(१०) । अवनयः(११) । हरितः(१२) । स्वसारः(१३) । जामयः(१४) । सनाभयः(१५) । योक्त्राणि(१६) । योजनानि(१७) । धुरः(१८) ।

---

* प० ११ । निरु० १, ८ ।

(२) इतोऽनन्तरं "विभ्राः"—इत्यधिकं ग पुस्तके ।

(३) "इशः" ख ।

(८) "अथर्यवः"—इत्यपि टीका-सम्मतम् । "अथर्याः" ग. C. D. F. ।

(१२) इतोऽनन्तरं "रोहितः"—इति ग. iid ।

शाखाः[१९]। अभीशवः[२०]। दीधितयः[२१]। गभस्तयः[२२]।
इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि* ॥ ५ ॥

(१) अग्रुवः†। 'जत्र्वादयश्च (उ० ४,१००)'—इति रु-प्रत्ययान्तेषु निपातेषु द्रष्टव्यः। 'अगि गतौ (भ्वा०प०)'—इति धातुः; निपातनान्न-लोपः, तन्वादित्वादुवङ्। गच्छति कर्माणि प्रति। यद्वा; अग्र-शब्दे उपपदे गमेः पूर्ववन्निपातनात् रु-प्रत्यये पूर्वपद-अ-लोपः गमेष्टिलोपश्च। अग्रे गच्छन्ति ताः। "तमीं हिन्वन्त्यग्रुवः (ऋ०सं० ६,७,१७,३)"—इति निगमः। अङ्गुलीनां बहुत्वात् सर्वत्र बहुवचनान्तता ॥

(२) अण्वः‡। अणतिः शब्दार्थः (भ्वा०प०); 'अणश्च (उ० १,८)'—इति उ-प्रत्ययः। 'वोतो गुणवचनात् (४,१,४४)'—इति ङीप्। अणन्ति स्फोटनादि शब्दं कुर्वन्ति, तालादि शब्दं कुर्वन्त्याभिरिति वा। यद्वा; अण्व्यः हस्तपरिमाणापेक्षयाल्पपरिमाणाः। "तमीमण्वीः समर्य आ (ऋ०सं० ५,७,१७,२)"—इति निगमः॥

(३) विशः। 'विश प्रवेशने (तु०प०)'। 'क्विप् वचि (३,२,१७८वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्द्देशादिष्टसिद्धिः'—इत्युक्तेः क्विपि रेफ उपजनः विशन्ति साधनभावं कार्येषु। "तमीं हिन्वन्ति धीतयो दश व्रिशः (ऋ०सं० २,२,१३,५)"—इति निगमः। 'कर्मसु धीयमाना दशाङ्गुलयः'—इति माधवभाष्यम् ॥

---

(२२) नास्त्येतत् पदम् ग. C. D. F पुस्तकेषु। टीकाकृता तु एतस्यैव स्थाने केषुचित् "सुहस्त्यः"—इ त, केषुचित् "सखुतः"—इति च दृष्टम्।

* "इत्यङ्गुलीनाम्" ग।

† पु० १,१२। ‡ निरु०६,२१।

(४) क्षिपः । 'क्षिप प्रेरणे (दि० प०)'; औणादिकः क्विप् । क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते पुरुषेण कर्मसु निक्षिपन्त्यासङ्गुलीयकादीन् इति वा । "मृजन्ति त्वा दश क्षिपः (ऋ० सं० ६,७,३०,४)"—इति निगमः ॥

(५) शर्याः* । 'शॄ हिंसायाम् (क्र्या० प्वा० प०)' । 'अघ्न्यादेराकृतिगणत्वात् यत् (उ० ४,१०८)' । शृणाति पापात् । "आ यः शर्याभिस्तुविनृम्णो अस्य (ऋ० सं० ८,१,२६,३)"—इति निगमः ॥

(६) रशनाः† । रश्मिबन्धनार्थो धातुरित्युक्तं रश्मिनिर्वचने (३४ पृ०) । 'युच् बहुलम् (उ० २,७४)'—इति युच् । बध्नन्ति बन्धनीयं, बध्यते आभिरिति वा । युच्-प्रकरणे 'अश्नेरश च'—इति श्रीभोजदेवः । अश्नुवते कर्माणि । "रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् (ऋ० सं० ७,५,३२,६)"-"अच्छा वह्नीरशनाभिर्नयन्ति (ऋ० सं० ७,३,२२,१)" —इति च निगमौ ॥

(७) धीतयः‡ । 'धी (दि० आ०)'-धातोः 'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३,३,१७४)'—इति क्तिच् व्यत्ययेन दधातेरपि भवति, 'घुमास्थागापाजहाति (६,४,६६)'—इतीत्वम् । धीयन्ते विधीयन्ते पुरुषैः कर्मसु, धारयन्ति कर्मसाधनानि वा । अत्रान्तर्णीतण्यर्थो दधातिः । "स सप्तधीतिभिर्हितः (ऋ० सं० ६,७,३२,४)"—इति निगमः ॥

(८) अथर्यः । 'अत सातत्यगमने (भू० प०)'; 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इतीन्-प्रत्ययो बाहुलकात्, धातोरथरादेशः ;

---

* प० ४,२ । निरु०५, ४. १०, २९ ।

† निरु०३, १४ ।

‡ निरु०२,२४. १०, ४१. ११, १६ ।

'इदिकारादक्तिनः (४,१,४५वा०)'—इति ङीप्; जस्। 'चुषबुध्नमय्यौ न दन्तम् (ऋ०सं० ३,५,५,३)'—इत्यत्र 'अयर्यौ न स्त्रियः इव'—इति माधवः। अथर्यद्दति तेनाप्यपाठि अङ्गुलिनामसु॥

"अथर्यवः"—इति पाठो बहुषु दृष्टः। तद्बाहुनामकरणं स्पष्टम्। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(८) विपः*। 'विप प्रेरणे (चु०प०)', क्विपि, प्रेर्यन्ते पुरुषैः कार्येषु। "विपो न द्युम्ना नियुवे जनानाम् (ऋ०सं० ६,१,२५,३)"—इति निगमः॥

(१०) कक्ष्याः†। "दशावनिभ्यः (ऋ०सं० ८,४,३०,२)"—इत्यत्र 'कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि (निरु० ३,८)'—इति भाष्यम्। कक्ष्याः प्रकाशयन्त्यनुष्ठानफलेन फलेन वा कर्माणि। 'ख्यातेः कक्ष्यशब्दनिर्वचनम्'—इति स्कन्दस्वामी। 'गाहते क्षः इति नामकरणः ख्यातेर्वा (निरु० २,२)'—कक्ष्यशब्दनिर्वचनपरे भाष्ये स्कन्दस्वामिग्रन्थः—'ख्या प्रकथने (अदा०प०)'—इत्यस्मात् स-प्रत्यये निरर्थको निर्निमित्तकोऽसौ सः यकाराकारयोर्लोपोऽभ्यासविकारस्य द्रष्टव्यः'—इति। अयमभिप्रायः—प्रायेण 'वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः (उ० ३,५८)'—इति ख्यातेर्बाहुलकात् स-प्रत्यये बाहुलकादेव द्विर्वचने हलादिशेषे ह्रस्वत्वे 'कुहोश्चुः (७,४,६२)' न भवति बाहुलकादेव, 'अभ्यासे चर्च (८,४,५४)'—इति चर्त्वम्, उत्तरस्य ख्या-इत्यस्य यकाराकारयोर्लोपः,'खरि च (८,४,५५)'—इति चर्त्वम्,'आदेशप्रत्यययोः

---

* पु० १, ११. प०२, १५।

† निघ०२, १. २, ८. ६, २८।

(८,३,५९)'—इति षत्वम् । प्रकथनेन प्रकाशनं लक्ष्यते । अंसेन नित्यं प्रच्छादनात् प्रकाश्यते पुरुषेण । कक्षो बाहुतलम् । 'तत्र भवः (४,३,५३)'—इत्यर्थे 'शरीरावयवाच्च (४,३,५५)'—इति यत्-प्रत्ययः । अङ्गुलयोऽपि परम्परया कक्षे भवा इति वक्तुं शक्यते, अंसेन नित्यं प्रच्छादितत्वात्, प्रकाश्यो हि सर्वदा कक्ष्यः, तत्र भवा अङ्गुलयस्तदन्तः प्रकाश्याः किन्तु प्रकाशयन्ति कर्माणि अनुष्ठानेन फलेन वा, यथाचाधारस्थिते अरणौ अग्निना प्रकाश्ये तत्र भवोऽग्निः प्रकाशको भवति तद्वत् । यद्वा; कक्ष्या रज्जुः तद्बन्धनसाधनत्वात् कक्ष्या-शब्देनोच्यन्ते । "परि॑ ष्वजध्वं॒ दश॑ क॒क्ष्या॑भिः (ऋ० सं० ८,५,१९,४)"—"दशा॑वनिभ्यो॒ दश॑कक्ष्येभ्यः (ऋ० सं० ८,४,३०,२)" —इति च निगमौ ॥

(११) अवनयः*। व्याख्यातं पृथिवीनामसु (११पृ०)। अवन्ति कर्माणि, अव्यन्ते वा । "स॒नात् सनी॑ळा अ॒वनी॑रवा॒ताः (ऋ० सं० १,५,२,५)"—"दशा॑वनिभ्यः (ऋ० सं० ८,४,३०,२)"—इति च निगमौ ॥

(१२) हरितः†। व्याख्यातं नदीनामसु (१३६पृ०)। हरन्त्याभिः पदार्थान् "ए॒तं त्यं ह॒रितो॒ दश॑ (ऋ० सं० ६,८,२८,३)"—इति निगमः ॥

(१३) स्वसारः‡ । सु-शब्दे उपपदे 'असु क्षेपणे (दि० प०)'—इत्यस्मात् 'सावसे ऋन् (उ० २,८९)'—इति ऋन्-प्रत्ययः सुष्ठु अस्यते

---

* प० १, १। † पु० १, ६। ‡ निघ० ११, ४१।

त्रियते पदार्थ आभिः, कार्येषु चेष्टया वा। यद्वा; स्व-शब्दे उपपदे 'षद्लृ विशरणे (भू० प०)'—इत्यस्माद् बाहुलकादृन् बाहुलकात् टि-लोपश्च। स्वं स्वं व्यापारं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, स्वस्मिन् स्वस्मिन् हस्ते सीदन्तीति वा। यद्वा; परस्परं भगिनीव दृश्यन्ते, एकहस्त-प्रभवत्वात् स्वसार उच्यन्ते 'न षट्स्वस्रादिभ्यः (४,१,१०)'—इति स्त्रीप्रत्ययनिषेधः। "दुवस्यन्ति स्वसारो अद्रियाणम् (ऋ० सं० १,५, २,५)"—इति निगमः॥

(१४) जामयः*, सनाभयः। अनयो— — —मर्थोऽनुसन्धेयः। जमतेर्गतिकर्मणः (निघ० २,१४) 'जनिघसिभ्यामिण् (उ० ४, १२६)'—इति बाहुलकादिण्-प्रत्ययः। 'अजिग्रजिपजिघसिजम्यणि-पणिभ्य इण्'—इति श्रीभोजदेवः। जमन्ति गच्छन्ति कर्माणि प्रति अदन्त्याभिरन्नादीनि वा। जनेरेव वा बाहुलकान्नकारस्य मकारः, जाताः स्व-कारणात्। "त्वं सानावधि जामयः (ऋ० सं० ६,८, १६,५)"—इति निगमः॥

(१५) सनाभयः†। 'णह बन्धने (दि० उ०)'; 'नहो भश्च (उ० ४,१२२)'—इति इञ्-प्रत्ययः भोऽन्तादेशः। नह्यतेऽनया गर्भ इति नाभिः, समाना नाभिरासामिति सनाभयः। ज्योतिर्जनपदेत्यस्मात् सहशब्दस्य स-भावः। समाना हि मातुर्नाभिस्तासां, समा नाभिः मूलमासामिति वा। "सनाभयो वाजिनं मूर्जयन्ति (ऋ० सं० ७, २,२५,४)"—इति निगमः॥

---

* पु० १, १२।
† नि० ४, २१।

(१६) योक्त्राणि* । (१७) योजनानि† । 'युजिर् योगे (रु० उ०)' । 'दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसि (३,२,१८२)'—इति ष्ट्रन्-प्रत्ययः पूर्व्वत्र । 'युच् बहुलम् (उ० २,७४)'—इति युच् । युञ्जन्ति पदार्थानाभिरिति, युक्ता वा हस्तेन, संयम्यते आभिः क्लेशादय इति वा। शब्दस्वाभाव्यात् नपुंसकलिङ्गता । "दश योक्त्रेभ्यो दश योजनेभ्यः (ऋ० सं० ८,४,३०,२)"—इति निगमः ॥

(१८) धुरः‡ । धूर्वतेर्बधकर्मणः (निघ० २,१९) कर्त्तरि क्विपि (३,२,१७७), राल्लोपः (६,४,२१)' इति व-लोपे रेफस्य विसर्जनीयः, जसि धुरः । धूर्वन्ति घ्नन्त्युपचयन्ति कर्माणीत्यर्थः । हिंसन्ति परानाभिरिति वा। धारयतेर्वा औणादिके क्विपि बाहुलकात् आकारस्य उकारः । अङ्गुल्या हि धार्य्यं सुवर्णादि धारयति । "दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः (ऋ० सं० ८,४,३०,२)"—इति निगमः॥

(१९) शाखाः§ । 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'; अस्मात् ख-प्रत्यये विहिते 'अश्नोतेर्डित्'—इति श्रीभोजदेवेन ख-प्रत्यये शाख-शब्दो व्युत्पादितः । व्याप्तं हि सर्व्वम्। ख-शब्दाधिकरणे उपपदे शेतेः 'अधिकरणे शेतेः (३,२,१५)'—इति अच्-प्रत्ययः। अङ्गुल्यो हि हस्ताग्रभागत्वात् खे आकाशे शेरते व्यवतिष्ठन्ते, आकाशस्यानकाशरूपत्वात् उपपन्नं हि तत्र शयनम् । खशयाः सत्याः पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) यकारलोपेन शकाराकारयोः सवर्णदीर्घत्वे खशा इति भवति, ततोऽक्षरद्वयस्य स्थानविनिमयः, टाप्; शाखा। शक्नोतेर्वा पचाद्यचि (३,१,१३४) उपधादीर्घः, ककारस्य खकारश्च ।

* निरु० ३,९। † निरु० ३,९। ‡ निरु० ३,९। § निरु० १, ४. ६, २२।

शक्नुवन्ति हि ता अङ्गुलयः पुस्तकादि धारयितुं कार्याणि कर्त्तुं वा। यद्वा; 'शाखृ व्याप्तौ (भू० प०)', पचाद्यच् (३,१,१३४)। शाखन्ति व्याप्नुवन्ति कर्माणि। यद्वा; 'शीङ् स्वप्ने (अदा० आ०); अस्मात् 'वृक्षावयवाच्च'—इति ख-प्रत्ययो बाहुलकात् हस्तावयवेऽपि भवति। शेरतेऽवतिष्ठन्ते आसु नखादयः इति शाखाः। 'श्यते र्ह्रिच वा'—इति श्रीभोजदेवः; ख-प्रत्ययोऽधिकृतः, इकारादेशस्य विकल्पित-त्वात् पक्षे शाखानिष्पत्त्या— — —शाखास्थानीयत्वाद्वा शाखा इष्यन्ते तथाचामरसिंहः—'अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः (२,६,८२)'—इति। 'हस्ताभ्यां दशशाखाभ्याम् (ऋ० सं० ८,७,२५,७)"—इति निगमः॥

(२०) अभीशवः*। व्याख्याता रश्मिनामसु (३४पृ०)। अभ्य-श्नुवते कर्माणि, अभीशते वा कर्माणि कर्त्तुम्। "दशाभीशुभ्यो अर्चता जरेभ्यः (ऋ० सं० ८,४,३०,२)"—इति निगमः॥

(२१) दीधितयः†। व्याख्याता रश्मिनामसु (३५पृ०)। अङ्गु-रीयकादिधारणाद् दीप्यन्ते। दीव्यन्ति क्रीड़न्त्याभिरिति वा दधातेर्व्युत्पन्नो दीधिति शब्दः। "अग्निं नरो दीधितिभिररण्योः (ऋ० सं० ५,१,२३,१)"—इति निगमः॥

(२२) गभस्तयः‡। व्याख्याता रश्मिनामसु (३५पृ०)। गृह्णन्ति पदार्थानाभिः पुरुषाः इति गभस्तयः। "दीप्यते मघो रंशुषु गभस्तिभिः (?)"—इति निगमः॥

"सुहस्त्याः"—इति केचित्।

* पु० १,५। † पु० १,५। ‡ पु० १,५।

एतस्य स्थाने "सस्रुतः"—इति च केचित् पठन्ति । तास्त्र व्याख्याता नदीनामसु (१ ३ ८पृ०) । संसरन्ति सह गच्छन्ति कर्माणि प्रति सङ्गता वा । स्पष्ट-निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि ॥ ५ ॥

व॒श्मि(१) । उ॒श्मसि॑(२) । वेति॑(३) । वेन॑ति(४) । वेंसति(५) । वाञ्छ॑ति(६) । वष्टि॑(७) । व॒नोति॑(८) । जु॒षते॑(९) । हर्य॑ति(१०) । आ॒च॒के(११) । उ॒शिक्(१२) । मन्यते॑(१३) । छ॒न्त्सत्॑(१४) । चा॒कन॑त्(१५) । च॒क॒मा॒नः(१६) । कन॑ति(१७) । कानिषत्(१८) । इत्यष्टादश कान्तिकर्माणः* ॥ ६ ॥

'कान्तिकर्माणः (निरु० ३,९)'=इच्छार्था धातवः—

(१) वश्मि† । 'वश कान्तौ' अदादिः परस्मैपदी । लडुत्तमैक-वचनम् । "तदहं वश्मि पवमान सोम (ऋ० सं० ७,४,६,४)"—इति निगमः ॥

---

(२) इतोऽनन्तरम् "अववेति"—इत्यधिकं ग. C. D. F पुस्तकेषु ।
(५) "विसति" ख । "वेशति" च । टीकाकृतापि पाठान्तरतया स्वीकृतम् ।
(७) "वेष्टि" ङ ।
(१०) इतोऽनन्तरम् "ईर्यत्ति"—इत्यधिकम् ख पुस्तके ।
(११) "आचके" ख । ग. C. D. F पुस्तकेषु नास्त्येवेदम् पदम् ।
(१४) "ग्रंसनत्" C. D. F ।
* "इति कान्तिकर्माणः" ग ।
† निरु० १२, ५ ।

(२) उश्मसि* । वश्ेर्लडुत्तमपुरुषबहुवचने मसि 'सार्वधातुकमपित् (१,२,४)'—इति ङिद्वद्भावात् 'ग्रहिज्या (६,१,१६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम् 'इदन्तो मसिः (७,१,४६)'—इति इकारः। "ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै (ऋ० सं० २,२,२४,६)"—इति निगमः॥

(३) वेति† । 'वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु' अदादिः परस्मैपदी। "वेषि होत्र मुत पोत्रं यजत्रा (ऋ० सं० १,५,२४,४)"—इति निगमः॥

(४) वेनति‡ । नैरुक्तो धातुः। "पुराणाँ अनु वेनति (ऋ० सं० ८,७,२३,१)"—"नासत्यामा वि वेनतम् (ऋ० सं० ४,४,१६,२)"—इति च निगमौ॥

(५) वेसति। अयमपि नैरुक्तो धातुः। 'वेशति'—इति पाठान्तरम्। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(६) वाञ्छति। 'वाछि इच्छायां' भौवादिकः (प०)। "विश्वे त्वा सर्वा वाञ्छन्तु (ऋ० सं० ८,८,३१,१)"—इति निगमः॥

(७) वष्टि§ । वशेः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम्। "समर्यो गा अजति यस्य वष्टि (ऋ० सं० १,३,१,३)"—इति निगमः॥

---

* निरु० १, १९. २, ७. ३, ५. ५, १८. ६, १३. ९, ३९. १२, ५;—४५।

† निरु० १, ७. २, ६;—८;—१४. ४, १;—१९. ९, ४२;—४३. १०, १. १२, ४६।

‡ प० १४. ३, १४;—१५;—१७. ५, ४. १०, ३८. १२, २९। निरु० १, ७. १०, ३८।

§ पु० अत्रैव १।

(८) वनोति । 'वनु धावने' तनादिः (प०), अनेकार्थत्वाद्धातूनामत्र कान्त्यर्थः । एव मन्यत्रापि । "स्याहं यद्रेक्णं परमं वनोषि तत् (ऋ० सं० १,२,२४,४)"—इति निगमः ॥

(९) जुषते*। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' तुदादिरात्मनेपदी, अत्र कान्तिकर्मा । "स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् (ऋ० सं० १, ५,२५,५)"—इति निगमः । 'जुषते हर्यति इति पाठात् जोषः कामः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१०) हर्यते†। 'हर्य गतिकान्त्योः' भ्वादिः परस्मैपदी । "ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः (ऋ० सं० ३,८,११,३)"—इति निगमः ॥

(११) आचके । 'चक तृप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी ; लडुत्तमपुरुषैकवचनम् । "अनाम्योज आ चके (ऋ० सं० ३,४,९,५)"—इत्यत्र 'कर्मेर्लिटि उत्तमे इटि मलोपश्छान्दसः'—इति भानुदत्तः । "त्वा मंवस्युराचके (ऋ० सं० १,२,१९,४)"—इति निगमः । "यस्ते शचुत्वमाचके (ऋ० सं० ६,३,४२,५)"—इति तु 'लोपस्त आत्मनेपदेषु (७,१,४१)' । यथादृष्टं पाठः ॥

(१२) उशिक्‡ । वष्टेः 'वशः कित् (उ० २,६८)'—इति चिक्प्रत्ययः, कित्त्वात् सम्प्रसारणम् । "उशिक् पावको अरतिः सुमेधाः (ऋ० सं० ७,८,२९,१)"—इति निगमः ॥

---

* निघ० ६, १६. १२, ४२ ।

† ५० १४ । निघ० २, १०. ७, १७. ११, १५ ।

‡ ५० ३, १५ । निघ० ६, १० ।

(१३) मन्यते*। 'मन ज्ञाने' दिवादिरात्मनेपदी। "आग्नश्चिद्ध मन्यमानस्तुरश्चित् (ऋ० सं० ५,४,८,२)"—"यदि मन्येतोपमुस्य-मित्योदनैः (?)"—इति च निगमौ ॥

(१४) छन्त्सत्†। 'छदि संवरणे' चुरादिः। पञ्चमलकारः, तिप्, 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४)', 'सिब्बहुलं लेटि (३,१,३४)', 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३,४,९७)'। 'वृषा छन्दुर्भवति हर्यतः (ऋ० सं० १,४,१९,४)'—इत्यत्र 'मन्यते छन्त्सत् चाकनत् इति कान्ति-कर्मसु पाठात्, 'तदिन्मे छन्त्सद् वपुषः (ऋ० सं० ७,७,२९,३)'—इति प्रयोगदर्शनाच्च छदिः कान्त्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। 'दूरेचुतायं छन्त्सत् (ऋ० सं० २,१,२१,६)"—इति, "अच्छान्तुः पञ्चकृष्ट्यः (ऋ० सं० ८,६,२६,६)"—इति च निगमौ॥

(१५) चाकनत्‡। 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भ्वा० प०); यङ्-लुगन्तः। 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य न भवति, व्यत्ययेन पञ्चमलकारः, 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४)', 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३,४,९७)'। "ब्रह्मेदिन्द्रस्य चाकनत् (ऋ० सं० ६,२,३८,१)"—"ये निः प्रचिष्ठ चाकनत् (?)"—इति च निगमौ ॥

(१६) चकमानः। 'चक तृप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी। 'ताच्छी-ल्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३,२,१२८)'। "चकमानः पिबतु दुग्धमंशुम् (ऋ० सं० ४,२,७,१)"—इति निगमः।

* प० २, १४;—१९। निरु० २, ३. २, ८. ४, २५. ६, २५. ९, १२. ९, १५. ११, २०. ११, ४२।

† प० २, १४। निरु० ९, ८।

‡ प० २, ११. ४, १;—२। निरु० ४, १४;—१५. ४, १४।

(१७) कनति*। 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू०प०)' भ्वादिः परस्मैपदी। "भानत् कनति नुदतम् (?)"—"इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ०सं० ६,४,२८,४)"—इति च निगमौ।

(१८) कानिषत्†। कनतेर्लेटि परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचने सिब्बहुलं लेटि, इडागमः, उपधावृद्धिर्बाहुलकात् इकारलोपः पूर्ववत्। "अग्ने तृतीये सवने हि कानिषः (ऋ०सं० ३,१,३१,५)"—इति निगमः॥

इत्यष्टादश कान्तिकर्माणो धातवः॥ ६ ॥

अन्धः(१)। वाजः(२)। पयः(३)। प्रयः(४)। पृक्षः(५)। पितुः(६)। वयः(७)। सिनम्(८)। अवः(९)। क्षु(१०)। धासिः(११)। इरा(१२)। इळा(१३)। इषम्(१४)। ऊर्क्(१५)। रसः(१६)। स्वधा(१७)। अर्कः(१८)। क्षद्म(१९)। नेमः(२०)। ससम्(२१)। नमः(२२)। आयुः(२३)। सूनृता(२४)। ब्रह्म(२५)। वर्चः(२६)। कीलालम्(२७)। यशः(२८)। इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि‡॥७॥

---

* पु० अत्रैव १५। † पु० अत्रैव १५।

(२) इतोऽनन्तरं "पाजः"—इत्यधिकम् ग. C. D. F पुस्तकेषु।

(४) "प्रयः"—इत्येतन्नास्ति क-पुस्तकातिरिक्तेषु, देवराजेन तु "अवः"—इत्यनेनास्य विकल्पः स्वीकृतः।

(७) "वयः" नास्त्येतत् ख. ङ. च पुस्तकेषु। तेषु पुनरस्यैव स्थाने "सुतः"—इति दृश्यते, टीकाकृतापि केचिदित्याद्युक्त्याऽत्रमतान्तरवोक्ता। ग. C. D. F पुस्तकेषु तु "सुतम्" इति।

(९) "सीनम्" ग।

(११) "क्षुमत्" ग. "क्षुत्" C. D. F।

(१८) नैतद् दृश्यते क-पुस्तके।

(१९) "क्षद्मः" ख।

(२८) नास्त्येतत् पदं ग. C. D. F पुस्तकेषु। ‡ 'इत्यन्नस्य' ग।

(१) अन्धः*। 'अन्धइत्यन्ननाम। आध्यानीयं भवति (निरु० ५,१)' —इति भाष्यम्। 'आभिमुख्येन हि ध्यातव्यं सर्वेणान्नं प्रीतेः शरीरस्थितेश्च तदायत्तत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी। आङ्-पूर्वात् ध्यायतेरसुनि बाहुलकात् यकाराकारयोर्लोपः, उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं नुडागमश्च धातोः। यद्वा; 'अद भक्षणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'अदेर्नुम् धश्च (उ० ४, २००)'—इति कर्मणि कर्त्तरि वा कारके असुनि नुमागमो धकारश्चान्तादेशः। अद्यते प्राणिभिः, तान् वा स्वयमत्ति। तथाच श्रुतिः —'अद्यतेऽत्ति च भूतानि (तै० उ० २,२)'—इति। 'अनित्यनेनान्धः' —इति क्षीरस्वामी। अनितेरसुनि बाहुलकात् धुगागमः। अनित्यन्नं हि प्राणनम्। "आमेभिः सिञ्चता मद्य मन्धः (ऋ० सं० २,६,१३,१)"—"इन्द्रेहि मत्स्यन्धसः (ऋ० सं० १,१,१७,१)"—इति च निगमौ॥

(२) वाजः†। 'वज गतौ (भ्वा० प०)'। 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१९)'—इति घञ्। 'अजिव्रज्योश्च (७,३,६०)' —इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कुत्वाभावः। तथाच तत्र न्यासकारः—'चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वजेरपि कुत्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति वाजः'—इति। निगम्यते अभिगम्यते हि तत्सर्वैः। गच्छत्यनेनादत्तेन सुखानि, भुक्तेन तृप्तिं वा गच्छत्यनेन शुद्धेन सत्वशुद्धिं भोक्ता। यदाहुः—'आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति। यद्वा; गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः; जानात्यनेन भुक्तेन धर्मम्। 'दश धर्मान् विजानन्ति

* प० ४, २। निरु० ५, १. ९, ३६. ११, ९।
† प० १०। निरु० १०, २२. ११, १६;—१६।

धृतराष्ट्रनिबोधनात् । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः'—इति श्रीमहाभारतम् । सर्वत्रान्ननामसु गत्यर्थाद् व्युत्पादितेष्वेव मर्थो बोद्धव्यः । "सुतानां वाजिनीवसू (ऋ० सं० १,१,३,५)"—अन्यत्र "वाजं इवनस्यदं रथम् (ऋ० सं० १,४,१२,१)"—इति च निगमौ ॥

(३) पयः* । व्याख्यातं रात्रिनामसु पयइत्यत्र (निरु० २,५) । यद्वा ; 'अय पय गतौ (भू० आ०)'—इत्यस्मादसुन् । पीयते ह्यन्नं । तद्धि चतुर्विधम् पेय-चोष्य-लेह्य-चर्व्यभेदेन । वर्द्धन्ते हि तेन भुक्तेन । 'जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै० उ० २,२)'—इति श्रुतिः । "पयस्वानग्न आगहि (ऋ० सं० १,२,१२,३)"—"यदी मृतस्य पयसा पियानः (ऋ० सं० १,५,२७,३)"—इति च निगमः ॥

(४) प्रयः† । व्याख्यातमुदकनामसु (१११पृ०) । "उपप्रयोभिरागतम् (ऋ० सं० १,१,३,४)"—"तुराय प्रयोन हर्मि स्तोमं माहिनाय (ऋ० सं० १,४,१७,१)"—"प्रयस्वन्तः प्रति हर्यामसि त्वा (ऋ० सं० ८,६,२१,३)"—इति च निगमाः ॥

(४) श्रवः । 'श्रु श्रवणे (भू० प०)' । कर्मण्यसुन् । श्रूयते ह्यन्नं वर्ण्यमानं श्रवो यशः । तद्धर्मात्ताच्छब्द्यं वा । "सत्यश्चित्र श्रवस्तमाः (?)"—"मन्त्रं दधामि श्रवसे दिवे दिवे (ऋ० सं० १,२,३२,२)"—"अभिश्रव ऋज्यन्तः (ऋ० सं० ४,७,९,३)"—इति च निगमाः । "उप प्रयोभिरागतम् (ऋ० सं० १,१,३,४)"—इत्यादिषु

* प० १२. १, ७ । निरु० २, ५ ।

† प० १० । निरु० ४, १४. ९, १०. १०, ३. ११, ९ ।

निरुक्त-टीकायां स्कन्दस्वामिना प्रयइत्यन्ननामेत्युच्यते। तथाच 'अर्चित्यवः (ऋ० सं० १,३,२०,४)'—इत्यादि-निगमेषु वेदभाष्ये, 'अव इत्यन्ननाम'—इति स्पष्टमुच्यते। निरुक्त-टीकायान्तूभयथा (निरु० १०,३)। अतः 'प्रयः'-'अवः'-शब्दयोः उभयोरप्यन्ननामत्वं स्पष्टम्। तत्रैकतमस्य पाठो विद्वद्भिर्निर्णीयताम्॥

(५) पृक्षः*। 'पृची सम्पर्के (रु० प०)'। औणादिके क्विपि धातोः कुगागमः। सम्पृक्तं हि तज्ज्ञातृभिः। पृक्षतिर्दानार्थ इति वा (अदा० आ०)। "वायो तवं प्र पृक्षती (ऋ० सं० १,१,२,३)"—इत्यादौ माधवेनोक्तम्। तत्र क्विपि बाहुलकान्न-लोपः। दीयते ह्यन्नमर्थिभ्यः। "त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतम् (ऋ० सं० १,३, ४,४)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् 'पृक्ष अन्ननामैतत् पठन्ति। "पृक्षो भरन्त वाम् (ऋ० सं० ४,४,१२,३)"—इत्यादिषु बहुवचनान्तस्य सामानाधिकरण्यदर्शनात् बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्'—इति। "अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचन्ते (ऋ० सं० १,५,१६,२)"—"पृक्षो वहतमश्विना (ऋ० सं० १,४,२,६)"—इति च निगमौ। "त्वं शर्द्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे (ऋ० सं० २,५,१८,१)"—इत्यादौ तु षष्ठ्येकवचनान्तमपि दृश्यते॥

(६) पितुः†। 'पा रक्षणे (अदा० प०)'। 'कमिमनिजनिभाथागापाहिभ्यश्च (उ० १,७०)'—इति तु-प्रत्ययो बाहुलकादिकारः। रक्षितव्यं ह्यन्नम्। प्यायतेर्बाहुलकात् तु-प्रत्ययो धातोः पि-भावश्च।

* प० १७।

† निघ० ५,२। निरु० ९,२४।

"पितुं नु स्तोषम् (ऋ० सं० २,५,६,१)"—"प्रमन्दिने पितुमदर्चता वचः (ऋ० सं० १,७,१२,१)"—इति निगमौ ॥

(७) वयः* । 'वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु (अदा० प०)' । असुन् । गत्यादिर्सर्वोऽप्यर्थोऽत्रानुगुणः कारकभेदेन । 'वय गतौ (भ्वा० आ०)'-इत्यस्मादसुन् वा । "बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति (ऋ० सं० २,१,१०,२)"—"परि घ्रंसमोमना वां वयो गात (ऋ० सं० ५,५,१६,४)"—इति च निगमौ ॥

केचिदस्य स्थाने "सुतः"†-इति पठन्ति । तत्र 'षूञ् प्राणिप्रसवे (अदा० आ०)' । 'तातप्रातलातसुत'-इत्यादिना क्त-प्रत्ययः, षूञो ह्रस्वत्वञ्च निपात्यते । सूयते वृष्ट्या । "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः"—इति हि स्मृतिः (मनुः ३,७६) । यद्वा; 'सु षु गतौ (भ्वा० प०)'-इत्येतद्-विषयं निपातनम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) सिनम्‡ । 'षिञ् बन्धने (स्वा० क्र्या० उ०)' । 'इण्सिञ्दीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३,२)' । 'सिनाति भूतानि'-इति भाष्यम् । 'सिनाति बध्नाति क्षुधा विनश्यन्ति भूतानि धारयति'-इति, स्कन्दस्वामी । सीयते अनेनेति वा । अन्नेन हि भृत्यादयो बध्यन्ते । "येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः (ऋ० सं० ३,४,८,१)"—इति निगमः ॥

(९) अवः§ । 'अव रक्षणगतिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचन-

* निघ० ६, ४ ।

† निघ० ५, १८;—२१ ।

‡ प० ४, २ । निघ० ५, ५ ।

§ निघ० १०, ११ ।

र्थ्ययाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु (भू०प०)'। असुन्। धात्वर्थेषु योगः सर्वाङ्गीकर्त्तव्यः। "अवत् ब्रह्मण्यवसा-गमत् (?)"—"अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिम् (ऋ०सं० १,५,२५,४)"—इति निगमौ ॥

(१०) क्षु। 'टु क्षु शब्दे (अदा०प०)'—'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)'। 'खनिशृभ्यां डिच्च (उ०१,३२)'—इति विधीयमानो डित्-कु-प्रत्ययो बाहुलकादाभ्यामपि भवति। क्षूयते शब्द्यते स्तोतृभिः स्तूयते देवतात्वादन्नम् सूक्तादिभिः गुणवत्तया वा लोकैः, निवसत्यनेन वा। "त्वं वाजस्य क्षुमतो राय ईशिषे (ऋ०सं०२,५,१८,५)"—"आ तू न इन्द्र क्षुमन्तम् (ऋ०सं०६,५,३७,१)"—इति च निगमौ ॥

(११) धासि। 'मुषिग्रुषिकुषिभ्यः क्सिः (उ०३,१५१)'—इतिर्बाहुलकात् धाञोऽपि भवति, बाहुलकादेव ईत्वं न भवति। दीयते ऽर्थिभ्यो धारयति प्राणान् वा। "विद्वांसुर मा तनयाय धासिम् (ऋ०सं०१,५,१,३)"—अत्र 'धासिरन्ननाम, इह तु पयस आसन्नकारणत्वात् गोषु प्रयुक्तः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१२) इरा। व्याख्यातं नदीनामसु (१४०पृ०) ॥

(१३) इळा*। ईड्यते दीप्यते भुक्तेन जाठरोऽग्निः, क्षिप्यते उदरे, स्वपत्यनेन भुक्तेन न हि बुभुक्षितस्य निद्रास्ति। "तस्मा इळां सुवीरा मा यजामहे (ऋ०सं०१,३,२०,४)"—इति निगमः ॥

(१४) इषम्†। 'इषु इच्छायाम् (तु०प०)'। औणादिकः क्विप्।

---

* पु० १, १।

† निरु० ६, २९. १०, २९. ११, १४; –२९।

इष्यत इति। यद्वा; 'इषु गतौ (दि०प०)' क्विप्। वेदे प्राचुर्येण दर्शनाद् द्वितीयैकवचनान्तम्। "इषं स्तोतृभ्य आभर (ऋ०सं० ३, ८,२२,१)"—"अश्विना यज्वरीरिषः (ऋ०सं० १,१,५,१,)"—इति च निगमौ ॥

(१५) ऊर्क्*। 'ऊर्गित्यन्ननाम। ऊर्जयतीति सतः, पक्वं सुप्रवृक्णमिति वा (निरु० ३,८)'—इति भाष्यम्। 'ऊर्जयति' प्रबलति प्राणयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः। 'पक्वमिति वा' पक्वशब्दस्य पकारलोपं कृत्वा क-शब्दं व्यत्यस्य वकारस्योरि कृते रुगागमे चोर्गिति भवति। 'सुप्रवृक्णमिति वा' अस्मे र-शब्दलोपे कृते, संयोगादिलोपे कृते, अकारस्योपरि रुकि ऊत्वे च कृते ऊर्गिति भवति। सुच्छिन्नं हि तद्भवति मृदुत्वात्'—इति स्कन्दस्वामिग्रन्थः। * * *। 'ऊर्ज्यते प्राण्यते जीव्यतेऽनया'—इति भट्टभास्करमिश्रः। अत्र 'ऊर्ज बलप्राणनयोः (चु०प०)' इत्यस्मादेव करणे क्विप्। "यंसि त्वमनमूर्जं न विश्वध क्षरध्यै (ऋ०सं० १,५,५,३)"—इति निगमः ॥

(१६) रसः†। व्याख्यातमुदकनामसु। "मह्ने यत् पित्र ईं रसं दिवे कः (ऋ०सं० १,५,१५,५)"—इति निगमः ॥

(१७) स्वधा‡। स्व-शब्दे उपपदे दधातेः (जु०उ०) 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति क-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। स्वेभ्यो दीयते स्वस्मिन् धीयते वा, स्वेन धनेन धीयते वा। "विश्वा हि माया

---

* निरु० ३, ८. २७; –४३. ११, २९।

† पु० १, ११। निरु० ११, २५।

‡ पु० १, १२।

अवंसि स्वधा वः (ऋ०सं०४,८,२४,१)”—“आदहं स्वधामनु (ऋ०सं०१,१,११,४)”—इति च निगमौ॥

(१८) अर्कः* ।

(१९) क्षद्म† । व्याख्यातमुदकनामसु (८९पृ०)। क्षुन्निवर्त्तनादिके स्वकार्ये स्थिरं भवति, स्थिरो भवत्यनेन भुक्तेन भोक्तेति वा,

२ १२उ ३ १ २ ३१.२

क्षिंस्यतेऽनेनातिभुक्तेनेति वा “अहमन्नमन्नमदन्तमद्मि (सा०सं० आ०१,९)”—इति श्रुतिः। माधवपक्षे क्षदिरशनार्थः (सौ०), अश्यते बुभुक्षितः। “स्वादु क्षद्मापो वसतो स्योनकृत् (?)”—इति निगमः॥

(२०) नेमः‡ । ‘णीञ् प्रापणे (भू०उ०)’। ‘अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ०१,१३७)’। नमयति सुगतिं दातारं, नीयते देहयात्रा अनेनेति वा॥

“नेमा”—इति नकारान्तं केचित् पठन्ति। तदा बाहुलकाद्भिधानलक्षणाद्वा नकारस्येत्सञ्ज्ञाया अभावः। एवमेवास्मिन् सूत्रे वृत्तिकारेणोक्तम्। यद्वा; मनिनि रूपसिद्धिः। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(२१) ससम्§ ।‘षस स्वप्ने (अदा०प०)’। ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (उ०४,११८)। स्वपन्त्यनेन भुक्तेन, न हि क्षुधितस्यातिनि-

* प० २०.४,२। निरु० ५,४.६,२२। यद्यपीदं पदं टीकापुस्तके व्याख्यातं न दृश्यते, परमष्टाविंशतिसङ्ख्यापूरणायानन्यगत्या सर्वपुस्तकैकमत्याच्चाङ्गीकर्त्तव्यमेवेति।

† पु० १,१५।

‡ प० ३,२९। निरु० ३,२०।

§ प० ४,२। निरु० ५,३।

द्रास्ति । "मुघेनं चिद्दिमुदायावद्दो वसु (ऋ० सं० १,४,८,३)"—इति निगमः ॥

(२२) नमः । 'णमु प्रह्वत्वे (भू० प०)' । असुन् । उपनतं जातमात्रेभ्यो भूतेभ्यः पूर्वजन्मकृतकर्मवशात्, नम्यते देवतात्वात्, नमन्त्यनेन हेतुना तदन्न प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । "प्र वो मुहे महि नमो भरध्वम (ऋ० सं० १,५,१,२)"—"एना वो अग्निं नमसा (ऋ० सं० ५,२,२१,१)"—इति च निगमौ ॥

(२३) आयुः* । अननं प्राणनमस्ति । "पाहि सदमिद् विश्वायुः (ऋ० सं० १,२,२२,३)"—इति निगमः ॥

(२४) सूनृता† । व्याख्यातमुदकनामसु (५३पृ०) । सुष्ठु नयन्ति क्षुत्प्रयुक्तान् अर्थ्यते वा तदर्थिभिः । यद्वा; शोभना नरः सुनरः 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः, सूनृषु तायते विस्तीर्यते पुण्येन, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः । वा टाप् । "पुरुणीथे जरते सूनृतावान् (ऋ० सं० १,४,२५,७)"—"अश्विना सूनृतावती (ऋ० सं० १,२,४,३)"—इति च निगमौ ॥

(२५) ब्रह्म‡ । 'वृहि वृहि वृद्धौ (भू० प०)' । 'वृंहेर्नलोपश्च (उ० ४,१४१)'—इति मनिन् । परिवृढ़ं भवति सर्वप्राणिभिः । सर्वदा भुज्यमानमप्यनुपक्षीयमाणत्वात्, स्वभावतो वा परिवृद्धं सर्वस्य जगतो भरणात्, वर्द्धन्तेऽनेन भूतानीति वा 'जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै० उ०

---

* पु० २, २ ।

† पु० १, ८ ।

‡ प० १० । निरु० १, ८, १२, २४ ।

२,२)'—इति श्रुतिः। "उप ब्रह्माणि वाघतः (ऋ० सं० १,१,५,५)"—इति च निगमः ॥

(२६) वर्चः। 'वर्च दीप्तौ (भू० आ०)'। असुन्। दीप्तिकरं ह्यन्नं शरीरादेः। "तमा संसृज वर्चसा (ऋ० सं० १,२,१२,३)" —"सं माग्ने वर्चसा सृज (ऋ० सं० १,२,१२,४)"—"आयुषा सह वर्चसा (ऋ० सं० ८,३,२७,४)"—इति निगमाः ॥

(२७) कीलालम्। 'कल गतौ (प०)' चौरादिकः, 'कील बन्धने (भू० प०)', 'कील खण्डने (?)'। कील बन्धने इति व्युत्पत्तौ सिनवदर्थः। कील खंडने इति तु सुच्छेदमित्यर्थः। अपिवा कीला जाठराग्नेर्ज्वाला, तां लाति 'कर्म्मण्यण् (३,२,१)'। "कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे (ऋ० सं० ८,४,२२,४)"—इति निगमः ॥

(२८) यशः*। व्याख्यातमुदकनामसु(११७पृ०)। यशो यशेर्दीप्त्यर्थात्। कीर्त्तिकरं वेति माधवः। तदा वर्चस्वदर्थः। "यशो न पक्वं मधुगोष्वन्तरा (ऋ० सं० ८,६,२,५)"—"तुविद्युम्न यशस्वता (ऋ० सं० ३,१,१६,६)"—इति निगमौ ॥

इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि ॥ ७ ॥

आवयति(१)। भवति(२)। बभस्ति(३)। वेति(४)। वेवेष्टि(५)। अविष्यन्(६)। बप्सति(७)। भसथः(८)। बब्धाम्(९)। ह्वरति(१०) इति दशात्तिकर्माणः† ॥ ८ ॥

---

* पु० १, १२।

(१०) "क्षयति" ग. C. D. F।

† "इत्यत्तिकर्माणः" ग।

(१) आवयति*। आङ्पूर्वात् वेतेः (अदा॰प॰) 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपो लुगभावः । यद्वा; 'वेञ् तन्तुसन्ताने (उ॰)' भ्वादिः; अनेकार्थत्वात् धातूनामत्राप्तिकर्मत्वम्। एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । "आ तु नः स वयति गव्यमश्व्यम् (ऋ॰सं॰ ६,२,२,१०)"—इति निगमः ॥

(२) भर्वति†। 'भर्व हिंसायाम्' भ्वादिः परस्मैपदी। "पृथून्यग्निरनु याति भर्वन् (ऋ॰सं॰ ४,५,८,२)"—"तेन सूभर्वं शतवत् सहस्रम् (ऋ॰सं॰ ८,५,२०,५)"—इति निगमौ ॥

(३) बभस्ति‡। 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' जुहोत्यादिः परस्मैपदी। "हरी इवान्धांसि बप्सता (ऋ॰सं॰ १,२,२६,२)"—इति निगमः॥

(४) वेवेष्टि§। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु॰उ॰)'। 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः (२,४,७५)'। "स्वतैद्येयथातिथि ज्योतिष्कृत्या परिवेवेष्टि(?)"—"यदा त्वा अतिथयः परिवेष्टि(?)"—"मरुतः परिवेष्टारः (?)"—इति च निगमाः। प्रयोजकव्यापारे प्रयुक्तत्वात् निरूपणीयम् ॥

(५) वेति||। वी गत्यादौ अदादिः परस्मैपदी। "वीतं पातं पयस उस्रियायाः (ऋ॰सं॰ २,२,२३,४)"—इति निगमः ॥

(६) अविष्यन्¶। अवतेर्वर्त्तमाने व्यत्ययेन लृट्; लृटः सद्वा।

---

* पृ॰ १४ । निरु॰ १, १४. १०, १०. ११, १८।

† निरु॰ ९, २३।

‡ निरु॰ ५, १२; १२. ९, ११।

§ पृ॰ २, ६।

|| पृ॰ २, ६। ¶ पृ॰ अत्रैव १।

"हृथ्वविष्यन्नद्‌मेषु तिष्ठति (ऋ० सं० १,४,२३,२)"—इति निगमः।
अत्र च 'अविष्यन्नत्तिकर्मा भक्षयन्नित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी।
तस्मादविष्टादिति पाठो न युक्तः॥

(७) बप्सति*। भसेः प्रथमपुरुषे बहुवचने 'घसिभसोर्हलि च (६,४,१००)'—इत्युपधालोपे रूपम्। "दृ्ङ्भिर्वनानि बप्सति (ऋ० सं० ६,३,२८,३)"—इति निगमः॥

(८) भसथः†। भसेर्लटि थसि 'बहुलं छन्दसि (२,४,७६)'—इति शपः श्लुर्न भवति। "न देवा भसथश्चन (ऋ० सं० ४,८,२५,४)"—इति निगमः॥

(९) बब्धाम्‡। भसेर्लेटि तसस्तामि श्लौ द्विर्वचनम्, द्विर्वचनात्त्वानित्यत्वात् उपधालोपः प्राप्नोति छान्दसत्वान्न, 'घसिभसोर्हलि च (६,४,१००)'—इत्युपधालोपः। 'धि च (८,२,२५)'—इत्यादिसूत्रेषु सिचो लोप इति पक्षे सकारलोपश्छान्दसः सकारमात्रलोप इति पक्षे 'झलोझलि (८,२,२६)'—इति सलोपः, भस्त्वजश्त्वे। बब्धामिति पृथक्पाठे प्रयोजनं मृग्यम्। * * *। "बब्धां ते हरीधाना (?)"—इति निगमः॥

(१०) ह्वरति। 'ह्वृ कौटिल्ये' भ्वादिः परस्मैपदी। "अपामतिष्ठद्धरुणह्वरन्तमः (ऋ० सं० १,४,१८,५)"—"उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन् (ऋ० सं० १,५,२,१)"—इति निगमौ॥

इति दशात्तिकर्माणः॥ ८॥

---

* पु० अत्रैव २।
† पु० अत्रैव १।
‡ पु० अत्रैव २।

ओजः(१) । वाजः(१a) पाजः(२) । शवः(३) । तरः(४) । त्वः(५) । त्वक्षः(६) । शर्द्धः(७) । बाधः(८) । नृम्णम्(९) । तविषी(१०) । शुष्मम्(११) । शुष्णम्(१२) । शूषम्(१३) । दक्षः(१४) । वीळु(१५) । च्यौत्नम्(१६) । सहः(१७) । यहः(१८) । वधः(१९) । वर्गः(२०) । वृजनम्(२१) । वृक्(२२) । मज्मना(२३) । पौंस्यानि(२४) । धर्णसिः(२५) । द्रविणम्(२६) । स्यन्द्रासः(२७) । शम्बरम्(२८) । इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि* ॥ ९ ॥

(१) ओजः† । व्याख्यातमुदकनामसु (११३पृ०) । उब्जन्त्यनेन, बलवत्सन्निधौ हि ऋजवो भवन्ति भीत्या, न्यग्भावयत्यनेन वा शत्रून् । बर्द्धतेऽनेन ऐश्वर्यादि, वर्द्धते व्यायामादिना । इमावर्थान्तरावपि वृद्ध्यर्थेषु बोद्धव्यौ । 'उर्वधिकम्'—इति माधवः । हिंसन्तेऽनेन शत्रवो वा । 'उषेर्जुट् च'—इति श्रीभोजदेवः । असुनि गुणः । ओषति दहति शत्रून् । "ओजसो जातमुतमन्य एनम् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ३)"—"वहूनि जाते जनमान ओजसा (ऋ० सं० ६, ७, ३, ३)"—इति निगमौ ॥

(२) वाजः‡ । व्याख्यातमन्ननामसु (२०४पृ०) । गच्छन्त्यनेन

(५) "तवः" ख ।
(६) "त्वक्षः" ग. C. D. F ।
(१५) "वीळु" C. D. E ।
(२२) "विट्" ग ।
(२५) "धर्णसि" ङ.-च-पुस्तकयोरन्यत्र ।
* "इति बलस्य" ग ।
† पृ० १, १२ ।
‡ पृ० ७ ।

शत्रून् प्रति जिगीषवः । गम्यतेऽधिगम्यते व्यायामादिना यत्नेन । इमावर्थावुत्तरत्रापि गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ । 'वाजोबलं, वाजयतेः प्रेरणार्थात्'—इति माधवः । अनेन शत्रून् प्रेरयति विद्रावयतीति । "परिवाजेषु भूषथः (ऋ० सं० ३,१,१२,४)"—इति निगमः ॥

पाजः* । 'पा रक्षणे (अदा० प०)' । 'पातेर्जुट् च'—इत्यसुन् बलेन हिंस्यते सर्वम् । "कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीम् (ऋ० सं० ३,४,२३,१)"—इति निगमः । 'समिद्धस्य रुशदर्शि पाजः (ऋ० सं० ३,८,१२,२)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'पाजो बलम्'—इत्येतावदेवोक्तं न तु बलनामेति वाजशब्दे तु 'परिवाजेषु भूषथः (ऋ० सं० ३,१,१२,३)'—इत्यत्र बलनामैतदित्युक्तं, 'अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनम् (ऋ० सं० १,५,७,१)'—इत्यत्र,'अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथम् (ऋ० सं० १,४,११,१)'—इत्यादौ च ऋक्भाष्ये वाजशब्दोपरि 'अपि बलनाम'—इत्युच्यते । अतो वाजपाजशब्दयोरुभयोरपि बलनामत्वं स्पष्टम्; तत्रैकतमस्य पाठो विद्वद्भिरधीयताम् ॥

(३) शवः† । व्याख्यातमुदकनामसु (११२पृ०) । "मा भेम शवसस्पते (ऋ० सं० १,१,२१,२)"—इति निगमः ॥

(४) तरः । 'तॄ प्लवनतरणयोः (भू० प०)'; असुन् । तरत्यनेन आपदम् । "यावत्तरो मघवन् यावदोजः (ऋ० सं० १,३,३,२)"—इति निगमः ॥

(५) तवः । तवतिर्बधार्थः; असुन् । "अपादमिन्द्र तवसा जघन्थ

---

* पु ७ । † पु० १, १२ ।

(ऋ० सं० ३,२,२,३)"—"योगेयोगे तवस्तरम् (ऋ० सं० १,२, २९,१)"—इति च निगमौ॥

(६) त्वक्षः। 'तक्षू तनूकरणे (भ्वा० प०)'; असुन्। तनूक्रियन्ते तेन शत्रवः। "स प्र रिक्वो त्वक्षसा क्ष्मो दिवश्च (ऋ० सं० १,७, १०,५)"—इति निगमः॥

(७) शर्द्धः। 'शर्द्धतिरुत्साहार्थः'—इति स्कन्दस्वामी; असुन्। शत्रुजयादावनेन उत्साहितत्वात्। "अभ्राजि शर्द्धो† मरुतो यदर्णसम् (ऋ० सं० ४,३,१५,६)"—इति निगमः॥

(८) बाधः*। 'बाधृ विलोडने (भ्वा० आ०); 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१९)'—इति घञ्। बाध्यतेऽनेन शत्रवः। निगमो ऽन्वेषणीयः॥

(९) नृम्णम्‡। 'नृम्णं * * * नृन् नतम् (निरु० ११,९)'—इति भाष्यम्। 'नृन् शत्रुभूतान् प्रति नमति; एयर्थो वा नमिः, नमयति प्रह्वीकरोति'—इति स्कन्दस्वामी। 'इन्द्र नृम्णं हि ते शवः (ऋ० सं० १,५,२९,३)'—इत्यत्र ऋक्भाष्यम्—'यस्माच्छत्रुभूतानां मनुष्याणामपि नमनकरणं तव बलम्'—इति। स एव तत्र पृषोदरादित्वेन नृ-नमन-शब्दस्य वर्णलोपादौ नृम्णमिति द्रष्टव्यम्। "अवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः (ऋ० सं० ८,१,९,१)"—"महिश्रवस्तुविनृम्णम् (ऋ० सं० १,३,२७,१)"—इति च निगमौ॥

(१०) तविषी। तविः सौत्रो धातुर्वृद्ध्यर्थः। तवेष्टिषन् प्रत्ययः।

---

* निरु० ९, १५. १०, ९।

† प० १०। निरु० १०, १०. ११, ९।

‡ निरु० ९, २५।

टित्वात् ङीप्। "कृष्णा रजांसि तविषीं दधानः (ऋ० सं० १,३, ६,४)"—"युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी (ऋ० सं० १,३,१८, २)"—इति निगमौ ॥

(११) शुष्मम्* । 'शुष शोषणे (दि० प०)'। 'अविसिविसि-शुषिभ्यः कित् (उ० १,१४१)'—इति मन्-प्रत्ययः। शुष्यत्यनेना-रिः। 'शुषिः प्रीणनार्थः'—इति माधवः। प्रियं हि बलम्। 'शुष्म-मिति बलनाम, शोषयतीति सतः (निरु० २,२४)'—इति भाष्यम्। 'परस्परसांयोगिकमपि बलं विशेषयति उपमेयतीत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी। तत्र शोषयतेर्मनिन् 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छन्दसोः' —इति लुक्। "शुष्मा इन्द्रमवाता अह्रुतप्सवः (ऋ० सं० १,४, १२,४)"—"यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् (ऋ० सं० २,६,७, १)"—इति निगमौ ॥

(१२) शुष्णम्† ।

(१३) शूषम्‡ । 'शुष शोषणे (दि० प०)' । पूषमुषकलुषका-रुषशैलूषादयः'—इत्यादिग्रहणात् 'उषः प्रत्यूषादयोऽपि भवन्ति'— इति दण्डनाथ-वृत्तिः। ऊषप्रत्ययष्टिलोपश्च निपात्यते शुष्मवदर्थः । "इन्द्राय शूषं मर्चति (ऋ० सं० १,१,१८,५)"—इनतमः सत्वभि र्याह शूषैः (ऋ० सं० ३,३,१३,२)"—इति निगमौ ॥

(१४) दक्षः§ । 'दक्ष शैघ्र्ये च (भ्वा० आ०)' चकाराद् वृद्धौ ।

---

* निरु० २, २४. ३, २१. १०, १० ।

† निरु० ३, ११. ५, १६. ६, १९ ।

‡ प० ३, ६ ।

§ निरु० ११२, ३. १२, २६ ।

'दक्ष गतिहिंसनयोः (चु० घ० प०)'। 'दक्षतिरुत्साहार्थः'—इति स्कन्दस्वामी। असुन्। शत्रुविजये क्षिप्रो भवत्यनेन, हिंस्यन्ते वा ऽनेन शत्रवः, प्रोत्साहितो वा भवति शत्रुविजये। "मित्रं हुवे पूतदक्षम् (ऋ० सं० १,१,४,२)'–इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'दक्ष इति सकारान्तं बलनाम'। अकारान्तमपि तस्यैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम्। "जज्ञाना पूतदक्षसा (ऋ० सं० १,२,८,४)"—इति निगमः।

(१५) वीळु। वीळयति संस्तम्भकर्मा। 'भृमृशीङ्चरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः (उ० १,७)'—इति उ-प्रत्ययो बाहुलकादस्मादपि भवति। संस्तब्धो दृढो भवति अनेन, संस्तभ्यन्ते ऽनेन शत्रव इति वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१६) च्यौत्नम्। 'च्युङ् गतौ (भ्वा० आ०)। * * *। अन्तर्णीतण्यर्थो वा। च्यवन्ति च्यावयन्ति शत्रूननेन राज्यात्। "प्र च्यौत्नेन मघवा सत्यराधाः (ऋ० सं० ८,१,८,६)"—इति निगमः॥

(१७) सहः*। 'षह मर्षणे (भ्वा० आ०), छन्दस्यभिभवार्थः। असुन्। सहत्यनेन शत्रून्। "ये सहांसि सहसा सहन्ते (ऋ० सं० ५,१,८,४)"—इति निगमः॥

(१८) यहः†। व्याख्यातमुदकनामसु (११३प०)। प्राप्यते आक्रयते वानेन शत्रुः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१९) वधः‡। 'हन हिंसागत्योः (भ्वा० प०)। 'हनश्च वधः (३,३,७६)'—इत्यप्। हन्यतेऽनेन शत्रुः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

---

* पृ० १, १२।
† पृ० १, १२।
‡ प० १०।

(२०) वर्गः। (२१) वृजनं*। (२२) वृक्। 'वृजी वर्जने (रु०प०)'। घञ्। 'कृपृवृजिमन्द्रिनिधाञ्भ्यः क्युः (उ०२,७६), 'क्विप् च (३,२,७६)'। वर्ज्यन्तेऽनेन प्राणिः। "जरयन्ती वृजनं पद्वदीयते (ऋ०सं०१,४,३,५)"—प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिरा (ऋ०सं०४,२,२३,१)"—इति च निगमौ॥ माधवस्तु—'मध्योदात्तन्तु वृजनं वर्त्तते बलयुद्धयोः। "वृजनेन वृजिनान्त्सम्पिपेष (ऋ०सं०३,२,१६,१)"—"त्वं धृष्णो वृजने पृक्ष आणौ (ऋ०सं०१,५,४,३)"—"जरयन्ती वृजनं (ऋ०सं०१,४,३,५)" तु वर्त्तते उपद्रवे'—इति। तदान्वेषणीयौ निगमौ॥

(२३) मज्मना। 'टु मस्जो शुद्धौ (तु०प०)। औणादिको मनिन् (उ०४,१४०)। 'झलां जश् झशि (८,४,५३)', कुत्वम्, तृतीयैकवचनम्। मज्जयति शत्रून्। "नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्मना (ऋ०सं०२,२,१२,४)"—"स दुन्महानि समिथानि मज्मना (ऋ०सं०१,४,१८,५)"—"वि रोदसी मज्मना बाधते शवः (ऋ०सं०१,४,१०,५)"—इति निगमाः। निगमेषु तृतीयैकवचनान्तस्य प्रायशो दर्शनात् तदन्तः पठितः॥

(२४) पौंस्यानि†। 'पुंसि अभिवर्द्धने (प०) चुरादिः। 'अघ्न्यादयश्च (उ०४,१०८)'—इति यत्-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्यः। "पौंस्यानि नियुतः सश्चुरिन्द्रम् (ऋ०सं०४,७,८,३)"—"यस्मिन् विश्वानि पौंस्या (ऋ०सं०१,१,१०,४)"—"महत्तदस्य पौंस्यम् (ऋ०सं०१,५,३०,५)"—इति निगमः॥

* प० ६, २१। निघ० ५, २८। † प० १७।

(२५) धर्णसि । 'धृञ् धारणे (भू० उ०)' । "सानसिवर्णसिपर्णसि (उ० ४,१०४)"—इत्यसि-प्रत्ययोनुमागमोऽपि निपात्यते गुणः । ध्रियतेऽनेन राज्यादि । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२६) द्रविणम्* । 'द्रु गतौ (भू० प०)' । 'द्रुदक्षिभ्यामिनन् (उ० २,५२)' । "सनो ददातु द्रविणम् (?)"—इति निगमः ॥

(२७) स्यन्द्रासः । 'स्यदि किञ्चिच्चलने (भू० आ०)' । 'अन्ध्ररन्ध्रसिलिन्ध्रेध्रपुण्ड्रतीव्रग्रीघ्रगोरेन्द्राभद्रस्यन्द्रकुलीरादयः'—इति रन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । तस्मात् जसेरसुक् (७,१,५०) । स्यन्दतेऽनेन शत्रून् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) शम्बरम्† । व्याख्यातमुदकनामसु (१२६पृ०) । संभ्रियतेऽनेन शत्रुः, संवृणोति वा तत्र आपदम् । शमनमुपद्रवाणामुत्साहं च युद्धादौ, शम्बेनेन्द्रेणादीयते वा । बलाधिदेवताहीन्द्रः । 'या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् (निरु० ७,१०)'—इति भाष्यम् निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि ॥ ९ ॥

मघम्(१) । रेक्णः(२) । रिक्थम्(३) । वेदः(४) । वरिवः(५) । श्वात्रम्(६) । रत्नम्(७) । रयिः(८) । क्षत्रम्(९) । भगः(१०) । मीळ्हुम्(११) । गयः(१२) । द्युम्नम्(१३) । इन्द्रियम्(१४) ।

---

* प० १० । निरु० ८, १ ।

† पृ० १, १० ।

(११) "मीळ्हम्" क ।

(१२) "गयः । स्मरणम् । द्युम्नम्"—इति, "तना । बन्धुः"—इति च ग. C. D. F ।

वसु[१५] । रायः[१६] । राधः[१७] । भोजनम्[१८] । तना[१९] । नृम्णम्[२०] । बन्धुः[२१] । मेधा[२२] । यशः[२३] । ब्रह्म[२४] । द्रविणम्[२५] । श्रवः[२६] । वृत्रम्[२७] । ऋतम्[२८] । इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि* ॥ १० ॥

(१) मघम्† । मंहतिर्दानकर्मा (प० ३,२०,१०) । 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८वा०)'—इत्यत्र परिगणितस्य प्रायिकत्वात् क-प्रत्यये पृषोदरादित्वात् लोपो हकारस्य घकारस्य । दीयतेऽर्थिभ्यः । "तेभिरिन्द्र चोदय दातवे मघम् (ऋ० सं० ७,२,२३,५)"—"यदिन्द्र दक्षिणा मघोनी (ऋ० सं० २,६,६,६)"—इति निगमौ ॥

(२) रेक्णः‡ । 'रिचिर् विरेचने (रु० उ०)' । 'रिचे र्धने घिच्च (उ० ४,१९४)'—इत्यसुन्, नुडागमो गुणश्च, घित्त्वात् 'चजोः कुघिण्यतोः (७,३,५२)'—इति कुत्वम् । 'रेक्ण इति धननाम, रिच्यते प्रयतः (निरु० ३,२)'—इति भाष्यम् । रिच्यते अवतिष्ठते प्रयतः म्रियमाणस्य धनं धनिना सह न म्रियत इत्यर्थः । 'रेक्णो धनं रिचेः प्रेरणार्थात्'—इति माधवः । प्रेर्यतेऽनेन दत्तेन भृत्यादिः कर्मसु । "स्पार्हं यद्रेक्णः परमं वनोषि तत् (ऋ० सं० १,२,२४,४)"—"परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णः (ऋ० सं० ५,२,६,२)"—इति च निगमौ ॥

(३) रिक्थम्§ । रिचेः (रु० उ०) 'पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्य-

(२५) इतोऽनन्तरं "श्रवः"—इत्यधिकं ग ।

(२८) "ऋतम्"—इति ग. iid । "वित्तम्"—इति च टीकाकृता दृष्टमत्र केषुचित्, परं न तत्सम्मतम् ।

* "इत्यष्टाविंशतिर्धननामानि" घ० । "इति धनस्य" ग० ।

† निघ० १, ७. ४, १७. ५, १३ ।

‡ निघ० २, २ । § निघ० २, ६ ।

स्थक् (उ० २,६)'—इति थक्। पूर्ववदर्थः। "न जामये तान्वोरि-क्थमारैक् (ऋ० सं० ३,२,५,२)"—इति निगमः॥

(४) वेदः। 'विद्लृ लाभे (अदा० प०)'। असुन्। विदन्त्येतत्, लभ्यते वाऽनेन धर्मादिः। "होतारं विश्ववेदसम् (ऋ० सं० १,१,२२,१)"—इति निगमः॥

(५) वरिवः। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०),' अस्माद् यङ्लुगन्तात् असुनि बाहुलकादिलोपः। भृशं व्रियते, वरिवसो हेतुत्वाद्वा वरिवः 'वित्तं बन्धु र्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी। एतानि मान्यस्थानानि गरीयोयद्यदुत्तरम् (२,१३६)'—इति मनुः। "युधा देवेभ्यो वरि-वश्चकर्थ (ऋ० सं० १,४,२५,५)"—"अंहोराजन् वरिवः पूरवे कः (ऋ० सं० १,५,५,२)"—इति निगमौ॥

(६) आत्रम्*। आयुशब्द उपपदे 'अत सातत्यगमने (भ्वा० प०)' —इत्यस्मात् 'आदित्यश्विदसि'—इति कृत्प्रत्ययः; पृषोदरादित्वेन आयुशब्दस्य व्युत्पत्स्यते; यणादेश-सवर्णदीर्घौ। आयु अतति आयु गच्छति; चञ्चलं हि धनम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) रत्नम्†। 'रमु क्रीडायाम् (भ्वा० आ०)', 'रमेस्त च (उ० ३,१२)'—इति न-प्रत्ययस्तकारश्चान्तादेशः। रमणीयं हि तत्। 'रमतेऽस्मिन्'—इति क्षीरस्वामी। 'वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः' —इति श्रुतिः। "धा रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम् (ऋ० सं० ४,६,८,५)"—"होतारं रत्नधातमम् (ऋ० सं० १,१,१,१)"—इति निगमौ॥

---

* प० १, १०. ४, १। नि० ५, १। † नि० ७, १५।

(८) रयिः* । व्याख्यातमुदकनामसु (१२२पृ०)। गम्यते प्राप्यते पुण्येन गच्छत्यनेन तृप्तिं भोगसाधनत्वाद्, यशो वाऽऽदत्ते, दीयतेऽर्थिभ्य इति वा। "अग्निना रयिमश्नवत् (ऋ०सं० १,१,१, ३)"—इति निगमः ॥

(९) क्षत्रम्† । व्याख्यातमुदकनामसु (११४पृ०)। पूर्वजन्म-सुकृतवशेन तद्दति स्थिरं भवति, गृह्यते उपभोगसाधनत्वात्, हिनस्ति दारिद्र्यम्। गतावपि शब्दवदर्थः। क्षतात् पापात् त्रायते। क्षत-शब्दात् त्रायतेश्च पृषोदरादित्वात् क्षत्रम्। धनैरेव पापं नरा निस्तरन्तीत्युच्यते। "न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्युम् (ऋ०सं० १, २,१,१)"—"सुक्षत्रासो रिशादसः (ऋ०सं० १,१,३६,५)"—इति च निगमौ ॥

(१०) भगः‡। 'भज सेवायाम् (भ्वा०उ०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)', 'चजोः कुघिण्यतोः (७,३,५२)'। भज्यते सेव्यते भोगार्थिभिः। यद्वा सेव्यतेऽनेन हेतुना तद्वान्। भगशब्दः पुंल्लिङ्गोधनवचनः। "शिवास्तोतृभ्यो मातिधग्भगो नः (ऋ०सं० २, ६,६,६)"—"यद्धित—स्थोभगः (?)"—इति निगमौ ॥

(११) मीळ्हुम्§ । 'मिह सेचने (भ्वा०प०)'। * * *। ढल-चर्त्व-ष्टुत्व-ढलोप-दीर्घाः, ळ्हकार-भावश्च। सिच्यतेऽर्थिभ्योदातृ-भिः। 'सहस्रमीळ्हुष्टमग्निवानमा? इत्यत्र भट्टभास्करमिश्रभाष्येऽपि

---

* पृ० १, १२।

† पृ० १, ११।

‡ प० ५, ६। निरु० १, ७. २, १७. ६, ३१. ९, ३१. १२, १२।

§ प० १७।

'मीळ्हु इति धननाम'—इति दृश्यते। ततो निष्कृत्य उकारान्त-निगमदर्शनाभावात् अकारान्तनिगमदर्शनात् उकारान्ताकारान्त-द्वयोरपि स्वीकारोऽस्माकम्। "रुद्रस्य ये मीळ्हुषः सन्ति पुत्राः (ऋ० सं० ५,१,७,३)"—"ताँ आ रुद्रस्य मीळ्हुषः (ऋ० सं० ५,४,२८,५)"—इत्यादौ निर्वाहकत्त्वात् "मीळ्हुम्"—इति पठितव्यमिति केचिदाहुः। अन्ये तु "मीळ्हः" इति सकारान्तमपि * * *। तेषां मीळ्हांसमिति निर्वाहः। उभयेषामपि "सहस्र मीळ्हे (ऋ० सं० १,७,२४,५)"—इत्यकारान्तस्य पाठोऽपेक्षणीयः। बहुभ्यस्तु निर्णयः॥

(१२) गयः* । व्याख्यातमपत्यनामसु (१७४ पृ०)। इहापि तदर्थः। गीयते स्तूयते होतृभिः। "अपत्यद्वाप्नुषु गयम् (ऋ० सं० १,५,२१,२)"—इति निगमः॥

(१३) द्युम्नम्† । 'द्युम्नसुम्ननिम्न'—इत्यादिना 'द्युत दीप्तौ (भ्वा० आ०)'—इत्यस्मात् न-प्रत्ययो मकारश्चान्तादेशो निपात्यते। तेन तद्वान्। दीप्यते द्युम्नम्। 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)'—इति क्षीरस्वामी। अत्र धातोर्मगागमो निपात्यते। "द्युम्नं सहस्रसातमम् (ऋ० सं० १,१,१८,३)"—"द्युम्ना वाजेभिरागतम् (?)"—इति च निगमौ॥

(१४) इन्द्रियम्। 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा (५,२,९३)'—इति घ-प्रत्ययान्तमन्तोदात्तं

---

* पु० २।
† प० ४, २। निघ० ५, ५।

निपात्यते। इन्द्रः—'इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)', परमैश्वर्ययुक्त उच्यते। इन्द्रस्य लिङ्गम्। धनेन हि ऐश्वर्ययुक्त इति व्यज्यते। अत्र षष्ठी, समर्थात्; लिङ्गार्थे घञ्। यद्वा; इन्द्रेण दृष्टम् इन्द्रियम्। यद्वा; इन्द्र आत्मा, तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणा सृष्टम्। इन्द्र-जुष्टं वा; आत्मना सेवितम्, तद्द्वारेण भोगोत्पत्तेः। इन्द्रदत्तं वा; इन्द्रेण पूर्वकर्मणा वा अस्मुपदत्तम्। सृष्ट-जुष्ट-दत्तार्थेषु तृतीया समर्थात्। "दक्षिणं पादमवनेनिजेऽस्मिन्नाष्ट्र इन्द्रियं दधामि (ऐ० ब्रा० ८,५,४)"—इति निगमः॥

(१५) वसुः*। रात्रिनामसु "वस्वी"—इत्यत्र व्याख्यातम्। वस्ते आच्छादयति तिरोभावयति दारिद्र्यम्। * * *। "अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिः (ऋ० सं० ८,१,५,१)"—इति निगमः॥

(१६) रायः†। 'रा दाने (अदा० प०)'। 'रातेर्डैः (उ० २, ६२)'। जस्। दीयतेऽर्थिभ्यः, तदेव प्राप्यते वा पूर्वकृतेन पुण्येन। "अनामृणः कुविदादस्य रायः (ऋ० सं० १,३,१,१)"—इति निगमः॥

(१७) राधः‡। 'राध साध संसिद्धौ (स्वा० प०)'। असुन्। 'राध्नुवन्ति साध्नुवन्ति धर्मादीन् पुरुषार्थान्'—इति स्कन्दस्वामी। राध्यतेऽनेन धर्मादिरिति वा। राधिर्हिंसार्थोऽपि। हिनस्ति दारिद्र्यम्। "राधं इन्द्र वरेण्यम् (ऋ० सं० १,१,१७,५)"—"राधस्तन्नो विददसो (ऋ० सं० ४,२,१०,१)"—इति निगमौ॥

* पु० २, ७।
† निरु० ३, २. ४, ७।
‡ निरु० ४, ४. ११, २४।

(१८) भोजनम्*। 'भुज पालनाभ्यवहारयोः (रु०प०)'। ल्युट् 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति। यद्वा; अभिमतार्थे भवति भुज्यते तद्वद्भिः, भुज्यन्तेऽनेन विषयाः इति वा, पाल्यतेऽनेन वा। "अच्छूयतामा भरा भोजनानि (ऋ०सं० ३,८,१८,५)"—"मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोषीः (ऋ०सं० १,७,१९,३)"—इति निगमौ ॥

(१९) तना। 'तनु विस्तारे (त०प०)'। पचाद्यच् (३,१,१३४)। तनोति विस्तारयति त्रिवर्गसाधनं हि धनम्। तृतीयैकवचनस्य 'सुपां सुलुक् (७,१,३९)'—इत्याकारः। "विक्षयन्ते तना गिरा (ऋ०सं० ६,३,२५,१)"—"आ वां मधू तनाय कम् (ऋ०सं० १,३,१९,२)"—इति निगमौ ॥

(२०) नृम्णम्†। व्याख्यातं बलनामसु (२१७पृ०)। नमति प्रह्वीकरोत्यर्थिभ्यः तद् वसु। "हस्ते दधानो नृम्णा विश्वानि (ऋ०सं० १,५,११,२)"—इति निगमः ॥

(२१) बन्धुः‡। 'बन्ध बन्धने (क्र्या०प०)'। "भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः"—इति उ-प्रत्ययः। बध्नात्यनेन भृत्यादीन्। यद्वा; बन्धुरिव बन्धुः। "अबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुषः (ऋ०सं० १,४,१६,४)"—इति निगमः ॥

(२२) मेधा§। 'मिधृ मेधृ सङ्गमे च (भ्वा०उ०)' चकारात्

---

* निरु० ४, ५।

† पृ० ९।

‡ निरु० ४, १।

§ निरु० ३, १९।

हिंसामेधयोश्च। 'मिधिः सङ्गत्यर्थः'—इति माधवः। घञ्। सङ्गच्छतेऽनेन सर्वं तद्वता, हिंस्यते वा तद्वान् चौरादिभिः 'घ्नन्ति चैवार्थकारणात्'—इति महाभारतम्। यद्वा; मतौ धीयते अर्जयितव्यं रक्षितव्यं दातव्यमिति धनवता बुद्धौ धनं धार्यते। तत्र मति-शब्द उपपदे धातोः 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८वा०)—इति कः, पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) मतिशब्दस्य मे-भावः। "मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनम् (ऋ०सं०८,४,२१,३)"—इति निगमः॥

(२३) यशः*। व्याख्यातमन्ननामसु (२१२पृ०)। "उत त्या मे यशसा श्वेतनायै (ऋ०सं०२,१,१,४)"—इति निगमः॥

(२४) ब्रह्म†। व्याख्यातमन्ननामसु (२११पृ०)। वर्द्धन्तेऽनेन धर्मादयः, बृंहकं वा भोगानाम्। "अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सह्याः (ऋ०सं०२,२,२२,७)"—इति निगमः॥

(२५) द्रविणम्‡। व्याख्यातं बलनामसु (२२१पृ०)। रयिवदर्थः। "त आ यजन्त द्रविणं समस्मै (?)"—इति निगमः॥

(२६) श्रवः§। व्याख्यातमन्ननामसु (२०५पृ०)। "अस्मे पृथुश्रवो बृहत् (ऋ०सं०१,१,१८,२)"—"बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणाकृतः (ऋ०सं०१,४,१७,५)"—इति निगमौ॥

(२७) वृत्रम्¶। व्याख्यातं मेघनामसु (७२पृ०)। आच्छादयति दारिद्र्यम्, आच्छाद्यते वा राजतः करादिभयात्। गत्यर्थे

* पृ० १, १२।
† पृ० ७।
‡ पृ० ९।
§ पृ० ७।
¶ पृ० १, १०।

रयिवदर्थः। वृद्धौ मन्त्रवदर्थः। "वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः (ऋ० सं० २,४,१६,२)"—इति निगमः। अत्र स्कन्दस्वामिना 'वृत्रं धननाम'—इति व्याख्यातत्वात् केषुचित् कोशेषु दृश्यमानमपि "वित्तम्"—इति न पठनीयम्॥

(२८) वृतम्। 'वृङ् सम्भक्तौ (क्र्या० प०)'। 'द्रुतनिभ्यां दीर्घश्च वा (उ० ३,८७)'—इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् क्त-प्रत्ययः। सम्भज्यते सर्वैः। "वृतञ्चयः सहुरिर्विक्ष्वारितः (ऋ० सं० २,६,२७,३)"—इति निगमः॥

इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि॥ १०॥

अघ्न्या[१]। उस्रा[२]। उस्रिया[३]। अही[४]। मही[५]। अदितिः[६]। इळा[७]। जगती[८]। शक्वरी[९]। इति नव गोनामानि* ॥ ११ ॥

(१) अघ्न्या†। 'अहन्तव्या भवतीत्यघघ्नीति वा (निरु० ११, ४३)'—इति भाष्यम्। अघस्य दुर्भिक्षादेर्हन्त्री वा अहन्तव्या। अघ शब्दे नञि वा उपपदे हन्तेः 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'——इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यते। "नहि मे अस्त्यघ्न्या (ऋ० सं० ६,७,१२,४)"—"अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं (ऋ० सं० २,३, २१,५)"—इति निगमौ॥

(६) "अदितिः" क।

* इति गवाम्।

† प० ५,५। निरु० ११, ४१।

(२) उस्रा*। व्याख्यातं रश्मिनामसु (३६पृ०)। वसति क्षीरादि हविरस्याम्। 'उस्रियेति गो-नामोत्स्राविणोऽस्यां भोगा उस्रेति च'—इति (निरु० ४,१८) भाष्यम्। 'उत्स्राविणोऽस्यां भोगास्ते ऊर्द्धं स्रवन्ति गच्छन्ति क्षीरदधिनवनीतक्रमेण'—इति स्कन्दस्वामी। "मयोभू वातो अभिवातूस्राः (ऋ० सं० ८,८,२७, १)"—"उस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः (ऋ० सं० ४,५,१४,४)"—इति च निगमौ॥

(३) उस्रिया†। उस्र-शब्दात् पृषोदरादित्वेन स्वार्थे घः। अर्थः पूर्ववत्। "अविंद्र उस्रिया अनु (ऋ० सं० १,१,११,५)"—"समुस्रियाभि र्वावशन्त नरः (ऋ० सं० १,५,१,३)"—इति च निगमौ॥

(४) अही‡। अहिशब्दो व्याख्यातो मेघनामसु (६८पृ०)। 'कृदिकारात् (४,१,४५ वा०)'—इति ङीप्। गम्यतेऽनया क्षीरादि-हविः, गम्यते दत्तया पुण्यम्; अंहति शृङ्गादिना मनुष्यान्, न हन्तव्या वा। निगमोऽन्वेषणीयः। "ईङ्खेष्णासो अह्यो३ नचा-रवः (ऋ० सं० ७,३,२,३)"—इति भाष्यं द्रष्टव्यम्॥

(५) मही§, (६) अदितिः||, (७) इळा¶। व्याख्यातानि पृथिवी-नामसु (१२-१३-१४पृ०)। तत्र द्यतेः क्तिनि, 'द्यतिस्यति (४,७,

* पु० १; ५।
† निरु० ४, १९।
‡ पु० २, २०।
§ पु० १, १।
|| पु० १, १।
¶ पु० १, १।

४०)'—इतीत्वे दितिः; नञ्-समासः। इत्यदिति-शब्दस्य व्युत्पत्तिः। मह्यते पूज्यते सर्वदेवतात्मकत्वात् उपभोगसाधनत्वाद्वा। मह्यन्तेऽनया देवाः पय आदीनां हविषां तदायत्तत्वात्। "देवाश्च याभिर्यजते ददाति च (?)"—इति श्रुतिः। पुनः पुनः दुह्यमानापि न क्षीयते। न द्यति, अखण्डनीया वा। ईड्यते स्तूयते देवतात्वात् दीप्यते वा चारुतया। गम्यते तदर्थिभिरिति वा। "मह्यीनां पयोसि (य०वा०सं०४,३)"—इति, "अदितएहि सरस्वत्येहि (य०वा०सं०३८,२)"—इति, "मिमिक्षा समिळाभिरा (ऋ० सं०१,४,५,६)"—"इडे रन्ते हव्ये काम्ये (य०वा०सं०८,४३)"—इति च निगमाः॥

(८) जगती*। मनुष्यनामसु "जगतः"—इत्यत्र व्याख्यातम् (१८४पृ०)। शतृ। 'उगितश्च (४,१,६)'—इति ङीप्। गम्यते तदर्थिभिः। जगत्या छन्दसा आहार्यत्वाद् अचाहार्याहरणयोरभेदेन वा जगती। "जागता हि पशवो जगती हि तामनाहरत् (?)"—इति हि ब्राह्मणम्। "जागताः पशवः (ऐ०ब्रा० ४,१,३)"—इति च। "समोषधयोरसेन स रेवतीर्जगतीभिः (?)"—इति निगमः†॥

(९) शक्करी‡। व्याख्यातं बाहुनामसु (१९१पृ०)। शक्नोति क्षीरादिप्रदानेन तद्भक्तं प्रीणयितुं स्पर्शनेन वा पापमपनेतुम्। शक्करी-

---

* पृ० ३।
† ऋ० सं० २, २, १७, ५. इत्ययोऽपरनिगमः।
‡ पृ० ४।

शब्दसम्बन्धादभेदेन वा शक्करी। "पशवो वै शक्कर्यः पशूनेवाव-रुन्धते (?)"—इति श्रुतिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

इति नव गोनामानि॥ ११॥

रेऴते[१]। हेऴते[२]। भामते[३]। हृणीयते[४]। भ्रीणाति[५]। भ्रेषति[६]। दोधति[७]। वनुष्यति[८]। कम्पते[९]। भोजतः[१०]। इति दश क्रुध्यतिकर्माणः* ॥१२॥

(१) रेऴते। अयं नैरुक्तो धातुः। "अरेऴता मनसा देवानां पतेत् (?)"—इति निगमः॥

(२) हेऴते। 'हेडृ अनादरे क्रोधे च' भ्वादिरात्मनेपदी। "अहेऴमानोररिवाँ अजाश्व (ऋ० सं० २,२,२,४)"—"अहेऴमानो वरुणेह बोधि (ऋ० सं० १,२,१५,१)"—इति निगमौ॥

(३) भामते। 'भाम क्रोधे' भ्वादिरात्मनेपदी। "इव जुष्टो-ष्यते भामिन्गोः (ऋ० सं० १,५,२५,१)"—"स्वयम्भूर्भामो अभि-मातिषाहः (ऋ० सं० ८,३,१८,४)"—इति निगमौ॥

(४) हृणीयते। 'हृणीङ् रोषे वैमनस्ये च' कण्ड्वादिः। "पुनः प्रायच्छदहृणीयमानः (ऋ० सं० ८,६,७,२)"—"हृणीयमानो अप हिमदेयुः (ऋ० सं० ३,८,१५,२)"—इति निगमौ॥

(५) भ्रीणाति। 'भ्री भये' क्र्यादिः परस्मैपदी। अनेकार्थ-

---

(४) "भृणीयते" कानिचित्केषु सर्वत्रैव।

* "इति क्रोधस्य" ग।

त्वात् क्रुध्यतिकर्मा । एवमुत्तरत्रापि । "एनः कृण्वन्तमसुर भ्रीणन्ति (ऋ० सं० २,७,१०,२)"—इति निगमः ॥

(६) भ्रेषति । 'भ्रेषु चलने' भूवादिः स्वरितेत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) दोधति । नैरुक्तो धातुः । "इन्द्रो वृत्रस्य दोधतः (ऋ० सं० १,५,२९,५)"—इति निगमः ॥

(८) वनुष्यति* । 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा (निरु० ५,२)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'वनोतेः कण्ड्वादिप्रक्षेपात् यक्-प्रत्ययः, तत्सन्नियोगेन च वनुभावो द्रष्टव्यः'—इति । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(९) कम्पते । 'कपि चलने' भूवादिरात्मनेपदी । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) भोजते । 'भुज कौटिल्ये' तुदादिः परस्मैपदी । 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

हेळः(१) । हरः(२) । घृणिः(३) । त्यजः(४) । भामः(५) । एहः(६) । ह्वरः(७) । तपुषी(८) । जूर्णिः(९) । मन्युः(१०) । व्यथिः(११) । इत्येकादश क्रोधनामानि§ ॥ १३ ॥

---

* प० ४, २ । निरु० ५, २ ।

† "दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति (ऋ० सं० ५,६,२,१)"—इति निगमं पठन्ति ।

‡ ऋ० सं० १,५,१८,२. द्रष्टव्यः ।

(२) "हृणिः" सर्वत्र कातिरिक्तेषु ।

(७) "वरः" C. D. F ।

§ "इति क्रोधस्य" ग ।

(१) हेळः। हेळतेः भावे असुन्। "देवस्य हेळोऽव यासि सीष्ठाः (ऋ० सं० ३,४,१२,४)"—इति निगमः॥

(२) हरः*। 'हृञ् हरणे (भ्रू० उ०)' असुन्। हरति कृत्या-कृत्यविवेकं, ह्रियते वाऽनेन पुरुषः स्ववशम्; दुर्जयोऽन्तरः शत्रुः क्रोधः। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(३) घृणिः‡। ज्वलन्नामसु व्याख्यातम् (१६० पृ०)। क्षरत्यनेन स्वेदादिः, दीप्यतेऽनेन वा; क्रुद्धोऽग्निरिव ज्वलति हि प्रसिद्धः। "आघृणे संसचावहै (ऋ० सं० ४,८,२१,१)"—इति निगमः। 'मा हृणानस्य (ऋ० सं० १,२,१६,२)"—इत्यत्र भाष्ये 'हृणिरिति क्रोधनामसु पाठात् हरति क्रोधार्थोऽपि गम्यते'—इति स्कन्दस्वामी, तत् कथमिति विचिन्त्यम्॥

(४) त्यजः। 'त्यज हानौ (भ्रू० प०)'। असुन्। त्यज्यते सत्पुरुषैः, त्यज्यन्तेऽनेन प्राणाः इति वा, त्यज्यते वा स्वधर्मः। "क्रुद्धः पापं किन्न कुर्यात् क्रुद्धो हन्यात् गुरूनपि। क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनपि क्षिपेत्"—इति हि महाभारतम्। "मुहश्चिदस्मि त्यजसो वरूता (ऋ० सं० २,४,८,१)"—"किं देवेषु त्यज एनश्च कर्थ (ऋ० सं० ८,३,१४,६)"—इति निगमौ॥

(५) भामः। भामतेर्भावे घञ्। यद्वा 'भा दीप्तौ (अदा० प०)'। 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ०

---

* पृ० १, १७।

† ऋ० सं० ८, ४, ६, ५.—ऋ० सं० ८, ८, १६, २.—इमे ऋचौ विचार्ये।

‡ पृ० १, ६।

१,१३७)'—इति मन्। दीप्यते तेन तद्वान्। "दुवर्जु घोच्यते भामिने गीः (ऋ० सं० १,५,२५,१)"—"स्वयम्भूर्भामो अभिमातिषाहः (ऋ० सं० ८,३,१८,४)"—इति निगमौ ॥

(६) एहः। 'हन हिंसागत्योः (अदा० प०)' असुन्। 'नञि हन एह च (उ० ४,२१८)'—इति नञ्युपपदे विधीयमान एहादेशो बाहुलकात् नञ्-विनापि भवति। "अनेहसस्ते हरिवो अभिष्टौ (ऋ० सं० ८,१,३०,२)"—इति निगमः ॥

(७) ह्वरः। 'ह्वृ कौटिल्ये (भ्वा० प०)' अत्तिकर्मा च। असुन्। ह्वरति कुटिलो भवत्यनेन अत्ति वा। * * * ॥

(८) तपुषी*। * * * ॥

(९) जूर्णिः†। 'जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा जीर्यतेर्वा‡'—इति भाष्यम् (निरु० ६,४)। * * *। गच्छत्यनेन दुःखं, लोकगर्हां वा, हिनस्ति परान् वा। निगमोऽन्वेषणीयः§ ॥

(१०) मन्युः||। 'मन ज्ञाने (तना० आ०)'। 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् (उ० ३,१८)'—इति युच्। बाहुलकादनादेशाभावः। ज्ञायते त्याज्यत्वेन। यद्वा; मन्यतेर्दीप्तिकर्मणो युच्। दीप्यतेऽनेन तद्वान्। "न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्युम् (ऋ० सं०

---

* निरु० ६, ३ "तपुषि"।

† प० १५; ४, ३। निरु० ६, ४।

‡ मन्निरुक्तपुस्तके तु 'जीर्यतेर्वा' -इत्येतस्य स्थाने 'दूनोतेर्वा' -इति दृश्यते।

§ "चित्रा जूर्णिर्न वचति (ऋ० सं० २, १, १७, २)"—इत्यसौ निगम इति स्वीकृत एव यास्केन।

|| प० ५, ४ निरु० १०, २९।

१,२,१४,१)"—"आ हृणानस्य मन्यवे (ऋ० सं० १,२,१६,२)" —इति निगमौ ॥

(११) व्यथिः । 'व्यथ भयचलनयोः (भ्व० आ०)' । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इति इन् । बिभेत्यस्मात् सज्जनः, चलति वानेन स्वधर्मात् । "पतत्रिभिरश्रमैरव्यथिभिः (ऋ० सं० ५,५,१६, ७)"—"अग्ने माकिष्टे व्यथिरा दधर्षीत् (ऋ० सं० ३,४,२३, ३)"—इति च निगमौ ॥

इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

वर्त्तते[१] । अयते[२] । लोटते[३] । लोठते[४] । स्यन्दते[५] । कसति[६] । सर्पति[७] । स्यमति[८] । स्रवति[९] । स्रंसति[१०] । अवति[११] । श्चोतति[१२] । ध्वंसति[१३] । वेनति[१४] । मार्ष्टि[१५] । भुरण्यति[१६] । शवति[१७] । कालयति[१८] । पेलयति[१९] । कण्टति[२०] । पिस्यति[२१] । विस्यति[२२] । मिस्यति[२३] । प्रवते[२४] । स्नवते[२५] । च्यवते[२६] । कवते[२७] । गवते[२८] । नवते[२९] । क्षोदति[३०] । नक्षति[३१] । सक्षति[३२] । म्यक्षति[३३] । सचति[३४] ।

---

(१) "स्यन्दति" ग. C. D. F ।

(११) "अवति" इह नास्ति, परस्तात (२९) पाठभेदेन दृश्यते ग. C, D. F

(२९) "अवते" ग. C. D. F ।

(३२) इतोऽनन्तरमेव "इयक्षति (४०)" ग. C. D. F ।

(३३) "मियक्षति" ग. C. D. F ।

(३४) इतोऽनन्तरम् "अवति"—इत्यधिकम् ग. C, D F ।

ऋच्छति[३५]। तुरीयति[३६]। चतति[३७]। अतति[३८]। गाति[३९]। इयक्षति[४०]। सश्चति[४१]। त्सरति[४२]। रंहति[४३]। यतते[४४]। भ्रमति[४५]। ध्रजति[४६]। रजति[४७]। लजति[४८]। क्षियति[४९]। धमति[५०]। मिनाति[५१]। ऋण्वति[५२]। ऋणोति[५३]। स्वरति[५४]। सिसर्ति[५५]। विषिष्टि[५६]। योषिष्टि[५७]। रिणाति[५८]। रीयते[५९]। रेजति[६०]। दध्यति[६१]। दभ्नोति[६२]। युध्यति[६३]।

---

(३७) "चतति (४०)" स्थाने "त्सरति (४२)" ग. C. D. F।

(३९) "गाति (११२)" स्थाने "पतति (११४)" ग. C. D. F।

(४०) "इयक्षति" इति गतं पुरस्तात् (२२), इदलस्य स्थाने "चतति(३७)" ग. D।

(४२) गतमिदं पुरस्तात् (३७) ग. C. D. F।

(४४) नास्त्येवैतत् ग. C. D. F।

(४६) इतोऽनन्तरमेव "धमति (५०)" ग. C. D. F।

(५०) गतमिदं पुरस्तात् (४६) ग. D. C. F।

(५१) "मिनोति"—इत्यपि टीकाकृत्सम्मतम्। एतस्यैव स्थाने "विणोति"—इति ग. C. D. E।

(५२) "रिखति" F।

(५३),(५४) इह न स्त एव इमे ग. C. D. F।

(५६) "वेश्निष्टि" ख. ग. च. C. D. F। "वेषिष्टि" ङ।

(५७) "योश्निष्टि" ख।

(५८) "ऋणाति" D. F। इतोऽनन्तरमिह "ऋणर्ति" ग. D. F "ऋणत्ति" C. इहैव "इयर्त्ति (७८)"—इत्यपि ग. C. D. F।

(६०) "नेदति" ग. C. D. F।

(६१) "दध्यति" ग. F। इतोऽनन्तरं "नक्षति"—इत्यधिकश्च।

(६२) "दभ्नोति" ग. C. D. F।

(६३) "युध्यते" ग. C. D. F।

धन्वति[६४]। अरुषति[६५]। आयति[६६]। सीयते[६७]। तकति[६८]। दीयति[६९]। ईषति[७०]। फणति[७१]। हनति[७२]। अर्दति[७३]। मर्दति[७४]। सस्रते[७५]। नसते[७६]। हर्यति[७७]। इयर्ति[७८]। ईर्ते[७९]। ईङ्खते[८०]। ज्रयति[८१]। श्वाचति[८२]। गन्ति[८३]। आगनीगन्ति[८४]। जङ्गन्ति[८५]। जिन्वति[८६]। जसति[८७]। गमति[८८]। ध्रति[८९]। ध्राति[९०]। ध्रयति[९१]। वहते[९२]। रथर्यति[९३]। जेहते[९४]। ध्वः-

---

(६५) "अरुष्यति" ख. च. टीकादिसम्मतमपि। "अरषति" ग. C. D. F।
(६६) "आलर्षति" ग D. F। "आलर्षति" C.।
(६७) "डीयते" कातिरिक्तसर्वपुस्तकेषु।
(६८) "द्रीयते" ग. C. D. F।
(७१) "कणति" C. D. F।
(७२) "सवति" ग. C. D. F।
(७३) "सिवति" ग. C. D. F।
(७४) "भवति" ग. C. D. F।
(७५) "धावति" ग. C. D. F।
(७६) "हम्यति," ग. C. D. F।
(७७) "हयति" ग. C. D. F।
(७८) गतमिदं पुरस्तात् (५८) ग. C. D. F।
(८०) एतदपि नास्त्येव ग. C. D. F।
(८४) "गनीगन्ति" ग. C. D. F। "आगनीगन्ति"—इत्यपि परस्तादस्ति (११२) ग. C. D. F।
(८६) "जगाति" ग. C. D. F।
(८७) "जगति" ग. C. D. E।
(८८) इतोऽनन्तरम् "मिनति (५६)" ग. C. D. F।
(९२) "भुवति" ग. C. D. F। इतोऽनन्तरं "वल्गूयति" ग. C. D. F।
(९३) "अथर्यति" ग. C. D. F। इतोऽनन्तरम् "ईहते" ग. C D. F।
(९४) "जेहति" ग. C.। इतोऽनन्तरम्—"वदति"। "एति (११०)"। "वृस्हति"। "एजति (१०३)"। "वक्षति (१०५)"।

कति[९५]। क्षुम्पति[९६]। प्साति[९७]। वाति[९८]। याति[९९]। इषति[१००]। द्राति[१०१]। द्रूळति[१०२]। एजति[१०३]। जमति[१०४]। जवति[१०५]। वञ्चति[१०६]। अनिति[१०७]। पवते[१०८]। हन्ति[१०९]। सेधति[११०]। अगन्[१११]। अजगन्[११२]। जिगाति[११३]। पतति[११४]। इन्वति[११५]। द्रमति[११६]। द्रवति[११७]। वेति[११८]। हन्तात्[११९]। एति[१२०]। जगायात्[१२१]। अययुः[१२२]। इति द्वाविंशशतं गतिकर्म्माणः* ॥ १४ ॥

अत्र वर्त्तते इत्यादीनां गत्यर्थानां गतिकर्मकत्वं स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितम् । अनेकार्थत्वाद्वा गतिकर्मत्वम् । एष्वप्रदर्शितनिगमानां

(९५) "षःकति" ग. D. F। "ष्वष्कति" C. ।
(९६) "छिम्पति" ख. च ।
(१००) "क्षायति" ग. C. D. F।
(१०१) "पतयति" ग. C. D. F।
(१०२). (१०३), (१०४), (१०५), (१०६), (१८०७),—इमानीह न सन्ति ग.C.D.F ।
(१०८) "प्लवति" D।
(११२) इतोऽनन्तरम्—"आगनीगन्ति (८४)" । "गाति (२९)" ग. C. D. F।
(११४) गतमिदं पुरस्तात् पाठभेदेन (२९) ग. C. D. F।
(११?) "व्रजति" ग. C. D. F।
(११७) "द्रुवति" C. D. F। इतोऽनन्तरम्—"द्रुम्नाति (१०२)" ग. C. D. F।
(११९) "हयन्तात्"—इति सर्वत्रैव, परं टीकायामप्राधान्येन स्वीकृतम् ।
(१२०) गतमिदं पुरस्तात् (९४) ग. C. D. F।
(१२२) "अयुयुः" ख. ङ. च। "अयुयुः" ग. C. D. F।
* "इति गतिकर्माणः" ग ।

निगमा अन्वेषणीयाः। अनुक्तविकरणानां भूवादित्वं ज्ञेयम्, अनुक्तौ परस्मैपदित्वञ्च ॥

(१) वर्त्तते*। 'वृतु वर्त्तने (भू०)' आत्मनेपदी ॥

(२) अयते†। (३) लोटते। (४) लोठते ॥

(५) स्यन्दते। 'स्यन्दु प्रस्रवणे (भू०)'। आत्मनेपदी। "स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४,४,२८,३)"—इति निगमः ॥

(६) कसति। 'कस गतौ (अदा०प०)'।

(७) सर्पति‡। 'सृप्लृ गतौ (भू०प०)'। "नमो अस्तु सर्पेभ्यः (?)"—"अहिर्न जूर्णामति सर्पति त्वचम् (ऋ० सं० ७,३,१०,४)"—इति निगमौ ॥

(८) स्यमति।

(९) स्रवति। 'स्रु गतौ (भू०प०)'। "अवंस्रवेदघशंसो वतरम् (ऋ० सं० २,१,१७,१)"—इति निगमः ॥

(१०) स्रंसते। 'स्रंसु अवस्रंसने (भू०)' आत्मनेपदी। "जातेन जातमति स प्र सर्स्रते (ऋ० सं० २,७,४,१)"—इति निगमः। 'स्रंसतिरन्तर्णीतण्यर्थः'—इति हरदत्तः ॥

(११) अवति§। 'अव रक्षणगत्यादौ (भू०प०)' "प्रावन् वाणीः

---

* निघ० ६, ८; १०, २२।

† निघ० ४, १६; ७, ११; ८, १; ९, १५; ९, २२; ११, १८; १२, ११; १२, २०।

‡ निघ० ९, १७।

§ १० ८।

पुरुहूतं धमन्तीः (ऋ०सं० ३,२,२,५)"—"तं घेदग्निर्वृधावति (ऋ०सं० ६,५,२६,४)"—इति निगमौ ॥

(१२) स्रोतति*। 'स्रुतिर् चरणे (भ०प०)'। "स्रोतन्ति ते वसो स्तोकाः (ऋ०सं० ३,१,२१,५)"—इति निगमः ॥

(१३) ध्वंसति†।

(१४) वेनति‡। नैरुक्तधातुः। "आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः (ऋ०सं० ४,१,२८,२)"—"नासत्या मा वि वेनतम् (ऋ०सं० ४,४,१६,२)"—इति निगमौ ॥

(१५) मार्ष्टि§। 'मृज शुद्धौ' अदादिः। "मृगो न भीमः (ऋ०सं० २,२,२४,२)"—"उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त (ऋ०सं० ५, ४,६,३)"—इति निगमौ ॥

(१६) भुरण्यति‖। 'भुरण धारणपोषणयोः' कण्ड्वादिः। "भुरण्यन्तं जनाँ अनु (ऋ०सं० १,४,८,१)"—"शुचिर्वां स्तोमो भुरणावजीगः (ऋ०सं० ७,७,२२,१)"—इति च निगमौ ॥

(१७) श्रवति¶। 'श्रव गतौ'। 'श्रु गतौ'—इति स्कन्दस्वामी। "मा भेम श्रवसस्पते (ऋ०सं० १,१,२१,२)"—इति निगमः ॥

(१८) कालयति**। 'काल क्षेपे' चुरादिरदन्तः। व्यत्ययेन

---

* निघ० ५, ११।
† निरु० ४, ३।
‡ पृ० ६।
§ निरु० १, २०; ११, ४२।
‖ निरु० ११, २२।
¶ प० ३, ५। निघ० २, २; ३, ८; ४, १२।
** निघ० १, १५।

स्यानिवद्भावादृद्धिः। "तं काले कालआगते यते (? *)"—इति निगमः। 'कालः कालयतेर्गतिकर्मणः (निरु० २,२५)'—इति यास्कः॥

(१९) पेलयति† । 'पेल्ट फेल्ट शेल्ट गतौ (भू०प०)'। "वयांसि पक्का गन्धेन पिपीलिकाः प्रशाद (? ‡)"—इति निगमः। 'पिपीलिका पेललेर्गतिकर्मणः (निरु० ७,१३)'—इति यास्कः॥

(२०) कण्टति§ । 'कटि गतौ (भू०प०)'। "यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीम् (य०वा०सं० ३०,८)"—इति निगमः। 'कण्टकः कन्तपोवा कन्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः इति निरुक्तम् (९,३२)। 'कण्टति पश्यति परान्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(२१) पिस्यति। 'पिस्ट पेस्ट गतौ (भू०प०)'। व्यत्ययेन श्यन्॥

(२२) बिस्यति|| । (२३) मिस्यति। 'बिस प्रेरणे', 'मसी परिमाणे' दिवादिः। मिस्यतीतीकारश्छान्दसः। "इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत् (ऋ०सं० ४,८,३०,२)"—इति निगमः। अत्र 'बिस्यतिर्गतिकर्मसु पठ्यते'—इति स्कन्दस्वामी। ऋग्भाष्ये—बिस्यति मिस्यति इमौ नैरुक्तधातू॥

---

* अथ० सं० १९,५३–५४. सूक्तद्वयं द्रष्टव्यम्। ऋ०सं ७,९,४. अत्र च।

† निरु० ७ १३।

‡ ऋ०सं० ७,६,११,१. विचार्य्यः। अथ० सं० ७,५६,७. द्रष्टव्यञ्च।

§ निरु० ९,३२।

|| निरु० २,२४।

(२४) प्रवते*। (२५) स्रवते। (२६) च्यवते। 'च्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ् ग्लुङ् क्लुङ् गतौ (भू० आ०)'। "अभि प्रवन्त समनेव योषाः (ऋ० सं० ३,८,११,२)"—"तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवः (ऋ० सं० १,३,५,२)"—इति निगमौ॥

(२७) कवते†। 'कुङ् गतिशोषणयोः (भू० आ०)'। "नीचीनबारं वरुणः कबन्धम् (ऋ० सं० ४,४,३०,२)"—इति निगमः। 'कवतेर्गतिकर्मणः कबन्धमुदकम्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(२८) गवते।

(२९) नवते। 'णु स्तुतौ' अदादिः (प०)। 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपो लुगभावः, आत्मनेपदन्तु व्यत्ययेन। "प्र धेनव उदप्रुतो नवन्त (ऋ० सं० ५,४,८,१)"—इति निगमः॥

(३०) चोदति। 'चुदिर् सम्प्रेषणे' रुधादिः, स्वरितेत्। व्यत्ययेन शप्। "चोदन्त आपो रिणते वनानि (ऋ० सं० ४,३,२३,६)"—इति निगमः॥

(३१) नक्षति‡। 'नक्ष गतौ (भू० प०)'। "शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्याम् (ऋ० सं० १,३,३,४)"—इति निगमः॥

(३२) सचति§। 'षच समवाये' स्वरितेत् (भू०)। 'सिप् बहुलं लेटि (३,१,३४)', 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४)'। नैरुक्तधातुर्वा।

---

* निरु० ७, १७।

† निरु० ५, २९।

‡ पृ० १८। निरु० २, २०; १०, २१।

§ पृ० अत्रैव २४; ३, २९। निरु० ३, २१; ५, ९; ७, २३; ९, २९; ९, ३३; ११, ४९।

"मच्चादेव प्र णम्युरः (ऋ० सं० १,३,२४,१)"—इति निगमः । 'मचतेः मचते वा गतिकर्मणो रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३३) म्यचति* । म्य चेर्गतिकर्मणो रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(३४) सचति । सच समवाये (भू० उ०)' । "अच्छिन्नपत्राः सचन्ताम् (ऋ० सं० १,२,६,१)"—"अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचन्ते (ऋ० सं० १,५,१६,२)"—इति निगमौ । सचत्यृच्छतीति गति-कर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३५) ऋच्छति । 'ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)' । 'पाघ्राध्मा (७,३,७८)'–इत्यादिसूत्रेण ऋच्छादेशः । वाचा स्तेनं शरव ऋच्छन्तु (ऋ० सं० ८,४,७,५)"—इति निगमः ॥

(३६) तुरीयति । नैरुक्तधातुः ॥

(३७) चततिं† । 'चते याचने' स्वरितेत् । "दूराद्दूरमचीचतम् (?)"—इति निगमः । 'चततिर्गत्यर्थे च'—इति भट्टभास्कर-मिश्रः ॥

(३८) अतति । 'अत सातत्यगमने' । "अयमु ते समतसि (ऋ० सं० १,२,२८,४)"—इति निगमः ॥

(३९) गाति‡ । 'गाङ् गतौ (अदा० आ०)' । व्यत्ययेन परस्मै-पदी । "निर्यत्—पूतेव स्वधितिः शुचिर्गात् (ऋ० सं० ५,२,४,४)"—इति निगमः ॥

---

* प० ४, २ । निरु० ६, १५ ।

† निरु० ६, ३० ।

‡ निरु० २, १९; ६, २२; १०, ३६; ३७; १२, १६ ।

(४०) इयक्षति*। 'यज पूजायाम्' तुदादिरात्मनेपदी। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इति हि आर्द्धधातुकत्वात् णि-लोपः। यजेः सनि वा रूपम्, अभ्यासस्य सम्प्रसारणं व्यत्ययेन। "कुविमियक्षसि प्रयज्यो (ऋ०सं०४,८,५,४)"—इति निगमः। 'गतिकर्मा'—इति हरदत्तः॥

(४१) सश्चति†। सचतेरेव छान्दसः शकारउपजनः। "असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती (ऋ०सं०५,१,१४,२)"—"ऋञ्जीषिण वृषणं सश्चत श्रिये (ऋ०सं०१,५,८,२)"—इति निगमौ॥

(४२) त्सरति‡। 'त्सर छद्मगतौ (भू०प०)'। "अभि त्सरन्ति धेनुभिः (ऋ०सं०५,७,१८,१)"——"अवत्सरत्सृप्यत्सश्चिकित्वान् (ऋ०सं०१,५,१५,५)"—इति निगमौ॥

(४३) रंहति§। 'रहि गतौ (भू०प०)'। "मह्नस्तुषाः शतसा अस्य रंहिः (ऋ०सं०८,८,३६,३)"—"पुरोहरिभ्यां वृषभोरथो हिषः (ऋ०सं०१,४,१७,३)"—इति निगमौ। 'रथो रंहतेर्गतिकर्मणः (निरु०९,११)'—इति भाष्यम्॥

(४४) यतते‖। 'यती प्रयत्ने' आत्मनेपदम् (भू०)। "हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते (ऋ०सं०२,३,१२,५)"—"मित्रं न यातयज्जनम् (ऋ०सं०६,७,११,२)"—इति निगमौ॥

---

* निरु० २, १४।

† प० ४, २। निरु० ५, १।

‡ निरु० ५, २।

§ निरु० ९, ११।

‖ प० १९। निरु० १०, ११।

(४५) भ्रमति। 'भ्रमु चलने (भ्वा० प०)'। "भ्रमिरस्पृषिकन्त्वीनाम् (?)"—इति निगमः॥

(४६) भ्रजति*। 'भ्रज भ्रजि गतौ (भ्वा० प०)'। "भ्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् (ऋ० सं० २,३,२२,४)"—"अद्रिधुर्निवात इव भ्रजमान् (ऋ० सं० १,५८,२७,१)"—इति निगमौ॥

(४७) रजति†। (४८) लजति‡। (४९) चियति§॥

(५०) धमति‖। 'धमिः सौत्रः'—इति स्कन्दस्वामी। यद्वा; 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः (भ्वा० प०)'। 'पाघ्राध्मास्था (७,३,७८)'—इत्यादिना धमादेशः। "प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः (ऋ० सं० ३,२,२,५)"—"निःषीमद्भ्यो धमथो निःषधस्थात् (ऋ० सं० ४,१,३०,४)"—इति निगमौ॥

(५१) मिनाति¶। 'मीञ् हिंसायाम्'। 'मीनातेर्निगमे (७,३,८१)'—इति ह्रस्वः। "मिनोति"—इति पाठान्तरम्। तत्र 'डु मिञ् क्षेपणे' स्वादिः। "सप्तचक्रं रथ मविश्वमिन्वम् (ऋ० सं० २,८,६,३)"—इति निगमः। 'मीनातेरेतद्रूपम्, सर्वेणापि लोके नावगन्तुमशक्यम्'-इति हरदत्तः॥

(५२) ऋण्वति। 'ऋवि रवि गतौ (भ्वा० प०)'। 'इदितो

---

* निरु० १२, २०।

† प० ३, १४।

‡ निरु० ६, ९।

§ निरु० ९, ६; ४, ३; ९, १०; १०, १२; १०, १४।

‖ प० १९; ३, १५। निरु० ६, २।

¶ प० १९। निरु० ७, २९।

नुम् धातोः (७,१,५८)', 'रयेर्मतौ बहुलम् (६,१,३४वा०)'—इति बहुलवचनात् सम्प्रसारणम्। "व्यानुषग् वार्या देव ऋण्वति (ऋ०सं० १,४,२३,३)"—इति निगमः। 'ऋण्वतिर्गतिकर्मा, अन्तर्णीतण्यर्थः। विविधं गमयति'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्॥

(५३) ऋणोति। 'ऋण गतौ' तनादिः स्वरितेत्। "सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः (प०शे०९३)'—इति लघूपधगुणाभावः "अभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति (ऋ०सं० १,३,७,४)"—"ऋणो रपो अनवद्यार्णाः (ऋ०सं० २,४,१६,२)"—इति निगमौ। उभयोरपि 'ऋणोतिर्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्॥

(५४) स्वरति*। 'स्वृ शब्दोपतापयोः'। "हरी इन्द्रप्रतद्वसू अभिस्वर (ऋ०सं० ६,१,१२,२)"—इति निगमः॥ अत्र 'गतिकर्मा'—इत्युक्तं स्कन्दस्वामी। "अनिमेषं विदथाभि स्वरन्ति (ऋ० सं० २,३,१८,१)"—इत्यादौ 'गतिकर्मस्वपठितोऽपि गत्यर्थः'—इत्युक्तम्॥

(५५) सिसर्त्ति†। 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः। 'अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च (७,४,७७)', 'बहुलं छन्दसि (७,४,७८)'—इति अभ्यासस्येत्वम्। "प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न (ऋ०सं० ५,५,४,५)"—इति निगमः॥

(५६) विषिष्टि‡। 'विषॢ व्याप्तौ' जुहोत्यादिः (उ०)। लेटि 'सिब्बहुलं लेटि (३,१,३४)'। "अग्ने संवेषिषोरयिम् (ऋ०सं०

---

* प० ३, १४। निरु० ३, १२।

† निरु० १, १९; १०, ३।

‡ निरु० १०, ४६।

६,५,२६,१)"—इति निगमः। 'समन्तात् प्रापय'—इति भट्ट-भास्करमिश्रः॥

(५७) योषिष्टि। 'युष हिंसायाम् (भू० प०)'। लेटि सिपि व्यत्ययेन गुणः॥

(५८) रिणाति*। 'री गतिरेषणयोः' क्र्यादिः स्वादिश्च। "ऋघायमाणो निरिणाति शत्रून् (ऋ० सं० १,४,२९,३)"—"लोपामुद्रा वृषणं नीरिणाति (ऋ० सं० २,४,२२,४)"—इति निगमौ॥

(५९) रीयते। 'रीङ् स्रवणे' दिवादिः। "एदु निम्नं न रीयते (ऋ० सं० १,२,२८,२)"—इति निगमः। 'रीयते रेजतीति गतिकर्मसु पाठात् गत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्॥

(६०) रेजति†। नैरुक्तधातुः। "हव्यो नय द्रुषद्वान् मन्म रेजति (ऋ० सं० २,१,१७,१)"—'चलति गच्छतीत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी॥

(६१) दघ्यति‡। 'दघ पालने' स्वादिः। व्यत्ययेन श्यन्। "पश्चाद्दघा यो अघस्य धाता (ऋ० सं० २,८,४,५)"—इति च निगमः॥

(६२) दभ्नोति§। 'दम्भु दम्भे' स्वादिः॥

(६३) युध्यति। 'युध सम्प्रहारे' दिवादिरात्मनेपदी, व्यत्ययेन परस्मैपदी॥

---

* निरु० ३,५।

† निरु० १०,४२।

‡ निरु० १,७; ९।

§ प० १९। निरु० ५,१२।

(६४) धन्वति । 'रिवि रवि धवि गत्यर्थाः (भू०प०)'। "परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये (ऋ०सं०७,२,२२,५)"—"न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व (ऋ०सं०८,४,१५,१)"—इति च निगमौ ॥

(६५) अरुषति* । नैरुक्तधातुः। "वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य (ऋ०सं०१,३,९,४)"—"स्वसार: श्यावी मरुषीमजुषन् (ऋ०सं० १,५,१५,१)"—"प्रतीचीरग्नेररुषीरजानन् (ऋ०सं०१,५,१८,१०)"—इत्यादिषु स्कन्दस्वामिभाष्यम्—'अरुषतिर्गतिकर्मा'—इति दृष्टम्। "युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तम् (ऋ०सं०१,१,११,१)"—इत्यादौ द्वित्रयोः प्रदेशयोः 'अरुष्यतिर्गतिकर्मा'-इत्यपि । उभयथा दृष्टमपि, बहुषु प्रदेशेषु दर्शनात् अरुषतीति पाठोयुक्तः ॥

(६६) आर्यति । "मामार्यन्ति कृतेन कर्त्वेन च (ऋ०सं०८,१,५,२)"—"तमिच्छौनैरार्यन्ति (ऋ०सं०६,१,२१,६)"—इति च निगमौ ॥

(६७) सीयते । 'षिञ् बन्धने' स्वादिः क्र्यादिश्च। व्यत्ययेन श्यन्। "डीयते"—इति पाठान्तरम्। तदा 'डीङ् विहायसा गतौ' दिवादिः। निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(६८) तकति । 'तक हसने (भू०प०)'। "यः पूर्व्यः साता परितक्म्ये धने (ऋ०सं०१,२,३३,१)"—"अन्योन्यान्मत्सर्गप्रतक्मे (?)"—इति निगमौ ॥

(६९) दीयति ('दीङ् क्षये' दिवादिः। व्यत्ययेन परस्मैपदम्।

---

* प० ३, ७। पु० १, ८. निरु० १२, ७।

"श्येनो न दीतन्नन्वेति पाथः (ऋ० सं० ५,५,५,५)"—इति निगमः॥

(७०) ईषति*। "ईष गतिहिंसादानेषु' आत्मनेपदी, व्यत्ययेन परस्मैपदम्। "भुनानोगा ईषते वृष्णावतः (ऋ० सं० ४,४,२७,२)"—इति निगमः। बहुषु 'ईषतीति गतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(७१) फणति†। 'फण गतौ'। "यथामङ्क्षुस्य न्यापनीफणत् (ऋ० सं० ३,७,१४,४)"—इति निगमः॥

(७२) हनति‡। 'हन हिंसागत्योः' अदादिः। 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपोलुग् न भवति। "सं यद्धनन्त मन्युभिर्जनासः (ऋ० सं० ५,४,२६,२)"—इति निगमः॥

(७३) अर्दति§। 'अर्द गतौ याचने च'॥

(७४) मर्दति‖। 'मृद मर्दने'। व्यत्ययेन परस्मैपदम्॥

(७५) सर्स्रते¶। 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः परस्मैपदी। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) अभ्यासस्य रुगागमः। "प्र सर्स्राते दीर्घमायुः प्रयक्षे (ऋ० सं० ३,१,१,१)"—"जातेन जात मति स प्र सर्स्रते (ऋ० सं० २,७,४,१)"—इति निगमौ॥

* "ईषते" निरु० ४, २; ९, ८; १०, ११।
† निरु० २, २८।
‡ निरु० २, १७; ६, २; ७, २२; ९, २०।
§ "अर्दयति" प० १९।
‖ प० १९। "मृदुः" निरु० २, २।
¶ अत्रैव पृ० ५५।

(७६) नसते*। 'नस कौटिल्ये' आत्मनेपदी । "अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् (ऋ० सं० ८,८,२१,१)"—इति निगमः ॥

(७७) हर्यति†। 'हर्य गतिकान्त्योः' ॥

(७८) इयर्त्ति‡। 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः। 'अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च (७,४,७७)'। "कृष्टीरियर्त्त्योजसा (ऋ० सं० १,१,१४,३)"—इति निगमः ॥

(७९) ईर्त्ते। 'ईर गतौ कम्पने च' अदादिरात्मनेपदी। "मत्सरासः प्रसुपः साकमीरते (ऋ० सं० ७,२,२२,१)"—इति निगमः॥

(८०) ईङ्खते। 'ईखि गतौ' (भ्वा०) आत्मनेपदी। "य ईङ्खयन्ति पर्वतान् (ऋ० सं० १,१,३७,२)"—इति निगमः। अत्र 'ईङ्खतिर्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्॥

(८१) अयति। (८२) आचति। एतौ नैरुक्तधातू॥

(८३) गन्ति§। 'गम्लृ गतौ (भ्वा० प०)'। व्यत्ययेन शपोलुक्। "अङ्गिरोभिरागहि यज्ञियेभिः (ऋ० सं० ७,६,१४,५)"—इति निगमः ॥

(८४) आगनीगन्ति||। 'गम्लृ गतौ (भ्वा० प०)'। दाधर्त्ति-

---

* 'नसतः" प० ४, १। "नसन्तः" ७, १७ निरु०।

† निरु० ७, २०; ७, १७; ११, १५।

‡ निरु० ९, ४।

§ "गमध्यै" निरु० २, ७। "जग्मुषः" निरु० १२, ४२। "आगच्छात्" निरु० ४, ५०। "आगन्" निरु० ५, २। "आगत" निरु० १२, ४०। "आ गन्तन" निरु० ११, १५। "आजग्मुः" निरु० १२, ४२। "आगनीगन्ति" निरु० ९, १८। "समग्मत" निरु० १२, ३४। "सञ्जग्मानः" निरु० ४, १२।

|| द्रष्टव्यम् पुरस्तादिहैव (८३)।

दर्धर्त्ति (७,४,६५) इत्यादिना आङ्पूर्वस्य गमेर्लटि अभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च निपात्यते। यङ्लुगन्ताद्वा लटि निपातनाद्रूपसिद्धिः। "वक्ष्यन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णम् (ऋ० सं० ५,१,१९,३)"—इति निगमः॥

(८५) जङ्गन्ति*। गमेर्यङ्लुकि 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य (७,४,८५)'—इति नुकि च रूपम्। "प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् (ऋ० सं० १,४,२४,४)"—इत्यत्र 'जङ्गन्तेर्गतिकर्मण एतद्रूपम्'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्।

(८६) जिन्वन्ति†। 'इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः (भू० प०)'॥

(८७) जसति। 'जसु मोक्षणे' दिवादिः (प०)। व्यत्ययेन शप्॥

(८८) गमति‡। 'गम्लृ गतौ (भू० प०)'। लेट्। 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४)'। बाहुलकात् 'सिब्बहुलं लेटि (३,१,३४)'—इति सिप् न भवति। यद्वा; 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते'—इति छत्वाभावः। "त आ गमन्तु त इह श्रुवन्तु (ऋ० सं० ४,८,५,१)"—इति निगमः॥

(८९) भ्रति। (९०) भ्राति। (९१) भ्रयति। त्रयोऽपि नैरुक्ताः॥

(९२) वहते§। 'वह प्रापणे' (भू० उ०) स्वरितेत्। "वैश्वानरं

---

* पु० द्रष्टव्यमिहैव (८३)।

† प० ४, ३। निरु० ६. २२। "प्रजिनोषि" निरु० ११, ३७।

‡ पु० द्रष्टव्यमिहैव (८३)।

§ "वचि" निरु० ८, १९। "आ वक्षत्" निरु० ९, ४२; ४३। "वहतु" निरु० १२, ८; ११। "वक्षि" निरु० ३, ४; ६; ८, ३।

मातरिश्वा परावतः (ऋ० सं० ४,५,१०,४)"—इत्यत्र 'परापूर्वस्य वहतेर्गतिकर्मणः परावच्छब्दः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(८३) रथर्यति* । नैरुक्तधातुः । 'रंहतेर्वा रथो रंहणं गमनम् इच्छतीति क्यचि रथीयतीति प्राप्ते रेफउपजन ईडाभावश्च पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९)'—इति स्कन्दस्वामी । "एष देवो रथर्यति (ऋ० सं० ६,७,२०,५)"—इति निगमः । माधवभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(८४) जेहते । 'वेहृ जेहृ वाहृ प्रयत्ने' आत्मनेपदी । "ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना (ऋ० सं० ७,६,१८,४)"—इति निगमः । 'ओ हाङ् गतावित्यस्य रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(८५) ख्यःकति । (८६) जुम्पति† । (८७) पाति । (८८) वाति‡ । (८९) याति§ ॥

(१००) इषति|| । 'इष गतौ' दिवादिः(प०)। व्यत्ययेन शः । "तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् (ऋ० सं० ५,१,२१,१)"—इति निगमः ॥ 'इषुरिषतेर्गतिकर्मणः (८,१८)'—इति निरुक्तम् ॥

(१०१) द्राति¶ । 'द्रा कुत्सितायां गतौ' अदादिः(प०) । वस्व्यैवामतयो दस्म दद्रुः (ऋ० सं० १,५,३,१)"—इति निगमः ॥

---

* प० ४, ३ । निरु० ६, २८ ।

† प० ४, २ । निरु० ५, १६ ।

‡ निरु० २, २४; ३, ५; ११, २३ ।

§ प० ३, १९ । निरु० २, १; ३, १९ ।

|| निरु० ९, १८; "इषितः" ८, ८ ।

¶ निरु० १, २ ।

(१०२) द्रूऌति। नैरुक्तधातुः॥

(१०३) एजति*। 'एजृ कम्पने (भ्वा०प०)'। "यथेनं वृष्णिरेजति (ऋ०सं०१,१,१८,२)"—"यथा समुद्र एजति (ऋ० सं०४,४,२०,३)"—इति निगमौ॥

(१०४) जमति†। 'जमु अदने (भ्वा०प०)'। "न जामये तान्वो रिक्थमारैक् (ऋ०सं०३,२,५,२)"—इति निगमः। 'जामिर्जमतेर्गतिकर्मणः'—इति स्कन्दस्वामी॥

(१०५) जवति‡। 'जु गतौ'—इति क्षीरस्वामी। "न पातव इन्द्र जुजूर्त्तु नः (?)"—"विपाट् छुतुद्री पयसा जवेते (ऋ० सं०३,२,१२,१)"—इति निगमौ॥

(१०६) वञ्चति। 'वञ्चु गतौ (भ्वा०प०)'। "नमो वञ्चते परिवञ्चते (य०वा०सं०१६,२१)"—इति निगमः॥

(१०७) अनिति§। 'श्वस प्राणने, अन च (अदा०प०)'। "अत्र मातर्यात्वनिति (?)"—इति निगमः। 'अनितिर्गतिकर्मा —इति माधवः॥

(१०८) पवते‖। 'पूङ् पवने'। "नेन्द्राहृते पवते धाम किञ्चन (ऋ०सं०७,२,२२,१)"—"स्तृकं संशाप पविमिन्द्र तिग्मम् (?)"—इति निगमौ॥

---

* निरु० ३, १६।

† निरु ३, ६। "जमत्" पु० १, १७।

‡ "जवेते" निरु० ६, ३६।

§ निरु० ११, ४७।

‖ "पवस्व" ३, २०।

(१०९) हन्ति*। 'हन हिंसागत्योः' अदादिः (प०)। "नि येन मुष्टिहत्यया (ऋ० सं० १,१,१५,२)"—"आस्य वज्र मधिसानौ जघान (ऋ० सं० १,२,२७,२)"—इति निगमौ ॥

(११०) सेधति। 'षिधु गत्याम् (भू० प०)'। "सेधन्त' द्वेषो भवतं सचा भुवा (ऋ० सं० १,३,५,५)"—इति निगमः॥

(१११) अगन्†। 'गमॢ गतौ (भू० प०)'। लुङि तिपि च्लेः 'मन्त्रे घस (२,४,८०)'—इति लुकि, 'इतश्च (३,४,९७)'—'संयोगान्तलोपः (८,२,२३.)', 'मोनोधातोः (८,२,६४)'—इति मकारस्य नकारः। यदामागन् प्रथमजा ऋतस्य (ऋ० सं० २,३,२१,२)"—इति निगमः ॥

(११२) अजगन्‡। गमेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपः श्लुः। पूर्ववन्नत्वम् (८,२,६४)। "यन्मातृरजगन्नपः (ऋ० सं० ३,१,५,२)"—इति निगमः ॥

(११३) जिगाति§। 'गा स्तुतौ(अदा० प०)'। छन्दसि जुहोत्यादिः। 'अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च (७,४,७७) 'बहुलं छन्दसि (७,४,७८)' —इति अभ्यासस्येत्वम्। "धेना जिगाति दाशुषे (ऋ० सं० १,१,३,२)" —इति निगमः। 'जगतीति पाठान्तरम्'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

---

* "जघन्वस्" निरु० २,१७; ७,१२; "हन्मोः" ६,२; "आजङ्घन्ति", "उपजिघ्नते" ९,२०।

†, ‡ इहैव पुरस्तात् (५९)।

§ इहैव पुरस्तात् (१९)।

(११४) पतति*। 'पत्लृ गतौ (भ्वा॰प॰)'। "गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता (ऋ॰सं॰ ५,१,२१,१)"—इति निगमः॥

(११५) इन्वति†। 'इवि गतौ (भ्वा॰प॰)'। "देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा (य॰वा॰सं॰ २९,३०)"—इति निगमः॥

(११६) द्रमति। 'द्रम हम्म मीमृ गतौ (भ्वा॰प॰)'। "प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ॰सं॰ ८,३,२३,४)'—इति निगमः। 'चन्द्रमाश्चायं द्रमति'—इति भाष्यम् (निरु॰ ११,५)। 'द्रमति-र्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामी॥

(११७) द्रवति‡। 'द्रु द्रु गतौ (भ्वा॰प॰)'। "यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति (ऋ॰सं॰ ५,१,२१,१)"—इति निगमः॥

(११८) वेति§। 'वी गतिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु' अदादिः। "अपामीवां बाधते वेति सूर्यम्"—"पदं न वेत्योदती (ऋ॰सं॰ १,४,४,१)"—इति निगमौ॥

(११९) इन्तात्। इन्तेर्लोटि तातङि रूपम्। "इयन्तात्"—इति केचित् पठन्ति। तत्र 'इय गतौ (भ्वा॰प॰)'—इत्यस्य तातङि तकार उपजनः॥

(१२०) एति‖। 'इ गतौ' अदादिः (प॰)। "विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति (ऋ॰सं॰ १,२,१४,५)"—इति निगमः।

---

* "व्यापप्तत" निरु॰ ११, १४।

† प॰ १८।

‡ निरु॰ ४, १५; १९।

§ पृ॰ २, ६।

‖ पृ॰ १४।

(१२१) जगायात्* । 'गा स्तुतौ' जुहोत्यादिः (प०)। लिङि 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वेन 'ई हल्यघोः (६,४,११३)'—इतीत्वं न भवति । "स्वाग्निः पुनरस्तं जगायात् (ऋ०सं० ७,७,२०,१)"—इति निगमः ॥

(१२२) अयथुः । द्वितोऽथुच् (३,३,८९)'—इति बाहुलकादयतेरथुच् भवति ॥

इति द्वाविंशशतं गतिकर्माणः ॥ १४ ॥

नु[१] । मक्षु[२] । द्रवत्[३] । ओषम्[४] । जीराः[५] । जूर्णिः[६] । शूर्ताः[७] । शूघनासः[८] । शीभम्[९] । तृषु[१०] । तूयम्[११] । तूर्णिः[१२] । अजिरम्[१३] । भुरण्युः[१४] । शु[१५] । आशु[१६] । प्राशुः[१७] । तूतुजिः[१८] । तूतुजानः[१९] । तुज्यमानासः[२०] । अज्राः[२१] । साचिवित्[२२] । द्युगत्[२३] ।

---

* इहैव पुरस्तात् (२९) ।

(५) "जिराः" ख ।
(८) "शुघनसः" ख । "शूघनाः" ग. C. D F । "शूघनाशः" च ।
(१०) "त्रिषु" C । (११) "तोयम्" ग. C. D. F ।
(१२) "तूर्णि" ख. ग ।
(१३) "अजिरम्" ख ।
(१५) "शूः" ग । (१६) "आशूः" ख. ग. च. C. D. F ।
(१७) "प्राशुचित्" ग. C. F । "प्राशुवित्" D ।
(१८) "जूतुजित्" ग. C. D. F ।
(१९) "तूतुजानासः" ग. C. D. F ।
(२१) "अजराः" ख ।
(२२) "साचीवित्" ङ. च । "साचीवत्" ग ।
(२३) "युगत्" ग. iid ।

ताजत्[२४] । तरणिः[२५] । वातरंहा[२६] । इति षड्विंश-तिः क्षिप्रनामानि* ॥ १५ ॥

'क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (निरु० ३,९)'—इत्यत्र भाष्ये 'गुणस्य चैतानीति क्षिप्रस्य तद्वतो वा नामधेयानि। तथाच वक्ष्यति 'भुरण्युः' 'शकुनिः'—इति स्कन्दस्वामी । गुणश्च चिरकालविशिष्टा स्वल्पकालविशिष्टा वा क्रिया । तत्कर्त्तरि कर्त्तुरल्पकालविशिष्टत्वञ्च तथाविधक्रियाकर्तृत्वाल्पक्रियाद्वारकम् । तत्र 'मक्षु' 'क्षणिहि' इत्या-दिषु क्रियाविशेषेण वा क्रियारूपस्तद्वान् । निकृष्टगुणनामधेयोदा-हरणानि पुनरन्वेषणीयानि । केचित्तु यद्यपि गुणशब्दो व्यवच्छेदक-मात्रवचनतया ह्यत्र कर्त्तृविशेषणभूतक्रियालक्षणा व्यवच्छेदकविशेषे वर्त्तते निकृष्टा गुणमात्रवाचिनि गम्यादौ लभ्या; तथापि सत्वशब्दस्य द्रव्यवचनत्वे स्वारस्यात् क्रियायास्त्वद्रव्यत्वात् क्रियाया इव द्रव्यस्यापि नामधेयानि'—इत्याहुः । इदानीं क्रियाविशेषणानि गुणनामधेयो-दाहरणानि 'जीराः' 'अजिरम्' इत्यादीनि ॥

(१) नु† । निपातोऽयम् । "इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् (ऋ० सं० १,२,३६,१)"—इति निगमः ॥

(२) मक्षु । 'टु मस्जो शुद्धौ (तु० प०)' । 'मस्जीषोषुक्' इति भोजसूत्रेण षुक्-प्रत्ययः । संयोगादिलोपः । अन्तर्णीतण्यर्थस्य मस्जो ।

---

* "इति क्षिप्रस्य" ग ।

† प० ३, १२ निरु० १, ४; ११, ५० । "नु कम्" ३, १२ । "म च"—"नू चित्" प० ४, १; निरु० ४, १७; १०, ३ ।

क्रियाया; पापतो वा मज्जयति चिरकालमिति । "मनु क्षण्व द्वि गोजितौ नः (? *)"—इति निगमः ॥

(३) द्रवत्*। 'द्रु गतौ (भ्व० प०)' । 'मंश्चत्-त्वमद्-वेहत् (उ० २,७९)'—इति बाहुलकात् अति-प्रत्ययान्तो निपात्यते । द्रवत्येनेन । * * * । "द्रवत्पाणी शुभस्पती (ऋ० सं० १,१,५,१)—इति निगमौ ॥

(४) ओषम् । निपातोऽयम्। "ओषमित् पृथिवीमहम् (ऋ० सं० ८,६,२७,४)"—"ओषः पात्रं न शोचिषा (ऋ० सं० २,४, १८,३)"—इति निगमौ । 'अन्तोदात्तो निपातः स्यादाख्याने चाद्युदात्तता'—इति हि माधवः ॥

(५) जीराः । जवतिर्गतिकर्मा । 'जोरी च (उ० २,२५)'—इति ईक्-प्रत्यय ईकारस्यान्तादेशः । जस् । "जीरा अजिरशोचिषः (ऋ० सं० ७,२,११,५)"—"जीरं दूतममर्त्यम् (ऋ० सं० १,३,३, ३०,११)"—इति निगमौ ॥

(६) जूर्णिः† । व्याख्यातं क्रोधनामसु (२३५पृ०)। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) शूर्ताः । 'तातश्रातसुत'—इत्यादि भोजसूत्रे आदिशब्देन शृणात्यस्मात् क्त-प्रत्ययान्तो निपात्यते। शृणाति फललाभम्। "त्वया शूर्ता वहमाना अपत्यम् (ऋ० सं० २,४,१७,१)"—इति

* "आ वो मक्षू तनाय कम् (ऋ० सं० १, ३, १९, २)"—इत्यपि निगमो भवितुमर्हति ।

† पृ० १४ (११७) ।

‡ पृ० १२ ।

निगमः। 'शूर्त्ताः चिप्रास्त्वरमाणाः'—इति भट्टभास्करमिश्राः॥

(८) शूघनासः। सु शब्दे उपपदे हन्तेः 'युच् बहुलम् (उ० २,७४)"—इति युचि बाहुलकात् कुत्वं णिलोपश्च निपात्यते दीर्घश्च। शीघ्रमागच्छत्यनेन क्रियाफलम्। तस्मात् जसोऽसुक्। "सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासः (य०वा०सं०१७,९५)"—इति निगमः। 'शूघनासः चिप्रगमनाः'—इत्युवटः॥

(९) शीभम्। 'शीभ कत्थने (भ्वा०आ०)'। घञ्। शीभ्यतेऽनेन तद्वान्। "प्रयात शीभमाशुभिः (ऋ०सं०१,३,१४,४)"—"आ वृषणः पूर्णध्वं यात शीभम् (ऋ०सं०३,२,१४,२)"—इति निगमौ॥

(१०) तृषु*। 'ञि त्वरा सम्भ्रमे (भ्वा०आ०)'। 'मस्जीषोषुक्'—इति बाहुलकात् षुक्-प्रत्ययो धातोस्तृभावश्च। तरत्यनेन फललाभमद्य, त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम्। "तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति (ऋ० सं०१,४,२,२)"—"तृष्वीमनुप्रसितिं द्रुणानः (ऋ०सं०३,४,२३,१)"—इति निगमौ॥

(११) तूयम्†। व्याख्यातमुदकनामसु (१२८पृ०)। वर्द्धतेऽनेन तद्वन्तः साध्याः। "आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गहि (ऋ०सं०५,७,३०,३)"—इति निगमः॥

(१२) तूर्णिः‡। 'ञि त्वरा सम्भ्रमे'। 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो

* निरु० ६, १२।
† पृ० १, १२।
‡ निरु० ७, २७।

नित् (उ० ४,५१)'—इति नि-प्रत्ययः । त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम् । "अपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् (ऋ०सं० ८,४,१५,१)"—"सुतमा गन्त तूर्णयः (ऋ०सं० १,१,६,२)"—इति निगमौ ॥

(१३) अजिरम्* । 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)' । 'अजिर-शिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः (उ० १,५३)'—इति कि-रच्-प्रत्ययो जि-भावश्च निपात्यते । क्षिपति फलोत्पत्तिमाद्यम् । "त्वा मीळते अजिरं दूत्याय (ऋ०सं० ५,२,१४,२)"—इति निगमः ॥

(१४) भुरण्युः† । भुरण्यतिर्गतिकर्मा । 'मृगय्वादयश्च (उ० १, ३६)'—इति क्यु-प्रत्ययः । "येना पावक चक्षसा (ऋ०सं० १,४, ८,१)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'भुरण्यतिः शीघ्रकरणार्थे'—इति प्रतिपादितम् । तत्र 'भुरण्यु-शब्दस्य शीघ्रविशिष्टगमनादिक्रियाकर्त्तरि सत्यन्येव वृत्तिः । "श्रीणानुपस्थाद्दिवं भुरण्युः (ऋ०सं० १,५,१२, १)"—इति निगमः । 'भुरण्यतेर्गतिकर्मण इदं, क्षिप्रनाम वा'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१५) शु:‡ । निपातः । "श्वानं वस्तो बोधयितार मब्रवीत् (ऋ०सं० २,३,६,३)"—इति निगमः । 'शु आशुगामी'—इति निरुक्तम् (६,१) ॥

(१६) आशुः§ । 'अशू व्याप्तौ' । 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्य-

---

* पु० १, १३ ।

† निरु० १२, २२ ।

‡ निरु० ६, १ ।

§ पु० १, १४ ।

पूरुभ्य उण् (उ० १,१)। व्याप्नोत्यनेन नरत्रैलक्षण्येन व्याप्तव्यम्। 'आशु इदं क्षिप्रनाम क्षिप्रगामी'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। आशु इति च शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः। तेन आशु इति निपातः, आशुरिति सत्त्ववाची च उभयमपि पठितं भवति। तथा च स्कन्दस्वामी "समाशुमाश्वे भर (ऋ० सं० १,१,८,२)"—इत्यत्र ऋग्भाष्ये 'आशुमिति क्षिप्रनामैतत्'—इति। 'आशु इति शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः'—इति भाष्ये (निरु० ६,१) निर्विवक्षयोपन्यास इति चेत्? न; निपातत्वादिति चोक्तत्वात्। "त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः (ऋ० सं० २,५,१७,१)"—इति निगमः॥

(१७) प्राशुः*। 'सत्त्ववाच्याशुशब्दवत्'—इति भाष्ये प्रकर्षार्थोऽतिरिक्तः। 'हस्तो हन्तेः प्राशुर्हनने (निरु० १,७)'—इति भाष्ये 'प्राशुः क्षिप्रः'—इति स्कन्दस्वामी। "सुप्राव्याः प्राशुषाळेष वीरः (ऋ० सं० ३,६,१४,१)"—इति निगमः॥

(१८) तूतुजिः। 'तुज तुजि हिंसायाम् (भू० प०)'। 'किं किनोः प्रकरणे'—इत्यर्थे 'छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्'—इति किन् प्रत्ययः। लिड्वद्भावात् द्विर्वचनम्। "तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६,१,७)"—इति दीर्घः। तूर्णवदर्थः। 'आयुक्षाता मश्विना तूतुजिं रथम् (ऋ० सं० ७,८,७, १)"—इति निगमः॥

(१९) तूतुजानः†। तौजतेर्लिटि कानजादेशः। "इन्द्रा याहि तूतुजानः (ऋ० सं० १,१,५,६)"—इति निगमः। 'क्षिप्रार्थे स्वर

---

* निरु० १,७।

† निरु० ६,२०।

आदित अन्तोदात्तः तुगर्थस्तुतुजानो मह्ये मतः'—इति माधवः ॥

(२०) तुज्यमानासः । तोजतेरेव कर्मणि लटि शानच्। "तुज्यमानास आविपुः (ऋ० सं० १,१,२१,५)"—इति निगमः ॥

(२१) अज्राः । अजतेः 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २,१२)'—इत्यादिना रक्। 'बाहुलकादार्द्धधातुके विकल्प इष्यते'—इति वैकल्पिकत्वात् वीभावाभावः । अजिरवदर्थः । "द्यौर्न भूमिं गिरयो नाज्रान् (ऋ० सं० ८,१,२१,३)"—इति निगमः।'अज्रान् सत्वरान् शीघ्रान्'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(२२) साचीवित् । (२३) द्युगत् । (२४) ताजत् । त्रयो निपाताः। साचीविदित्यस्य निगमोऽन्वेषणीयः॥ "अतस्त्वा गीर्भिर्द्युगदिन्द्रकेशिभिः (ऋ० सं० ६,६,३६,४)"—इति निगमः। अत्र माधवस्तु—'द्युगत् दीप्तिं द्युलोकं गच्छ हरिभिः'—इति चैतद्भाष्ये उक्तवान् । 'तूतुजानः तरणिः द्युगत्'—इति क्षिप्रनामसु द्युगच्छब्द स्तेनाप्यपाठि ॥ "ताजत्——मार्च्छति (?)"—"ताजत् प्रमीयते (?)"—इति निगमौ ॥

(२५) तरणिः । तरतेः 'अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितॄभ्योऽनिः (उ० २, ९५)'—इत्यनि-प्रत्ययः । क्षिप्रवदर्थः । "विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १,७,३०,३)"—"तरणिर्विश्वदर्शतः (ऋ० सं० १,४,७,४)"—इति निगमौ ॥

(२६) वातरंहा । 'वा गतिगन्धनयोः (अदा० प०)' । 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् (उ० ३,८४)'—इति तन् । 'रमु क्रीड़ायाम् (भ्र० आ०)'; 'रमेश्च [वेगे] (उ० ४,२०८)'—इत्यसुन्

रुगागमश्च। वातवत् रंहो यस्य सः। "वातरंहसो दिव्यासो अत्याः (ऋ०सं० २,४,२५,२)"—इति निगमः॥

इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि॥ १५॥

तळित्[1]। आसात्[2]। अम्बरम्[3]। तुर्वशे[4]। अस्तमीके[5]। आके[6]। उपाके[7]। अर्वाके[8]। अन्तमानाम्[9]। अवमे[10]। उपमे[11]। इत्येकादशान्तिकनामानि*॥ १६॥

(१) तळित्। 'तड आघाते' चुरादिः। 'ताडेर्णिलुक् च (उ० १,९५)'—इतीति-प्रत्ययः। "दूरे चित् सन्तळिदिवाति रोचसे (ऋ०सं० १,६,३१,२)"—"या नो दद्रे तळितो य अरातयः (ऋ०सं० २,६,३०,४)"—इति निगमौ॥

(२) आसात्। 'आस उपवेशने (अदा० आ०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)। अन्तिके आसते। "आ न इन्द्रो दूरादा न आसात् (ऋ०सं० ३,६,३,१)"—"स नो दूराच्चासाच्च (ऋ०सं० १,२,२२,३)"—इति निगमौ। 'आसादित्यन्तिकनाम'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। 'आसादासेः'—इति माधवः॥

---

(१) "तलित्" ख. ग. च।
(२) "आसा" ग. C. F।
(४) "तुर्वशः" च।
(८) "अर्वाकः" च।
* "इत्यन्तिकस्य" ग।
† निरु० ३, १०. "तलितः" ३, ११।

(३) अम्बरम्* 'कदरादयश्च'—इत्यरन्-प्रत्ययो मुगागमश्च निपात्यते। प्राप्यते ह्यासन्नम्। "यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अध्यम्बरे (ऋ०सं० ५,८,२७,४)"—इति निगमः। स्कन्दस्वामिव्यतिरिक्तभाष्यकारमते। स्कन्दस्वामी तु 'अन्तरिक्षनाम'—इति॥

(४) तुर्वशे†। व्याख्यातं मनुष्यनामसु (१८२पृ०)॥ तूर्णं व्याप्यते अन्तिकम्। "यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे (ऋ०सं० १,४,२,२)"—इति निगमः॥

(५) अस्तमीके। अस्तं-शब्दे उपपदे मातेः 'अलीकादयश्च (उ०सं० ४,२५)'—इति वीकन्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते। अस्तं प्राप्यते अस्मिन्, अन्तिकस्थं हि नाश्यते। "सचस्व नः पराक आ सचस्वास्तमीक आ (ऋ०सं० २,१,१७,४)"—इति निगमः॥

(६) आके‡। (७) उपाके§। (८) अर्वाके। आङुपार्वच्छब्देषूपपदेषु क्रामतेः 'वलाकादयश्च (उ० ४,१४)'—इति आकप्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते। अर्वाक् गन्ता। आक्रम्यते उपक्रम्यते गन्तृभिः। क्रम्यते च ह्यासन्नम्। "आके नियामो अहभिर्दविद्युतः (ऋ०सं० ३,७,२१,६)"—"सिन्धोरूर्मा उपाक (ऋ०सं० १,२,२३,१)"—"यन्नासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम् (ऋ०सं० ५,८,३२५)"—इति च निगमः॥

(९) अन्तमानाम्। अन्तिकशब्दात्तमपि 'तमोदश्च'—इति

---

* पु० १, ३।

† पु० २, ३।

‡ प० ३, २९।

§ निघ० ८, ११।

तादिलोपः। अन्तिकतममन्तिमम्। "अथात् अन्तमानाम् (ऋ० सं० १,१,७,३)"—"शिवा वखो अन्तमस्य (ऋ० सं० १,२,२२,५)"—इति निगमौ। आद्युदात्तमन्तिकम्, अन्तोदात्तन्तु तृतीया-बहुवचनम्;"अतो वयमन्तमेभिर्युजानाः (ऋ० सं० २,३,२४,५)"—इति माधवः॥

(१०) अवमे। 'अव रक्षणादिषु (भू० प०)'। 'अवेश्च वा इति म-प्रत्ययः। गम्यते ह्यासन्नम्। "असौ बभ्रुनामवमाय सख्ये (ऋ० सं० २,७,२४,२)"—"मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः (ऋ० सं० १,७,२७,५)"—इति निगमौ॥

(११) उपमे। उपपूर्वात् मिनातेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः। उपक्षियते ह्यन्तिकम्। "उपमे रोचने दिवः (ऋ० सं० ६,६,१,४)"—"असाद्दृत्यमुपमं स्वर्षाम् (ऋ० सं० १,४,२७,३)"—इति निगमौ॥

इत्येकादशान्तिकनामानि ॥ १६ ॥

रणः(१)। विवाक्(२)। विखादः(३)। नदनुः(४)। भरे(५)। आक्रन्दे(६)। आहवे(७)। आजौ(८)। पृतनाज्यम्(९)। अभीके(१०)। समीके(११)। ममसत्यम्(१२)। नेमधिता(१३)। सङ्काः(१४)। समितिः(१५)। समनम्(१६)। मीळ्हे(१७)। पृतनाः(१८)। स्पृधः(१९)। मृधः(२०)। पृत्सु(२१)। समत्सु(२२)।

(१३) "नेमधितिः" ग. C. D. F।

(२१) "पृत्सुधः" ग. C D. F।

(२२) अस्येतत् 'संयुगे(२९)"—इत्यस्यानन्तरम् ग. C. D. F।

समर्ये[२३] । समरणे[२४] । समोहे[२५] । समिथे[२६] । सङ्खे[२७] । सङ्गे[२८] । संयुगे[२९] । सङ्गथे[३०] । सङ्गमे[३१] । वृत्रतूर्ये[३२] । पृक्षे[३३] । आणौ[३४] । शूरसातौ[३५] । वाजसातौ[३६] । समनीके[३७] । खले[३८] । खजे[३९] । पौंस्ये[४०] । महाधने[४१] । वाजे[४२] । अज्म[४३] । सद्म[४४] । सयत्[४५] । संवतः[४६] । इति षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्रामनामानि* ॥ १७ ॥

(१) रणः† । 'अण रण कण शब्दार्थाः (भू० प०)' । 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम् (३,३,५८वा०)'—इत्यप् । 'रणन्ति दुन्दुभयोऽत्र योधा वा परस्परं शब्दायन्ते । यद्वा; रमतेः 'राम्नासाम्नास्थूणावीणाः (उ० ३,१३)'—इत्यादिना न-प्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते । रमणीयो हि सङ्ग्रामो विचित्रकर्माधिष्ठानत्वात् । "महत्वाँ

(२५) "सम्मोहे" क–E. अनयोरन्यत्र ।
(२६) अस्त्येतत् "सद्म"–इत्यनन्तरम् "समीथे"–इति ग. C. D. F ।
(२७) कातिरिक्त-सर्वत्रैव "सङ्घ्ये" इति ।
(३०) ग. C. D. F. अस्त्येतत् "संयत्"—इत्यस्य पुरस्तात् ।
(३१) नास्त्येतत् ग. C. D. F ।
(३५) इतोऽनन्तरम् "प्रधने"–इत्यधिकम् ग. C. D. F ।
(४३) "अग्मन्" ग. C. F ।
(४४) "सग्मन्" ग. C. F । "स्यग्मन्" D ।
(४५) "संयतः" ग. C. F ।
(४६) "संवतम्" ग. ।
* "इति सङ्ग्रामस्य" ग ।
† निरु० ४, ८; ९, २७; १०, ४७ ।

इन्द्र वृषभो रणाय (ऋ० सं० ३,३,११,१)"—इति निगमः ॥

(२) विवाक् । विविधा विरुद्धा वाचो यत्र योधानाम् । "हवन्त उ त्वा हव्यं विवाचि (ऋ० सं० ५,३,१४,२)"—इति निगमः ॥

(३) विखादः । 'खद स्थैर्ये हिंसायाञ्च (भू० प०)' । विशिष्टं स्थैर्यमत्र शूराणां हिंसनं वा । "तं विखादे सस्निमद्य श्रुतं नरम् । (ऋ० सं० ७,८,१४,४)"—इति निगमः ॥

(४) नदनुः । 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)' । 'अनुङ् नदेश्च (उ० ३,४९)'—इति चानुङ्-प्रत्ययः । "यदा कृणोषि नदनुं समूहसि (ऋ० सं० ६,२,३,४)"—इति निगमः ॥

(५) भरे* । 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)' । 'नन्दि-ग्रहिपचादिभ्यः (३,१,१३४)' तत्र गणपाठः—'पच-वच-वप-वद-लप-तज-भराः'—इति । बिभर्त्ति पोषयति सुभटानां धैर्यं यशो वा । यद्वा; 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)' । बिभ्रत्यनेन जय लक्ष्मीं योधाः । उभयत्रापि पृषोदरादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा; 'भृ भर्त्सने क्र्यादिः स्वादिश्च । भर्त्सयन्ते हि तत्र शत्रवः । हरते र्वा भः । ह्रियन्ते हि तत्र योधाना मायूंषि धनानि च । 'हृग्रहो र्भश्छन्दसि (३,१,८४ वा०)' । "अस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ (ऋ० सं० ३,२,४,७)"—"अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० सं० ३,७,११,५)"—इति निगमौ ॥

(६) आक्रन्दे । 'कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च (भू०

---

* निघ० ४, २४ ।

आ०)'। क्रन्दन्त्याह्वयन्तेऽन्योन्यमत्र, रुदन्ति वानेन बन्धुविनाश-हेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) आहवे* । 'ह्वेञ् स्पर्द्धायाम् (भ्०उ०)'। 'आङि युद्धे (३,३,७३)'—इत्यप् । "बहुलं छन्दसि (६,१,३४)'—इति सम्प्रसारणञ्च । आह्वयन्तेऽत्र परस्परं स्पर्द्धया योधाः । "न कश्चन संहत आहवेषु (ऋ० सं० ४,७,३०,१)"—इति निगमः ॥

(८) आजौ† । 'अज गतिक्षेपणयोः (भ्०प०)'। 'अज्यतिभ्याश्च (उ० ४,१२७)'—इति इण्-प्रत्ययः । बाहुलकाद् वी-भावाभावः । अजन्ति गच्छन्त्यत्र विजयश्रियं योद्धारः, कातराः पराभवं वा । एव मर्थो गत्यर्थेषु द्रष्टव्यः । क्षिप्यन्ते शस्त्राणि क्षिपन्त्याक्षिपन्ति वान्योन्यं वीर्यतारतम्यात् । * * * । "तेन वाजं सनिषदस्मिन्नाजौ (ऋ० सं० ८,३,७,४)"—इति निगमः ॥

(९) पृतनाज्यम्‡ । पृतना-शब्दोपपदादजतेश्च अघ्न्यादित्वात् (उ० ४,१०८) यत्-प्रत्ययः । पृतनानां सेनानामजनं यत्र । "गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु (ऋ० सं० ८,५,२१,३)"—इति निगमः ॥

(१०) अभीके§ । अभिपूर्वादेतेः 'अलीकादयश्च (उ० ४,२५)'—इतीक-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते । यद्वा; न विद्यते भीर्येषां ते अभीकाः । अभीकैः क्रियमाणत्वात् अभीकमित्युच्यते ।

---

* निरु० २, १७ । "आह्वाव:" ५. २६ ।
† निरु० ९, २३ ।
‡ निरु० ९, २४ ।
§ प० ३, २९ । निरु० ३, २० ।

"पाहि वज्रिवो दुरितादभीके (ऋ० सं० १,८,२६,४)"—इति निगमः॥

(११) समीके। सं पूर्वोऽत्र एतिः। अभीकवत्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१२) ममसत्यम्। मम सत्यं जयः इति योद्धृणां वाक्यविषयत्वान्ममसत्यमित्याचक्षते। पृषोदरादिः। "त्वां जना ममसत्येष्विन्द्र (ऋ० सं० ७,८,२२,४)"—इति निगमः॥

(१३) नेमधिता*। 'सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च (७,४,४५)'—इति नेमपूर्वाद्दधातेः त-प्रत्यये इत्वमिड़ागमो वा निपात्यते। नेमशब्दो दामपर्यायः। सप्तम्येकवचनस्याकारादेशः (७,१,३९)। "इन्द्रन्नरो नेमधिता हवन्ते (ऋ० सं० ५,३,११,१)"—"विदन्मर्त्तो नेमधिता चिकित्वान् (ऋ० सं० १,५,१७,४)"—"नेमधिता न पौंस्या (ऋ० सं० ८,४,२८,१३)"—इति निगमाः॥

(१४) सङ्काः†। सचतेर्गतिकर्मणः * * * बाहुलकादङ्प्रत्ययष्टिलोपश्च। यद्वा; संपूर्वात् किरतेः क्रन्ततेर्वा 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः। सङ्कीर्त्यन्तेऽत्र योद्धारः, सम्यक् कृत्यन्ते छिद्यन्ते आयुधैर्वा। "इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः (ऋ० सं० ५,१,१९,५)"—इति निगमः॥

---

* "नेमः" प० २, २९। निरु० ३. २०।
† निरु० ९, १४।

(१५) समितिः । सम्पूर्वादेतेः क्तिन् । "राजानः समिताविव (ऋ० सं० ८,५,९,१)"—इति निगमः ॥

(१६) समनम्* । 'सम ष्टम अवैक्लव्ये (भू० प०)'। समन्ति विक्लवा भवन्त्यस्मिन् शूराः । * * *। "ज्या इयं समने पारयन्ती (ऋ० सं० ५,१,१९,३)"—इति, "वि या सृजति समनं (ऋ० सं० १,४,४,१)"-इति च निगमौ ॥

(१७) मीळ्हे । "मीळ्हम्"—इति धननामसु व्याख्यातञ्च (२२४पृ०)। मीळ्हार्थत्वात् सङ्ग्रामोऽपि मीळ्हम् । यद्वा; मीळ्हमस्मिन्नस्तीति 'लुगकारेकाररेफाश्च (४,४,१२८वा०२)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक् । "प्रधने"—इत्यपठितमपि सङ्ग्रामनाम । प्रकीर्णान्यस्मिन्निति आभरणरूपेण चूडामणिकटकविक्षेपात् । "स्व-र्मीळ्हे नरं आजा हवन्ते (ऋ० सं० १,५,५,१)"—इति निगमः । 'स्वर्मीळ्हे । स्वरित्युदकनाम । उदकार्थे सङ्ग्रामे आजौ अन्यस्मिन्नपि सङ्ग्रामे'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । "स जामिभिर्यत्समजाति मीळ्हे (ऋ० सं० १,७,१०,१)"—इति च ॥

(१८) पृतनाः† । 'पृङ् व्यायामे (तु० आ०)' । 'पृपूसां कित्'—इति तनन् प्रत्ययः । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धारः । "रणाय निघ्नन् पृतनासु शत्रून् (?   )"—इति निगमः ॥

(१९) स्पृधः । 'स्पर्द्ध सङ्घर्षे (भू० आ०)' । 'क्विब्वचिप्रच्छि-

---

* निघ० ९, १४; १८; ४०; ७, १७।

† पु० २, १०।

‡ निघ० ९, १४।

(३,२,१७८वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः (३,२, १७८भा०)'—इत्युक्तः क्विप्। पृषोदरादित्वात् रेफस्य ऋकारोऽल्लोपश्च। अपि स्पृधः। स्पर्द्धन्तेऽत्र परस्परं योद्धारः। "जयेम संयुधि स्पृधः (ऋ०सं० १,१,१५,३)"—इति निगमः। 'स्पृध इति सङ्ग्रामनाम, 'तत्करोति (३,१,२५वा.०२)'—इति णिजन्तात् क्विप्; सङ्ग्रामकारिण इत्यर्थः—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(२०) मृधः*। 'अमर्द्धन्ता सोमपेयाय देवा (ऋ०सं० ३,१, २५,४)'—'सिंहो न भीम मृधम् (ऋ०सं० ३,१४,१)'—इत्यादौ 'मृधिर्हिंसार्थः'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्। तत्र पूर्ववत् क्विप् अस्। "अयं सुतः सुमखमा मृधस्कः (ऋ०सं० २,६,२१,४)"—"वि न इन्द्र मृधो जहि (ऋ०सं० ८,८,१०,४)"—इति निगमौ॥

(२१) पृत्सु। पृतनाशब्दश्च सङ्ग्रामनामसु पठितोऽपि 'नासिका-पृतना-सानूनां नस्-पृत्-स्नवो वाच्याः (६,१,६३वा०)'—इति पृदादेशे विकृतत्वात् पुनःपाठः। "यमग्ने पृत्सु मर्त्यम् (ऋ०सं० १,२,२३,२)"—इति निगमः॥

(२२) समत्सु†। समपूर्वादत्तेः क्विप् सम्भक्षयन्ति योद्धृणामायूंषि। सम्पूर्वान्मदो हर्षे इत्यस्माद्वा क्विपि समो मलोपः। संहृष्यन्ति तत्र सुभटाः। "समत्सु त्वा हवामहे (ऋ०सं० ५,८,३६,३)"—"धन्वना तीव्राः समदो जयेम (ऋ०सं० ५,१,१९,२)"—इति निगमौ॥

---

* निरु० ७, २।

† निरु० ९, १७; १०।

(२ ३) समर्य्ये। मर्य्यशब्दो मनुष्यनामसु व्याख्यातः (१८० पृ०) मर्य्यैः मरणधर्म्मिभिः सह वर्त्तते; सहशब्दस्य स-भावः। "मास्मिं तादृगपगूहः समर्य्ये (ऋ० सं० ७,७,१९,४)"—"तव स्वधाव इयमासमर्य्ये (ऋ० सं० १,५,७,१)"—इति निगमौ॥

(२ ४) समरणे*। सम्पूर्वात् 'ऋ सृ गतौ (भ्व० प०)'-इत्यस्मात् ल्युट्। "मां वृताः समरणे हवन्ते (ऋ० सं० ३,७,१७,५)"—इति निगमः॥

(२ ५) समोहे। 'उहिर् दुहिर् अर्द्दने (भ्व० प०)'। नञ्-पूर्वादुहे घञ्। सम्यगुह्यन्ते अर्द्यन्तेऽत्र मिथो योद्धारः। 'अभिगव ओहम् (ऋ० सं० १,४,२७,१)'—इत्यादौ वहेरिदं रूपमिति स्कन्दस्वामी। स च सम्पूर्वाद्वहेर्घञि पृषोदरादित्वात् सम्प्रसारणे लघूपधगुणः। समुह्यन्तेऽत्र रथादिना सुभटाः, सुभटैर्वा कवचानि। "समोहे वा य आशत (ऋ० सं० १,१,१६,१)"—इति निगमः। 'अन्तोदात्तं सङ्ग्रामनाम, मध्योदात्तं णमुलन्तम्'—इति माधवः। "इयर्त्ति रेणुं मघवा समोहम् (ऋ० सं० ३,५,२३,३)"—इति णमुलन्तम्॥

(२ ६) समिथे†। सम्पूर्वादेतेः 'समीणः (उ० २,१०)'—इति थक्। "यदन्यरूपः समिथे बभूथ (ऋ० सं० ५,६,२५,६)"—"स इन्महानि समिथानि मज्मना (ऋ० सं० १,४,१९,५)"—इति निगमौ॥

---

* निघ० ११, ८।

† निघ० ५, ८; ६, १०।

(२७) सङ्के। सम्पूर्वात् चचिङः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)' —इति डः, 'बहुलं सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (२,४,५४ वा०)'—इति ख्याञा-देशः; पृषोदरादित्वाद्यकारलोपः। सम्पूर्वश्चर्विवर्जनार्थः। सञ्चक्ष्यते कातरैः। यद्वा; सम्पूर्वात् अश्नोतेः 'डिच्च'—इति ख-प्रत्ययः, टि-लोपेन धातुलोपः। समश्नुवतेऽस्मिन्नन्योन्यं योद्धारः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२८) सङ्गे। सम्पूर्वाद् गमेर्डः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)" —इति डः, पूर्ववद् वा। "सङ्गे समत्सु वृत्रहा (ऋ०सं०८,७, २१,१)"—इति निगमः॥

(२९) संयुगे। 'युजिर् योगे (रु०उ०)', घञ्। उञ्छादिषु युगशब्दस्य पाठात् निपातनादगुणत्वम्; 'विशेषेऽसौ निपातनमिष्यते, कालविशेषे रथाद्युपकरणे च'—इति वृत्तिः। सङ्गता रथयुगा यस्मिन्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३०) सङ्गथे। सम्पूर्वात् 'गूथ यूथ प्रोथ पृष्ठादयः'*—इति थ-पत्ययान्तो निपात्यते। "आ ये वामस्य सङ्गथे (ऋ०सं०२, ८,६,५)"—इति निगमः॥

(३१) सङ्गमे†। सम्पूर्वाद् गमेः 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३,३,५८)' —इत्यप्। "जैत्रं यन्तं अनुमदाम सङ्गमे (ऋ०सं०१,७,१४,३)" —इति निगमः॥

(३२) वृत्रतूर्ये‡। वृत्रशब्दो मेघनाम, अत्रासुरः शत्रुवचनः। मेघनामसु व्याख्यातः (७२पृ०)। 'तुरि गतित्वरहिंसयोः (दि०

* कैमुदीपाठस्त्वेवम्—'तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः (उ० २, १२)" इति।
† निरु० १०, २९। ‡ पु० १, १०।

आ०)', अप्रत्ययादिलाद् (उ०४,१०८)। वृत्रस्तूर्यतेऽनेनास्मिन् वा। "इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये (?)"—यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्ये (?)"—इति निगमौ* ॥

(३३) पृत्ते। 'पृची सम्पर्के (रु०प०)'। 'सुदृम्भिक्रत्यृषिभ्यः कित् (उ० ३,६२)'—इति बाहुलकात् स-प्रत्ययो भवति। सम्पृच्यन्तेऽस्मिन् परस्परं योद्धारः। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(३४) आणौ‡। 'अण रण कण शब्दार्थाः (भू०प०)'। 'अविशिविपल्लिघसिजम्यणिपनिभ्य इण्'। रणवदर्थः। "त्वं शुष्णं वृजने पृत्त आणौ (ऋ०सं०१,५,४,३)"—इति निगमः। 'आणौ इति सङ्ग्रामनाम'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(३५) शूरसातौ§। 'शु गतौ (सौत्रः)'—इत्यस्मात् 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च (उ०२,२४)'—इति रन्-प्रत्ययः। 'षणु दाने (त०उ०)'। 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च (३,३,९७)'—इति सनोतेः 'जनसनखनाम् (६,४,४२)'—इत्यात्वे कृते स्वरो निपात्यते। स्तते वा 'द्यतिस्यति (७,४,४०)'—इतीत्वाभावश्च। शूराणां सातिः वेतनादानं मरणं वा येन। "यः शूरसाता परितक्म्ये (ऋ०सं०१,२,३३,१)"—इति निगमः ॥

---

* इमौ तु सकलनुसन्धानेनाप्यस्माभिर्न लभ्येते, परं सन्त्येवास्य बहवो निगमा ऋग्वेदसंहितायाम्। तथाहि—"वृत्रतूर्ये" १, २६, ११। ६, १२, १; १८, ६; २४, ५; ६१, ५। ८, २४; १९, २०; ७४, ९; १२। १०, ६६, ८; १०४, ९। "वृत्रतूर्येषु" १, १०६, २। ६, २४, ५। ८, २७, १।

† ऋ० सं० १, ५, ४, ३. द्रष्टव्यः।

‡ निरु० ६, ३२।

§ "शूरः" निरु० ४, १३।

(३६) वाजसातौ*। वाजोऽन्नं दीयते येन। "वृधे च नो भवत वाजसातौ (ऋ० सं० १,३,५,६)"—इति निगमः॥

(३७) समनीके। 'अन प्राणने (अदा० प०)'। 'अनिहृषिभ्यां किच्च (उ० ४,१७)'—इति ईकन् प्रत्ययः। अनित्यनीकम्। यद्वा; नञ्-पूर्वान्नयतेः 'पिपीलिकादयश्च (उ० ४,२५)'—इति निपात्यते। न नीयते न चाल्यते अनीकम् सेनाविशेषः। सङ्गतान्यनीकानि यस्मिन्। "भोजः शत्रून्त्समनीकेषु जेता (ऋ० सं० ८,६,४,५)"—इति निगमः॥

(३८) खलौ। 'खज मन्थे (भू० प०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)'। व्यत्ययेन जकारस्य लकारः। मन्थ्यते हि योद्धारस्तत्र। 'स्खल सञ्चलने (भू० प०)'—इत्यस्माद्वा घः। व्यत्ययेन सकारलोपः। स्खलन्ति तत्र कातराः। "खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि (ऋ० सं० ८,१,६,२)"—इति निगमः॥

(३९) खजे। 'खज मन्थे (भू० प०)'। पूर्ववत् साध्योऽर्थश्च। "कर्मन् कर्मञ्छतमूतिः खजङ्करः (ऋ० सं० १,७,१५,१)"—इति निगमः॥

(४०) पौंस्ये। बलनामसु व्याख्यातम् (२२० पृ०)। अभि वर्द्धते,नेन ***। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४१) महाधने। 'मह पूजायाम् (भू० प०)'। 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च (उ० २,७८)'—इति निपातनम्। धविः

* निरु० ११, ४५।
† निरु० ६, १०।

प्रीणनार्थः (भू०प०)। इदित्त्वानुम्। पचाद्यच्। वकारलोपः, इकारस्याकारश्च पृषोदरादित्वात्। धिनोतीति धनम् प्रीणयतीति सङ्ग्रामो यद्द्वारा। महच्चासौ धनञ्च महाधनम्। महद्धनमर्थोऽनेनेति वा। "इन्द्रं वयं महाधने (ऋ०सं०१,१,१३,५)"—"नास्य वर्त्ता न तरुता महाधने (ऋ०सं०१,३,२१,३)"—इति निगमौ॥

(४२) वाजे*। वाज-शब्दो व्याख्यातो बलनामसु (२१५पृ०)। "इन्द्र वाजेषु नो अव (ऋ०सं०१,१,१३,४)"—"तं त्वा वाजेषु वाजिनम् (ऋ०सं०१,१,८,३)"—इति निगमौ॥

(४३) अज्म†। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू०प०)'। मनिन्। "अग्निर्नादौदेद्द्युत इन्द्रो अज्मना (ऋ०सं०१,७,१६,२)"—इति निगमः। 'यज्ञगृहे युद्धे वा'—इति माधवः॥

(४४) सद्म‡। सदेर्मनिन्। अवसाद्यन्तेऽत्र प्राणिनः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४५) संयत्। सम्पूर्वात् यमेर्यतेर्वा औणादिकः क्विप्। यमेरनुनासिकलोपः तुगागमः। संयतन्ते संयच्छन्ति हयादीन्। "इळान्तः संयतं करत् (ऋ०सं०५,७,२,२)"। 'संयत् सङ्ग्रामः'—इति हरदत्तः। "आसंयत मिन्द्रणः स्वस्तिम् (ऋ०सं०४,६,१४,५)"—इत्यत्र 'संयतं युद्धम्'—इति माधवः॥

---

* पु० २,७।

† पं० ३,४। निरु० ४,१२।

‡ पु० १,१२।

(४६) संवतः। सम्पूर्वाद् वनेः सम्पदादित्वात् क्विप्, अनुनासिक-लोपे तुगागमः। संवननीयो हि प्रहरेः सङ्ग्रामः। "परस्या अधि संवतः (ऋ० सं० ६,५,२६,५)"—"स संवतो नवजातस्तुर्यात् (ऋ० सं० ४,१,७,३)"—इति निगमौ॥

इति षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्रामनामानि॥ १७॥

इन्वति(१)। नक्षति(२)। आक्षाणः(३)। आनट्(४)। आष्ट(५)। आपानः(६)। अश्नत्(७)। नशत्(८)। आनशे(९)। अश्नुतः(१०)। इति दश व्याप्तिकर्म्माणः* ॥ १८॥

(१) इन्वति†। अत्र बधकर्मसु ऐश्वर्यकर्मसु च अनेकार्थत्वादिगति-कर्मादावुक्तमनुसन्धेयम्। 'इवि व्याप्तौ (भू० प०)'। "सध्रीनां योग-मिन्वति (ऋ० सं० १,१,३५,२)"—इति निगमः॥

(२) नक्षति‡। 'नक्ष णक्ष गतौ (भू० प०)'। "नक्षद्दाभंततुरिं पर्वतेष्ठाम् (ऋ० सं० ४,६,१३,२)"—"इन्द्रस्य चिद्दद्भुतो यामि-नक्षत§ (ऋ० सं० १,४,१०,४)"—इति निगमौ। 'इन्वति नक्षतीति व्याप्तिकर्मसु पठितस्य इकार आगमश्छान्दसः'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्॥

(२) "मनक्षे" ग. C. D. F।
(५) "आष्ठ" ग. "आष्ट:" C. F। "आष्ठ:" D।
* "इति व्याप्तिकर्माणः" ग।
† पु० २, १४।
‡ पु० २, १४।
§ अवग्रहकारस्तु 'इमक्षतः'—इत्येकपदमाह।

(३) आनाणः* । अश्नोतेर्लेटि शानच् । 'सिब्बहुलं लेटि (३, १, ३४)'—इति बाहुलकात् सिप्, उपधादीर्घश्च, व्रश्चादिषत्वे 'षढोः कः सि (८,२,४१)', 'आदेशप्रत्यययोः (८,३,५९)', णत्वम् "आनाणे शूर वज्रिवः (ऋ०सं० ७,७,८,१)"—इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(४) आनट्† । 'णश अदर्शने (दि०प०)' । लुङि च्लेः 'मन्त्रे घसह्वरणश (२,४,८०)'—इति लुक् । संयोगान्तलोपे (८,२, २३), व्रश्चादिषत्वे (८,२,३६), जश्त्वम् । 'छन्दस्यपि दृश्यते (६, ४,७३)'—इति आडागमः । "किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानट् (ऋ०सं० ८,६,५,१)"—"घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट् (ऋ०सं० ८, २,१६,१)"—इति निगमौ ॥ यद्वा; अश्नोतेर्लिटि णशत्वे व्यत्ययेन णशोलुक्, व्रश्चादिना षत्वम्, 'झलां जशोऽन्ते (८,२,३९)', 'वावसाने (६,४,५६)' । "उपांशुना सममस्तृत्वमानट् (ऋ० सं० ३,८,१०,१)"—इति निगमाः ॥

(५) आष्ट । अश्नोतेर्लुङि आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । "आष्ट मविदार्थगाधम् (?)"—इति निगमः ॥

(६) आपानः‡ । 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा०प०)' । शानच् । अन्तते बंधकर्मण 'तद्रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी । "आपानासो विवस्वतः (ऋ०सं० ६,७,३४,५)"—इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम् (निरु० ३,१०) ॥

* निरु० १, १० ।

† निरु० १, १८; ४, १२; ६, ८; ११, १९; १५; १२, १८ ।

‡ निरु० १, १० ।

(७) अशत् । अश्नोते र्व्यत्ययेन लङि च्लेः पूर्ववत् लुक् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६,४,७५)'—इत्यडभावः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) नशत् । नशयतेर्लेटि 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४)', 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३,४,९७)' । "स धीतये ते नशत् (?)" —"न किः शवांसि ते नशत् (ऋ० सं० ६,५,२,३)"—इति निगमौ ॥

(९) आनशे । अश्नोतेर्लिटि रूपम् । "न कि ष्टस्य आनशे (ऋ० सं० १,६,६,१)"—इति निगमः ॥

(१०) अश्नुते । "अतप्ततनूर्नतदामो अश्नुते (ऋ० सं० ७,३, ८,१)"—"व्यश्नुहि तर्पया काममेषाम् (ऋ० सं० १,४,१८,४)" —इति निगमौ ॥

इति दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

दभ्नोति[१] । श्नथति[२] । ध्वरति[३] । धूर्वति[४] । तृणक्ति[५] । तृश्वति[६] । क्षणति[७] । कृन्तति[८] । श्वसिति[९] । नभते[१०] । अर्दयति[११] । स्तृणाति[१२] । स्नेहयति[१३] ।

(१) इतोनन्तरम् "स्नथति"—इत्यधिकम् ग ।
(२) "श्रथति" C. D. F ।
(७) "क्षणक्ति" ग । "कणक्ति" iid ।
(९) "श्वसति" ग. iid ।
(१०) "नभति" ग. iid ।
(११) "अर्दति" ग. iid. इतोऽनन्तरम् "मर्दति" इत्यधिकञ्च ।
(१२) नास्त्येतत् ग. iid ।
(१३) "स्नेहति" ग. iid ।

यातयति(१४) । स्फुरति(१५) । स्फुलति(१६) । नि वपन्तु(१७) । अव तिरति(१८) । वियातः(१९) । आ तिरत्(२०) । तळित्(२१) । आखण्डल(२२) । द्रूणाति(२३) । रम्णाति(२४) । शृणाति(२५) । शम्नाति(२६) । तृणेळ्हि(२७) । ताळ्हि(२८) । नि तोशते(२९) । नि बर्हयति(३०) । मिनाति(३१) । मिनोति(३२) । धमति(३३) । इति त्रयस्त्रिंशत् बधकर्म्माणः* ॥ १९ ॥

व्याप्तिकर्मसु शाकपूणेरतिरिक्ता एव "विव्याकः"-"उरुव्यचाः"-"विभ्रे"—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१) दभ्नोति† । 'दम्भु दम्भे' स्वादिः (प०)। "न त्वा केता आ दभ्नुवन्ति भूर्णयः (ऋ० सं० १,४,२०,२)"—इति निगमः ॥

(२) श्नथति‡ । श्नथ क्नथ क्रथ हिंसायाम् (भू० प०)' । श्नथद् वृत्र मुत सनोति वाजम् (४,८,२७,१)"—"नव पुरो नवतिं च श्नथिष्टम् (ऋ० सं० ५,६,२३,५)"—इति निगमौ ॥

(३)* धूर्वति§ । 'तुर्व धुर्व दुर्व थुर्व हिंसार्थाः (भू० प०)' । 'उप-

(१४) "याचति" ग iid । "यावति" C ।

(२४), (२५) इमे न स्त एव ग. C. D. F ।

(२६) इतोऽनन्तरमिहैव "मिनाति (३१)"—इति ग. C. D. F ।

(२९) "नितोशयति" ग. C. D. F । "नितोषते" च ।

(३०) "बर्हयति" F ।

(३२) "जूर्वति"—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

* "इतिबधकर्माणः" ग. ।

† निरु० ५, १२ ।

‡ निरु० ३, २१ ; ११, ४७ ।

§ निरु० ३, ९ ।

धायाश्च (८,२,७८)'—इति दीर्घः। "धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व (य० वा० सं० १,८)"—इति निगमः॥

(५) वृणक्ति। 'वृजी वर्जने' रुधादिः। "नि चक्रेण रथ्या दुष्पदा वृणक् (ऋ० सं० १,४,१६,४)"—इति निगमः॥

(६) वृश्चति*। 'ओव्रश्चू छेदने' तुदादिः। 'ग्रहिज्या (६,१,१६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम्। 'वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं गृणीहि (ऋ० सं० ३,२,४,२)"—"वि वृश्च वज्रेण वृत्रमिन्द्रः (ऋ० सं० १,४, २८,५)"—इति निगमौ॥

(७) कृणवति†। 'कृवि हिंसाकरणयोः (भ्वा० प०)'। 'व्यत्ययेन 'धिन्विकृण्व्योरच (३,१,८०)'—इत्येतन्न भवति॥

(८) कृन्तति‡। 'कृती छेदने (प०)' तुदादिः। 'शेमुचादीनाम् (७,१,५९)'। "वि दस्यूँर्योनावकृतो वृथाषाट् (ऋ० सं० १,५, ४,४)"—इति निगमः॥

(१०) नभते§। 'णभ तुभ हिंसायाम्' (भ्वा०) आत्मनेपदी। "नभन्ता मन्यके समे (ऋ० सं० ६,३,२२,१)"—इति निगमः॥

(११) अर्दयति। 'अर्द हिंसायाम् (भ्वा० प०)' आधृषीयः। "वृत्रं विपर्वमर्दयत् (ऋ० सं० २,५,६,१)"—इति निगमः॥

(१२) स्तृणाति। 'स्तृञ् आच्छादने' क्र्यादिः रुधादिश्च। "कदु वृत्रघ्नो अस्तृतम् (ऋ० सं० ६,४,४९,५)"—इति निगमः॥

---

* प० ६, १०।

† निरु० ६, २२।

‡ निरु० ९, २२।

§ निरु० १०, ५।

(१३) स्नेहयति । 'ष्णिह स्नेहने' चुरादिः । "यः स्नीहितीषु पूर्व्यः (ऋ० सं० १,५,२१,२)"—इति निगमः । स्नेहयतिर्वधकर्मा' —इति स्कन्दस्वामी ॥

(१४) यातयति* । 'यति निकारोपस्कारयोः' चुरादिः । अर्यातयन्त चितयो नवग्वाः (ऋ० सं० १,३,२,१)"—इति निगमः ॥

(१५) स्फुरति† । (१६) स्फुलति । 'स्फुर स्फुरणे', 'स्फुल सञ्चलने' तुदादिः, कुटादिः । "पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् (ऋ० सं० १,६,६,३)"—"आर्त्नी इमे विस्फुरन्ती अमित्रान् (ऋ० सं० ५,१,१९,४)"—इति निगमः । 'स्फुरतीति वधकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१७) नि वपन्तु । 'टु वप बीजसन्ताने (भ्वा० उ०)'—इत्यस्मात् लोट् । "अन्यन्ते अस्मन्निवपन्तु सेनाः (ऋ० सं० २,७,१८,१)" —इति निगमः ॥

(१८) अव तिरति‡ । तरतेर्लट् 'बहुलं छन्दसि (७,४,७८)' —इतीत्वम् "अवातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि (ऋ० सं० ४,५,११,१)"—"यदिन्द्र शारदी रवातिरः (ऋ० सं० २,१,२०,४)"—इति निगमौ ॥

(१९) वियातः§ । 'तत्र वियात इत्येतद् वियातयन इति विया-

* निरु० १०, २१ ।

† निरु० ५; १७; ९, ४० ।

‡ निरु० २, २१; ४, ७; १०, २५; ४०; ११, ६; ११, २०; २६; १२, २९ ।

§ निरु० ३, १० ।

तयेति वा (निरु० ३,१०)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी तस्य समाधिमर्थं व्याचष्टे—'वि पूर्वस्य यातयतेर्वा ये प्रत्यये वियातय इति भवति धारयः पारयः इतिवत्। तस्य सम्बोधनम् वियातयेति। वियातयितरिति वा पाठान्तरम्'—इति। धारय-पारयेति दृष्टान्त-प्रदर्शनेन 'व्यत्ययोबहुलम् (३,१,८५)'—इति अस्मादपि 'अनुपसर्गा-ल्लिम्पविन्द (३,१,१३८)'—इति सूत्रेण श-प्रत्यय इति दर्शयति॥

(२०) आ तिरत्*। आङ् पूर्वात्तरते लङ् पूर्ववत् इलम्। "इन्द्रः पूर्भिरातिरत् दासमर्कैः (?)"—इति निगमः॥

(२१) तलित्†। अन्तिकनामसु व्याख्यातम् (२६४पृ०)॥

(२२) आखण्डलः‡। 'खड खडि कडि भेदे (प०)' चुरादिः। अस्मादाङ्पूर्वात् 'मङ्गेरलच् (उ० ५,७२)'—इति बाहुलकादलच्। "आखण्डल प्र हूयसे (ऋ०सं० ६,१,२४,२)"—इति निगमः॥

(२३) द्रूणाति। 'द्रू हिंसायाम्' क्र्यादिः। "हृत्वी मनु प्रसिनिं द्रूणानः (ऋ०सं० ३,४,२३,१)"—इति निगमः॥

(२४) रम्णाति§। 'रमु क्रियायाम्' भ्वादिरात्मनेपदी; व्यत्ययेन श्ना, परस्मैपदम्॥

(२५) शृणाति। 'शॄ हिंसायाम्' क्र्यादिः प्वादिश्च। "शृणाति वीळुरुजति स्थिराणि (ऋ०सं० ८,४,१५,१)"—इति निगमः॥

(२६) शम्नाति‖। 'शम उपशमे' दिवादिः। व्यत्ययेन श्ना।

---

* इहैव पुरस्तात् (१८)।

† पृ० १६।

‡ निरु० ६, १०।

§ निरु० ९, १८; २५; १०, ९; ३२।

‖ "शशमानः" प० ३, १४; ४, ३। निरु० ६, ८।

"शिशिरं जीवनाय कम् (निरु० १,१०)"—इति निगमः। 'शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा'—इति निरुक्तम् (१,१०)। 'शम्नातेः हिंसार्थस्य'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२७) तृणेढि । 'तृहि हिंसायाम्' रुधादिः। लटि तिपि * * * एकारभावः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) ताळ्हि । 'तड आघाते' चुरादिः। लण्-मध्यमः। पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः। "वि शत्रून्ताळ्हि वि मृधो नुदस्व (ऋ० सं० ८,८,३८,२)"—इति निगमः ॥

(२९) नितोशते । तोशते नैरुक्तो धातुः। "मन्दी मदाय तोशते (ऋ० सं० ७,५,१३,४)"—"इन्दुरिन्द्राय तोशते नितोशते (ऋ० सं० ७,५,२१,११)"—"सुनासीरा हविषा तोशमानाः (?)" —इति निगमाः ॥

(३०) निबर्हयति । 'बर्हि हिंसायाम्' चुरादिः, निपूर्वः। "बर्हयन्ते नि सहस्राणि बर्हयः (ऋ० सं० १,४,१६,१)"—इति निगमः ॥

(३१) मिनाति, (३२) मिनोति, (३३) धमति* । गतिकर्मसु व्याख्याताः (२४६ पृ०)। "न ता मिनन्ति मायिनो न धीराः (ऋ० सं० ३,४,१,१)"—"न मिनन्ति वेधसः (?)"—"उशिग्भ्यो नामिमीत वर्णम् (ऋ० सं० २,५,२४,५)"—इति मिनाते र्निगमाः। अत्र, 'मिनातिर्बधकर्मा'—इति स्कन्दस्वामी। "धात्रा वर्णं

* पृ० १४।

चरत आमिनाने (ऋ० सं० १,८,१,२)"—"उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः (ऋ० सं० ४,६,७,१)"—इति मिनोतेर्निगमौ। अनयोः, 'मिनोतिर्वधकर्मा'—इति स एव। "वि मृत्तरश्मिरधमत्तमांसि (ऋ० सं० ३,७,२६,४)"—इति निगमः॥

इति त्रयस्त्रिंशत् वधकर्माणः॥१९॥

दिद्युत्[1]। नेमिः[2]। हेतिः[3]। नमः[4]। पविः[5]। सृकः[6]। वृकः[7]। वधः[8]। वज्रः[9]। अर्कः[10]। कुत्सः[11]। कुलिशः[12]। तुजः[13]। तिग्मम्[14]। मेनिः[15]। स्वधितिः[16]। सायकः[17]। परशुः[18]। इत्यष्टादश वज्र-नामानि*॥२०॥

(१) दिद्युत्†। 'द्युत दीप्तौ (भ्वा० आ०)'। 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च (३,२,१७८ वा० २)'—इति क्विपि द्वित्वे, 'द्युति-स्वाप्योः सम्प्रसारणम् (७,४,६७)'—इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम्। द्योतते उज्ज्वलत्वात्। द्यतेर्वा क्विपि पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः। द्यति शत्रून्। "अस्तुर्न दिद्युत्त्वेष प्रतीका (ऋ० सं० १,५,१०,४)"

(५) इतोऽनन्तरमिहैव "वज्रः (९)"—इति. ग।
(७) नास्त्येतत् ङ पुस्तके।
(१०) "अत्कः" ग. C. D. F।
(११) इतोऽनन्तरमिहैव "मेनिः (१५)"—इति ग।
(१३) "तुञ्जः" कातिरिक्तेषु सर्वत्रैव।
(१४) "तिग्मः"—इति ङ।
* "इति वज्रस्य" ग।
† निरु० १०, ७।

—"यत्रा वो दिद्युद्रदति (ऋ० सं० ? ,४,२,१)"—"या ते दिद्युदव स्मृष्य (ऋ० सं० ५,४,१२,३)"—इति निगमाः॥

(२) नेमिः। नयतेः 'नियोमिः (उ० ४,४३)'—इति मि-प्रत्ययः। नयति शत्रून् विनाशं, नीयन्तेऽनेन वा ऐश्वर्यात्। यद्वा; 'णमु प्रह्वत्वे (भ्वा० प०)'। उत्सर्गाच्छन्दसि गमादिभ्यो दर्शनात् (३,२,१७१भा०)'—इति कि-प्रत्ययः। लिड्वद्भावाद् द्विर्वचने 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि (६,४,१२०)' अन्तर्णीतण्यर्थो नमिः। नमयति शत्रून्। "अरिष्टनेमिं पृतनाजं माशुम् (ऋ० सं० ८,८,३६,१)"—इति निगमः॥

(३) हेतिः*। हन्तेर्हिनोतेर्वा 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च (३,३,९७)'—इति क्तिनि हन्तेर्नकारस्यैत्वम्, हिनोतेर्गुणश्च निपात्यते। हन्यन्तेऽनेन शत्रवः, गम्यतेऽनेन जयः, वर्द्धते वैश्वर्यम्। "ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेति मस्य (ऋ० सं० ३,२,४,२)"—इति निगमः॥

(४) नमः†। नमतेरसुन्। नेमिवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५) पविः‡। पवतिर्गतिकर्मा। 'अचइः (उ० ४,१२४)'। गन्ता शत्रून्, गम्यतेऽनेन यश इति च। "सृकं संशाय पविमिन्द्र तिग्मम् (ऋ० सं० ८,८,३८,२)'—इति निगमः। सृकतिग्मशब्दावत्र क्रियाशब्दौ॥

---

* निरु० ६, ३; ९, १५।

† निरु० ४, १५।

‡ पु० १, ११।

(६) सृकः। 'सृ गतौ (भू० प०)'। सृवृभूसुषिमुषिभ्यः कक् (उ० ३,२८)—इति क-प्रत्ययः। दर्शितनिगमः (ऋ० सं० ८,८, १८,२)॥

(७) वृकः*। 'वृक आदाने (भू० आ०)' इगुपधलक्षणः कः (३,१,१२५)। आदत्ते शत्रुप्राणान्। वृणोतेर्वा के पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) रूपसिद्धिः। हेतिवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८) वधः†। 'जनिवध्योश्च (७,३,३५)'—इति वृद्धि-प्रतिषेधः। हेतिवदर्थः। "वृत्रस्य यद् भृष्टिमता वधेन (ऋ० सं० १,४,१४, ५)"—"इन्द्रो अस्या अववधर्जभार (ऋ० सं० १,२,२७,४)"—इति निगमौ॥

(९) वज्रः‡। 'व्रज गतौ (भू० प०)'। 'ऋज्रेन्द्र (उ०,२,२७)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। यद्वा; वृणोतेर्हेतुमण्यन्तात् रक्, गुणे, प्राप्तस्य रेफस्य लोपः। वर्जयति प्राणैः शत्रून्। अन्ये वर्जयतिमेव विनाशार्थमाहुः विनाशयति शत्रून्। "त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यन्ततक्ष (ऋ० सं० १,२,३६,२)"—इति निगमः॥

(१०) अर्कः§। 'अर्च पूजायाम् (भू० प०)'। 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः (उ० ३,३८)'—इति क-प्रत्ययः। 'चोः कुः (८,२,३०)' "इन्द्रः पूर्भिदातिरद्दासमर्कैः (ऋ० सं० ३,२,१५,१)" — इति निगमः॥

---

* प० ३, २४. ४, २। निरु० ५, २०. ६, २६. १२, ४४।
† पृ० ९।
‡ निरु० ३, ११।
§ पृ० ७।

(११) कुत्सः* । कृन्तते: । 'सुयुस्विक्रत्यूषिभ्यः कित् (उ० ३, ६३)'—इति स-प्रत्ययः । कृन्ततेरकारस्य बाहुलकादुत्वम् । कृन्तति शत्रून् । यद्वा; 'कुत्स क्षेपणे' चुरादिरात्मनेपदी । घञ् । कुत्सयत्यनेन शत्रून् । "सद्यो दस्यून् प्र मृण कुत्स्येन (ऋ० सं० ३,५,१८, २)"—इति निगमः । यकार उपजनः ॥

(१२) कुलिशः† । 'कुलपर्वतान् श्यति पक्षच्छेदेन तनूकरोति'—इति स्कन्दस्वामी । क्षीरस्वामी—कुलशब्द उपपदे श्यतेः 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)', पृषोदरादित्वात् अकारस्येकारः । यद्वा; कुलशब्दोपपदादन्तर्णीतण्यर्थात् 'शद्लृ शातने (भ्वा० तु० प०)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः, पूर्ववदिकारः । मेघस्यान्तं पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः कुलानीव, तेषां शातनात् । "स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः (ऋ० सं० १,२,३६,५)"—इति निगमः ॥

(१३) तुजः । तुजेः पचाद्यच् । हेतिवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(१४) तिग्मम्§ । 'तिज निशाने' चुरादिः । 'युजिरुचितिजां कुश्च (उ० १,१४३)'—इति मक्प्रत्ययः कुत्वञ्च । तिज्यते तीक्ष्णीक्रियते । 'तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः तीक्ष्णदृढायुधं योद्धारमुत्साह-

---

* निरु० ३, ११ ।
† पं० ४,२ । निरु० ६, १७ ।
‡ तुजमे ऋ० सं० ४, १, २, ७ ।
§ निरु० १०, ६ ।

यति तिग्मशातनः'—इति माधवः। "वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोभेत् (ऋ० सं० १,३,२,३)"—इति निगमः॥

(१५) मेनिः*। मन्यतेः कान्तिकर्मणः 'उत्सर्गतश्छन्दसि गमादिभ्यो दर्शनात् (३,२,१७१भा०)'—इति कि-प्रत्ययः। नेमिवत् प्रक्रिया। काम्यते हि आयुधम्। यद्वा; 'मिञ् हिंसायाम् (क्र्या० उ०), 'वीज्याज्वरिभ्यः (उ० ४,४८)'—इति बाहुलकात् नि-प्रत्ययः। हेतिवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः†॥

(१६) स्वधितिः‡। स्व-शब्दोपपदात् 'धि धारणे (तु० प०)'—इत्यस्मात् क्तिन्। स्वं धनं धीयतेऽनेन। "न स्वधितिर्वनन्वति (ऋ० सं० ६,७,१२,४)"—इति निगमः॥

(१७) सायकः। 'षोऽन्तकर्मणि (दि० प०)'। ण्वुल् वृद्धौ 'आतो युक् चिण्कृतोः (७,३,३३)'। शत्रूणामन्तकरः। 'षिञ् बन्धने (क्र्या० उ०)'—इत्यस्माद्वा ण्वुल्। बध्नाति स्थिरीकरोति मदत् ऐश्वर्यादि। "पुरीषिणं सायकेना हिरण्ययम् (ऋ० सं० ८,१,५,५)"—"न सायकस्य चिकिते जनासः (ऋ० सं० ३,३,२३,३)"—इति निगमौ॥

(१८) परशुः। 'शॄ हिंसायाम् (क्र्या० प०)'। 'आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च (उ० १,३२)'—इति कु-प्रत्ययः। डित्वाट्टिलोपः। 'परान् शृणातीति परशुः'—इति दण्डनाथवृत्तिः। 'परान् श्यतीति

---

* पृ० १, ११।
† निरु० १, १५।
‡ ऋ० सं० १०, २, १६, ११. द्रष्टव्यः।

परशुः"—इति चीरस्वामी । तत्र मृगय्वादित्वात् (उ० १,३६) कुः । "शिशीते ननं परशुं स्वायसम् (ऋ० सं० ८,१,१४,३)"— "अभीदु शक्रः परशुर्यथावनम् (ऋ० सं० ५,७,९,१,४)"—इति निगमौ ॥

इत्यष्टादश वज्रनामानि ॥ २० ॥

इरज्यति(१)। पत्यते(१)। क्षयति(१)। राजतीति चत्वारऐश्वर्य्यकर्म्माणः* ॥ २१ ॥

(१) इरज्यति†। कण्ड्वादिः। "यएकश्चर्षणीनां वसूना मिरज्यति (ऋ० सं० १,१,१४,४)"—"मुहो नृम्णस्य धर्मणामिरज्यसि (ऋ० सं० १,४,१९,३)"—इति निगमौ ॥

(२) पत्यते। नैरुक्तधातुः। दिवादौ 'तप ऐश्वर्ये वा' इत्यस्य स्थाने 'पत ऐश्वर्ये' इति केचित् पठन्ति। * * *। "उग्रं शवः पत्यते धृष्ण्वोजः (ऋ० सं० ३,२,१९,४)"—"युतद्यामानियुतः पत्यमानः (ऋ० सं० ४,८,५,४)"—इति निगमौ ॥

(३) क्षयति‡। "सेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम् (ऋ० सं० १,२,२८,५)"—इति निगमः ॥

(४) राजति§। 'राजृ दीप्तौ (भ्वा० उ०)' स्वरितेत्। "धियोवि-

---

(१) "क्षियति" ग। पु० २, १४।

* 'इत्यैश्वर्यकर्माणः'' ग।

† प० ३, ५।

‡ निरु०—"क्षयन्तम्" ४, ९. "क्षयः" ८, १८।

§ निरु० १२, ४६।

भा वि राजति (ऋ० सं० १,१,६,२)"—"राजन्तमध्वराणाम् (ऋ० सं० १,१,२,३)"—इति निगमौ ॥

इति चत्वारऐश्वर्यकर्माणः ॥ २१ ॥

राष्ट्री[१] । अर्य्यः[२] । नियुत्वान्[३] । इनइन[४] इति चत्वारीश्वरनामानि* ॥ २२ ॥

राष्ट्री† । राजतेरैश्वर्यकर्मणः (निघ० २,२१,४) । 'ष्ट्रन्, सर्वधातुभ्यः (उ० ४,१५४)'—इति ष्ट्रन् प्रत्ययः । व्रश्चादिना (८,२,३६) षत्वम् । षित्वात् ङीष् (४,१,४१) । "राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा (ऋ० सं० ६,७,५,४)"—इति निगमः ॥

(२) अर्यः‡ । 'ऋ गतौ (भ्वा० प०)'—इत्यस्मात् ण्यति प्राप्ते 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः (३,१,१०३)'—इति यन्निपात्यते । गम्यते हि सर्वैरीश्वरः । "समर्यो गा अजति यस्य वष्टि (ऋ० सं० १,३,१,१)"—"मंहिष्ठो अर्यः सत्पतिः (ऋ० सं० ६,१,२५,६)"—इति निगमौ ॥

(३) नियुत्वान्§ । नियुच्छब्दो व्याख्यातो 'नियुतो वायोः' इत्यत्र (१५५पृ०) । नियुतोऽश्वाः ताभिस्तद्वान् । 'तसौ मत्वर्थे १,४,१९)'—इति भ-संज्ञाया विधानाज्जश्त्वं न भवति । "अर्ता नो यज्ञ मवसे नियुत्वान् (ऋ० सं० ४,७,१२,५)"—इति निगमः ॥

---

* "इतीश्वरस्य" ग ।

† निरु० ११, २८ ।

‡ निरु० ५, ९ ।

§ निरु० ५, २८ । 'नियुत्' पु० १, १५ । "नियुतः" प० २, १०. य० वा० सं० २७, २ ।

अस्य स्थाने "पतिः"—इति* केचित् पठन्ति । तत्र 'पा रक्षणे (अदा० प०)', 'पातेर्डतिः (उ० ४,५७)'। रक्षिता ह्वीश्वरः । 'पिता पाता वा पालयिता वा'—इति भाष्ये (निरु० ४,२१) अत्र पातेर्ण्यन्ताद् बाहुलकात् डतिः रूपसिद्धिश्च स्कन्दस्वामिना उक्तः । "शिप्रिन् वाजानां पते (ऋ० सं० १,२,२७,२)"—इति निगमः ॥

(४) इनः† । एतेः सम्भाजनार्थे वर्त्तमानात् समुपसर्गार्थविशिष्टाद्वा 'इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३,२)'—इति नक्प्रत्ययः। अर्थस्तु 'तत्रेन इत्येतत्सनितः (निरु० ३,११)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना विस्तरेणोक्तः । "इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः (ऋ० सं० २, ३,१८,१)"—इति निगमः ॥

इति चत्वारीश्वरनामानि ॥ २२ ॥

इति श्रीदेवराजयज्वविरचिते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अर्पस्तुङ्मनुष्याआयत्यगुर्वावश्म्यन्ध आवयत्यो।जोमघमग्नारेऊतेहेऊँवर्त्तते नुतछिद्रणइन्वतिदम्ने।तिंद्दिद्युदिरज्यतिराष्ट्रीतिद्वाविंशतिः‡ ॥

इति निघण्टौ द्वितीयाध्यायः समाप्तः§ ॥२॥

---

* निरु० १०, २१ ।

† निरु० ३, ११ ; १२ । "इनतमः" निरु० ११, २१ ।

‡, § १५९ पृष्ठस्थाः '†, ‡' -एतच्चिह्नद्वययुता टीकापङ्क्तयोद्रष्टव्याः ।

अथ तृतीयाध्यायः ।

उरु(१)। तुवि(२)। पुरु(३)। भूरि(४)। शश्वत्(५)। विश्वम्(६)। परीणसा(७)। व्यानशिः(८)। शतम्(९)। सहस्रम्(१०)। सलिलम्(११)। कुविदिति(१२) द्वादश बहुनामानि*॥ १ ॥

(१) उरु†। उर्विति पृथिवीनामेति उरुशब्दो व्याख्यातः। आच्छाद्यते ह्यनेनाल्पम्। "उरुं कृदुरुणस्कृधि (ऋ० सं० ६,५,२६, १)"—इति निगमः ॥

(२) तुवि‡। तवतिर्वृद्ध्यर्थः। सौत्रो धातुः। 'अच इः (उ० ४, १३४)'। वृद्धिर्हि बहुः। "तुविजाता उरुक्षया (ऋ० सं० १,१, ४,४)"—इति निगमः ॥

(३) पुरु§। पृणातेः 'पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः (उ० १,२३)'—इति कु-प्रत्ययः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७,१,१०२)'—इति उत्वम्। पुरुरेव बहुः। "पुरुभूजा चनस्यतम् (ऋ० सं० १,१,५,१)"—इति निगमः ॥

---

(११) 'सरिरम्" ग. C. D. F.।

* "इति बाह्वोः" ग।

† पु० १, १।

‡ निरु० "तुविग्रा" ६, २२; "तुविजाता" १२, ३६।

§ निरु०—"पुरुत्रा" ९, १२; "पुरुधा" १०, ३४; "सुरुरुक्षः" ११, २२; "पुरुवर्पः" ११, २१; "पुरुषः" १, १२; २, ३; ८, २२; 'पुरुषाट्" २, ६; "पुरूरवम्" १०, ४६।

(४) भूरि* । भवतेः 'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् (उ० ४,६५)' —इति क्रिन्-प्रत्ययः । भवति तत् सर्वस्यानुग्रहदा । "यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २,२,२४,५)"—इति निगमः ॥

(५) शश्वत्† । 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः (भू० प०)' । 'संश्चत्तृप-द्वेहत् (उ० २,७८)'—इत्यादिना द्विर्वचनम्, अभ्यासवकारेकारस्या-कारो डित्त्व माद्युदात्तश्च निपात्यते । परिवर्द्धते गम्यते वा । "अहं धनानि सञ्जयामि शश्वतः (ऋ० सं० ८,१,५,१)"—"यच्चिद्धि शश्वता तना (ऋ० सं० १,२,२१,१)"—इति निगमौ ॥

(६) विश्वम्‡ । (७) परीणसा§ ।

(८) व्यानशिः । वि-पूर्वादश्नोतेरुत्सर्गतश्छन्दसि गमादिभ्यो दर्श-नात् (३,२,१७१भा०)'—इति किः । द्वित्वम् । अत आदेः अश्नो-तेश्च । विविधं व्याप्नोति । "व्यानशिः पवसे सोमधर्मभिः (ऋ० सं० ७,३,१२,५)"—इति निगमः ॥

(९) शतम्¶ । 'पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशी-तिनवतिशतम् (५,१,५९)'—इति दशदशांशभावस्त च निपात्यते । "दशदशतः" इति निरुक्तम् (३,१०) । निपातनसामर्थ्यात् बहुमात्रेऽपि वर्त्तते । "वाजयामः शतक्रतो (ऋ० सं० १,१,८,४)"—इति निगमः ॥

---

* निरु० २,७; ६,२२; ११,२१; "भूरिदावन्" ६,९; "भूरिधारा" ५,२; "भूरिशृङ्गा" २,७ ।

† निरु० १,५; ४,१६ ।

‡ निरु० २,२२; ५,२४; ६,१२; २६; ८,१४; ९,१५; १०,४; ११; १४; १७; ३४; ४२; ४६; ११,२७; २८,४१; १२,९; ११; १२; १५; १७; ३६; २७; ३०; ३३; ४०; ४२ ।

§ ऋ० सं० ४,१,२,१ निगमो द्रष्टव्यः । ¶ निरु० ३,१० ।

(१०) सहस्रम्* । सहो बलनामसु व्याख्यातम् (१९२, २१९ पृ०)। रोमत्वर्थीयः । अत्रापि भाविनी शक्तिरस्मिन्नस्ति । "सह-स्राक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० २, ३, २२, १)"—इति निगमः ॥

(११) सलिलम् । व्याख्यातमुदकनामसु (१००पृ०) । गम्यते हि जलवत् । "अप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, ३)"—इति निगमः । 'सलिलमिति बहुनाम । सलिलं कुविदिति पाठात्'—इति हरदत्तः ॥

(१२) कुवित्† । निपातोऽयम् । "कुवित् सोमस्यापामिति (ऋ० सं० ८, ६, २६, २)"—इति निगमः ॥

इति द्वादश बहुनामानि ॥ १ ॥

ऋहन्(१) । ह्रस्वः(२) । निघृष्वः(३) । मायुकः(४) । प्रतिष्ठा(५) । कृधु(६) । वम्रकः(७) । दभ्रम्(८) । अर्भकः(९) । क्षुल्लकः(१०) । अल्प(११) इत्येकादश ह्रस्वनामानि‡ ॥२॥

(१) ऋहन् । 'रुह बीजजन्मनि (भू० प०)'—'रह त्यागे (भू०

---

* निरु० ३, ०१ ।

† निरु० ४, १५ ।

(१) "रिहम्" ग. C. F । "ऋहम्" D । "ऋहत्" च ।

(२) इतोऽनन्तरम "हृषमः" इत्यधिकम् ग. D । तत्रापि "त्रिषमः" इति पाठः C. F ।

(६) "कृधुकः" ग. C. F । "ऋधुकः" D ।

(८) "दृहरकः" ग. C. F । "देहरकः" D ।

(१०) नास्त्येतत् ग. C. D. F ।

(११) "अल्पकम्" ग, iid ।

‡ "इति ह्रस्वस्य" ग ।

प०)'। अनयोः 'संश्चत्तृम्पद्देहदित्यादयः* (उ० २,७८)'—इति रेफस्य सम्प्रसारणम्, इति-प्रत्ययः, अद्वद्भावश्च निपात्यते। तत्र, दण्डनाथवृत्तिः—'आदिग्रहणाद्रिहदियदित्यादयो भवन्ति'—इति। आ रह्यते हि ह्रस्वो वृत्तादिः, त्यज्यते वा दीर्घार्थिभिः। "इन्द्र चिद्दृहते रन्धयानि (ऋ० सं० ७,७,२१,३)"—इति निगमः॥

(२) ह्रस्वः†। 'सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वोऽतन्त्रे'—इति वन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। ह्रसतिः शब्दार्थे पठितः, तथाप्यत्र न्यूनार्थे वर्त्तते। "नमो ह्रस्वाय च वामनाय च (य० वा० सं० १६,३०)"—इति निगमः॥

(३) निघृष्वः। 'घृषु सङ्घर्षे (भू० प०)'। अत्र न्यूनार्थः। इगुपधलक्षणः कः। ह्रस्ववदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) मायुकः‡। 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (क्या० उ०)'। 'कृवापा (उ० १,१)'—इत्युण्। स्वार्थे कः। प्रक्षिप्यतेऽनायासेन। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५) प्रतिष्ठा। प्रतिपूर्वात् तिष्ठतेर्न्यूनार्थात् 'घञर्थे कविधानम् (३,३,५८वा०)'—इति बाहुलकात् कर्त्तरि कः। प्रतितिष्ठति। निगमोऽन्वेषणीयः§॥

(६) कृधु¶। 'कृती च्छेदने (रु० प०)'। 'पृभिदिव्यधिगृधिधृ-

---

* कौमुदीपाठस्तु "संश्चत्तृम्पद्देहत्"—इत्येव।

† निरु० २, १९।

‡ 'प्रमायुक" निरु० २, ५।

§ ऋ० सं० ४, ३, १, ७ निगमोऽद्रष्टव्यः।

¶ निरु० ६, ३।

षिभ्यः (उ० १,२३)'—इत्यादिना बाहुलकात् कु-प्रत्ययस्तकारस्य धकारश्च। 'नि कृन्तमिव हि तद् भवति ह्रस्वत्वादेव'—इति स्कन्दस्वामी। "यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान् (ऋ० सं० ४,६,१३,३)"—इति निगमः॥

(७) वम्रकः*। 'टु वम उद्गीरणे (भू० प०)' न्यूनार्थः। 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २,१२)'—इत्यादिना बाहुलकाद्रक्। ततः स्वार्थे कः (५,३,९७)। "वम्रकः पड्भिरुपसर्पदिन्द्रम् (ऋ० सं० ८,५,१५,६)"—इति निगमः। "स्त्वानो वम्रो विजघान सन्दिहः (ऋ० सं० १,४,१०,४)"—इत्यत्र 'वम्रः ह्रस्वनामैतत् द्रष्टव्यम्। स्वार्थिक-क-प्रत्ययान्तो ह्रस्वनामसु पठितम्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(८) दभ्रम्†। दभतिर्न्यूनार्थः। 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २,१२)—इति रक्। 'नेड्वशि कृति (७,२,८)'—इतीट्-प्रतिषेधः। "दभ्रं पश्यद्भ्य उर्विया विचक्ष्व (ऋ० सं० १,८,१,५)"—इति निगमः॥

(९) अर्भकः‡।

(१०) क्षुल्लकः। क्षुधं लाति। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'। स्वार्थे कः। 'क्षुधं लाति क्षुल्लकः'—इति क्षीरस्वामी। "नमो महद्भ्यः क्षुल्लकेभ्यश्च क्षुल्लका शिपिविष्टका (? §)"—इति निगमः॥

(११) अल्पः। 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु'। 'अलितलिशीङ्-

* निरु० ५, ३।

† प० २९। निरु० ३, २०।

‡ प० २९। निरु० ३, २०; ४, १५। "महद्भ्यो अर्भकेभ्यश्च वो नमः (य० वा० सं० १६,२६)"—इति निगमः॥

§ अथ० सं० १, ४, ११, ५ द्रष्टव्यः।

रूपाभ्यः पः'*—इति पः । "अन्या एनं पशवो मूञ्जन्त उपतिष्ठेरन् (?)"—इति निगमः ॥

इत्येकादश ह्रस्वनामानि ॥ २ ॥

मह॑त्[1] । ब्र॒ध्नः[2] । ऋ॒ष्वः[3] । बृ॒हत्[4] । उ॒क्षि॒तः[5] । त॒व॑सः[6] । त॒वि॒षः[7] । म॒हि॒षः[8] । अ॒भ्वः॑[9] । ऋ॒भु॒क्षाः[10] । उ॒क्षाः[11] । वि॒हा॑याः[12] । य॒ह्वः[13] । व॒व॒क्षि॑थ[14] । वि॒व॑क्षसे[15] । अ॒म्भृ॒णः[16] । मा॒हि॑नः[17] । ग॒भी॒रः[18] । क॒कु॒हः[19] । र॒भ॒सः[20] । व्राध॑न्[21] । वि॒र॒प्शी[22] । अ॒द्भु॑तम्[23] । ब॑र्हि॑ष्ठः[24] । ब॒र्हि॒षदिति[25] पञ्चविंशतिर्महन्नामानि† ॥ ३ ॥

(१) महत्‡ । 'मानेनान्यान् जहातीति शाकपूणि र्मंहनीयो भवतीति वा (निरु० ३, १३)'—इति भाष्यम् । 'मानेन स्वगुणेन परिमाणेन अन्यान्, यदपेक्ष्य तस्य महत्त्वं, तान् जहाति अतिक्रामति

---

* नैतत् कौमुद्यां दृश्यते । तत्र तु 'पानीविषिभ्यः पः (उ० ३, २३)'—इति ।

(१) "महः" ग. C. D. F ।

(४) "तुचः" ग. iid ।

(१९) "ककुहस्तिना" ग. iid ।

(२१) "व्राधम्" ग. "व्राधत्" च. ।

(२३) "अद्भुतः" ग. iid ।

(२४) "बर्हिष्ठः" ग. iid ।

(२५) "बर्हिषि" ग. iid ।

† "इति महतः" ग ।

‡ पु० ६, १२ ।

मानशब्दात् जहातेश्चेति शाकपूणिः। निर्वचनलाघवात् मंहतेः पूजा-कर्मणो वदत्याचार्यः'—इति स्कन्दस्वामी। उभयत्रापि 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महत् (उ० २,७८)'—इत्यति-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः। "महत्तदुल्बं स्थविरं तदासीत् (ऋ० सं० ८,१,१०,१)"—इति निगमः॥

(२) ब्रध्नः। व्याख्यातमश्वनामसु (१४९पृ०)। बध्नाति स्वगुणैः सर्वान् वेतनदानेन भृत्यादीन्। "युञ्जन्ति ब्रध्नं मरुषं चरन्तम् (ऋ० सं० १,१,११,१)"—इति निगमः॥

(३) ऋष्वः*। 'ऋष गतौ (तु० प०)'। 'सर्वनिघृष्व (उ० १,१५१)'—इति वन्-प्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते। गम्यते हि महान् सर्वैः गतो वा भूमिम्। इमावर्थौ गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ। 'ऋषिर्दर्शनात् (निरु० २,११)'—इति भाष्यादपि दर्शनार्थः। दर्शनीयो हि महान् "ऋष्वाते इन्द्र स्थविरस्य बाहू (ऋ० सं० ४,७,२१,२)"—इति निगमः॥

(४) बृहत्†। 'बृहि वृद्धौ (भू० प०)'। 'वर्त्तमाने पृषद्बृहत् (उ० २,७८)'—इति निपातनम्। परिवृद्धं भवति हि महत्त्वं, वर्द्धतेऽस्मिन्नैश्वर्यादि, वर्द्धतेऽनेन समाश्रितः। वृद्ध्यर्थेश्वेवमर्थौ बोद्धव्यः। "बृहद्वदेम विदथे सुवीराः (ऋ० सं० २,५,१९,६)"—"उरो ऋष्वस्य बृहतः (ऋ० सं० १,२,१७,४)"—इति निगमौ। उरो ऋष्वस्येत्यत्र 'ऋष्वस्य महन्नाम, बलवतः, बृहतः एतदपि महन्नामैव।

* निरु० ७, ६।

† प० ३० । निघ० १, ७; २. २५; ५, १९; ८, ११, ९, ८; २९; "बृहती" ७, १२; "बृहद्दिवः" ११, ४९।

वेगसम्बन्धेन न च पुनरुक्तिः । महतः वेगेन शीघ्रस्येत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(५) उक्षितः । 'उक्षतिर्वृद्ध्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी । निष्ठाया मिडागमः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) तवसः* । तवतिर्वृद्ध्यर्थः । 'अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभिनपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ० ३,११३)' । "रजस्तुरं तवसं मारुतं गणम् (ऋ० सं० १,५,८,२)"—"तन्त्वां गृणामि तवसमतव्यान् (ऋ० सं० ५,६,२५,५)"—इति निगमौ ॥

(७) तविषः† । तवतेरेव । 'तवेर्णिद्वा (उ० १,४८)'—इति टिषच्-प्रत्ययः । "सानु गिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः (ऋ० सं० ४, ८,३०,२)"—इति निगमः ॥

(८) महिषः‡ । महतेः 'अविमह्योष्टिषच् (उ० १,४५)' । महदर्थः । यद्वा ; महतेः क्विप्, सप्तम्येकवचनम् ; सदेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति ड-प्रत्ययः ; 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६,३,१४)'—इति अलुक् ; 'सुषामादिषु च (८,३,९८)'—इति षत्वम् । महि महति स्थाने सीदन्नास्ते महिषः । "महिषासो मायिनश्चित्रभानवः (ऋ० सं० १,५,७,२)"—इति निगमः ॥

(९) अभ्वः§ । व्याख्यातमुदकनामसु (८९ पृ०) । आ समन्तात्

---

* निरु० ५, ९ ।

† निरु० ९, २४ ।

‡ निरु० ७, २६ ।

§ पु० १, १० ।

भवतीति कीर्त्तिमत्त्वात्। यद्वा; भवतेः सत्तार्थात् प्राप्त्यर्थाद्वा नञ्-पूर्वात् 'नञि भुवोडित्'—इति क्वन्-प्रत्ययः। न भवत्यनेनोपद्रवोऽस्मिन्निति वा न प्राप्यते लेशैः। "न ये वातस्य प्र मिनन्त्यभ्वम् (ऋ०सं० १,२,१४,१)"—"आ यो नौ अभ्व ईषते (ऋ०सं०१,२, १८,३)"—इति निगमौ॥

(१०) ऋभुक्षाः*। 'ऋ गतौ (भ्वा०प०)'। 'अर्त्तेर्भुक्षिनक्'—इति भुक्षिनक्-प्रत्ययः। 'पथिमथ्यृभुक्षामात् (७,१,८५)', 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने (७,१,८६)'। उरु विस्तीर्णं भाति, ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा भाति भवति वा, ऋभुः। मेधावी महत् स्थानं वा। उरुशब्दादुपपदाद् भातेर्भवतेर्वा 'मृगय्वादयश्च (उ० १,३६)'—इति कु-प्रत्ययः। पूर्वपदस्य उवर्णटिलोपः सम्प्रसारणञ्च निपात्यते। क्षयतेरैश्वर्यकर्मणः क्षियतेर्वा 'वृतेश्छन्दसि (उ० ४,१३६)'—इति बाहुलकादिनि टिलोपश्च। ऋभूणां क्षयति ईष्टे, ऋभौ महति स्थाने निवसति वा। "लम्बुभुक्षानयं स्वं षाट् (ऋ०सं० १, ५,४,२)"—इति निगमः॥

(११) उक्षा†। उक्षतेर्वृद्ध्यर्थात् 'श्वन्नुक्षन्पूषन् (उ० १,१५५)'—इति कन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१२) विहायाः‡। 'वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि (उ० ४,२१५)'—इति जहातेर्जिहीते र्वा बाहुलकात् षुगभावेऽपि युगागमो निपात्यते।

---

* निघ० ९, ३।

† निरु० १२, ९।

‡ निघ० ४, २५; १०, २१।

कृष्णादुदस्थादर्या विहायाः (ऋ० सं० २,१,४,१)"—इति निगमः॥

(१३) यक्षः*। यजतेः 'श्वेवयक्षजिह्वाग्रीवाप्वामीवा (उ०१, १५२)'—इति वन्-प्रत्ययो जकारस्य क्षकारश्च निपात्यते। यजते देवपूजादिकं करोति। यद्वा; 'यसु प्रयत्ने (दि०प०)'; 'यसेश्च'—इति कन्-प्रत्ययः'—इति भोजदेवः। यस्यति प्रयत्यते ब्रह्माज्ज-यादौ। 'यक्ष इति महतो नामधेयम्; यातश्च ह्रनश्च भवति'—इति (निरु० ८,८) भाष्ये 'यातश्चासावाह्वनश्च वार्थिभिः, ह्वनश्चासौ शरणार्थिभिः; द्विधातुजत्वं दर्शितम्'-इति स्कन्दस्वामी। ततोऽत्र यातेर्ह्वयतेश्च 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकात् भूते क-प्रत्ययो ह्वयतेः सम्प्रसारणाभावश्च। "प्रवो यक्षं पुरूणाम् (ऋ०सं०१,३,८,१)—इति निगमः॥

(१४) ववक्षिथ†। (१५) विवक्षसे§। 'तत्र ववक्षिथ विवक्षस इत्येते (निरु० ३,१३)'—इत्यादिभाष्ये अनयोराख्यातयोर्महन्नामसु पठनीयत्वं महद्वाचकत्वं चोपपादितं स्कन्दस्वामिना। ववक्षिथेत्यत्र 'सन्यतः (८,४,७८)"—इतीत्वाभावः, एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्, चकारात् परस्याकारस्येत्वञ्च व्यत्ययेन। "अति विश्वं ववक्षिथ (ऋ० सं०१,६,१,५)"—"श्रीरं पावकशोचिषं विवक्षसे (ऋ०सं०७,७,४,१)"—इति निगमौ॥

(१६) अभ्वः। अमतेः क्विप्। बिभर्त्तेः 'इणसिञ्जिदि (उ० ३,२)'—इत्यादिना बाहुलकात् न-प्रत्ययः। "पिशङ्गभृष्टिमम्भृ-

---

* पु० १, १३।

†, § निरु० ३, १३।

णम् (ऋ० सं० २,१,२२,५)"—इत्यत्र 'अम्भृणस्य महतः फलस्य हेतुभूता'—इति स्कन्दस्वामी॥

(१७) माहिनः। महतः। 'महेरिनण् च (उ० २,५३)'—इति इनण्-प्रत्ययः। "प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय (ऋ० सं० १,४,२७,१)"—इति निगमः॥

(१८) गभीरः*। वाङ्नामसु व्याख्यातम् (७८पृ०)। प्रतिष्ठितामहति स्थाने लिप्यन्ते। "उरुव्यचा वरिमता गभीरम् (ऋ० सं० १,७,२६,२)"—इति निगमः॥

(१९) ककुहः। 'ककु सहने'। 'ककेरुहः'—इति उह-प्रत्ययः। सहते अभि भवति शत्रून्, सहते क्षमतेऽपराधान् वा। "वृच्यन्ते वां ककुहासः (ऋ० सं० १,३,२३,३)"—इति निगमः। 'ककुहः इति महन्नाम'—इति स्कन्दस्वामी॥

(२०) रभसः†। 'रभ राभस्ये (भ्वा० आ०)'। 'अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपर्तिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ० ३,११३)'। रभते महान्ति कर्माणि, संरभ्ये वा शत्रुषु। "अधैनं वृका रभसासो अद्युः (ऋ० सं० ८,५,३,४)"—इति निगमः॥

(२१) ब्राधत्। ब्रन्धातेः 'सश्चत्तृम्पद्वेहदित्यादयः (उ० २,७९)'—इतीति-प्रत्ययः आ आगमश्च निपात्यते। "स ब्राधतो नहुषो दंसुजूतः (ऋ० सं० २,१,२,४)"—इति निगमः॥

---

* पु० १,११।

† "आरभम्" निरु० १२,२२।

(२२) विरप्शी*। 'रप लप व्यक्तायां वाचि (भ्०प०)' वि-पूर्वः। 'रपश्रुक्रम्यभिकुभ्योशग्'—इति बाहुलकात् शक्। विविधं रपतीति विरप्शाः स्तोतारः, तेऽस्य सन्ति इति विरप्शी। यद्वा; विविधं रपणं विरपणं तदस्यास्ति वा। महि महः इत्यसुनन्तपाठश्च। विर्-प्शी गोमती मही (ऋ०सं० १,१,१६,३)"—इत्यादीकारान्तो-पादानं सन्देहनिवृत्त्यर्थम्। "क्रत्वे अपिबो विरप्शीन् (ऋ०सं० ४, ७,१२,२)"—"विरप्शिने वज्रिणे शन्तमानि (ऋ०सं० ४,७,४, १)"—इति निगमौ।

(२३) अद्भुतम्†। 'भू सत्तायाम् (भ्०प०)'। 'अदि भुवो-डुतच् (उ० ५,१)'। 'अदित्याश्चर्यार्थोऽव्ययम्'—इति क्षीरस्वामी। तत्र सम्पूर्वाद् विभर्त्तेर्वा बाहुलकात् डुतन्-प्रत्यये समोऽभावश्च। सम्यक् पोषितो धनादिभिः, सम्यक् विभर्त्त्याश्रितेनेति वा। "सद-सस्पतिमद्भुतम् (ऋ०सं० १,१,३५,१)"—"वषट्कृतस्याद्भुतस्य दस्रा (ऋ०सं० १,२,२२,४)"—इत्यत्र 'महन्नामाद्युदात्तः स्याद-त्वाश्चर्यभूतेऽन्तोदात्तः स्वरः'—इति माधवः। "तन्न स्तुरीपमद्भुतम् (ऋ०सं० २,२,११,४)"—इति निगमः॥

(२४) बंहिष्ठः। 'बहि महि वृद्धौ (भ्०आ०)'। लंघिबंह्योर्न-लोपश्च (उ० १,२८)'—इति बहुपदम्; तत इष्ठन्-प्रत्ययः। 'बंहते बहुलं मत्वर्थीयः'—इति क्षीरस्वामी। अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः। 'प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुल (६,४,१५७)'—इत्यादिना बंहादेशः।

---

* निरु० ६, २२।

† निरु० १, ६; ६, २१।

यद्वा; 'निचुलवञ्जुलवकुलमूलपृथुलस्थूलविसस्थूलादयः'—इति बंहेरुलच्प्रत्ययो नलोपश्च निपात्यते। अन्यत् पूर्ववत्। "यद्वंहिष्ठं नातिविधेसुदानू (ऋ० सं० ४,४,२१,२)"—इति निगमः॥

(२५) बर्हिषत्*। 'बृह बृहि वृद्धौ (भू० प०)'। 'बृंहेर्नलोपश्च (उ० २,१०२)'—इति इसि-प्रत्ययः। बर्हिः-शब्द उपपदे सतः 'सत्सूद्विष (३,२,६१)'—इत्यादिना क्विप्। पृषोदरादित्वाद्बर्हिषः सकारलोपः। सुषामादित्वात् (८,३,९८) षत्वम्। यद्वा; 'अनिते (८,३,१९)'—इति। 'सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इति इन्। अन्यत् पूर्ववत्। परिवृद्धे स्थाने स्थादति हि महान्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

॥ इति पञ्चविंशतिर्महन्नामानि॥ ३॥

गयः[१]। कृदरः[२]। गर्त्तः[३]। हर्म्यम्[४]। अस्तम्[५]। पस्त्यम्[६]। दुरोणे[७]। नीळम्[८]। दुर्य्याः[९]। स्वसराणि[१०]। अमा[११]। दमे[१२]। कृत्तिः[१३]। योनिः[१४]। सद्म[१५]। शरणम्[१६]। वरूथम्[१७]। छर्दिः[१८]। छदिः[१९]। छाया[२०]। शर्म्म[२१]। अज्मेति[२२] द्वाविंशतिर्गृहनामानि†॥ ४॥

---

* "बर्हिः" पृ० १, २।

(४) इतोऽनन्तरमिहैव "नीरम् (८)"—इति C. D. F।

(६) "षस्त्यम्" iid.

(७) "दुरोणं" A।

(१५) इहैव "शर्म"—इति ग. C. D. F।

(२१) "वर्म्म"—इति ग. iid.

† "इति गृहाणाम्" ग।

(१) गयः* । व्याख्यातमपत्यनामसु (१७४पृ०) । गम्यते वासाय, गच्छत्यनेन सुखम् । गत्यर्थेष्वेवमर्थो बोद्धव्यः । गीयते स्तूयते स्वाम्यातिशयेन, अवन्त्यस्मिन् स्थिता देवा इति च । "अरं॑चद्गाय्रुषे गयम् (ऋ० सं० १,५,२१,२)"—इति निगमः ॥

(२) कृदरः† । 'कृती छेदने (तु० रु० प०)' । 'कृदरादयश्च (उ० ५,४४)'—इति अरन्-प्रत्ययोगुणाभावश्च तकारस्य दकारश्च निपात्यते । कृत्यते छिद्यतेऽनेन क्लेशः, परिच्छिन्नं वा सुशास्त्रमर्यादया । यद्वा; 'दृङ् आदरे (तु० आ०)' । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३,३,५८)'—इत्यप् । कृतोदर आदरोऽत्र कृत-दरः । पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) त-शब्दलोपः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) गर्त्तः‡ । 'गॄ शब्दे (क्र्या० प०)' स्तुतिकर्मा वा । 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् (उ० ३,८३)'—इति तन्-प्रत्ययः । शब्द्यते तस्मिन् स्तूयते वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) हर्म्यम् । 'हृञ् हरणे (भू० उ०)' । 'मध्यविध्यशिक्य (?)'—इति क्यन्-प्रत्ययो मुडागमो गुणश्च निपात्यते । हरति अनुह्रियते आह्रियतेऽत्र धान्यादि । यद्वा; 'अम द्रम हम्म मीमृ गतौ (भू० प०)' । अघ्न्यादित्वाद् (उ० ४,१०८) यक्-प्रत्ययः । "मन्यो॑रियाय॑ हर्म्येषु॑ तस्थौ (ऋ० सं० ८,३,४,४)"—इति निगमः ॥

---

* पु० २, २ ।
† प० ३, २९ निघ० २, २० ।
‡ निघ० ३, ५ ।

(५) अस्तम्*। 'अस् भुवि (अदा० प०)', 'अस गतिदीप्त्यादानेषु (भू० उ०)', 'असु क्षेपणे (दि० प०)'। 'हसिमृग्रिण्वामि (उ० ३, ८३)'—इति बाहुलकात् तन्। द्वितीयैकवचनं भवत्यङ्गनसुखं दीप्यते हि तत्। आदीयते स्वीक्रियते वा तदर्थिभिः, क्षियन्तेऽस्मिन् पदार्था: इति वा। "अस्तं न गावो नक्षन्त इद्धम् (ऋ० सं० १ ५, १०, ५)"—इति निगमः। "तमग्निमस्ते वसवो न्यृण्वन् (ऋ० सं० ५, १, २ ३, २)"—इति च॥

(६) पस्त्यम्†। 'मथ्यविध्य (?)'—इत्यादिनौणादिकः क्यच्, नुगागमश्च निपात्यते। पसन्त्यस्मिन्। यद्वा; 'पत्लृ गतौ (भू० प०)'। निपातनात् सकार उपजनः। 'पस्त्या पसेः सङ्गत्यर्थे वा'—इति माधवः। "वरुणः पस्त्यास्वा (ऋ० सं० १, २, १ ७, ५)"—"प्रप्र दाश्वान् पस्त्याभिरस्थित (ऋ० सं० १, ३, २ १, २)"—इति निगमौ। 'पस्त्यमिति गृहनाम। अजादित्वात् (४, १, ४) टाप्'—इति स्कन्द-स्वामी॥

(७) दुरोणे‡। 'राज्ञासाक्षा'-इत्यादि-भोजसूत्रे आदिग्रहणात् दुरोणादयः'—इति वृत्तिः। दुःपूर्वात् अवतेर्नकि वृटि गुणः। 'दुरोण इति गृहनाम। दुःखाभवन्ति दुस्तर्पाः (निरु० ४, ५)'-इति भाष्ये दुःशब्द-पूर्वस्यावते रक्षणार्थस्य तर्पणार्थस्य वा ल्युटि छान्दसत्वात् सम्प्र-सारणम्, आद्गुणश्च। गृहादयो दुःखाभवन्ति दुस्तर्पा इति पर्यायेणास्या-र्थकथनम्'-इति स्कन्दस्वामी। "जुष्टोदमूनाअतिथिर्दुरोणे (ऋ० सं० ३,

---

* निरु० १२, २८।

† "पस:" निरु० ५, ६१।

‡ निरु० ४, ५; ८, ५।

८,१८,५)"—"मध्ये निषत्तोरण्वो दुरोणे (ऋ० सं० १,५,१३,२)"—इति निगमौ ॥

(८) नीळम् । 'व्याडक्रोडकुहोडादयः'—इति उडच् प्रत्ययः, प्रत्ययादेर्लोपो गुणाभावश्च निपात्यते । नीयन्तेऽत्र पदार्थाः, नयति सुखनिःश्वसनमिति वा । "आ यो मह: शूरैः सनादनीळः (ऋ० सं० ८,१,१७,१)"—इति निगमः ।

(९) दुर्याः* । 'दुर्वी हिंसार्था (भू० प०)' । 'अघ्न्यादित्वाद् यत्प्रत्यये वकार-लोपे दीर्घाभावश्च निपात्यते । हिंसन्ति मीनाति हि तं दुःखम् । यद्वा; दुःशब्दपूर्वात् यातेः 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८,वा० २)'—इति कः । 'दुःखेन प्राप्यन्ते, दुरः गृहद्वाराणि अर्हन्तीति वा दुर्या गृहा उच्यन्ते'—इत्युवटः । "अवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् (ऋ० सं० १,६,२२,४)"—इति निगमः ॥

(१०) स्वसराणि† । व्याख्यातमहर्नामसु (५६पृ०) । स्वेन स्वननेन स्त्रियते प्राप्यते स्वैर्गृहवतोज्ञातिभिः श्रियते, सुष्ठु अस्यन्ते वास्मिन् पदार्थाः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) अमा‡ । 'अम गतिभक्षशब्देषु (भू० प०)' । 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)' । गम्यन्तेऽस्मिन् भक्ष्यन्ते शब्दायन्ते वा । यद्वा; निपातोऽयम् । "अमात्यम् (ऋ० सं० ५,२,२०,१)"—इत्यत्र, उवटः—'अमा गृहवचनः सहवचनो वा ।

* पु० १ १० ।

† पु० १, ९ ।

‡ निरु० ४, १; ११, ४१ ।

अव्ययात् त्यप् तत्र भव इत्यर्थे। गृहे सत्याश्रा भवति अमात्यः’—इति। “सा नो अमा सो अरणे नि पातु (ऋ०सं० ८,२,५,७)”—“अमा मते वहसि भूरिवामम् (ऋ०सं० २,१,८,२)”—“अमाजूरिव पित्रोः सचासती (ऋ०सं० २,६,२०,२)”—इति निगमाः॥

(१२) दमे*। ‘दम उपशमने (दि०प०)’। घञ्। ‘नोदात्तोपदेशस्य (७,३,३४)’—इति वृद्धि-प्रतिषेधः। शाम्यतेऽनेन शीतादि, दान्तः क्लेशः। “वर्द्धमानं स्वे दमे (ऋ०सं० १,१,२,३)”—“इस्कर्त्तारं दमेदमे (ऋ०सं० ३,५,६,३)”—इति निगमौ॥

(१३) कृत्तिः†। ‘कृती छेदने (तु०रु०प०)’। क्तिन्। छदरवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१४) योनिः‡। व्याख्यातमुदकनामसु (१२१पृ०)। मिश्र्यतेऽनेन सुखम्, पृथग्भूयन्तेऽनेनानिष्टा इति, परीवीता वा प्राकारादिना जायेव। “जायेव योनावरं विश्वस्मै (ऋ०सं० १,५,१०,३)”—इति निगमः॥

(१५) सद्म§। सदेर्मनिन्। सीदत्यस्मिन्। “सद्मेव धीराः सम्माय चक्रुः (ऋ०सं०१,५,११,५)”—इति निगमः। ‘सद्म गृहनाम’—इति स्कन्दस्वामी॥

“वर्म” इति केचित् पठन्ति। वृणोतेर्मन्। व्रियते तेन, सम्भज्यते वा गृहिभिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

---

* निरु० ४, ४।

† प० ४, २। निरु० ५, २२।

‡ पु० १, १२।

§ पु० १, १२।

(१६) शरणम् । शृणातेः 'युच् बहुलम् (उ० २,७४)'—इति युच् । शृणाति शीतादि-क्लेशम्, रचितवान् वा क्लेशेभ्यः 'शरिः प्राप्त्यर्थः'—इति माधवः । प्राप्यते हि तत् । "तोदस्येव शरण आ महस्य (ऋ० सं० १,२,१८,१)"—इति निगमः ॥

(१७) वरूथम् । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' । 'जॄवृञ्भ्यामूथन् (उ० २,५)' । वर्मवदर्थः । "भवा वरूथं गृणते विभावो (ऋ० सं० १,४,२४,४)"—इति निगमः ॥

(१८) छर्दिः । 'छर्द सन्दीपने (चु० प०)' । 'अर्चिशुचि-हुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः (उ० २,१०१)' । सन्दीप्यते शालया । "प्रणो यच्छतादवृकं पृथु छर्दिः (ऋ० सं० १,४,५,५)"—"वरूथ मस्मियच्छर्दिः (ऋ० सं० ६,४,५२,१)"—इति निगमौ ॥

(१९) छदिः । 'छद अपवारणे (चु० उ०)' । णिच् । पूर्ववदिस् । 'छादेर्घे द्व्युपसर्गस्य (६,४,९६)' । 'इस्मन्त्रन्क्विषु च (६,४,९७)'—इति ह्रस्वः । णि-लोपः । छाद्यते हि तत् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(२०) छाया । 'छो छेदने (दि० प०)' । माछाससिसूभ्यो यः । वृत्तिवदर्थः । छायाकरत्वाद्वा छाया । "यस्य छायामृतम् (ऋ० सं० ८,७,३,२)"—इति निगमः ॥

(२१) शर्म† । शृणातेः शरेः श्रयतेर्वा मन् । श्रयतेर्बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । श्रीयते हि तत् । अन्यत्र शरणवदर्थः । "स्वामे-

---

* य० वा० सं० ५, १८. "इन्द्रस्य छदिरसि"—इति निगमः ।
† प० ६ । निरु० ९, १९ ; २२ ; १२, ४५ ।

दिन्द्रस्य शर्मणि (ऋ० सं० १,१,८,१)"—"त्रिधातु शर्म वहतं शुभस्पती (ऋ० सं० १,३,४,६)"—इति निगमौ ॥

(२२) अज्म*। अजेः 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षु (उ० १,१३७)'—इत्यादिना बाहुलकात् मन्। अस्त्रवदर्थः। "येषामज्मेषु पृथिवी (ऋ० सं० १,३,१२,३)"—इति निगमः ॥

॥ इति द्वाविंशतिर्गृहनामानि ॥ ४ ॥

इरज्यति(१)। विधेम(२)। सपर्यति(३)। नमस्यति(४)। दुवस्यति(५)। ऋध्नोति(६)। ऋणद्धि(७)। ऋच्छति(८)। सपति(९)। विवासतीति(१०) दश परिचरणकर्म्माणः† ॥ ५ ॥

(१) इरज्यति‡। 'इरज् ईर्ष्यायाम्' कण्ड्वादिः, गतिकर्मसु। अनेकार्थत्वात् इत्यादि यदुक्तं तस्मिन्नध्याये सर्वत्र धातुषु तद्बोद्धव्यम् ॥

(२) विधेम§। 'विध विधाने' तुदादिः। लिङुत्तमपुरुषबहुवचनम्। "यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः (ऋ० सं० २,७,२४,२)"—"हविष्मन्तो विधेम ते (ऋ० सं० १,३,८,२)"—"होतेव सद्म विधतो वि तारीत् (ऋ० सं० १,५,१',१)"—इति निगमः ॥

---

* पृ० २, १७।

(१) "इरध्यति" ग. C. D. F।

(९) "शवति" ग. iid।

† "इति परिचरणकर्म्माणः" ग।

‡ ० २,

§ निरु० १०, २२।

(३) सपर्यति* । 'सपर पूजायाम्' कण्ड्वादिः । "दूतं देव सपर्यति (ऋ० सं० १,१,२ ३,२)"—इति निगमः ॥

(४) नमस्यति । 'नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् (३,१,१९)' । नमसः सञ्ज्ञायाम् । नमः करोति । "इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरर्कैः (ऋ० सं० १,३,१,२)"—"यं नमस्यन्ति कृष्टयः (ऋ० सं० १,३,११,४)"—इति निगमौ ॥

(५) दुवस्यति† । 'दुवस् परिचरणे, परितापे च' कण्ड्वादिः । "दुवस्यन्ति स्वसारो अह्रयाणम् (ऋ० सं० १,५,२,२)"—इति निगमः ॥

(६) ऋध्नोति‡ । "ऋधु वृद्धौ" स्वादिः । अतएव "आ ऋध्नोति हविष्कृतिम् (ऋ० सं० १,१,३५,३)"—इति निगमः ॥

(७) ऋणद्धि§ । व्यत्ययेन श्नम् ॥

(८) ऋच्छति¶ । 'ऋछ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु' (तु० प०)॥

(९) सपति|| । 'षप समवाये (भू० प०)' "अविद्वांसो विदुष्टरं सपेम (ऋ० सं० ४,५,१८,५)"—इति निगमः ॥

(१०) विवासति** । नैरुक्तधातुः । 'वि-पूर्वात् वसेर्णिच् । 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इति अपि आर्द्धधातुकत्वात् णि-

---

* निरु० ११,९ ।
† निरु० १०,२० ।
‡,§ निरु० २,६; ८,६ ।
¶ निरु० ९,४ ।
|| प० १४ । निरु० ५,११ ।
** निरु० २,२४.११,२२ ।

लोपः'—भट्टभास्करमिश्रः। "हविष्मां२ऽ आविवासति (ऋ॰सं॰१, १,२३,२)"—इति निगमः॥

॥ इति दश परिचरणकर्माणः ॥ ५ ॥

शिम्बाता(१)। शतरा(२)। शातपन्ता(३)। शर्म(४)। स्यूमकम्(५)। शेवृधम्(६)। मयः(७)। सुग्म्यम्(८)। सुदिनम्(९)। शूषम्(१०)। शुनम्(११)। शग्मम्(१२)। भेषजम्(१३)। जलाषम्(१४)। स्योनम्(१५)। सुम्नम्(१६)। शेवम्(१७)। शिवम्(१८)। शम्(१९)। कमिति(२०) विंशतिः सुखनामानि* ॥ ६ ॥

(१) शिम्बाता। 'शिङ् निशाने (स्वा॰उ॰)'। 'निम्बविम्बशिम्बडिम्बडिम्बस्तम्बसम्बादयः'—इति शिनोतेर्व-प्रत्ययो मुम् निपात्यते। अततेर्घञ्। दुःखानि तनूकुर्वत् प्रार्थ्यते† ॥

(४) "शिलगुः"—इत्येव कातिरिक्तसर्वेषु, पाठान्तरतया देवराजेनापि स्वीकृतम्। इतोऽनन्तरमेव "शेवृधम्(६)" ग.।

(५) "स्यूम। कम्"—इति द्विपदमिदम् ग.।

(११) "इतोऽनन्तरमेव "शम्(१९)"—इति ग. C. D. F।

(१२) इदन्तु पदमुपान्त्यम्(१९) ग। "शम्मम्"—इति iib।

(१६) "नास्त्येवैतत्" ग।

(२०) "कत्" ग. iid।

* "इति सुखस्य" ग।

† "वंसगेव पूषर्या शिम्बाता "(ऋ॰ सं॰ ८, ६,१, ५)"—इति निगमः।

(२) शतरा*। शतं बहु, अनेकमिन्द्रियप्रमादादि गतिं ददाति 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)' ॥

(३) शातपन्ता। 'शो तनूकरणे (दि०प०)' निष्ठा। पततेः 'हसिमृग्रिण्वामि० (उ० ३,८३)'—इति बाहुलकात् तन्। शातेन दुःखानां तनूकरणेन पत्यते स्तूयते। त्रिष्वपि द्विवचनस्याकारः। मित्रेव ऋता शतरा शातपन्ता (ऋ०सं०८,६,१,५)"—इति निगमः ॥

(४) शर्मा। व्याख्यातं गृहनामसु (३११पृ०) "ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत (ऋ०सं०४,२,२८,७)"—इति निगमः॥ अस्य स्थाने "शिल्गुः"—इति केचित् पठन्ति। 'शल गतौ (भू०प०)'। 'वलिफल्योर्गुक् च (?‡)'—इति कु-प्रत्ययो बाहुलकादकारस्ये-कारः। गम्यते पुण्यवद्भिः, गच्छत्यनेन तृप्तिम्, गच्छति वान्यमनित्य-त्वात्। एवमर्था गत्यर्थेषु बोद्धव्याः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) स्यूमकम्। 'षिवु तन्तुसन्ताने (दि०प०)'। 'अविसिवि-सिशुषिभ्यः कित् (उ० १,१४१)'—इति मन् प्रत्ययः। 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च (६,४,१९)', यणादेशः, स्वार्थे कः। स्यूतं पुण्यवति। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) शेवृधम्। शे-शब्दे उपपदे वृधेः इगुपधलक्षणः कः। * * *। शेवस्य वर्द्धयितृ शेवृधम्। पृषोदरादित्वादुभयत्र रूप-

* अनुपदमेवोदाहरिष्यमाणनिगमोऽस्यापि भवितुमर्हति।

† पृ० ४।

‡ कौमुदीपाठस्त्वेवम्—"फलिपाटिनमिमनिजां गुक् पाटिनाकिधतश्च (उ०१, १८)"—इति।

सिद्धिः। "स ग्रेर्तृधमधि धायुन्नमस्मे (ऋ० सं० १,४,१८,६)"—इति निगमः॥

(७) मयः। 'मिञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)'। असुन्। हिनस्ति दुःखम्। "मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये (ऋ० सं० १,२,३२,२)"—इति निगमः॥

(८) सुम्नम्। सुपूर्वात् गमेः अघ्न्यादित्वात् यत् प्रत्यय उपधालोपश्च। "उषा ददातु सुम्नम् (ऋ० सं० १,४,५,३)"—"आ सुम्नाय सुम्नम् प्राता (ऋ० सं० ६,२,७,५)"—इति निगमौ॥

(९) सुदिनम्। व्याख्यातमहर्नामसु (५७पृ०); अत्र सुपूर्वम्। सुष्ठु द्यति दुःखम्,खण्ड्यते वा भाग्यविपर्ययेण। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१०) शूषम्*। व्याख्यातं बलनामसु (२१८पृ०)। शुष्यत्यनेन दुःखम्, प्रियावहश्च सुखम्। "सास्माकेभिरेतरी न शूषैः (ऋ० सं० ४,५,१४,४)"—इति निगमः॥

(११) शुनम्†। 'शुन गतौ (तु० प०)'। 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकात् कः। "शुनं नः फाला विकृषन्तु भूमिम् (ऋ० सं० ३,८,९,८)"—"शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रम् (ऋ० सं० ३,२,४,७)"—इति निगमौ॥

(१२) शग्मम्‡। शं-शब्दे उपपदे गमेः 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति कः। गमहनेत्युपधालोपः (६,४,९८)। पृषोदरादित्वात्

---

* पृ० २,९।

† "शुनः" निरु० ९,४।

‡ निरु० २,४।

शमो म-लोपः। सुखं गम्यतेऽनेन दुःकृतादिश्रमनेन वा। यद्वा; शक्नेः 'युजितिजिरुजां कुश्च* (उ० १,१४३)'—इति बाहुलकात् मक्-प्रत्ययः, ककारस्य गकारश्च। शक्नोति तृप्तिं जनयितुम्। "वास्तोष्पते शग्मया संसदा ते (ऋ० सं० ५,४,२१,३)"—इति निगमः॥

(१३) भेषजम्†। (१४) जलाशम्‡। व्याख्याते उदकनामसु (१११पृ०) भिषज्यतिरत्र सुखनार्थः। "इदं जलाषभेषजम् (ऋ० सं० १,३,२६,४)"—इति निगमः॥ 'जलाषजं सुखादोषधम्'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(१५) स्योनम्§। 'षिवु तन्तुसन्ताने (दि० प०)'। 'सिवेष्टेर्यूट् च (उ० ३,८)'—इति न-प्रत्यये गुणः। स्यूमवदर्थः। स्योन मिति सुख-नाम, स्यतेरवस्यन्त्येतत्'—इति (निरु० ८,९) भाष्ये 'स्यतेः सेवतेश्च स्योनम्'—इति व्याख्यातं स्कन्दस्वामिना। तत्र बाहुलकान्न-प्रत्यये टेर्यूट्। "देवेभ्यो अदितये स्योनम् (ऋ० सं० ८,६,८,४)"—"स्योना पृथिवि भव (ऋ० सं० १,२,६,५)"—इति च निगमौ॥

(१६) सुम्नम्‖। 'रास्नासास्नासुम्नद्युम्ननिम्नेति भोजसूत्रम्। शोभनेन कर्मणा मीयते निमीयते, सुष्ठु मीयते परिच्छिद्यते भागेनेति वा। "कं वः सुम्ना नव्यांसि (ऋ० सं० १,३,१५,३)"—"सुम्नाय वर्त्तयामसि (ऋ० सं० ६,४,५५,१)"—इति निगमौ॥

---

* "युजिरुचितिजां कुश्च"—इति कौ० पाठः।

† पु० १, १२।

‡ पु० १, १२।

§ निरु० ८, ९; १२. ९, २१. १२, ८।

‖ "सुम्नावरी" पु० १, ८।

(१७) शेवम्* । (१८) शिवम्† । 'शीङ् स्वप्ने (अदा० आ०)' । 'इण्शीभ्यां वन् (उ० १,१५०)'। 'सर्वनिघृष्व (उ० १,१५१)'—इति शीङो ह्रस्वत्वं वन्-प्रत्यये गुणाभावश्च निपात्यते। 'शेवमिति सुखनाम (निरु० १०,१७)' इत्यादिभाष्ये। शिष्यतेर्वेत्यादितावेतौ। तत्रार्थस्तु—शेषति हिनस्ति क्लेशं, शेषयति विशेषयति वा स्वाश्रयम्। "जने न शेव आहूर्यः सन् (ऋ० सं० १,५,१३,२)"—"शिवाभिर्न स्मयमानाभि रागात् (ऋ० सं० १,५,२७,२)"—इति निगमौ॥

(१९) शम्‡। निपातोऽयम्। यद्वा; शाम्यतेर्विन्। शामयितृ क्लेशानाम्। "शं ते सन्तु प्रचेतसे (ऋ० सं० १,१,१०,२)"—इति निगमः॥

(२०) कम्§ । अयमपि निपातनम्। "श्रियसे कं भानुभिः सम्मिमिक्षिरे (ऋ० सं० १,६,१३,६)"—"आ वां मधू तनयाय कम् (ऋ० सं० १,२,१९,२)"—इति निगमौ। "अद्धे कमिन्द्र चरतो वितर्तुरम् (ऋ० सं० १,७,१४,२)"—इत्यत्र 'कमिति सुखनामेदमव्ययम्'—इति हरदत्तः॥

॥ इति विंशतिः सुखनामानि ॥ ६ ॥

निर्णिक्(१)। वव्रिः(२)। वर्पः(३)। वपुः(४)। अमतिः(५)। अप्सः(६)। प्सुः(७)। अप्नः(८)। पिष्टम्(९)। पेशः(१०)। कृशनम्(११)।

---

* निरु० १०, १७।

† निरु० १०, १७।

‡ निरु० ४, २१. ११, ३०।

§ पु० १, १२।

(४) इतोऽनन्तरं 'अपुः" इत्यधिकम् C. D. F।

(७) "बप्सः' ग. C. D. F।

त्सरुः[१२] । अर्ज्जुनम्[१३] । ताम्रम्[१४] । अरुषम्[१५] । शिल्पम्[१६] इति षोड़श रूपनामानि* ॥ ७ ॥

(१) निर्णिक्† । 'णिजिर् शौचपोषणयोः (जु० उ०)', निशब्द-पूर्वः क्विप् । निर्णिक्तं हि तत्, पोषयति वा प्रीतिम् । "वरुणो वस्त्र निर्णिजम् (ऋ० सं० १,२,१८,३)"—इति निगमः ॥

(२) वव्रिः‡ । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' । 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च (३,२,१७१)', द्विर्वचनम्, कित्त्वाद् गुणाभावः, यणादेशः । तद्धि स्वाश्रयमावृणोति, व्रियते वा । "विद्युद् भवन्ती प्रति वव्रि मोहत (ऋ० सं० २,३,१८,४)"—इति निगमः ॥

(३) वर्पः§ । 'वृङ् सम्भक्तौ (क्या० आ०)' । 'वृञ्शीङ्भ्यां रूप-स्वाङ्गयोर्युट् च (उ० ४,१९६)'—इत्यसुन् । भज्यते हि तत् । वृणोते वा बाहुलकादसुन् युट् च । वव्रिवदर्थः । "मा वर्पो अस्मदप गूह एतत् (ऋ० सं० ५,६,२५,६)"—इति निगमः ॥

(४) वपुः॥ । व्याख्यातमुदकनामसु (१२७पृ०) । उप्यते स्वाश्रयः "वपुर्भि राचरतो अन्यान्या (ऋ० सं० १,५,२,३)"—इति निगमः ॥

---

(१२) "मरुत्" कातिरिक्तेषु सर्वत्र ।

(१६) शष्यम्" ग. C. F । "शिष्यम्" D ।

* "इति रूपस्य" ग ।

† निरु० ५, १९ ।

‡ निरु० २, ९ ।

§ निरु० ५, ८ ।

|| पु० १, १२ ।

(५) अमतिः* ॥

(६) अप्सः†। 'अप्स इति रूपनामाप्सातेः (निरु० ५,१३)'—इत्यादि भाष्ये स्कन्दस्वामिना अप्सशब्दो व्युत्पादितः। तत्प्रकारेण निर्वचनं प्रदर्श्यते। नञ्पूर्वात् प्सातेरसुनि बाहुलकादाकारलोपः आप्नोतेर्वा। 'वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः (उ० ३,५९)'—इति स-प्रत्ययः। * * *। "उषा हस्तेव नि रिणीते अप्सः (ऋ० सं० २,१,८,२)"—"अप्सरसः परि जज्ञे वसिष्ठः (ऋ० सं० ५,३,२४,२)"—"अप्सरसां गन्धर्वाणाम् (ऋ० सं० ८,७,२४,६)"—इति निगमाः। * * * ॥

(७) प्सुः। 'स्फुर स्फुलने (तु० प०)'। 'मृगय्वादयश्च (उ० १,३६)'—इति डुन्-प्रत्ययः, सकारपकारयोः फकारस्य च व्यत्ययश्च निपात्यते। स्फुरति हि तत्। "वहन्ते अह्रुत प्सवः (ऋ० सं० ६,१,३७,२)"—"युष्मा इन्द्रं मवाता अह्रुतप्सवः (ऋ० सं० १,४,१२,४)"—इति निगमौ ॥

(८) अप्नः‡। अपत्यनामसु व्याख्यातम् (१६३ पृ०)। तेन हि कृत्स्नमाश्रयं व्याप्नोति। "अभि सन्ति जम्भया ता अनप्नसः (ऋ० सं० २,६,३०,४)"—इति निगमः ॥

(९) पिष्टम्§। 'पिश अवयवे (तु० प०)' 'पिस गतौ (भू० प०)"

---

* नैतद् व्याख्यातं देवराजेन, लेखकप्रमादाद्वा नोपलभ्यते।
प० ४,२। निरु० ६,१२।

† निरु० ३,५. ५,१३।

‡ पु० २,१।

§ निरु० ८,२०।

—इति क्षीरस्वामी । 'पिशेः किच्च (उ० ३,८२)'—इति क्तः, गुणाभावश्च; 'तितुत्रथ (७,२,९)'—इतीट्प्रतिषेधः । 'पिशितम्, अवयवशो विभक्तमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी । 'पिश आश्लेषणार्थः'—इति माधवः । आश्लिष्यत्याश्रयम् । "पिशं रुक्मभिरञ्जिभिः (ऋ० सं० ४,३,१८,१)"—इति निगमः ॥

(१०) कृशनम्* । (११) पेशः† । व्याख्याते हिरण्यनामसु (२०पृ०) दीप्यते हि तत्; दीप्यतेऽनेन वा तद्वान् । पेशसः पिष्टवद्दर्थः । कृशनस्य निगमोऽन्वेषणीयः । "पेशांसि वपते नृतुरिवापोर्णुते वक्षः... (ऋ० सं० १,१,११,३)"—इति निगमः ॥

(१२) प्सरः । 'स्फुर स्फुलने (तु० प०)' । असुन् । पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) सकारपकारयोर्व्यत्ययः । स्फुरति हि तत् । "महि प्सरो वरुणस्य (ऋ० सं० १,३,२३,२)"—"वर्चो देव प्सरस्तमम् (ऋ० सं० १,५,२३,१)"—इति निगमौ ॥

केचिदत्र मरुच्छन्दं‡ पठन्ति । तद्धिरण्यनामसु व्याख्यातम् (२२पृ०) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१३) अर्जुनम्§ । व्याख्यातमुषोनामसु (५०पृ०) अर्जुनीत्यत्र । "अहश्च कृष्णमहरर्जुनञ्च (ऋ० सं० ४,५,११,१)"—इति निगमः॥

(१४) ताम्रम् । 'तमु काङ्क्षायाम् (दि० प०)' । 'अमितम्योर्दीर्घश्च (उ० २,१४)'—इति रक् प्रत्ययः । काङ्क्ष्यं हि तत्, तस्मात्

---

*, † पु० १, २ ।
‡ पु० १, २ ।
§ पु० १, ८ ।

ताम्रम्। "आपो दिवादा ताम्रः (?)"—इति निगमः। "असौ यस्ताम्रो अरुण (य० वा० सं० १६,६)"—इति च ॥

(१५) अरुषम्*। व्याख्यातमुषोनामसु अरुषीत्यत्र (५३१०)। आ रोचते। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) शिल्पम्†। 'शिष विशेषणे (रु० प०)'। 'खष्पशिल्पशष्प-वाष्परूपतल्पाः (उ० ३,२६)'—इति प-प्रत्ययः। षकारस्य लकारो बाहुलकात् गुणाभावश्च निपात्यते। विशेषयति तद्रूपम्। "ऋक्सा-मयोः शिल्पे स्थः (य० वा० सं० ४,९)"—इति निगमः ॥

॥ इति षोडश रूपनामानि ॥ ७ ॥

असेमाः(१)। अनेमाः(२)। अनेद्यः(३)। अनवद्यः(४)। अनभिशस्ताः(५)। उक्थ्यः(६)। सुनीथः(७)। पाकः(८)। वामः(९)। वयुन(१०) मिति प्रशस्यस्य‡ ॥ ८ ॥

(१) असेमाः। 'षिवु गतिशोषणयोः (प०)'; दिवादिर्नञ्पूर्वः; 'मनिन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,१४०)'—इति मनिनि बाहुलकात् आडभावः, 'लोपो व्योर्वलि (६,१,६६)'—इति वकारलोपः, गुणः। न गच्छत्यकीर्त्तिम्, अगम्यो सत्पुरुषाणाम्, न गच्छन्त्यस्माद् गुणाः।

* पु० १, ८।

† पु० २, १।

(२) नास्त्येवैतत् ग. C. D. F।

(३) इतोऽनन्तरम्—"अनिन्द्यः"—इत्यधिकम् ग. C. D. F।

(४),(५) "अनभिशस्तिः (य० वा० सं० ५, ५.)। अनवद्यः" ग. iib।

(९) "वामः" A।

‡ "इति प्रशस्यस्य" ग।

अस्रेमाणं तरणिं वीळुजम्भम् (ऋ० सं० ३,१,३४,३)"—इति निगमः॥

(२) अनेमाः। नञ्पूर्वान्नयते र्मनिन्। नेतुमशक्योदुर्मागम् निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३) अनेद्यः। 'णिदि कुत्सायाम् (भ्र० उ०)', नञ्पूर्वः; आगमानित्यत्वान्नुम् न क्रियते; 'ऋहलोर्ण्यत् (३,१,१२४)', "माध्यन्दिनस्य सवनस्य वृत्रहन्ननेद्य (ऋ० सं० ६,३,१८,१)"—इति निगमः॥

(४) अनवद्यः*।

(५) अनभिशस्ताः। 'शस्तु हिंसायाम् (अदा० प०)'। * * *। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(६) उक्थ्यः†। 'वच परिभाषणे (अदा० प०)'। 'पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् (उ० २,६)' सम्प्रसारणञ्च। उक्थशब्दः स्तुतिपर्यायः। उक्थमर्हति। 'छन्दसि च (५,१,६७)'—इति यः। स्तुत्यर्ह इत्यर्थः। "क्रतुर्भवत्युक्थ्यः (ऋ० सं० १,१,३२,५)"—"गाय गायत्र मुक्थ्यम् (ऋ० सं० १,३,१७,४)"—इति निगमौ॥

(७) सुनीथः‡। नयतेः 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् (उ० २,२)'। नीथा स्तुतिः। शोभना नीथा यस्य सः। हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः (ऋ० सं० १,३,७,५)"—"गभीरवेपा असुरः सुनीथः (ऋ० सं० १,३,७,१)"—इति निगमौ॥

---

* नैतद् व्याख्यातं देवराजेन, लेखकप्रमादान्नोपलभ्यते वा।

† निघ० ११, २१।

‡ निघ० ४, १९।

(८) पाकः* । पातेः 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् (उ० ३ ४१)'—इति कन्। रक्ष्यते राजादिना गुणवत्त्वात्। "तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितः (ऋ० सं० ८,६,१६,४)"—इति निगमः। "अपाको विष्णुर्यशसे पुरूणि (?)"—इति च॥

(९) वामः† । 'वनषण सम्भक्तौ (भू० प०)'। 'इषियुधीन्धिदसिश्यासुसृभ्योमक् (उ० १,१४२)'—इति बाहुलकान्मक् प्रत्ययः, नकारस्याकारश्च। सम्भजनीयो हि प्रशस्यः। "न दूढ्ये॑ अनु ददासि वामम् (ऋ० सं० २,५,१२,५)"—इति निगमः॥

(१०) वयुनम्‡ । अजतेः 'अजियमिशीङ्भ्यश्च (उ० ३;५८)'—इत्युनन् प्रत्ययः, वी-भावः। अस्त्रेमवदर्थः। 'वयुनं वेतेः, कान्तिर्वा प्रज्ञा वा (निरु० ५,१४)'—इति भाष्यम्। तत्र बाहुलकादुनन्, मत्वर्थीयस्य लुक्; कान्तिमान् प्रज्ञावान् वा। "विमानं सम्भिर्वयुनञ्च वाघताम् (ऋ० सं० २,८,२०,४)"—इति निगमः॥

॥ इति दश प्रशस्यनामानि ॥ ८ ॥

केतः(१)। केतुः(२)। चेतः(३)। चित्तम्(४)। क्रतुः(५)। असुः(६)। धीः(७)। शची:(८)। माया(९)। वयुनम्(१०)। अभिख्ये(११) त्येकादश प्रज्ञानामानि§ ॥ ९ ॥

---

* निरु० ३ १२।

(१), (२) "केतः। क्रतुः" ग।

† निरु० ४, २६. ६, २२; ११. ११, ४६।

‡ प० ९. ४, २। निरु० ५, ९; १४. ८, १०. ९, १५।

§ "इति प्रज्ञायाः"।

(१) केतः । 'चायृ पूजानिशामनयोः (भू० उ०)' । 'चायः की (उ० १,७५)'—इति त-प्रत्ययो धातोः कीरादेशो गुणश्च । पूज्यते । "पुरूरवोऽनुतेकेतमायम् (ऋ० सं० ८,५,१,५)"—इति निगमः ॥

(२) केतुः* ।

(३) चेतः । (४) चित्तम् । 'चिती सञ्ज्ञाने (भू० प०)' । 'अञ्जि-घृसिभ्यः (उ० ३,८६)'—इति बाहुलकात् क्तः । केतवदर्थः । "ऋता-वानं विचेतसम् (ऋ० सं० ३,५,६,३)"—"सन्याचित्तं चित्तेन मन्म-तम् (?)" इति निगमौ ॥

(५) क्रतुः† । व्याख्यातं कर्मनामसु (१६६ पृ०) क्रियते-ऽनया धर्मादिविचारः । "अग्निर्होता कविक्रतुः (ऋ० सं० १,१,१, ५)"—इति निगमः ॥

(६) असुः‡ । अस्यतेः 'भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः' ... 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसि (उ० १,१०)'—इति उ-प्रत्ययः । 'असुरिति प्राणनाम (निरु० ३,८)'—इति भाष्ये, अस्यति क्षिपत्यनर्थान्, अस्ताः क्षिप्ताः अस्यामर्थाः इत्यर्थप्राप्त्यनर्थ-परिहारात्मकमुभयमपि प्राप्नोति ॥

(७) धीः§ । (८) शची‖ । व्याख्याते कर्मनामसु (१६८, १७०पृ०) । नि धीयते द्रव्येषु, धारयत्यर्थान्, ध्यायन्तेऽनया देवताः, गम्यन्ते अवगम्यन्ते ऽनयार्थाः, गच्छत्यनया इष्टप्राप्तिमनिष्ट-

---

* निरु० ११, ६; २७. ११, ७; १५ ।

† पु० २, १ ।

‡ निरु० ३, ८. ११, १८ ।

§ पु० २, १ ।

‖ पु० २, ११ ।

परिहारश्च। "चिदसि मनासि धीरसि (य० वा० सं० ४,१९)"—"दोषावस्तर्धियावयम् (ऋ० सं० १,१,२,१)"—"ऋणोरत्नं न शचीभिः (ऋ० सं० १,२,३१,५)"—इति निगमाः॥

(९) माया*। 'माङ् माने (अदा० आ०)'। 'माछाससिभ्योयः (उ० ४,१०६)'—इति य-प्रत्ययः। मीयन्ते परिच्छिद्यन्तेऽनया पदार्थाः। "मायाभिरिन्द्र मायिनम् (ऋ० सं० १,१,२१,७)"—"इमामनु कवितमस्य मायाम् (ऋ० सं० ४,४,२१,१)"—इति निगमौ॥

(१०) वयुनम्†। व्याख्यातं प्रशस्यनामसु (२२४पृ०)। गतौ शचीवदर्थः, क्षेपणे ऽसुवत्। "विद्वाँ अग्ने वयुनानि चितीनाम् (ऋ० सं० १,५,१७,२)"—इति निगमः॥

(११) अभिख्या। 'ख्या प्रकथने (अदा० प०)'। 'आतश्चोपसर्गे (३,३,१०६)'—इत्यङ्। प्रकर्षेण कथ्यन्तेऽनयार्थाः। "अभिख्या भासा बृहता शुशुक्वनिः (ऋ० सं० ६,२,९,५)"—इति निगमः। भाष्यं द्रष्टव्यम्॥

॥ इत्येकादश प्रज्ञानामानि ॥ ९ ॥

बट्[१]। श्रत्[२]। सत्रा[३]। अद्धा[४]। इत्था[५]। ऋतम्[६] इति षट् सत्यनामानि‡॥ १०॥

---

* निरु० ७, २७. १२, १७।

† पु० ८।

(४), (५) "इत्था। अद्धा" ग।

‡ 'इति सत्यस्य" ग।

(१) बट्* । (२) अत् । (३) सत्रा । (४) अद्धा । (५) इत्था† । बडादयो निपाताः । "बण्महाँ असि सूर्य (ऋ० सं० ६, ७, ८, १)"— "अद्धयाग्निः समिध्यते (ऋ० सं० ८, ८, ९, १)"— "सत्रादावन्नपा वृधि (ऋ० सं० १, १, १४, १)"— "सत्यमद्धा नकिरन्यस्त्वावान् (ऋ० सं० १, ४, १४, ३)"— "मच्छिद्रत्था धिया नरा (ऋ० सं० १, १, ४, १)" निगमाः ॥

(६) ऋतम्‡ । व्याख्यातमुदकनामसु (१२१ पृ०) । गच्छत्यनेन सुगतिम् । 'ऋतम् अर्त्तेः, प्राप्यते तदिन्द्रियैः'—इति माधवः । "ऋतेन मित्रावरुणौ (ऋ० सं० १, १, ४, २)"—इति निगमः ॥

॥ इति षट् सत्यनामानि ॥ १० ॥

चिक्यत्(१) । चाकनत्(२) । आचक्ष्म(३) । चष्टे(४) । विचष्टे(५) । विचर्षणिः(६) । विश्वचर्षणिः(७) । अवचाकश(८) दित्यष्टौ पश्यतिकर्माणः§ ॥ ११ ॥

(१) चिक्यत् । (२) चाकनत्‖ । (३) आचक्ष्म । (४) चष्टे ।

---

* निरु० ११, ३७ ।

† प० ४, २ । निरु० ४, २५. ५, ५. ६, २. ११, ३० ।

‡ पु० १, १२ ।

(१) "चिक्यम्" ग. C. D. F ।

(२) "चना" ग. C. D. F ।

(३) "चाक्ष" ग. C. D. F । "अचक्ष" ङ ।

§ "इति पश्यतिकर्मणः" ग ।

‖ पु० २, ६ ।

(५) विचष्टे*। इति चक्षिङोदर्शनार्थानि व्याख्यातानि। 'चिक्य दित्यादीनि चायत्यर्थनिगमानि'—इति स्कन्दस्वामिना भाष्यमुक्तम्। 'कित ज्ञाने (भू० प०)' यङ्लुकि शतरि व्यत्ययेन 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य (७,४,८५)'—इति न भवति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२) आचक्ष। आङ्पूर्वस्य चक्षिङो लङि मध्यमैकवचने व्यत्ययेन। "अतस्त्वाथे अदितिं दितिंश्च (ऋ० सं० ४,२,२१,२)"—इति निगमः॥

(४) चष्टे*। (५) विचष्टे†। केवलाद् विपूर्वाच्च आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचने संयोगादिलोपे ष्टुत्वे च रूपम्। "तेभिश्चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमा (ऋ० सं० ८,४,२४,१)"—"इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे (ऋ० सं० १,७,६,१)"—इति निगमौ॥

(६) विचर्षणिः। (७) विश्वचर्षणिः। विपूर्वाद् विश्वपूर्वाच्च 'कृष विलेखने (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'कृषेरादेश्च चः (उ० २,९७)'—इति अनि-प्रत्ययः, आदेः ककारस्य चकारश्च। यद्वा; चायतेरेव बाहुलकात् अनि-प्रत्ययो धातोर्ह्रस्वः षभावश्च। विविधं द्रष्टा विचर्षणिः। विश्वस्य द्रष्टा विश्वचर्षणिः। "सक्षन् पिपर्षि विदथे विचर्षणे (ऋ० सं० १,२,३३,१)"—"स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे (ऋ० सं० १,१,१७,३)"—इति निगमौ॥

(८) अवचाकशत्। 'काशृ दीप्तौ (भू० आ०)' अवपूर्वः। यङ्लुकि शतरि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम्। "जनानां धेना अवचाकशद् वृषा

---

* निघ० १०, २०. ११, २७।
† निघ० ७, २२, १०, ४६।

(ऋ० सं० ७,८,२५,१)"—"उभे सोमावचाकशत् (ऋ० सं० ६,८, २२,४)"—इति निगमौ ॥

॥ इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणः ॥ ११ ॥

हिकम्(१)। नुकम्(२)। सुकम्(३)। आहिकम्(४)। आकीम्(५)। नकिः(६)। माकिः(७)। नकीम्(८)। आकृत(९) मिति नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय* ॥ १२ ॥

(१) हिकम्†। (२) नुकम्‡। (३) सुकम्§। (४) आहिकम्||। (५) आकीम्। (६) नकिः। (७) माकिः। (८) नकीम्। एते निपाताः। "वसुर्वसु पतिर्हिकम् (ऋ० सं० ६,३,४०,४¶)"—"इमा नु कम्भुवना (ऋ० सं० ८,८,१५,१**)"—"सोषधामातिष्ठतेलवतासुकम् (?)"—"प्रक्तं हवीᳪषि मधुना हि कं गतम् (ऋ०सं०

(२), (३) "सुकम्। नुकम्" ग. D. F. च।

(४) नास्त्येतत् ग. D. F।

(५) "आकिम्" C। इतोऽनन्तरमेव "नकीम् (८)" ग. D. F।

(६) इतोऽनन्तरम् "माकीम्" इत्यधिकम् ग. D. F। "माकिम्" C।

* "इत्यमिश्राणि" ग।

† "हि" निरु० १, ६। "कम्" निरु० १, ९; १४. ४, १८. ६, २५।

‡ "नु" निरु० १, ४।

§ "सु" निरु० १, ३. १०, २८।

|| "आ। हि। कम्"—इति पदग्रन्थः। "आ" निरु० १,३; ४.५,५;७।

¶ पदकारस्तत्र "हि। कम्" —इति चिच्छेद।

** पदकारस्तत्र "मधुना। हि। कम्"—इत्येवं चिच्छेद; व्याख्यातञ्च तथैव सायणेनेति ध्येयम्।

२,८,१,५*)"—"आकीं सूर्यस्य रोचनात् (ऋ० सं० १,१,२७, ३)"—"न किरिन्द्र त्वदुत्तरो (ऋ० सं० ३,६,१८,१)"—"माकिर्नेशन्माकीं रिषत् (ऋ० सं० ४,८,२०,२)"—"नकीं वृधीक इन्द्र ते (ऋ० सं० ६,५,२१,४)"—इति निगमाः ॥

(९) आकृतम्। निष्ठान्तस्य कृतशब्दस्याच पाठात् सङ्क्तेरयमपि निपातसमाहाररूपो निपातितः। कृत-शब्दस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वात् निपातत्वमित्याहुः। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

॥ इति नव सर्वपदसमाम्नाय ॥ १२ ॥

इदमिव[1]। इदं यथा[2]। अग्निर्न ये[3]। चतुरश्चिद्ददमानात्[4]। ब्राह्मणा व्रतचारिणः[5]। वृक्षस्य नु ते पुरुहूतवयाः[6]। जार आ भगम्[7]। मेषो भूतोऽभि यन्नयः[8]। तद्रूपः[9]। तद्वर्णः[10]। तद्वत्[11]। तथा[12]-त्युपमाः ॥ १३ ॥

इदमिवादीनि भाष्यकारेणैव व्याख्यातानि‡ (निरु० ३,१३—१८) ॥ १३ ॥

अर्चति[1]। गायति[2]। रेभति[3]। स्तोभति[4]। गूर्द्ध-

---

* पदकारस्त्वत्र "नु। कम्"—इत्येवावग्रहमाह।

† "यद्वा समुद्रे अध्याकृते"—इति (ऋ०सं०५, ८, २४, १) निगमो द्रष्टव्यः।

‡ एतदध्यायव्याख्यानान्ते देवराजेनापि सिंहावलोकितन्यायेन व्याख्यायमानानि।

यंति[५] । गृणाति[६] । जरते[७] । ह्वयते[८] । नदति[९] । पृच्छति[१०] । रिहति[११] । धमति[१२] । कृपायति[१३] । कृपण्यति[१४] । पनस्यति[१५] । पनायते[१६] । वल्गूयति[१७] । मन्दते[१८] । भन्दते[१९] । छन्दति[२०] । छदयते[२१] । शशमानः[२२] । रञ्जयति[२३] । रजयति[२४] । शंसति[२५] । स्तौति[२६] । यौति[२७] । रौति[२८] । नौति[२९] । भनति[३०] । पणायति[३१] । पणते[३२] । सपति[३३] । पपृक्षाः[३४] । महयति[३५] । वाजयति[३६] । पूजयति[३७] । मन्यते[३८] । मदति[३९] । रसति[४०] । स्वरति[४१] । वेनति[४२] । मन्द्र-

---

(७) "जरति" ग. C. D. F ।
(८) "क्रयति" ग. iid ।
(९),(१०),(११),(१२) "रिहति । धमति । नदति । पृच्छति" ग ।
(१३) "कृपा" ग. C. D F ।
(१५) "पणस्यति" ग. iid. च । इतोऽनन्तरमेवेह "पणते (३२)" ग ।
(१६) नास्त्येवैतत् ग । "पणायते" C. D. F ।
(१९) "नौति (२९)"—इत्यनन्तरमिदं दृश्यते ग. iid ।
(२१) "छदयति" ग. iid ।
(२३),(२४) व्यतिक्रमेणेह पाठः ग ।
(३०) "भणति" ग ।
(३१) "भणायते" ग iid ।
(३३) "स्वपिति" ग ।
(३४) "पिपृक्षाः" ग. iid ।
(३८) "स्वदति" ग. iid ।
(४१) नास्त्येवैतत् ग. iid ।

यते[४३]। जल्पतीति[४४] चतुश्चत्वारिंशदर्चतिकर्माणः* ॥ १४ ॥

(१) अर्चति। 'अर्च पूजायाम् (भू० प०)'। "अर्चन्त्यर्कमर्किणः (ऋ० सं० १,१,१८,१)"—इति निगमः ॥

(२) गायति†। 'कै गै शब्दे (भू० प०)'। "गायन्ति त्वा गायत्रिणः (ऋ० सं० १,१,१८,१)"—इति निगमः ॥

(३) रेभति। (४) स्तोभति। 'रेभृ शब्दे (भू० आ०)', 'ष्टुभ स्तम्भे (भू० आ०)'। आत्मनेपदिनो व्यत्ययेन परस्मैपदम्। "रेभन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन् (ऐ० ब्रा० ६,५,६)"—"सोमः पवित्रमभ्येति रेभन् (ऋ० सं० ७,४,७,१)"—"परिष्टोभत विंशतिः (ऋ० सं० १,५,२०,४)"—इति निगमाः ॥

(५) गूर्द्धयति। नैरुक्तधातुः। "तद्गूर्द्धया स्वर्णरम् (ऋ० सं० ६,१,२८,१)"—इति निगमः ॥

(६) गृणाति‡। 'गॄ शब्दे' क्र्यादिः स्वादिश्च। "कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् (ऋ० सं० १,४,२,४)"—इति निगमः ॥

(७) जरते§। नैरुक्तधातुः। "पुरुणीथे जरते सूनृतावान् (ऋ० सं० १,४,२५,७)"—इति निगमः ॥

---

(४३) "कल्पते" ग. iid।

(४४) इतोऽनन्तरम्—"मन्त्रयते। वन्दते" इति द्वे पदेऽधिके ग. iid।

* "इत्यर्चतिकर्माणः" ग।

† निरु० १, ८।

‡ निरु० ३, ५।

§ प० ४, १। निरु० ४, २८. १०, ८।

(८) कृयते* । 'कृत्र् स्पर्द्धायाम् (भू० उ०)' । "वरिष्ठो वां वर्वानाम् (ऋ० सं० ६,२,२८,१)"—इति निगमः । 'दवाः स्तोमाः कृयतेरर्चतिकर्मत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(९) नदति† । 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)' । "नदस्य मा रुधतः काम आगन् (ऋ० सं० २,४,२२,४)"—इति निगमः ॥

(१०) पृच्छति । 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' तुदादिः । 'ग्रहिज्या (६,१,१६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम् ॥

(११) रिहति‡ । 'रिह कत्थनादौ'—इति चीरस्वामी । तुदादिः । "शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति (ऋ० सं० ८,७,७,१)"—इति निगमः । अत्र भाष्ये तु "समानवृत्तित्वप्रदर्शनपरं लिहन्ति पर्यायवचनम्"—इति । "विप्रा रिहन्ति धीतिभिः (ऋ०सं०१,२,६,४)"—इत्यत्र 'रिहति-धमतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१२) धमति§ । गतिकर्मसु व्याख्यातः (२४६ पृ०)॥

(१३) कृपायति । (१४) कृपण्यति । (१५) पनस्यति । नैरुक्तधातवः । "सर्वताता ये कृपणन्त रत्नम् (ऋ० सं० ८,३,५,३)"—इत्यत्र कृपणन्त स्तुवन्ति||'- इति भट्टभास्करमिश्रः । "त्वेषं पनस्युमर्किणम् (ऋ० सं० १,३,१७,५)"—इति निगमः । 'पनस्यतिरर्चतिकर्मा, स्तुत्यमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

---

* पृ० १, ८ ।
† निरु० ५, २ ।
‡ प० १९ ।
§ पृ० १, १४ ।
|| सायणेन तत्र 'कृपणन्त प्रयच्छन्ति याचन्ते वा'—इति व्याख्या कृता ।

(१६) पनायते*। 'पण व्यवहारे स्तुतौ च'—'पन च (भू० आ०)'। 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः (३,१,२८)'। "अभीशूनां महिमानं पनायत (ऋ० सं० ५,१,२०,१)"—इति निगमः॥

(१७) वल्गूयति†। 'वल्गु पूजामाधुर्ययोः' कण्ड्वादिः। "वल्गूयति वन्दते पूर्वभाजम् (ऋ० सं० ३,७,२७,२)"—इति निगमः॥

(१८) मन्दते‡। 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (भू०)' आत्मनेपदी। "प्र वो महे मन्दमानायान्धसः (ऋ० सं० ८,१,९,१)"—इति निगमः॥

(१९) भन्दते§। 'भदि कल्याणे सुखे च' आत्मनेपदी। "पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः। (ऋ० सं० २,८,२०,४)"—इति निगमः॥

(२०) छन्दति‖। 'छदि संवरणे' चुरादिः। 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (उ० २,२१)'—इति लुक्। "वृषाच्छन्दुर्भवति हर्यतो वृषा (ऋ० सं० १,४,१९,४)"—इति निगमः॥

(२१) छदयते‖। 'छद अपवारणे' चुरादिः। 'सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः (प० शे० ९३)'—इति वृद्ध्यभावः। 'अदन्तोद्रष्टव्यः'—इति भट्टभास्करमिश्रः॥

(२२) शशमानः¶। 'शशमानः शंसमानः (निरु० ६,८)'—इति

---

* निरु० २, २१. ९, १६।
† पृ० २, १४।
‡ पृ० १, १६।
§ पृ० १, १६।
‖ "छन्दान्" निरु० ९, ८।
¶ पृ० ४, २। निरु० ६, ८।

भाष्ये 'शंसु स्तुतावित्यस्य शंशन्नित्यवगम्यते'—इति स्कन्दस्वामी। शंसेर्लटि पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः। यद्वा; 'शश प्लुतगतौ (भ्वा० प०)'। 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३,२,१२९)'। "यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशति (ऋ०सं०१,२,२१,२)"—इति निगमः॥

(२३) रञ्जयति। (२४) जरयति*। 'रञ्ज रागे (भ्वा०उ०)', 'जृष् वयोहानौ (दि०प०)' हेतुमतो णिच्॥

(२५) शंसति। 'शंसु स्तुतौ (भ्वा०प०)'। "मा चिदन्यद्वि शंसत (ऋ०सं०५,७,१०,१)"—इति निगमः॥

(२६) स्तौति†। 'ष्टु स्तुतौ' अदादिः। 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि (७,३,८९)'। "इदमित् स्तोतारं वृषणं सचासुतः (?)"—इति निगमः॥

(२७) यौति‡। (२८) रौति§। (२९) नौति‖। 'यु मिश्रणे', 'रु शब्दे', 'णु स्तुतौ' अदादयः। "रुवद्धोक्षा पप्रथानेभिरेवैः (ऋ०सं०३,८,८,१)"—इति निगमः। "द्युम्नैरभि प्र णोनुमः (ऋ०सं०१,५,२६,१)"—इति निगमः॥

(३०) भनति। नैरुक्तधातुः।

---

* 'जरति, जरते' प० ४, १. निघ० ४, २८. १०, ८।

† नि८०—'स्तवे' ६, २१. 'स्तवत्' ४, २१. 'स्तोषम्' ९, २५. 'स्तुषेय्यम्' ११, २१।

‡ नि८०—'यूयवत्' ९, ४२. 'यूयवन्' १२, ४४।

§ नि८० 'रोरवत्' ५, १६।

‖ प० २, १२ नि८० १, ४. ११, ५०।

(३१) पणायति । (३२) पणते । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च (भू० आ०)' । 'गुपूधूप (३,१,२८)'—इत्यादिना आयः ; छान्दसत्वात् आय-प्रत्यये विकल्पिते* पणते इति रूपम् । "देवानयत् सविता सुपाणिः (ऋ० सं० ३,२,१३,१)"—इति निगमः । 'पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः (२,२६)'—इति निरुक्तम् ॥

(३३) सपति† । 'षप समवाये (भू० प०)' । "मत्सरासः प्रसुपः साकमीरते (ऋ० सं० ७,२,२२,२)" । 'प्रसुपः सपतेरर्चतिकर्मणः' । "वि ये चृतन्त्यृता सपन्तः (ऋ० सं० १,५,११,४)"—इति निगमौ ॥

(३४) पपृक्षाः । पृक्षतिर्नैरुक्तधातुः । पृचेः सनि 'हलन्ताच्च (१,२,१०)'—इत्यत्र हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् 'अनिदिताम् (६,४,२४)'—इति न-लोपः गुणाभावश्च । सनन्ताल्लेटि (३,४,७), सिपि (३,१,३४), आडागमे (३,४,९४), 'इतश्च लोपः (३,४,९७)' । "वायो तत्रे प्रपृक्षतौ (ऋ० सं० १,१,३,३)'—इत्यत्र 'पपृक्षाः, महयति,—इत्यर्चतिकर्मसु पाठात् पृक्षतिः स्तुत्यर्थोऽपि'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३५) महयति । 'मह पूजायाम् चुरादिरदन्तः । "त्वं सु मेषं महया स्वर्विदम् (ऋ० सं० १,४,११,१)"—इति निगमः ॥

(३६) वाजयति । वजेर्णिच् । "वाजयामः शतक्रतो (ऋ० सं० १,१,८,४)"—इति निगमः ॥

---

* तत्त्वेदम्—छान्दसत्वात् 'उभयसञ्ज्ञान्यपि'—इति (१, ४, २० वा०) आर्द्धधातुकत्वे 'आयादय आर्द्धधातुके वा (३, १, ३१)'—इति विकल्पः ।

† पु० ५ ।

(३७) पूजयति । 'पूज पूजायाम्' चुरादिः ॥

(३८) मन्यते । 'मन ज्ञाने' दिवादिः । 'इमा उ वां भृमयो मन्यमानाः (ऋ० सं० ३,४,८,१)'—इति निगमः ॥

(३९) मदति* । 'मदी हर्षग्लेपणयोः (दि० प०)' । "जुमन्तो याभिर्मदेम (ऋ० सं० १,२,३०,३)"—"इन्द्रं गीर्भिर्मदता वस्वो अर्णवम् (ऋ० सं० १,४,९,१)"—इति निगमौ । 'मदति रसतीत्यर्चति-कर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(४०) रसति† । 'रस शब्दे (भू० प०)' ।

(४१) स्वरति‡ । 'स्वृ शब्दोपतापयोः (भू० प०)' । "स्वरेणाद्रिं स्वर्यो३ नवग्वैः (ऋ० सं० १,५,१,४)"—"ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते (ऋ० सं० ४,२,२४,३)"—इति निगमौ ॥ "स्वरेणाद्रिम्" —इत्यत्र 'स्वरति वेनतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात्'—इति, "ऋषिस्वरम्" —इत्यत्र 'स्वरतिरर्चतिकर्मा'—इति च स्कन्दस्वामी ॥

(४२) वेनति§ । (४३) मन्द्रयते । नैरुक्तधातु । "अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० २,५,१२,१)"—इति निगमः । 'मन्द्रयतिरर्चतिकर्मा स्तुत्यवाचकम्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(४४) जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि (भू० प०)' ॥

॥ इति चतुश्चत्वारिंशदर्चतिकर्माणः ॥ १४ ॥

---

* निरु० ६, ५ ।

† निरु० ११, २५. 'रसत्' १२, १८ ।

‡ पु० २, १४ ।

§ पु० २, ६ ।

विप्रः[१] । विग्रः[२] । गृत्सः[३] । धीरः[४] । वेनः[५] । वेधाः[६] । कण्वः[७] । ऋभुः[८] । नवेदाः[९] । कविः[१०] । मनीषिः[११] । मन्धाता[१२] । विधाता[१३] । विपः[१४] । मनश्चित्[१५] । विपश्चित्[१६] । विपन्यवः[१७] । आकेनिपः[१८] । उशिजः[१९] । कीस्तासः[२०] । अद्धातयः[२१] । मतयः[२२] । मतुथाः[२३] । वाघतः[२४] इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामानि* ॥ १५ ॥

(१) विप्रः† । 'टु वप बीजसन्ताने (भू० उ०)' । 'त्रिप क्षेपे'—इति चीरस्वामी । 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० १,२७)'—इत्यादिनां रन्प्रत्यय इत्वं गुणाभावश्च निपात्यते । उप्यतेऽस्मिन्नतिशयेन मेधा । क्षिपत्यनया पापं वा । यद्वा; 'विप्'—इति सङ्ग्रामनामसु व्याख्यातम् (१८४पृ०), सास्यास्तीति रो मत्वर्थीयः; पृषोदरादित्वात् जश्त्वाभावः । वाङ्मयी हि मेधा । यद्वा; 'प्रा पूरणे (अदा० प०)' वि-पूर्वः । 'आतोऽनुपसर्गे (३,२,३)'—इति कः । 'आतोलोप इटि

(६) "मेधः" ग. C. D. F ।
(१४) नास्त्येतत् ग. C. D. F ।
(१७) "विपन्युः" iid. ग ।
(१८) इतोऽनन्तरम् "केनिपः" इत्यधिकम् ग. iid ।
(२३) "मनुष्याः" ग ।
(२४) "मेधाविनः" ग. C. D. F ।
* "इति मेधाविनाम्" ग ।
† नि० १०, १९ ।

च (६,४,६४)'। विशेषेण पूरयति विद्यार्थिनामपेक्षाः। "पृणन्ति विप्र ते धियः (ऋ०सं०१,१,२६,२)"—इति निगमः॥

(२) विप्रः। विपूर्वात् पृणातेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः। विविधं पृणात्यर्थान्। "परेहि विग्रमस्तृतम् (ऋ०सं० १,१,७,४)"—इति निगमः॥

(३) गृत्सः*। 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम् (दि०प०)'। 'ऋचिगृधि-रुदिवृधिघृशृगृदृभ्यः कित् (? †)'—इति स-प्रत्ययः। अभिकाङ्क्ष्यते सर्वैः। यद्वा, गृणातेः स्तुतिकर्मणो बाहुलकात् सक्-प्रत्ययोह्रस्वत्वं तुगागमश्च। स्तुत्योलोकस्य, स्तोता वा देवानाम्। "गृत्सस्य धीरा स्तवसो विवो मदे (ऋ०सं०७,७,११,५)"—"नमोगृत्सेभ्यो गृत्स-पतिभ्यश्च (य०वा०सं०१६,२५)"—इति निगमौ॥

(४) धीरः‡। दधातेः 'सुसूधीगृधिभ्यः क्रन् (उ०२,२३)'—इति क्रन् प्रत्ययः; 'घुमास्थागापा (६,४,६६)'—इतीत्वम्। धत्ते श्रुतमर्थम्, ददाति वा विद्याः शिष्येभ्यः। यद्वा; धीः प्रज्ञा कर्म वा; रो मत्वर्थीयः। 'धियमीरयति'—इति चीरस्वामी। तत्र धीशब्द उपपदे 'कर्मण्यण् (३,२,१)'। "समाधीरः पाकमत्रावित्रेश (ऋ० सं० २,३,१८,१)"—इति निगमः॥

(५) वेनः§। अजतेः 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३,६)'—इति न-प्रत्ययः; वी-भावः। गच्छति सत्कारं लोके, अवगच्छत्यर्थान्,

---

* निघ० ६, ५।

† "गृधिपण्योर्दकोच (उ० ३, ६६)"—इति कौमुदी।

‡ निघ० ३, १२. ४, १०. १९, ६२।

§ प० १७.५, ४। निघ० १, ७. १०, २८।

अवगच्छत्यस्मादर्थमंशयान्, गच्छन्त्येनं विद्यार्थिनः, चिपत्यनर्थान् पापं वा। यद्वा; वेनतेः कान्तिकर्मणो गतिकर्मणो वान्तिकर्मणो वा 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)'। "गिरिं न वेना अधिरोह तेजसा (ऋ॰सं॰ १,४,२१,२)'—इति निगमः॥

(६) वेधाः*। दधातेर्विपूर्वात् 'विधाञो वेध च (उ॰ ४,२१९)' —इत्यसुन् वेधादेशश्च। विदधाति काव्यादि। "मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः (ऋ॰सं॰ ४,३,१५,१)"—"सोमो न वेधा ऋत प्रजातः (ऋ॰सं॰ १,५,९,५)"—"आ पृच्छ्यं विश्यति विं चुवेधाः (ऋ॰सं॰ १,४,२६,२)"—इति निगमाः॥

(७) कण्वः। 'कण शब्दे (भ्व॰प॰)', 'कण निमीलने (चु॰प॰)' वा। 'अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् (उ॰ १,१४९)। कणति स्तोत्रलक्षणं शब्दं करोति, कण्यते स्तूयते वा, निमीलयति परान् वा स्वतेजसा। "कण्वा अभि प्र गायत (ऋ॰सं॰ १,३,१२,१)" —"कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् (ऋ॰सं॰ १,४,३,४)"—इति निगमौ॥

(८) ऋभुः†। 'ऋभुचा इत्यत्र व्याख्यातम् (३॰२पृ॰)'। "ऋभुर्ऋभुभिरभि वः स्याम (ऋ॰सं॰ ५,४,१५,२)"—इति निगमः॥

(९) नवेदाः। "एषां भूत नवेदा म ऋतानाम् (ऋ॰सं॰ २, ३,२६,३)"—इत्यत्र नवेदेति न वेत्तीत्यस्मिन्नर्थे वर्त्तते। कुत

* निरु॰ १०, ६।

† प॰ ५, १५। निरु॰ ११, १५।

एतत्? निपातनात्; वैयाकरणा 'नभ्राण्नपान्नवेदा (६,३,७५)' —इति निपातयन्ति'—इति स्कन्दस्वामी। तत्र द्विनञ्-पूर्वाद् विदेः कर्त्तर्यसुनि एकस्य नञोलोपोऽन्यस्य प्रकृतिभावश्च निपात्यत इति भावः। "त्रिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा (ऋ०सं०१,३,४,१)"—इति निगमः॥

(१०) कविः*। 'कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा (निरु० १२,१३)'—इति भाष्ये 'क्रामतेः कवतेर्वा गतिकर्मण इति रूपम्' —इति स्कन्दस्वामी। क्रामतेः कवतेश्च 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ०४, ११४)'—इतीन् प्रत्ययः क्रामतेर्मकारस्य वत्वं रेफलोपश्च बाहुलकात्। क्रान्त मस्यास्तीति मत्वर्थीयस्य लुक्। कविः क्रान्तदर्शनः। 'अतीतानागतविप्रकृष्टविषयं युगपत् ज्ञानं यस्य स क्रान्तदर्शनः'—इत्युवटः। "कवी नो मित्रावरुणा (ऋ०सं०१,१,४,३)"—इति निगमः॥

(११) मनीषिणः†। 'मनु अवबोधने (दि०आ०)'। 'कॄतॄभ्यामीषन् (उ०४,२६)'—इति बाहुलकादीषन्। मनीषा प्रज्ञाऽस्यास्ति व्रीह्यादित्वात् इनिः। यद्वा; मनस ईषा स्तुतिः प्रज्ञा वा मनीषा। पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः। पूर्ववदीषन्। "घृतपृष्ठं मनीषिणः (ऋ० सं०१,१,२४,५)"—इति निगमः।

(१२) मन्धाता। मन्यतेर्ल्युट्, दधातेस्तृच्। मानस्य ज्ञानस्य विधातयिता, पृषोदरादिः (६,३,१०९)। "मन्धातासि द्रविणोदा ऋता वा (ऋ०सं०७,५,३०,२)"—इति निगमः॥

---

* निरु० १२, १३।

† निरु० ३, २५. ९, १०।

(१३) विधाता* । विपूर्वात् दधातेस्तृच्। वेधः-शब्दवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) विपः† । 'विप क्षेपे (चु० प०)' । इगुपधलक्षणः कः (३, १, १, ३५)। विप्रवदर्थः। "अस्तृणाद् बर्हणा विपो (ऋ० सं० ६, ४, ४३, १)"—इति निगमः ॥

(१५) मनश्चित्। मनः-शब्दोपपदात् 'चिती सञ्ज्ञाने (भू० प०) इत्यस्मादौणादिकः क्विप्। मनसा चेतयते। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१६) विपश्चित्। विपो वाचश्चेतयते 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६, ३, १४)'—इत्यलुक्। 'विपश्यंश्चेतयते'—इति क्षीरस्वामी। पृषो-दरादित्वात् पश्यतेरूपम्। "धर्मकृते विपश्चिते पनस्यवे (ऋ० सं० ६, ७, १, १),,—"इन्द्रं पृच्छा विपश्चितम् (ऋ० सं० १, १, ७, ४)"— इति निगमौ॥

(१७) विपन्यवः। विपनेः 'कत्युच् क्षिपेश्च (उ० ३, ४८)'— इत्यत्र प्राक्प्रत्ययनिर्द्दिष्टस्याधिकविध्यर्थत्वात् कत्युच् प्रत्ययः। यद्वा; विविधं पननं स्तुतिः 'मृगय्वादयश्च (उ० १, ३६)'—इति कु-प्रत्ययः। "विपन्यवो विप्रासो वाजसातये (ऋ० सं० ६, ६, १०, ६)"—इति निगमः॥

(१८) आकेनिपः। आङ्-शब्दे, के-शब्दे, नि-शब्दे चोपपदे त्रि-पूर्वात् पततेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः। 'तत्पु-रुषे कृति बहुलम् (६, ३, १४)'। के आत्मनि पतन्ति अध्यात्म-

---

* प० ५, ५। निरु० १०, २६. ११, ११।

† पु० २, ५।

स्थाने पतन्त इत्यर्थः। "अमौ यथा केनिपानामिनो वृधे (ऋ॰सं॰ ७,८,२६,४)"—इति निगमः॥

(१९) उशिजः*। 'वश कान्तौ (अदा॰प॰)'। 'वशेः किच्च (उ॰२,६८)'—इति इजि-प्रत्ययः। ग्रहिज्या (६,१,१६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम्। कामयते शास्त्राण्यभ्यसितुं व्याख्यातुं वा। "कक्षीवन्तं य औशिजः (ऋ॰सं॰१,१,३४,१)"—इति निगमः॥

(२०) कीस्तासः। कीर्त्तयतेः पचाद्यचि(३,१,१३४) घञि वा। कीर्त्तयन्ति प्रशस्तानर्थान्। "कीस्तासो अभिद्यवः (ऋ॰सं॰२,१,१३,२)"—इति निगमः॥

(२१) अद्धातयः। अद्धेति सत्यनाम। अततेरतयः। सत्यं प्राप्नोति; गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः, सत्यं जानाति वा। "तदद्धातयद्विदुः (ऋ॰सं॰८,३,२३,१)"—इति निगमः॥

(२२) मतयः†। मन्यतेः क्तिन्। ज्ञायन्तेऽस्मादर्थाः। यद्वा, मतिरस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक्। "अद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठम् (ऋ॰सं॰४,६,१३,२)"—"त्वामिन्द्र मतिभिः सुतम् (?)"—इति निगमौ॥

(२३) मतुथाः। 'गूथप्रोथपृष्ठादयः (? ‡)'—इति अनेस्यकि नकारस्य तु-भावो निपात्यते। "तुथोऽसि विश्ववेदाः (य॰वा॰स॰५,३१)"। 'विभजत्यो 'ब्रह्म वै तुथः (श॰ब्रा॰४,३,४,१५)'

---

* पु॰ २, ६।

† निरु॰ ४, १९।

‡ कौमुदीपाठस्तु—'तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः (उ॰२,१२)'—इति।

-इति श्रुतिः—इत्युवटः। मतं ज्ञानं तुथो मनुष्येः। तेन मनतुथाः सन्तः पृषोदरादित्वेन मतुथाः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२४) वाघतः*। वहेः 'संश्चत्तृम्पद्वेहत् (उ० २,८९)'—इति प्रत्ययः, उपधावृद्धिः, हकारस्य घकारश्च निपात्यते। निवहति ग्रन्थार्थान्। "विप्रो शमी तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १,७,३०,४)"—इति निगमः॥

॥ इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनइति मेधाविनामानि ॥१५॥

रेभः[१]। जरिता[२]। कारुः[३]। नदः[४]। स्तामुः[५]। कीरिः[६]। गौः[७]। सूरिः[८]। नादः[९]। छन्दः[१०]। स्तुप्[११]। रुद्रः[१२]। कृपण्यु[१३]रिति त्रयोदश स्तोतृनामानि† ॥ १६ ॥

(१) रेभः। रेभतिरर्चतिकर्म्मा (३३२पृ०)। अर्च्। स्तौति। निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(२) जरिता। जरतेरर्चतिकर्मणः (३३२पृ०)। "त्वामर्च्छा जरितारः (ऋ० सं० १,१,३,२)"—इति निगमः॥

(३) कारुः§। करोतेः 'कृवापाजि (उ० १,१)'—इत्युण्। कर्त्ता "विद्वेषे तस्य कारवः (ऋ० सं० १,१,२१,६)"—इति निगमः॥

---

* प० १८। निघ० ११, १६।

(५) "तामुः" ग. C. D. F।

(११) "स्तुत्" ग. C. D. F

† "इति स्तोतृणाम्" ग। इह च सन्ति पाठव्यतिक्रमाः।

‡ "मम रेभा अभि सन्नवन्ते (ऋ० सं० ८, २, २२, ३)"—इति द्रष्टव्यः।

§ निघ० २, २७. ६, ६. ८, १२।

(४) नदः* । नदति स्तुतिकर्मा (३ ३ ३ पृ०) । ऋच् । "नदस्य मा रुधत काम आगन् (ऋ० सं० २,४,२२,४)"—इति निगमः ॥

(५) स्तामुः । 'षम ष्टम अवैक्लव्ये (भ्रू० प०)' । 'छन्दसीणः (उ० १,२)'—इति बाहुलकादुण् । स्तोत्रकर्मणि "तामु"—इति केचित् पठन्ति । 'तमु काङ्क्षायाम् (दि० प०)' । पूर्ववद् बाहुलकादुण् । काङ्क्षति स्तोतुम् । उभयोरेव निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) कीरिः । 'कै गै रै शब्दे (भ्रू० प०)' । 'कायः कीः (?†)'-इति इ-प्रत्ययः । आकारलोपः । स्तोत्रलक्षणं शब्दमारचयति । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)' "कीरेश्चिन्मन्त्रं मनसा वनोषि तम् (ऋ० सं० १,२,३४,३)"—इति निगमः ॥

(७) गौः‡ । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (६ पृ०) । गीयन्ते स्तूयन्तेऽनेन देवताः । "यो अश्वानां गवां गोपतिर्वशी (ऋ० सं० १,७,१२,४)"—इति निगमः । 'गोपतिः स्तोत्रपतिः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(८) सूरिः§ । 'षू प्रेरणे (तु० प०)' । 'सूङः क्रिः (उ० ४,६४)' —इति सुवतेः क्रिर्भवति । प्रकर्षेण ईरयति स्तोत्रम् । "सदा पश्यन्ति सूरयः (ऋ० सं० १,२,७,५)"—इति निगमः ॥

(९) नादः । नदतेर्घञ् । भवत्यस्मात् स्तुतिः । निगमोऽन्वेषणीयः‖ ॥

---

* प० ४, २ । नि० ५, २ ।

† 'कीरिः । कृत संशब्दने । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् 'अच इः (उ० ४,१२४)'—इति इ-प्रत्यये णिलोपे धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः ।'—इति सायण. ॥

‡ प० १, १ ।

§ नि० १२. २ ।

‖ "नादे परि पातु मे मनः (ऋ० सं० ७, ६, ९, २)"—इति द्रष्टव्यः ।

(१०) छन्दः*। छन्दतिरर्चतिकर्मा (२२४पृ०)। असुन्। 'छद आच्छादने (चु०प०)'। 'छदेश्च'—इत्यसुन्। आच्छादयति स्तोत्रैः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(११) स्तुप्†। स्तोभतिरर्चतिकर्मा (२२२पृ०)। क्विप्। निगमोऽन्वेषणीयः§॥

(१२) रुद्रः‖। रौतेः क्विप्, रुत् शब्दः; मत्वर्थीयो रः। स्तोत्रलक्षणशब्दवानित्यर्थः। "क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितः (ऋ०सं० १,४,२३,३)"—इति निगमः॥

(१३) कृपण्युः॥

॥ इति त्रयोदश स्तोतृनामानि॥ १६॥

यज्ञः(१)। वेनः(२)। अध्वरः(३)। मेधः(४)। विदथः(५)। नार्यः(६)। सवनं(७)। होत्रा(८)। इष्टिः(९)। देवताता(१०)। मखः(११)। विष्णुः(१२)। इन्दुः(१३)। प्रजापतिः(१४)। घर्म्म(१५) इति पञ्चदश यज्ञनामानि¶॥ १७॥

---

* निरु० ७, १२।

† कौमुदीमते तु चन्देश्छन्दो भवति; तथाचोणादिसूत्रम्—'चन्देरादेश्च छः। ४, २१२'—इति।

‡ "स्तूपः" निरु० १०, ३३।

§ "अभ्यनूषत स्तुभः (ऋ० सं० ७, २, २०, ३)"—इति द्रष्टव्यः।

‖ प० ५, ४, । निरु० १०, ५. ८. ११, १४।

(६) "नारी" ग. C. D F।

¶ "इति यज्ञस्य" ग। इह च सन्ति पाठव्यतिक्रमाः।

(१) यज्ञः* । 'प्रख्यातं यजतिकर्म्मेति नैरुक्ताः (३,१९)'—इत्यादि भाष्यकारेण, स्कन्दस्वामिना च यज्ञशब्दो बहुधा व्युत्पादितः । यजेः 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् (३,३,९०)' । यजनम् । इज्यन्तेऽत्र देवताः । अन्येषु पृषोदरादित्वेन रूपसिद्धिः । "यज्ञेयज्ञे न उदव (ऋ० सं० ३,८,२१,४)"—इति निगमः ॥

(२) वेनः† । व्याख्यातं मेधाविनामसु (३४० पृ०) गच्छत्यनेन स्वर्गम्, प्रक्षिप्यते देवतोद्देशेन वास्मिन् हव्यम्, तेनात्र देवताः काम्यन्ते वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) अध्वरः‡ । ध्वरतेर्वधकर्म्मणः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,४,११८)' । नञ्-पूर्वः । ध्वरा हिंसा, तदभावो यत्र । अतएव शिष्टाः स्मरन्ति—'ओषध्यः पशवो वृक्षा स्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा । यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितां गतिम्'—इति । तस्मादुपपन्नं यज्ञे हिंसा स्वर्गित्वामेतद्यज्ञीयवचनादहिंसा प्रतीयते । अन्यत्र विस्तरेणोपपादितः । अथ वा षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः । अविद्यमानोऽध्वरो यस्य सोऽध्वरः रक्षोभिरहिंसितः । * * * । "राजन्तमध्वराणाम् (ऋ० सं० १,१,२,३)"—इति निगमः ॥

(४) मेधः§ । व्याख्यातं धननामसु (२२७ पृ०) । गच्छन्त्यत्र देवता हविर्ग्रहीतुं, दक्षिणार्थं वा सदस्यात्, हिनस्त्यनेन पापं वा । 'कर्त्ता यज्ञो द्रव्याणाममृतसामर्थ्याद्धविषस्य सारभूतात्'—इति माधवः ।

* "यज्ञनी" निरु० ७, २० । "यज्ञिया" निरु० ७, २७. २९. ९, २७. १०, ८ ।
† पृ० १५ ।
‡ निरु० १, ८. ६, १२. १०, १९ । "अध्वर्युः" निरु० १, ८ ।
§ पृ० १५ ।

"मेधं जुषन्त वह्नयः (ऋ०सं० १,१,६,३)"—"तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीः (ऋ०सं० १,५,२५,३)"—इति निगमौ॥

(५) विदथः*। 'विद ज्ञाने (अदा०प०)', 'विद विचारणे (रु० आ०)', 'विद्लृ लाभे (तु०उ०)', 'विद सत्तायाम् (दि०आ०)'। 'रुदिविदिभ्यां ङित् (उ० ३,११५)'—इति अथ-प्रत्ययः। ज्ञायते हि यज्ञः, लभते हि दक्षिणादिरत्र, विचार्यते हि विद्वद्भिः, भावयत्यनेन फलम्। "अधा जिव्री विदथमावदाथः (ऋ०सं० ८,३,२५, २)"—इति निगमः॥

(६) नार्यः। 'नॄ नये' क्र्यादिः। 'ऋहलोर्ण्यत् (३,१,१२४)'। नयति स्वर्गं कर्त्तारम्, नीयतेऽन्नमनुष्ठानेन वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) सवनम्†। 'षुञ् अभिषवे (स्वा०उ०)'। 'सुयुरुवृभ्यो युच् (उ०२,७०)'। अभि षूयतेऽस्मिन् सोमः। "उप नः सवना गहि (ऋ०सं० १,१,७,२)"—इति निगमः॥

(८) होत्रा‡। व्याख्यातं वाङ्नामसु (८८पृ०)। हूयतेऽस्मिन् हविः। "होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः (ऋ०सं० ७,६,१८,४)"—इति निगमः॥

(९) इष्टिः। यजेरिषेर्वा क्तिन्। यजतेर्यज्ञवदर्थः, इष्यते हि सः। 'इष्टिशब्दो हविर्यज्ञे आद्युदात्तः, यज्ञमात्रे नोदात्तः'—इति माधवः। "यथातउश्मसीष्टये (ऋ०सं० १,२,३०,२)"—इति निगमः॥

---

* प० ४,३। निरु० १,७.२, ११.६, ७.८, १२.९, ३।
† निरु० ५,२५।
‡ पु० १,११।

(१०) देवताता*। 'दिवु क्रीड़ादौ (दि०प०)'। दीव्यन्ति स्तुवन्त्यत्र देवताः। देव एव देवता। 'सर्वदेवात्तातिल् (४,४,१४२)' सप्तम्या आकारः (७,१,३९)। "चिर्देवताता चिकुनाहन धियः (ऋ०सं०१,३,४,५)"—"आ देवताता हविषा विवासति (ऋ० सं०१,४,२३,१)"—इति निगमौ॥

(११) मखः†। 'मह पूजायाम् (भू०प०)'। 'महेः ख च' ख-प्रत्ययो ह-लोपश्च। महन्त्यत्र देवताः। यद्वा; 'मख गतौ' घः। वेनवदर्थः। "मखः सहस्वदर्चति (ऋ०सं०१,१,१२,३)"—"विवक्ति वह्निः स्वपस्य ते मखः (ऋ०सं०७,६,१०,१)"—इति निगमौ॥

(१२) विष्णुः‡। 'विषॢ व्याप्तौ (जु०उ०)'। 'विषेः किच (उ०३,३७)'-इति नु-प्रत्ययः। विशेषेणाप्नोति स्वर्गम्। "जरसि ष्टतमानसा जुष्टौ विष्णवे तस्यास्ते (?)"—इति निगमः॥

(१३) इन्दुः§। 'उन्दी क्लेदने (रु०प०)'। 'उन्दे रिचादेः (उ०१,१२)'—इत्युप्रत्ययः। क्लिद्यते सूयतेऽस्मिन् सोमः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१४) प्रजापतिः‖। प्रजाशब्दः पतिशब्दश्च अपत्यनामसु (१७५ पृ०) ईश्वरनामसु (२९१पृ०) च व्याख्यातौ। प्रजापतिर्ब्रह्मादि-हेतुत्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

---

* निरु० ११, ४४।
† निरु० ३ ११।
‡ प० ४, २. ५, ६। निरु० १२. १८।
§ पु० १, १२।
‖ प० ५, ४। निरु० १०, ४२।

(१५) घर्मः* । 'घृ क्षरणदीप्त्योः (भ्वा०प०)'। म-प्रत्ययः। क्षरत्यस्मिन् सोमः, दीप्यन्तेऽत्राग्नय इति वा। "घर्मं स्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट् (ऋ०सं०८,२,१६,१)"—"सत्यैः कव्यैः पितृभिर्धर्मणा (ऋ०सं०७,६,१८,४)"—इति निगमौ ॥

इति पञ्चदश यज्ञनामानि ॥ १७ ॥

भारताः(१)। कुरवः(२)। वाघतः(३)। वृक्तबर्हिषः(४)। यतस्रुचः(५)। मरुतः(६)। सबाधः(७)। देवयव(८) इत्यष्टावृत्विङ्नामानि† ॥ १८ ॥

(१) भारताः। 'भृञ् भरणे (भ्वा०उ०)'। 'भृमृदृशियजिपर्वपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् (उ० ३,१०७)'। 'यज्ञद्वारेण नून्, सम्भरतीति' स्कन्दस्वामी। विभर्त्तेर्वातच्। 'पुष्यन्ते' दक्षिणाभिः। "अमन्थिष्टां भारता (ऋ०सं० ३,१,२३,२)"—इति निगमः ॥

(२) कुरवः‡। 'कृ विक्षेपणे (तु०प०)'। 'कृग्रोरुच्च (उ० १,२४)'—इति कु-प्रत्ययः। विक्षिपन्त्यहानि कर्माणि। यद्वा; करोतेर्बाहुलकादुलम्। कुर्वन्ति कर्माणि। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* पृ० १,९।

(१) "भरताः" काशिकोषु सर्वत्र।

(७) "सबाधः। मरुतः"—इति ग।

† "इत्यृत्विजाम्" ग।

‡ निरु० ६,२२।

(३) वाघतः*। व्याख्यातं मेधाविनामसु (३४४ पृ०)। वहन्ति हवींषि। "उप ब्रह्माणि वाघतः (ऋ० सं० १,१,५,२)"—इति निगमः॥

(४) वृक्तबर्हिषः। 'वृजी वर्जने (रु० प०)'। अत्र छेदनार्थः। निष्ठा; 'श्वीदितो निष्ठायाम् (७,२,१४)'—इतीट्-प्रतिषेधः। बर्हिः-शब्दो व्याख्यातो महन्नामसु (१२३ पृ०)। वृक्तं बर्हिर्यैः। "नासत्या वृक्तबर्हिषः (ऋ० सं० १,१,५,३)"—इति निगमः॥

(५) यतस्रुचः। 'यमु उपरमे (भ्वा० प०)' निष्ठा; 'स्रु गतौ (भ्वा० प०)'। 'स्रुवः कः-चिक् च (उ० २,५७-५८)'—इति चिक् प्रत्ययः, इकार-ककारावित्संज्ञकौ। उद्यताः स्रुचो जुह्वाद्या यैः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(६) मरुतः†। व्याख्यातं हिरण्यनामसु (२२ पृ०)। "बृहदिन्द्राय गायत मरुतः (ऋ० सं० ६,६,१२,१)"—"आर्चन्नत्र मरुतः सस्मिन्नाजौ (ऋ० सं० १,४,१४,५)"—इति निगमौ॥

(७) सबाधः। 'बाधृ लोडने (भ्वा० आ०)', क्विप्। बाधा सह वर्त्तते इति सबाधः। राक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणं रक्षोबाधनात्। "तं सबाधो यतस्रुचः (ऋ० सं० ३,१,२९,१)"—इति निगमः॥

(८) देवयवः‡। देव-शब्दोपपदात् यातेः 'मृगय्वादयश्च (उ० १,३६)'—इति कु-प्रत्ययान्तो निपात्यते। देवान् यान्ति मनसा हविःप्रदानसमये। निगमोऽन्वेषणीयः॥

इत्यष्टावृत्विङ्नामानि॥ १८॥

---

* पु० १५।

† पु० १,२।

‡ "देवया" निरु० १२,५।

ईमहे[१]। यामि[२]। मन्महे[३]। दद्धि[४]। शग्धि[५]। पूर्द्धि[६]। मिमिड्ढि[७]। मिमीहि[८]। रिरिड्ढि[९]। रिरीहि[१०]। पीपरत्[११]। यन्तारः[१२]। यन्धि[१३]। इषुध्यति[१४]। मदेमहि[१५]। मनामहे[१६]। मायत[१७] इति सप्तदश याच्ञाकर्माणः* ॥ १९ ॥

(१) ईमहे। 'ई गतौ' दिवादिः। 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति श्यनो लुक्। "इतो वा सातिमीमहे (ऋ० सं० १,१,१२,५)"—इति निगमः॥

(२) यामि†। 'या प्रापणे' अदादिः। "तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः (ऋ० सं० १,२,१५,१)"—इति निगमः॥

(३) मन्महे‡। 'मनु अवबोधने' तनादिरात्मनेपदी। 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः (६,४,१०७)'—इति उ-प्रत्ययस्य लोपः। "वयं हि ते अमन्महि (ऋ० सं० १,२,३१,६)"—इति निगमः। 'ईमहे, यामि, मन्महे, इति याच्ञाकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी॥

---

(४) "ददिध" ग. C. D. F।
(६) इतोनन्तरमिहैव "रिरीहि (१०)" ग।
(७) दृश्यते चैतत् "रिरिड्ढि" इत्यनन्तरम् ग।
(१२) "यन्ति" ग. C. D. F।
* "इति याच्ञा कर्माणः" ग। "इति पञ्चदश याच्ञाकर्माणः"—इति च। तत्र तत्र च "मिमिड्ढि", "रिरिड्ढि" इति।
† निरु० २, १।
‡ "मन महे" निरु० ६, २५।

(४) दद्धि। 'दद दाने' भ्वादिः। व्यत्ययेन शपः श्लुः। 'हुझल्भ्यो हेर्धिः (६,४,१०१)'। भाष्यं द्रष्टव्यम्॥

(५) शग्धि*। 'शक्लृ शक्तौ' स्वादिः। पूर्ववत् श्लुः। 'झलाञ्जश्-झशि (८,४,५३)'॥

(६) पूर्द्धि†। 'पॄ पालनपूरणयोः' क्र्यादिः प्वादिश्च। व्यत्ययेन शप्, 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'-इति लुक्। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि (६,४,१०२)'—इति धि-भावः। "शग्धि पूर्द्धि प्र यंसि च (ऋ०सं०१,३,२५,४)"—"रायस्पूर्द्धि स्वधावोस्ति (ऋ०सं० १,३,१०,२)"—इति निगमौ। "शाकी भव यजमानस्य चोदिता (ऋ०सं० १,४,१०,३)"—इत्यत्र, "शग्धि पूर्द्धि (ऋ०सं०१,३, २५,४)"—इत्यत्र च 'शग्धिपूर्द्धीति याच्ञाकर्मसु पाठात् शक्ति-पृणाती याच्ञाकर्माणौ'—इति स्कन्दस्वामिभाष्ये उक्तम्॥

(७) मिमिड्ढि। 'मिह सेचने (भू०प०)'। 'बहुलं छन्दसि (२,४,७६)'—इति शपः श्लुः, छान्दसत्वात् ढलोपाभावश्च॥

(८) मिमीह्वि‡। 'माङ् माने' जुहोत्यादिः। व्यत्ययेन ह्विः। 'भृञामित् (७,४,७५)'। 'ई हल्यघोः (६,४,११३)'। "यत् सीं वरिष्ठे बृहती विमिन्वन् (ऋ०सं० ३,८,८,१)"—इत्यत्र 'मिमीहि इति याच्ञाकर्मसु पठ्यते, तस्येदं रूपम्; विविधं याचन्' —इति हरदत्त-भाष्ये दृष्टम्॥

---

* "शेकुः", "आशेकुः" निरु० ५, २५. १२, २२. ७, २०।

† निरु० ४, ३।

‡ निरु० "अमिमीत" ९, ११. "मिमान" ८, १२. "व्यमिमीत" ८, २१।

(९) रिरिढ्ढि। 'रिह कत्थने' तौदादिकः*। पूर्ववत् श्लुः, ढलोपाभावश्च॥

(१०) रिरीहि। 'रीङ् गतौ'। व्यत्ययेन परस्मैपदं, हौ शपः श्लुः। "प्रजावतो रिन्द्रा गोष्ठे रिरीहि (ऋ० सं० ८,८,२७,३)"—इति निगमः॥ 'सङ्गायेत्यर्थमवोचद्' भट्टभास्करमिश्रः॥

(११) पीपरत्†। पृणातेर्णिचि, लुङि, उपधाह्रस्वत्वे, द्वित्वे, सन्वद्भावादित्वे, 'दीर्घोलघोः (७,४,९४)', "ऋतश्च (७,४,९२)', 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६,४,७५)'—इत्यड़भावः॥

(१२) यन्तारः। 'यमु उपरमे (भ्वा० प०)'। तृच्। जस्। "इन्द्र इन्द्रायः चयति अयन्ता (ऋ० सं० १,४,११,४)"—इति निगमः॥

(१३) यन्धि‡। 'यमु उपरमे (भ्वा० प०)'। पूर्ववच्छपो लुक्, हेः 'वा छन्दसि (३,४,८८)'—इति हेरपित्त्वे, 'अङ्गितश्च (६,४,१०३)'—इति धीभावो मकारलोपाभावश्च। "तुरु णो यन्धि जीवसे (ऋ० सं० ६,५,३,२)"—इति निगमः॥

(१४)। इषुध्यति। 'इषु चरणे' कण्ड्वादिः।"त्रिश्वाराय इषुध्यति (ऋ० सं० ४,३,४,१)"—इत्यत्र 'इषुध्यतिर्याच्ञाकर्मणः'—इत्युवटः॥

(१५) मदेमहि§। 'मदी हर्षग्लपनयोः' स्वरितेत्, लिङ्॥

(१६) मनामहे‖। 'म्ना अभ्यासे' व्यत्ययेनात्मनेपदम्, पाघ्रा-

* न दृश्यतेऽयं धातुपाठे, तत्र तु 'रिफ' इति फान्तः।
† निरु०—"अप्राथि" ९, २९. "पारयन्ती" ९, १८. "आप्राः" १२, १६।
‡ निरु०—"यच्छत" १२, ४५. "यच्छताम्" ९, २८. "यंसन्" ९, १९।
§ पु० १४।
‖ पु० इहैव (३)।

भ्यास्याम्ना (७,३,७८)'–इत्यादिसूत्रेण मनादेशः । "स्वग्नयो मनामहे (ऋ० सं० १,२,२१,३)"—इति निगमः ॥

(१७) मायते । नैरुक्तधातुः ॥

इति सप्तदश याच्ञाकर्माणः ॥ १९ ॥

दाति[१] । दाशति[२] । दासति[३] । राति[४] । रासति[५] । पृणक्षि[६] । पृणाति[७] । शिक्षति[८] । तुञ्जति[९] । मंहते[१०] इति दश दानकर्माणः* ॥ २० ॥

(१) दाति† । 'दाप् लवने' अदादिः, ददातेर्वा 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपोलुक् । "दाति प्रियाणि चिद्वसु (ऋ० सं० ३,५,८,३)"—इति निगमः ॥

(२) दाशति‡ । 'दाशृ दाने' स्वरितेत् । "धनं यस्ते ददाशमर्त्यः (ऋ० सं० १,३,८,४)"—इति निगमः ॥

(३) दासति§ । 'दासृ दाने' स्वरितेत् ॥

(४) राति‖ । 'रा दाने' अदादिः । "तस्य मे रास्व तस्य ते भक्षणाय (?)"—इति निगमः ॥

---

(६) "पृणक्ति" ग. C. D. F ।

(७) इतोऽनन्तरं "दक्षति"—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

(९) नास्त्येतत् पदम् ग. C. D. F ।

* "इति दानकर्माणः" ग ।

† निरु०—"दाः" १०, १९. "दातवे" ४, १५ ।

‡ निरु०—'दाशति" १, ७. "ददाशः" ११, १४. "दाशुषे", "दाशुषः", "दाश्वांसः" ११, ११. १२, ४० ।

§ निरु०—"दासः" "दासपत्नी" २, १७ ।

‖ पु० २, १४ ।

(५) रासति। 'रासृ शब्दे' व्यत्ययेन परस्मैपदम्। "स नो रास-च्छुरुधश्चन्द्राग्राः (ऋ० सं० ४,८,६,३)"—इति निगमः॥

(६) पृणक्ति। 'पृची सम्पर्के' रुधादिः। "पृणक्षि सानसिं क्रतुम् (ऋ० सं० ८,७,२८,४)"—इति निगमः॥

(७) पृणाति। 'पॄ पालनपूरणयोः' क्र्यादिः स्वादिश्च। "यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति (ऋ० सं० २,१,१०,५)"—इति निगमः॥

(८) शिक्षति*। शक्तेः 'सनि मीमा (७,४,५४)'—इति इस्। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य (७,४,५८)', संयोगादिलोपः (८,२,२९) "यस्तुभ्यं दाशाद् यो वा ते शिक्षात् (ऋ० सं० १,५,१२,३)"—इति निगमः। 'शिक्षतिर्दानकर्मा पठितः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(९) तुञ्जति†। 'तुजि हिंसायाम् पालने च'। "तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे (ऋ० सं० १,१,१४,२)"—इति निगमः॥

(१०) मंहते‡। 'महि मह्रि वृद्धौ' आत्मनेपदी। "स्तोतृभ्यो मंहते मघम् (ऋ० सं० १,१,२१,३)"—इति निगमः॥

इति दश दानकर्माणः॥ २०॥

परिस्रव(१)। पवस्व(२)। अभ्यर्ष(३)। आशिष(४) इति चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः§॥ २१॥

---

* निरु० १,७।

† पु० २,१५।

‡ निरु० १,७।

(१) "परिश्रव" ख।

§ "इत्यध्येषणाकर्माणः" ग।

(१) परिस्रव* । 'स्रु गतौ (भ्वा० प०)' परिपूर्वः । लोण्मध्यमैकवचनम् । "इन्द्रायेन्दो परिस्रव (ऋ० सं० ६,६,१४,३)"—इति निगमः ॥

(२) पवस्व† । 'पूञ् पवने (भ्वा० उ०)' । "पवस्व सोम मन्दयन् (ऋ० सं० ७,२,१६,१)"—इति निगमः ॥

(३) अभ्यर्ष‡ । 'ऋष गतौ' तुदादिः । 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इति आर्द्धधातुकत्वे कित्त्वाभावाद् गुणः । "अभ्यर्ष स्वायुधा (?)"—इति निगमः ॥

(४) आशिषः§ । अश्नोतेर्लेट् । 'सिब्बहुलं लेटि (३,१,३४)', इट्, 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४)' ॥

इति चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः ॥ २१ ॥

स्वपिति(१) । सस्ती(२) ति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

(१) स्वपिति‖ । 'ञि ष्वप शयने' अदादिः । तिपि 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके(७,२,७६)'—इतीट् । "यो दीक्षितः स्वपिति (?)"—इति निगमः ॥

(२) सस्ति¶ । 'षस स्वप्ने' अदादिः । "सस्तु माता सस्तु पिता (ऋ० सं० ५,४,२२,५)"—इति निगमः ॥

इति द्वे स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

---

* पु० १, १४ ।
† "पवते" पु० १, १४ ।
‡ "अरर्षति" पु० १, १४ ।
§ पु० १, १८ ।
(२) "सस्ति" च ।
‖ पु० १४ ।
¶ नि०—"असस्तन" ११, १९. "ससतः" ४, १९ ।

कूपः[१]। कातुः[२]। कर्त्तः[३]। वव्रः[४]। काटः[५]। खातः[६]। अवतः[७]। क्रिविः[८]। सूदः[९]। उत्सः[१०]। ऋश्यदात्[११]। कारोतरात्[१२]। कुश्यः[१३]। वे वट[१४] इति चतुर्दश कूपनामानि* ॥ २३ ॥

(१) कूपः। कु-शब्दोपपदात् पिबतेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः। कुत्सितं पानमत्र, कृच्छ्रसाध्यत्वाच्छौचासम्भवाद्वा। यद्वा; 'कुप क्रोधे' दिवादिः। इगुपधलक्षणः कः, पृषोदरादित्वात् दीर्घः। कुप्यन्त्यस्मै मनुष्याः दुरादानजलत्वात्। यद्वा; कवतेर्गतिकर्मणः, 'कुयुभ्यां च (उ० ३, २५)'-इति प-प्रत्ययः, कित्त्वाद्दीर्घश्च। गम्यते जलार्थिभिः। "त्रितः कूपेऽवहितः (ऋ० सं० १, ७, २२, २)"—इति निगमः॥

(२) कातुः। 'कै गै शब्दे (भू० प०)'। सितनिगमिमसिसच्य-विधाञ्कुशिभ्यस्तुन् (उ० १, ६७)'—इति बाहुलकात्तुन्। शब्द्यते बहुत्वादिना। यद्वा; क-शब्दे उपपदे अततेः 'कृन्दसीणः (उ०

---

(१) इदमेव पदं "क्रिविः (८)"—इत्यनन्तरम् ग।
(२) नास्त्येतत् पदम् ग।
(४) अस्य पुरस्तादेव "वव्रः (४) काटः (५)"—इति द्वे दृश्येते ग।
(६) इत उत्तरम् "अवटः"—इत्यधिकम् ग. C. D. F।
(८) "क्रविः" C. D. F।
(१२) "कारोतरः" ग।
* "इति कूपस्य" ग।

१,२)'—इति बाहुलकादुण् । कमुदकमस्मिन् अत्यते अधिगम्यते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) कर्त्तः । करोतेर्वा हिंसार्थात् । 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् (उ० ३,८६)'—इति बाहुलकात्तन् । क्रियते उत्पाद्यते पुरुषैः, हिंसन्त्यत्र चौराः पथिकादीनर्थवतः, कस्य स्तः प्राप्तिरत्रेति वा । "कर्त्तमन्वस्य वित्तमादाय घ्नन्ति (?)"—इति निगमः ॥

(४) वव्रः । 'वृञ् सम्भक्तौ (स्वा० उ०)' । 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८वा० २)'—इति कः । 'कृञादीनां के द्वे भवतः (३,३,५८वा० ३) । सम्भज्यते जलार्थिभिः । "व॒व्रां अ॒न॒न्तां अ॒व॒सा प॒दी॒ष्ट (ऋ० सं० ५,७,८,२)"—इति निगमः ॥

(५) काटः । 'कटे वर्षावरणयोः (भ्वा० प०)' घञ् । आव्रियते जलार्थिभिः । यद्वा; 'अट पट गतौ (भ्वा० प०)' घञ् । "का॒टे नि॒बा॒ळ्ह ऋषि॒रह्व॑दू॒तये॑ (ऋ० सं० १,७,२४,६)"—इति निगमः ॥

(६) खातः । 'खनु अवदारणे (भ्वा० उ०)' । निष्ठा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) अवतः* । अवपूर्वादततेः पचाद्यचि (३,१,१३४) शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् (६,१,९४वा०) । अवातति खन्यमानोऽधोगच्छति द्रो॒णा॒हा॒वम॑व॒तम॑श्म॑चक्रम् (ऋ० सं० ८,५,१९,१)"—"आहू॑तासो॒ऽव॒ता॒सो न क॒र्तृभिः॑ (ऋ० सं० १,४,२०,३)"—इति निगमौ ॥

(८) क्रिविः† । करोतेः कृणोतेर्वा 'कृविघृष्विछविस्थविकिकी-

---

* निरु० ५, २६. १०, १३ ।

† निरु० ६, ३० ।

दिवि (उ० ४,५६)'—इतीन्-प्रत्ययोरिदादेशश्च निपात्यते। कर्त्त-वदर्थः। "आ तू इन्द्र क्रिविं यथा (ऋ० सं० १,२,२८,१)"—इति निगमः॥

(९) ह्रदः। 'ह्रद चरणे हिंसायाञ्च (भू० आ०)'। चरत्यस्मा-ज्जलं, हिंसायां कर्त्तवदर्थः। 'शोभनोदकः सुस्थिरोदकोवा ह्रदः'—इति हरदत्तमिश्रः। 'उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम् (६,३,५७)' निगमो-ऽन्वेषणीयः॥

(१०) उत्सः*। उत्पूर्वात् सर्त्तेः सदेः स्यन्देर्वा ड-प्रत्ययः। स्यन्देर्यलोपो बाहुलकात्। उन्देर्वा 'उन्देर्नलोपश्च (? *)'—इति स-प्रत्ययः। उद्गच्छत्यस्मात् जलम्, स्यन्दते आर्द्रीक्रियते वा जलेन। "उत्सं न कञ्चिज्जनपानमक्षितम् (ऋ० सं० ७,५,२२,५)"—इति निगमः॥

(११) ऋश्यदात्। 'ऋषी गतौ (तु० प०)'। 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यत्-प्रत्ययो मूर्द्धन्यस्य शादेशो गुणाभावश्च निपात्यते। ऋश्यामृगाः। ऋश्यान् द्यति। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'। पञ्चम्येकवचनम्। कूपोहि दुर्ग्रहजलत्वात् ऋश्यान् खण्ड-यति; खण्डितत्वञ्च जलादानेच्छा न करोति। "एवं वन्दनमृश्यदा-दुदूपथुर्युवं (ऋ० सं० ७,८,१६,३)"—इति निगमः॥

(१२) कारोतरात्। करणं कारः। करोतेर्घञ्। कारेण खननक्रियया उत्तरः अधिकः प्रदेशान्तरादुत्कृष्टो वा। यद्वा;

---

* निरु० १०, ९. १९।

उत्खातमुदकं यस्य सः कारोत्तरः कृतोदको वा। पृषोदरादित्वात् कारोतरः। पञ्चम्येकवचनम्। निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१३) कुशयः। कौ शेते। 'अधिकरणे शेतेः (३,२,१५)'—इत्यच्-प्रत्ययः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१४) केवटः। 'केवृ सेवने (भ्वा०आ०)'। 'शकादिभ्योऽटन् (उ०४,७९)'—इत्यट्-प्रत्ययः। सेव्यते जलार्थिभिः। "माकीं ब्रह्मारि केवटे (ऋ०सं०४,८,२०,२)"—इति निगमः॥

इति चतुर्दश कूपनामानि॥ २३ ॥

तृपुः[१]। तर्का[२]। रिम्वा[३]। रिपुः[४]। रिक्वा[५]। रिहायाः[६]। तायुः[७]। तस्करः[८]। वनर्गुः[९]। हुरश्चित्[१०]। मुषीवान्[११]। मलिम्लुचः[१२]। अघशंसः[१३]। वृक[१४] इति चतुर्दशैव स्तेननामानि† ॥ २४ ॥

(१) तृपुः। 'तृप प्रीणने (दि०प०)'। 'कृषेः किच्च (उ०१,१३)'—इति बाहुलकादुप्रत्ययः किच्च। परद्रव्यापहारात् तृप्यति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

---

(१) "त्रिपुः" ग. C. D. F। इतोऽनन्तरमेव 'रिपुः (४)"—इति।

(२) "रितक्वा" ग. C. D. F। इतोऽनन्तरम् "त्रिक्वा"—इत्यधिकम् ग. C. F। D पुस्तके तु "तृक्वा"—इति।

(३) "रिक्वा" ग, C. D. F।

(६) नैतत् पदम् ग. C. D. F पुस्तकेषु।

* य० वा० स० १९, १६ कण्डिकायां द्रष्टव्यः—"कारोतरोभिषग्"-इति।

† "इति स्तेनस्य" ग।

(२) तक्वा। तकतिर्गतिकर्म्मा, 'तक सहने (भू०प०)'। 'अन्ये भ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति वनिप्। गच्छति मोषणार्थम्, मोषणेन वा सहते अभिभवति। "तक्वा न भूर्णि॒र्वना॑ सिषक्ति (ऋ० सं० १,५,१०,१)"—इति निगमः॥

(३) रिभ्वाः। 'रभ राभस्ये (भू०आ०)'। पूर्ववद्वनिप्। पृषो- दरादित्वात् इकारो गुणाभावश्च। रभते मोषणविद्यां वेगेन करोति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) रिपुः। 'रिफ कत्थन-युद्ध-निन्दा-हिंसादानेषु (तु०प०)' 'इषेः किच्च (उ०१,१३)'—इति बाहुलकादु-प्रत्ययः। "रिपति" केचित् पठन्ति। तत्र बाहुलकादेव फकारस्य पकारः। रिफति, मोषणार्थं युद्धते हिनस्ति वा निन्द्यते च सत्पुरुषैः। "मा नः स रि॒पु- रीशत (ऋ०सं०१,३,११,१)"—इति निगमः॥

(५) रिक्वा*। 'रिचिर् वियोजने (रु०उ०)'। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति क्वनिप्। चकारस्य ककारो व्यत्ययेन। वियोजयत्यर्थैरर्थतः, वियुज्यते वा प्राणैः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(६) रिहायाः। 'रिह कत्थनादौ'—इति क्षीरस्वामी। 'परस्मे- कृद्धधाविहायम्'—इत्यादिनासुनि आयुडागमो गुणाभावश्च निपा- त्यते। रिपुवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) तायुः†। 'तायृ सन्तानपालनयोः (भू०आ०)'। 'छन्द- सीणः (उ०१,२)'—इति बाहुलकाद् गुणः। पाल्यते यस्मात् सर्वम्।

---

* "आरेक्" निरु० २, १९, ३, ६।

† निरु० ४, २४।

यद्वा; तसेरुपचयार्थात् पूर्ववदुणि बाहुलकात् सकारस्य यकारः। 'उपचीणोसाविह लोके आयुषा, यदा तदा राज्ञामारिष्यमाणत्वात्, परलोकेऽपि भ्रमणधर्मकत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी। "अप त्ये तायवो यथा (ऋ०सं०१,४,७,२)"—"उत स्मैनं वस्त्रमथिं तायुम् (ऋ०सं० ३,७,११,५)"—इति निगमौ॥

(८) तस्करः*। तत्करोतीति विगृह्य 'दिवाविभानिशाप्रभा (३,२,२१)'—इत्यादिना ट-प्रत्ययः। 'करोति यत् पापकम्'—इति नैरुक्ताः। तच्छब्देन प्रकरणसामान्यादर्थप्राधान्याच पापकर्म-निर्देशमभिप्रेतमित्याह—'यत् पापकमिति नैरुक्ताः'—इति। वैयाकरणास्तु शब्दपरत्वात् सामान्येऽप्याहुः 'तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च (६,१,१५७ग०सू०)'—इति। तनोतेर्वा स्यात् सन्तानकर्मेति सम्मतम्। तच सन्ततकर्मत्वं दर्शयति—'दिवा पथि मोषणेन, रात्रौ सन्धिच्छेदनेन'—इति स्कन्दस्वामी। तनोतेः क्विपि न-लोपे तुकि चत्वम्। यद्वा; 'त्यजियजितनिभ्यो डित् (उ०१, १३१)'—इति अदि-प्रत्यये तन्। कर्मशब्दस्य मकारलोपः। पृषोदरादित्वात् रूपम्। "तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू (ऋ०सं०७,५, ३२,६)"—"तस्कराणां पतये नमः (य०वा०सं०१६,२१)"—इति निगमौ॥

(९) वनर्गुः†। वनशब्दोपपदात् गमेः मृगय्वादयश्च (उ०१, ३६)'—इति डु-प्रत्ययो रुडागमश्च निपात्यते। तस्करो हि मोषणार्थं सदा वनं गच्छति। निगमोऽन्वेषणीयः‡॥

---

* निरु० ३, १४। † निरु० ३, १४।

‡ पूर्वप्रदर्शितश्चात्र कुतो न गृह्यते (ऋ०सं०७,५ ३२,६)?

(१०) ऊरस्वित्। 'हृर्च्छा कौटिल्ये (भू० प०)'। क्विप्। 'रा-ल्लोपः (६,४,२१)'—इति वकारलोपः। 'चिती सञ्ज्ञाने (भू० प०)'। क्विप्। ऊरः कौटिल्यानि चेतयते। यद्वा; हरतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति विचि गुणः, पृषोदरादित्वात् अकारस्योकारः। ऊरः अर्थानामाहर्तॄन्, चेतयतेः चिनोतेर्वा क्विप्। ऊरः हृतानर्थान् सञ्चिनोति। अपिशब्दात् अत्र कर्मणि विच्। 'तत्पुरुषे कृति बहु-लम् (६,३,१४)'—इत्यलुक्। "अपप्रोथन्तः सनुतर्हुरश्चितः (ऋ० सं० ७,४,२४,५)"—इति निगमः॥

(११) मुषीवान्। 'मुष स्तेये (क्र्या० प०)'। अच्। 'कृदिका-रादक्तिनः (४,१,४५वा०)'—इति ङीष्। मुषी मोषणमस्यास्ति। 'छन्दसीवनिपौ (५,२,१२२वा०२)'—इति वनिप्। "मुषीवाणं हुरश्चितम् (ऋ० सं० १,३,२४,३)"—इति निगमः। अत्र 'परो-क्षहर्त्ता चौरो मुषीवान्, प्रत्यक्षहर्त्ता ऊरस्वित्'—इति माधवः॥

(१२) मलिम्लुचः। मलमस्यास्ति। 'ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणो-र्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः (५,२,११४)'—इति मलिनो निपात्यते। 'म्लुच स्तेयकरणे (भू० प०)'। 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (३,१,१३५)'। मलिनस्थासौ म्लुचश्च मलिम्लुचः। पृषोदरादित्वेन न-लोपः। निषमोऽन्वेषणीयः। * * *॥

(१३) अघशंसः। आङ्पूर्वात् हन्तेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः। पृषोदरादित्वात् आङोह्रस्वत्वं हकारस्य घत्वञ्च। शंसेः पचाद्यच्। आहन्ता, बधस्वभावः, आशंसमानश्च। "अघशंसस्य कस्यचित् (ऋ० सं० १,३,२४,४)"—इति निगमः॥

(१४) वृकः* । व्याख्यातमृत्विङ्नामसु (२५१पृ०)। वारको मार्गस्य । "यो नः पूषन्नघो वृकः (ऋ० सं० १,२,२४,२)"—इति निगमः ॥

॥ इति चतुर्दश स्तेननामानि ॥ २४ ॥

निण्यम्[१] । सस्वः[२] । सनुतः[३] । ह्विरुक्[४] । प्रतीच्यम्[५] । अपीच्य[६] मिति षण्निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि† ॥ २५ ॥

(१) निण्यम्‡ । निर्-शब्दपूर्वात् नयतेः 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत् प्रत्ययष्टिलोपो रेफलोपश्च निपात्यते । निर्णीतं बहिर्नीतम्, निर्गतमन्तर्हितं वा । "वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापः (ऋ० सं० १,२,३७,५)"—"निण्यः सन्नद्धो मनसा चरामि (ऋ० सं० २,३,२१,२)"—इति निगमौ ॥

(२) सस्वः । सम्पूर्वात् स्वरतेर्गतिकर्मणो विचि रपर-गुणः । समोऽन्त्यलोपः । सम्यगन्तर्गतं विनिर्गतं वा । "सस्वर्ह यन्मरुतो गोतमोवः (ऋ० सं० १,६,१४,५)"—"यत् सस्वर्त्ता जिहीळिरे यदाविः (ऋ० सं० ५,४,२८,५)"—इति निगमौ ॥

(३) सनुतः§ । (४) ह्विरुक्‖ । स्वरादिः । "सनुतर्द्वेहि तं

---

* पृ० १८ ।

(५) "प्रतीर्च्यम्" ख ।

† "षट्"—इत्येव नास्तीह ग ।

‡ निरु० ४, १९ ।

§ निरु० ६, ७ ।

‖ निरु० ४, ८ ।

ततः (ऋ० सं० ६,६,३६,३)"—"य इं दृदर्श हिरुगिन्नु तस्मात् (ऋ० सं० २,३,२०,२)"—इति निगमौ ॥

(५) प्रतीच्यम्* । (६) अपीच्यम्† । अपीच्यमपगतमपचितम् (निरु० ४,२५)'—इत्यादिभाष्ये 'प्रत्यपचितं स्थितम्'—इति स्कन्दस्वामी। प्रतिपूर्वात् अपमात्रपूर्वाच्च चिनोतेः अघ्न्यादित्वात् य-प्रत्ययष्टिलोपादि च निपात्यते। प्रतीच्यस्य निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥ "नाम त्वष्टुरपीच्यम् (ऋ० सं० १,६,७,५)"—"(य उस्राणामपीच्या३ (ऋ० सं० ६,३,२६,५)"—इति निगमौ॥ 'यउस्राणामपीच्या'—इत्यत्र 'अपिपूर्वादञ्चतेः 'ऋत्विगित्यादिना (३,२,५९) क्विन् प्रत्ययः, ततो 'भवे छन्दसि च (४,४,११०)'—इति यत्, 'अचः (६,४,१३८)'—इत्यकारलोपः, 'चौ (६,३,१३८)'—इति पूर्वपदस्य दीर्घः। 'अपीच्योऽप्रकाशः'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

इति षट् निर्णीतान्तर्हितनामानि ॥ २५ ॥

आके(१)। पराके(२)। पराचैः(३)। आरे(४)। परावत(५) इति पञ्च दूरनामानि§ ॥ २६ ॥

(१) आके‖ । (२) पराके¶ । आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च एते

---

* "प्रतीकम्" निरु० ७, ३१ ।

† निरु० ४; २५ ।

‡ ऋ० सं० ८, ४, ६, ८ द्रष्टव्यः ।

§ "इति दूरस्य" ग ।

‖ पृ० २, १६ ।

¶ निरु० ५, ६ । "परा" निरु० १, ३ ।

'पिनाकादयश्च (उ० ४,१५)'—इति आक-प्रत्ययो धातुलोपश्च निपात्यते। यद्वा; आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च किरतेः 'अन्येष्वपि (३,२,१०१)'—इति डः। आकीर्णं पराकीर्णं च तद् विक्षिप्तमिव भवति आके निगमोऽन्वेषणीयः॥ "चर्यन्तमस्य रजसः पराके (ऋ० सं० ५,६,२५,५)"—इति निगमः॥

(३) पराचैः*। 'नीचैरिति वदन्नयं पराकैः'—इति भट्टभास्करमिश्रः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) आरे। अव्ययम्। "न हि त्वदारे निमिषश्च नेशे (ऋ० सं० २,७,१०,१)"—इति निगमः॥

(५) परावतः†। ईरयतेर्वृहतेर्गतिकर्मणो वा संसाधनेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रोपसर्गात् परोपसर्गाद्वा 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे (५,१,११८)'—इति वतिः। पृषोदरादित्वात् प्रशब्दस्य पराभावः। प्रकर्षेण ईरति विक्षिप्तं परागतमिव वा तत् भवति। "परावतं परमां गन्तवा उ (ऋ० सं० ८,५,३,४)"—"सुसारथीं परावतः (ऋ० सं० ३,६,२१,१)"—इति निगमौ॥

इति पञ्च दूरनामानि॥ २६॥

प्रत्नम्(१)। प्रदिवः(२)। प्रवयाः(३)। सनेमि(४)। पूर्व्यम्(५)। अह्नाये(६)ति षट् पुराणनामानि‡॥ २७॥

---

* निरु० ११, २५।

† निरु० ७, २६. ११, ४८।

(५) "पूर्वा" च।

‡ "इति पुराणस्य" ग।

(१) प्रत्नम्* । 'नस्र पुराणे प्रात् (५,४,२ ५वा० २)'—इति न-प्रत्ययः । "तम् प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा (ऋ० सं० ४,२,२३, १)"—इति निगमः ॥

(२) प्रदिवः† । "यदीमनु प्रदिवः (ऋ० सं० २,२,८,३)"—इत्यत्र पुंलिङ्गद्विवचनान्तेन, "चत्रं राजाना प्रदिवः (ऋ० सं० ३,२, २३,५)"—इत्यत्र, षष्ठेरकवचनान्तेन, "इन्द्राय सोमाः प्रदिवः (ऋ० सं० ३,२,१८,२)"—इत्यत्र प्रथमाबहुवचनान्तेन च प्रदिवइत्येव सामानाधिकरण्यदर्शनात् सकारान्तमेतदव्ययमित्याहुः । इन्द्रार्थत्वे-नानादिकालप्रवृत्ता इत्यभाषयन् । तेन प्रगतानि दिनान्यस्य पृषो-दरादित्वान्नकारस्य वकारः इत्यादि व्युत्पत्तिः । निगमेषु वचनव्यत्य-यश्चाश्रयणीयएव ॥

(३) प्रवयाः । प्रगतं वयो यस्य । वयः कालमात्रमत्र । निगमो-ऽन्वेषणीयः ॥

(४) सनेमि‡ । अव्ययम् । "सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः (ऋ० सं० ५,४,५,७)"—"सनेमि सख्यं स्वपस्यमानः (ऋ० सं० १,५,२, ४)"—"सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति (ऋ० सं० १,४,८,३)"—इति निगमाः ॥

(५) पूर्व्यम् । 'पूर्व पूरणे (भ्वा० प०)' । पचाद्यच् (३,१,१३४) । वयः प्रवृत्तिं पूरयतीति, पूर्वस्मिन् काले भवं पूर्व्यम् 'भवे छन्दसि

* निरु० १२, ३२ ।
† निरु० ४, ८. ८, १९ ।
‡ निरु० ४, २१ ।

(४,४,११०)'—इति यत्। यद्वा; 'पूर्वैः कृतमिनयौ च (४,४,१३३)' —इति यः। "पूर्व्यो होतुरस्य नः (ऋ॰ सं॰ १,२,२०,५)"—"यः स्तोमेभिर्वावृधे पूर्व्येभिः (ऋ॰ सं॰ ३,२,११,३)"—इति निगमौ॥

(६) अह्नाय। अव्ययम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

॥ इति षट् पुराणनामानि॥ २७॥

नवम्(१)। नूत्नम्(२)। नूतनम्(३)। नव्यम्(४)। इदा(५)। इदानीं(६) मिति षडेव नवनामानि*॥ २८॥

(१) नवम्†। * * *। यद्वा; 'णु स्तुतौ (अदा॰ प॰)'। 'ऋदोरप् (३,३,५७)'। नूयते स्तूयते, अचिरकृतत्वेन रमणीयत्वात् इति। "नवेन पूर्वं दयमानास्य (?‡)"—इति निगमः॥

(२) नूत्नम्। नौतेरेव। 'राग्नामाग्ना (उ॰ ३,१३)'—इत्यादिना न-प्रत्ययोदीर्घस्य निपात्यते। "नूयते नूत्ना इरिन्द्र ते वयमूतौ (ऋ॰ सं॰ ६,२,२,२)"—इति निगमः॥

(३) नूतनम्§। नवस्य नू-आदेशः, 'वत्नतप्तनथखाश्च प्रत्यया वक्तव्याः (५,४,२ ५वा॰१)'—इति तनप्-प्रत्ययः। "ईड्यो नूतनैरुत (ऋ॰ सं॰ १,१,१,२)"—इति निगमः॥

(४) नव्यम्‖। नवमेव नव्यम्। 'शाखादिभ्योयत् (५,३,१०३)'

---

* "इति नवस्य" ग।

† निघ॰ ४, १५।

‡ "नवोनवो भवति जायमानः" ऋ॰ सं॰ ८, ३, २२, ४।

§ निघ॰ ७, १६।

‖ निघ॰ ३, ३. ६, ९।

—इति स्वार्थे यत्। यद्वा; नीतेः 'अचोयत् (३,१,९७)'—'वान्तो यि प्रत्यये (६,१,७९)'। "इन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् (ऋ० सं० १,७,२८,२)"—इति निगमः॥

(५) इदा। 'तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि (५,३,२०)'—इति इदं-शब्दात् सप्तम्यन्तात् दा-प्रत्ययः। "इदा हि व उपस्तुतिम् (ऋ० सं० ६,२,३३,१)"—इति निगमः॥

(६) इदानीम्। 'दानीञ्च (५,३,१८)'—इति तस्मादेव दानीं-प्रत्ययः। "इदानीमह्न उपवाच्यो नृभिः (ऋ० सं० ३,८,५,१)"—इति निगमः॥

॥ इति षडेव नवनामानि ॥ २८ ॥

प्रपित्वे[१]। अभीके[२]। दभ्रम्[३]। अर्भकम्[४]। तिरः[५]। सतः[६]। त्वः[७]। नेमः[८]। ऋक्षाः[९]। स्तृभिः[१०]। वम्रीभिः[११]। उपजिह्विका[१२]। ऊर्दरम्[१३]। कृदरम्[१४]। रम्भः[१५]। पिनाकम्[१६]। मेना[१७]। ग्नाः[१८]। शेपः[१९]। वैतसः[२०]। अया[२१]। एना[२२]। सिषक्तु[२३]। सचते[२४]। भ्यसते[२५]। रेजते[२६] इति षड्विंशति द्विश उत्तराणि नामानि* ॥ २९ ॥

प्रपित्वेइत्यादीनि भाष्यकारेणैव निरुक्तानि (निरु० ३,२०-२१)॥२९॥

(१५) "रम्भः" A।
(२१) "अया"—इत्येवकेव A।
(२३) "सिषक्ति" ग. C. D. F।
(२५) "नंसते" ग।
* "इति द्विशः" ग।

स्वधे(१)। पुरन्धी(२)। धिषणे(३)। रोदसी(४)। क्षोणी(५)। अम्भसी(६)। नभसी(७)। रजसी(८)। सदसी(९)। सद्मनी(१०)। घृतवती(११)। बहुले(१२)। गभीरे(१३)। गम्भीरे(१४)। ओण्यौ(१५)। चम्वौ(१६)। पार्श्वौ(१७)। मही(१८)। उर्वी(१९)। पृथ्वी(२०)। अदिती(२१)। अह्नी(२२)। दूरेअन्ते(२३)। अपारे(२४) अपारे इति चतुर्विंशतिर्द्यावापृथिवीनामधेयानि नामधेयानि* ॥ ३० ॥

उर्व्यृहन्महद्गयद्रज्यतिशिम्बातानिर्णिगसेमाकेतु-र्वट्चिक्यद्धिकमिदमिवार्चतिविप्रारेभायज्ञोभरताईम-हेदातिपरिस्रवस्वपितिकूपस्तृपुर्निण्यमाकेप्रत्नन्नवम्प्रपि-त्वेस्वधे चिंशत्† ॥

इति निघण्टौ तृतीयाध्यायः समाप्तः‡ ॥ ३ ॥

---

(४) इत उत्तरम् "रोधसि"—इत्यधिकम् ग. C. D. F।

(७) नास्त्येतत् ग. C. D. F।

(१५) इतोऽनन्तरम् "नप्त्री"—इत्यधिकम् ग।

(१६) "चम्व्यौ" ग. C. D. F।

(१७) "पार्श्व्यौ" ग. C. D. F।

(२०) इतउत्तरम् "बृहती"—इत्यधिकम् ग. C. D. F।

(२१), (२२) इमे द्वे न दृश्येते ग. C. D. F पुस्तकेषु।

(२३) क-ग-C-D-F-पुस्तकातिरिक्तेषु "स्वन्ते"—इत्येव, परं तत् देवराज-सायणयोरनभिमतम्।

* "इति द्यावापृथिव्योः" ग।

† ख-चातिरिक्तेषु नैवं सङ्ग्रहवाक्यमस्ति।

‡ "इति षष्ठोऽध्यायः" ग (द्रष्टव्यं पुरस्तात्)। "नैघण्टुके" ङ।

(१) स्वधे*। व्याख्यातमन्ननामसु (१२८-२०८पृ०)। स्वेनात्मना भूतग्रामं धारयतः, स्वं धनं धीयते अनयोरिति वा। द्यावापृथिवीनामसु सर्वत्र द्विवचनान्तत्वम्। तथाच "आर्दु ब्रुवाते मिथुनानि नाम (ऋ०सं० ३,३,२४,२)'—इत्यत्र, स्कन्दस्वामी—'मिथुनानि द्विवचनसंयुक्तानि नामानि 'स्वधे पुरन्धी'—इत्यादीनि स्तोतृभ्यः'—इति† ॥

(२) पुरन्धी‡। पुराणि धीयन्तेऽनयोः। 'कर्मण्यधिकरणे च (३,४,९३)'—इति कि-प्रत्ययः। पृषोदरादित्वान्मकार उपजनः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) धिषणे§। व्याख्यातं वाङ्नामसु (९१पृ०)। स्वं रक्षितुं प्रगल्भे समर्थे, धारयित्र्यौ वा देवमनुष्यादीन्, शब्द्यते, स्तूयते वा। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) रोदसी‖। 'इतीदमस्ति स्त्रीलिङ्गद्विवचनान्तम्, द्यावापृथिव्योर्वर्त्तमानं चास्ति नपुंसकद्विवचनान्तम्, अस्ति चाव्ययम्। तत्र निगमानां साधारण्यात् तेषां त्रयाणामपि साधारणोऽयं पाठः'—इत्याहुः। 'प्रस्तरस्यापि विभुत्वात् "रोदस्यौ रोदसी च ते (?)"—इत्यत्र आद्य ईवन्तो दिवि भुवि च वर्त्तते; अन्त्यः सान्तः'—इति क्षीरस्वामी। तत्र रुधेरसुन्, पृषोदरादित्वात् धकारस्य

---

* पु० १, १२।

† "मिथुनानि द्वन्द्वानि नाम उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेअन्ते रोदसी पुरोहिते इत्यादीनि नामानि'—इति तत्रैव सायणः।

‡ प० ४, ३। निरु० ६, १३. ११, १.१२, ३०।

§ पु० १, ११।

‖ प० ५, ५। निरु० ४, ६. ६, १. १०, ४. ११, ९; ५०. १२, २६; ४६।

दकारः; स्त्रीलिङ्गे तु 'उगितश्च (४,१,६)'—इति ङीप्, 'वा छन्द-सि (६,१,१०६)'—इति पूर्वसवर्णः । आभ्यां हि विविधं रुद्धानि सर्वभूतानि । "नमो दिवे बृहते रोदसीभ्याम् (ऋ०सं०२,१, २६,६)"—"होतारं सत्ययजं रोदस्योः (ऋ०सं०३,४,२०,१)" —"इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे (ऋ०सं०३,२,१,५)"—इति निगमाः । "त्रिषितस्तुका रोदसी नृमणाः (ऋ०सं०१,४,४,५)" —इत्यादौ अन्तोदात्तो रोदसी-शब्दो रुद्रपत्नीवचनः'—इति माधवः ।

(५) चोणी*। व्याख्यातं पृथिवीनामसु (१०पृ०) । "अयः चोणी सचते माहिना वाम् (ऋ०सं०२,४,२३,५)"—इति निगमः ॥

(६) अभसी† । व्याख्यातमुदकनामसु (८८पृ०) । बाहुलका-दत्रापि नुम् । यद्वा; अभ्रउदकमनयोरस्ति, मत्वर्थीयस्य लुक् । एक-त्रावशिष्टमपरत्रावशिष्यमाणमादित्यमण्डलस्थम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) नभसी‡ । 'णह बन्धने (दि०उ०)' । 'नह्देर्दिवि भश्च (उ०४,२०५)'—इति असुन् । साहचर्याद् उभे अपि नभः-शब्दे-नोच्यते । सम्बध्यते पुण्यवद्भिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) रजसी§ । 'रञ्ज रागे (भू०उ०)' । 'भूरञ्जिभ्यां कित् (उ० ४,२११)'—इत्यसुन् । 'रजकरजनरजसीति वा न-लोपः रजके

---

* पृ० १, १ ।
† पृ० १, १२ ।
‡ पृ० १, ४ ।
§ पृ० १, ७ ।

स्वगुणे भूतानां 'रञ्जेरजतेर्गतिकर्मणः'—इति माधवः। गम्यते पुण्यवद्भिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(९) सदसी। सदेरसुन्। सीदन्त्यनयोर्देवमनुष्यादयः। निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१०) सद्मनी†। सदेरेव मनिन्। "पुराण्योः सद्मनोः केतुरन्तः (ऋ० सं० ३,३,२८,२)"—इति निगमः। भाष्यं द्रष्टव्यम्॥

(११) घृतवती‡। उदकवत्यौ। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१२) बहुले। 'बंहिष्ठः'—इति महन्नामसु व्याख्यातम् (३०५ पृ०) बहुभिः पदार्थैस्तद्वत्यौ। "उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेअन्ते (ऋ० सं० २, ५,३,२)'—इति निगमः॥

(१३) गभीरे§। (१४) गम्भीरे§। व्याख्याते वाङ्नामसु (७८ पृ०)। गम्यते सत्पुरुषैः, प्रतितिष्ठन्त्यनयोर्देवमनुष्यादयः। निगमोऽन्वेषणीयौ॥

(१५) ओण्यौ। 'ओणृ अपनयने (भू० प०)'। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'। 'कृदिकारादक्तिनः (४,१,४५वा०)'—इति ङीष्। अपनयतः स्वाश्रितानां क्लेशान्। यद्वा; अवतेर्लुटि, छान्दसत्वात् सम्प्रसारणे गुणस्य, टित्वात् ङीप्। "अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः (य० वा० सं० ४,२५)"—इति निगमः॥

---

* "उद्रासो अधि चक्रिरे सदः" ऋ० सं० १, ६, ९, २. निगमो द्रष्टव्यः।

† पु० १, १२।

‡ निघ० १, २२।

§ पु० १, ११।

(१६) चम्बौ। 'चमु अदने (भू०प०)'। 'कृषिचमितनिधनिसर्जि-खर्जिभ्यऊः (उ० १,७८)'—इति ऊ-प्रत्ययः। चमन्त्यनयोः। "उत्तान-योश्चम्वो३र्योनिरन्तः (ऋ०मं०१,३,२०,३)"—इति निगमः।

(१७) पार्श्वा*। 'स्पृश संस्पर्शने (तु०प०)'। 'स्पृशेः श्वण्-शुनौ पृ च (उ० ५,२७)'—इति श्वण्-प्रत्ययो धातोः पृ-भावश्च। णित्त्वाद् वृद्धिः। व्यत्ययेन पुंल्लिङ्गता। "पार्श्वे"—इति पाठान्तरम्। संस्पृशतो व्याप्नुतः सर्वान् पदार्थान्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१८) मही†। एतदादीनि चत्वारि पृथिवीनामसु व्याख्यातानि (१२पृ०)। महत्यौ पूजनीये वा। "वेपेते भियसा मही (ऋ०मं० १,५,३१,१)"—इति निगमः॥

(१९) उर्वी‡। विस्तीर्णे, आच्छादयित्र्यौ वा स्वर्गाधःस्थितलोकस्य। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२०) पृथ्वी§। प्रथिता विस्तारिता ब्रह्मणा सृष्टिकाले। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२१) अदिती‖। देवमनुष्यादिसकलप्रपञ्चधारणेऽप्यदीने इत्यर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२२) अही¶। गोनामसु व्याख्यातम् (२३पृ०)। गम्यते प्राणिभिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

---

* निघ० ४, ३।
† पु० १, १ (१२ पृ०)।
‡ पु० १, १ (१२ पृ०)।
§ पु० १, १ (१२ पृ०)।
‖ पु० १, १ (१२ पृ०)।
¶ पु० १, १०।

(२३) दूरेअन्ते*। दुः-शब्दोपपदात् एतेः 'दुरीणोलोपश्च (उ० २,१८)'—इति रक्-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च। 'रोरि (८,३,१४)' —इति रेफलोपः, लोपे पूर्वस्य दीर्घः (६,३,१११)। 'अन्तो अततेः (निरु० ४,२५)'—इति भाष्यम्। तत्र बाहुलकात्तन् मकारस्यान्तादेशः। 'दुःखेन गम्यते दूरमतोऽस्यादेर्मध्याच्च सततगतो भवति, न कदाचिदादौ मध्ये वास्ति'—इति स्कन्दस्वामी। दूरे अन्तमवसानगतिर्ययोः। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६,३,१४)'—इत्यलुक्। "समान्या वियुते दूरेअन्ते (ऋ० सं० ३,३,२५,२)"—इति निगमः॥

(२४) अपारे†। 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' जुहोत्यादिरदन्तः। घञ्। समाप्तिरिति वा समाप्यतेऽनेनेति वा पारः। 'अपारे दूरपारे (निरु० ६,१)'—इति भाष्ये। 'अविद्यमानं पारमन्तं ययोः ते अपारे। दूरत्वेन पराभवं दर्शयति पुराणदृष्ट्या वा लोकपर्यन्तताम्' —इति स्कन्दस्वामी। निगमोऽन्वेषणीयः॥

अध्यायपरिसमाप्तिसूचकद्विर्वचनमिति सिद्धम्॥

इति देवराजयज्वविरचिते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने
तृतीयाध्यायः॥ ३॥

॥ इति नैघण्टुकं नामाद्यं काण्डं समाप्तम्॥

---

* निरु० ४, २५।
† निरु० ६, १।

(नैघण्टुक-टीका-परिशिष्टम्)

स्वरादीनीति पूर्वमुक्तस्य प्रकरणत्रयस्य (३२पृ०,३३०पृ०, ३७०पृ०), निगमदेवताकाण्डयोश्च निर्वचनं भाष्य-स्कन्दस्वामिभ्यां प्रदर्शितं विशदप्रत्ययाभावात् प्रक्रियां विशदीकृत्य क्रमेण व्याख्यायते। तत्र, निगमव्याख्यानादि यदत्राननुसंहितं, तत् तत्रैव द्रष्टव्यम्॥

(१) स्वः*। सु-पूर्वादर्त्तेरीरयतेर्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२, ७५)'—इति विचि दृशि-ग्रहणस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वादकर्त्तर्यपि भवति। ईरयतेरिकारस्याकारो व्यत्ययेन, गुणः। 'स्वरादिनिपातमव्ययम् (१,१,३०)', सुपो लुक् (२,४,७१), रेफस्य विसर्जनीयः (८,३,१५)। शोभनमरणं गमनम् सुखाय हिताय वा यस्य, शोभनं वा प्रेरणं तमसां यस्य, सुष्ठु वा कृतो रश्मिभिः रसानादातुम्, भासं वा ज्योतिषां नक्षत्रादीनां, भासा सुष्ठु कृतः प्राप्तइति वा, स्वरादित्यः द्यौश्च। सु सुष्ठु शोभनमरणमस्यांशरूपैर्वा पुण्यवद्भिरर्यते, सुष्ठु वा पुण्यकृत ईरयति स्वृतो रसैः स्वृतो भाभिर्ज्योतिषा, स्वयमेव वा दीप्तम्। "भूर्भुवः स्वः (य०वा०सं० ३,३७)"—इति दिव उदाहरणम्। "एभिर्नो अर्कैर्भवानो अर्वाङ् स्वर्ण ज्योतिः (ऋ०सं० ३,५,१०,३)',—इत्यादित्यस्य॥

(२) पृश्निः†। प्र-पूर्वादश्नोतेः स्पृशतेर्वा 'घृणि-पृश्नि-पार्ष्णि-

* पृ० १, १२।
† निघ० १, १४।

घूर्णि-भूर्णि (उ० ४,५२)'—इति नि-प्रत्ययः, प्राशेः स्पृशेश्च पृश्नभावो निपात्यते। प्राश्नुत एनं शुक्लो वर्णः संस्पृष्टा रसान्। * * *। कृतव्याख्यानमन्यत् पूर्वेण। संस्पृष्टा भासं ज्योतिषामस्पृष्टो भासेति वा पृश्निरादित्यः। द्यौस्तु संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च 'सुकृतां वा एतानि ज्योतीꣳषि यन्नक्षत्राणि (कृ० सं० १,४,७,२. सा० भा०)' —इति श्रुतेः। "पृश्निः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः (ऋ० सं० ४,३, २३,५)"—इति निगमो दिवः। "अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः (ऋ० सं० ८,७,७,१)"—इत्यादित्यस्य॥

(३) नाकः*। नयतेः 'पिनाकादयश्च (उ० ४,१५)'—इत्याकप्रत्ययष्टिलोपश्च निपात्यते। नेता रसानाम्, नेता भासामात्मीयानाम्, ज्योतिषां प्रणायकश्चादित्यः। द्यौस्तु; कमिति सुखनाम, न कम् अकम् असुखम्, न अकं यत्र स नाकः। 'नभ्रान्नपान्नवेदा ६,३,७५)'-इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः। "न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नाकम् (निरु० २,१४)"—इति ब्राह्मणम्। अत्यन्तसुखमित्यर्थः। "नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितः (ऋ० सं० २,१, १०,५)"—इति दिवः। "तस्मिन्नधि नाके अस्मिन् (ऋ० सं० ८, ७,१८,२)"—इति निगमश्चादित्यस्य॥

(४) गौः†। व्याख्यातं पृथिवीनामसु (६ पृ०)। गमिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः। गमयति रसान् मण्डलं प्रति रश्मिभिः, गच्छति वान्तरिक्षे इति गौरादित्यः। यत्पृथिव्या उपरि दूरं गता, यद्वास्यां ज्योतीꣳषि

---

* निरु० २, १४।

† पु० १, १।

गच्छन्तीति गोः द्यैाः। "गवामसि गोपतिरेकइन्द्र (ऋ०सं०५,६,२३,६)"–इति दिवः। "उतादः परुषे गवि (ऋ०सं०४,८,२२,३)"—इत्यादित्यस्य॥

(५) विष्टप्*। 'ष्टभि प्रतिबन्धे (भ्वा०आ०प०)'। वि-पूर्वात् क्विपि भकारस्य पकारो व्यत्ययेन। विष्टम्भिराविशतेऽर्थे वर्त्तते। यद्वा; विशेरेव बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। पृथिवीतो रसानादातुमाविष्टोऽभि-निविष्टइत्यर्थः। एवमेव भासं ज्योतिषां भासा वाविष्टोव्याप्तः आदित्यः। द्यैाराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च। "उद्यद्ब्रध्नस्य विष्टपम् (ऋ०सं० ६,५,६,१)"—इत्याद्युदाहरणम्॥

(६) नभः†। नयतेरसुनि गुणे 'नयः'-इति स्थिते बाहुलकात् यकारस्य भकारः। नाक-शब्देन समानोऽर्थः। अथवा भासन-शब्दस्य ह्रस्वत्वं, सकारलोपः, नकारभकारयोश्च स्थानविपर्ययः, सान्तत्वञ्च। सर्वत्र सूत्रप्राप्त्यनुक्तौ पृषोदरादित्वात् द्रष्टव्यम्। यद्वा; न भाति 'नभः'। असुनि भातेष्टिलोपश्च। एतेन द्यैार्व्याख्याता। "ज्योतिष्मति प्रतिमुञ्च ते नभः (?)"—"स्वर्जज्ञानोनभसा (ऋ०सं०७,३,१४,५)"—इत्युदाहरणम्॥

इति षट् साधारणानि दिवश्चादित्यस्य॥ १,४‡॥

---

* निरु० २,१४.५,३०।

† पु० १,४।

‡ इमानि षट् पुरस्ताद् (२२४०) व्याख्यातानि।

इदमाद्युपमानामानि। भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च विस्तरेण व्याख्यातानि (निरु० ३,१३-१८)। निपातप्रायत्वात् शब्दनिर्वचनस्यावक्तव्यत्वात् उदाहरणमात्रमत्र प्रदर्श्यते।—

(१) इदमिव*। (२) इदं यथा†। अत्र इदंशब्द उपमानशब्दसन्निधानाय प्रयुक्तः। इवादयश्च निपाताः, पराश्रयस्योपमानत्वस्य धर्मस्य प्रतिपादनार्थाः। "इन्द्र इवेह ध्रुव स्तिष्ठा (ऋ० सं० ८, ८,२१,२)"—"यथावातो यथा वनम् (ऋ० सं० ४,४,२०,४)"॥

(३) अग्निर्न ये‡। अत्र न-शब्द उपमानार्थः। "अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः (ऋ० सं० ८,३,१२,२)"॥

(४) "चतुरश्चिद्ददमानात्"§ (ऋ० सं० १,३,२३,४)। अत्र चिच्छब्दः॥

(५) "ब्राह्मणा व्रतचारिणः (ऋ० सं० ५,७,३,१)"। उपमाप्रतिपादनेनादिलोपाल्लुप्तोपमः॥

(६) "वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः (ऋ० सं० ४,६,१७,३)"‖। अत्र नु-शब्दः॥

(७) जार आ भगम्। "उदीरय पितरा जार आ भगम् (ऋ० सं० ७,६,१०,१)"। अत्र आकारः॥

---

* निरु० १, ४; १०. ६, ३०।

† निरु० ३, १५।

‡ निरु० १, ४. ७, ३१. १०, १२।

§ प० ४, २। निरु० १, ४. ५, ५. १०, २६।

‖ पु० २, १५।

(८) "मेषो भूतो ३' भि यन्नयः (ऋ० सं० ५,७,२४,५)"*। अत्र भूत-शब्देनोपमोच्यते ॥

(९) तद्रूपः†। (१०) तद्वर्णः‡। रूपशब्देन वर्णशब्देन चोत्तरपदेन समासादुपमा प्रतीयते ॥

(११) तद्वत्§। पूर्ववत्तच्छब्दस्यार्थः। "प्रियमेधवदत्रिवत् (ऋ० सं० १,२,२१,३)"। 'तेन तुल्यं क्रियाचेद् वतिः (५,१,११५)' ॥

(१२) तथा‖। "तम्प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा (ऋ० सं० ४, २,२३,१)"। 'प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थाल् छन्दसि (५,३,१११)'—इति इवार्थेऽयं थाल् विहितः ॥

इति द्वादशोपमानामानि ॥ ३,१३¶ ॥

"तथा"—इत्यस्यानन्तरं "सिंहः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते, तन्न पठनीयम्, 'अथ लुप्तोपमानि (निरु० ३,१८)'—इत्यादिभाष्यस्य तु "ब्राह्मणा व्रतचारिणः (५)"—इति पूर्वमुक्तस्य लुप्तोपमस्य प्रपञ्चत्वात् ॥

---

* "भूतम्" पृ० १, १२।

† पृ० ३, ७।

‡ निरु० २, ३।

§ "वदितिसिद्धोपमा" निरु० ३, १७।

‖ "थादिति च" निरु० ३, १६।

¶ एतान्यपि न व्याख्यातानि पुरस्तात् (११०पृ०)।

(१) प्रपित्वे*। (२) अभीके†। इत्यासन्नस्य। प्रपूर्वादाप्नोतेर्निष्ठायां प्राप्त-शब्दस्य प्रपित्व-भावः। यद्वा; 'इत्वनादयोऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'—इतीत्वन्-प्रत्यये बाहुलकादाप्नोतेराकारलोपः। पित्व-शब्द आसन्नार्थः। प्रकृष्टदेशकालयोः प्राप्तिः प्रपित्वे इति॥ ॥अभिपूर्वादञ्चतेः 'अलीकादयश्च (उ० ४,२५)-इतीकन् प्रत्ययो धातुलोपश्च निपात्यते। अभ्यक्ते आसन्ने इत्यर्थः। सोपसर्गौ सप्तम्यन्तौ यथादृष्टाविति पठितौ॥ "आपित्वे नः प्रपित्वे तूय मागहि (ऋ० सं० ५,७,२०,३)"—"अभीके चिदु लोककृत् (ऋ० सं० ८,७,२१,१)"—इत्यपि निगमौ॥

(३) दभ्रम्‡। (४) अर्भकम्§। इत्यल्पस्य। दभ्रमिति दभ्नोतेर्बधकर्मणः 'स्फायितञ्चि (उ० २,१२)'-इत्यादिना रक्, 'अनिदिताम् (६,४,२४)'-इति न-लोपः। सुदभ्रं सुच्छेदम् अल्पत्वात्॥ ॥ह्वरतेः 'अर्भकञ्च पृथुक पाका वयसि'-इति क-प्रत्यये, ह्वकारस्य भकारे गुणे रपरत्वे अकारे चोपजने च अर्भकमिति निपात्यते। अवह्वृतमूनपरिमाण इत्यर्थः॥ "मा मे दभ्राणि मन्यथाः (ऋ० सं० २,१,११,७)"—"नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः (ऋ० सं० १,२,२४,३)॥

(५) तिरः‖। (६) सतः¶। इति प्राप्तस्य। अप्राप्तस्येत्यपरः पाठः। तरतेरसुनि बाहुलकात् अकारस्येकारः। तीर्णं प्राप्तमागतम्॥ ॥सर्त्तेरसुनि रेफस्य वकारः। सतः संसृतम्॥ अप्राप्तस्येति पाठे पराजितं

---

*, †, ‡ निघ० ३, २०।

§ निघ० ३, २०. ४, १५।

‖ निघ० ३, २०. १२, ३२।

¶ निघ० ३, २०।

तरणं सरणं च द्रष्टव्यम्॥ "तिरश्चिदर्यया परि (ऋ० सं० ४,४,१६, २)"–"पात्रेवभिन्दन्त्सत एति रक्षसः (ऋ० सं० ५,७,८,१)"॥

(७) त्वः*। (८) नेमः†। इत्यर्द्धस्य। अर्द्धशब्दोऽत्र सम्प्रविभाग-वचनः, अर्द्धं हरते इति नपुंसकनिर्देशात्। त्वः अपगतः अपेत्य समुदायात् गतः पृथग्भूतः। तनोतेरुपधायाः पूर्वउकारः, यणादेशः, नकारस्य विसर्जनीयः इति स्कन्दस्वामी। तनोतेः 'सर्वनिघृष्वरिष्वलष्व (उ० १,१५१)' इति वन्-प्रत्ययष्टिलोपो निपात्यते॥ ॥ नेमशब्दोऽन्ननामसु व्याख्यातः (२१०पृ०)। सर्वादिरयम्। समुदायादपनीतः पृथग्भूत इत्यर्थः॥ "पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति (ऋ० सं० २,२,१६,२)"–"प्र नेमस्मिन् ददृशे सोमो अन्तः (ऋ० सं० ८, १,६,५)"।

(९) ऋक्षाः‡। (१०) स्तृभिः§। इति नक्षत्राणाम्। 'ऋष गतौ (तु० प०)'। ऋषेः 'इगुपधात् कित् (उ० ४,११६)'–इति किदिन्-प्रत्ययः। ऋषिरत्र उदर्थविशिष्टः। उद्गतानि ऊर्द्धमीरितानीव प्रकाशन्ते॥ ॥ 'स्तृञ् आच्छादने (क्र्या० उ०)'। कर्मण्यौणादिकः क्विप्, बाहुलकात्तुग्न भवति। तीर्णानि प्रसारितानि विस्तीर्णानि च प्रकाशन्ते हि। तस्य पाठो यथादृष्टम्॥ "अमी य ऋक्षा निहिता स उच्चा (ऋ० सं० १,२,१४,५)"–"पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिः (ऋ० सं० ३,५,६,३)"॥

---

* निरु० ३, ७. ३, २०।

† निरु० ३, २०।

‡, § निरु० ३, २०।

(११) वम्रीभिः* । (१२) उपजिह्विका† । इति सीमिकानाम् । वम्रशब्दो ह्रस्वनामसु व्याख्यातः (२९८पृ०) । 'जातेरस्त्रीविषयात् (४,१,६३)'-इति ङीष् । जातिशब्दश्चायं स्त्रीपुंसयो र्दृष्टोलोके स्त्रीलिङ्गो प्रसिद्ध इति स पठितः ॥ ॥ वसन्ति हि ते मृदमुपजिह्विकाः । 'शेवयह्वजिह्वा (उ० १,१५२)'-इति जिघ्रतेर्जिघर्त्तेर्वा व-प्रत्ययान्तं निपात्यते जिह्वा, 'सञ्ज्ञायां कन् (५,३,८७)', 'प्रत्ययस्थात् (७,३,४४)'-इतीत्वम् । उपजिघ्रन्ति काष्ठम्, उपरक्षणादोदकस्य उपजिह्विका ॥ "यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति (ऋ० सं० ६,७,१२,६)" वम्रशब्दस्यायमेव निगमः ॥ "वम्रीभिः पुत्रमग्रुवो अदानम् (ऋ० सं० ३,६,२,४)"-इति स्त्रीलिङ्गस्य ॥

(१३) ऊर्दरम्‡ । (१४) कृदरम्§ । इत्यावपनस्य । ऊर्दरउत्पूर्वात् 'दॄ विदारणे (क्र्या० प०)'-इत्यस्मात् 'ईर गतौ (अदा० आ०)'-इत्यस्माद्वा 'ऋदोरप् (३,३,५७)', घञि च उद्दर मुदीरं वा सदूर्दरम् । ऊर्द्ध्वञ्च तद्दीर्णञ्च मध्यतः, ऊर्द्ध्वमीर्णं गतं वा दीर्णमिति ल्वादित्वान्निष्ठानत्वम् (८,२,४४) ॥ ॥ कृदरम्, गृहनामसु व्याख्यातम् (३०७पृ०) । कृतदरम् । "तमूर्दरं न पृणता यवेन (ऋ० सं० २,६,१४,५)"-"समिद्धो अञ्जन् कृदरं मतीनाम् (य० वा० सं० २९,१)" ॥

---

* पु० ३, २. निरु० ३, २०. ५, ३ ।

† निरु० ३, २० ।

‡ निरु० ३, २० ।

§ पु० ३, ४. निरु० ३, २० ।

(१५) रम्भः*। (१६) पिनाकम्†। इति दण्डस्य। 'रभ राभस्ये (भ्वा० आ०)' अत्रालम्भने वर्त्तते। कर्मणि घञ्। 'रभेरशब्लिटोः (७,१,६३)'–इति नुम्। आरभन्ते आश्रयते ह्यवष्टम्भाय दण्डः। "आ त्वा रम्भन्त जिव्रयः (ऋ० सं० ६,३,४५,५)"॥ ॥ पिनाकं—'पिष सञ्चूर्णने (रु० प०)'। 'पिनाकादयश्च (उ० ४,१५)'—इति आक-प्रत्ययः, षकारस्य नकारो गुणाभावश्च निपात्यते। प्रतिपिनष्टि हिनस्त्यनेन शत्रून्, दण्डाकारं धनुरुच्यते, तच्च रूढितो महादेवीयमेव सामान्येन। "अवततधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासाः (य० वा० सं० ३,६१)"॥

(१७) मेना‡। (१८) ग्नाः§। इति स्त्रीणाम्। उभावपि शब्दौ व्याख्यातौ वाङ्नामसु (८१।८८पृ०)। नामयन्ति हि ताः पतिश्वशुरमातुलादयः पूज्या भूषयितव्याश्चेति स्मरणात्। गच्छन्त्येनाश्चपत्यार्थिनः। "अमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ (ऋ० सं० ४,१,२८, २)"–"ग्नास्त्वाकृन्तन्नपसोऽतन्वत (ता० ब्रा०)"॥

(१९) शेपः‖। (२०) वैतसः¶। इति सुप्रजननस्य। शेपः—सपतेरसुनि बाहुलकात् स-शब्दस्य शे-भावः। स्पृशत्यनेन स्त्रीन्द्रियम्। तद्धेतुतश्च विशिष्टानन्दलक्षणं स्त्रीसुखं स्पर्शशब्देनोच्यते। त्वगिन्द्रियस्पर्शमात्रकं शेपमित्युदाहरणेऽकारान्तत्वेन दर्शनात् करणे घञन्त इति केचित् सकारलोपो वा तत्र द्रष्टव्यः। यद्यपि 'वृङ्-

---

*, † निघ० ३, २१।
‡ पु० १, ११. निघ० ३. २१।
§ पु० १, ११. निघ० ३,२१. १०, ४०. १२, ४६।
‖, ¶ निघ० ३, २१।

शोर्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च (उ० ४,१८६)'—इति शीङः असुनागमेन कथञ्चिच्छेपः सिद्ध्यति तथापि तत्रार्थानौचित्यात् "मुष्कयोरदधात् सपः (?)"—"मुष्कयोर्निहिता सपः (?)"—"मा नो मघेव निःषपि (?)"—इत्यादौ सप-शब्देन मेहनस्याभिधानादर्थौचित्याच्च स-शब्दस्य श-भावेन कथञ्चिन्निर्वोढुं युक्तमिति सपतेरित्युक्तम् । तथाचोक्तम्—'अर्थनित्यः परीक्षेत न संस्कारमाद्रियेत'—इति ॥ ॥ विपूर्वात् 'तसु उपक्षये (दि० प०)'—इत्यस्मात् पचाद्यचि (३,१,१३४) वितसः । वितस एव वैतसः । प्रज्ञादित्वादण् । विशेषेण तस्यति क्षीणीभवति प्राक् सम्भोगकालात् । यद्वा; विमक्षिकमितिवत् वि-शब्दः प्रतिषेधार्थीयः । न तस्यति अक्षीणम् सेकसामर्थ्यस्यानुपक्षीणत्वात् । "यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपम् (ऋ० सं० ८,३,२७,२)"—"त्रिः स्म माह्नः श्नथयो वैतसेन (ऋ० सं० ८,५,१,५)"॥

(२१) अया* । (२२) एना† । इत्युपदेशस्य । प्रत्यक्षाभिधानमिहोपदेशोऽभिमतः । सामान्येन चैते त्रिष्वपि लिङ्गेषु । अनयेति पदस्य न-शब्दलोपेन अया । "अया ते अग्ने समिधा विधेम (ऋ० सं० ३,४,२५,५)"—इति स्त्रिया समिधा सामानाधिकरण्यात् ॥

॥ एना 'द्वितीयाटौस्स्वेनः (२,४,३४)'—इति इदमेतदोरन्वादेशविषये एनादेशः, तृतीयैकवचनस्याकारः । "एना वो अग्निं नमसा (ऋ० सं० ५,२,२१,१)"—इति नपुंसकस्य मनसो सामानाधिकरण्यात् । एना पत्या तन्वं सं सृजस्व (ऋ० सं० ८,३,२५,२)"—इति पुंसः पत्युः सामानाधिकरण्यात् ॥

---

*, † निघ० ३, २१ ।

(२३) सिषक्तु*। (२४) सचते†। इति। सिषक्तिति कर्त्तुरभिधानम्। तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादतश्चाह सेवमानस्येति। वैयाकरणसिद्धान्तप्रसिद्ध्यर्थमेवमवोचत्, परमार्थतस्तु धात्वर्थप्रतिपादनपरतयैवाख्यातपदोपादानमर्थाभिगमत्वञ्च। अतस्त्वेतदुक्तं भवति। सिषक्तु सचत इति सेवार्थौ धातू इति। तथाहि। "भावप्रधानमाख्यातम्"-इति हि स्वसिद्धान्तः। सिषक्तुः सचते। 'षच समवाये' भ्वादिः स्वरितेत्, अत्र सेवार्थः। सिषक्तिति लोटि तिपि शप्। तस्य 'बहुलं छन्दसि (२,४,७६)'—इति श्लुः। 'अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च'। 'बहुलं छन्दसि (७,४,७८)'—इत्यभ्यासस्येत्वम्। "स नः सिषक्तु यस्तुरः (ऋ० सं० १,१,३४,२)"—"सचस्वा नः स्वस्तये (ऋ० सं० १,१,२,४)"—इति तु यथानिगममुदाहरणम्॥

(२५) भ्यसते‡। (२६) रेजते§। इति। भयवेपनयोर्धातुः भ्यसते इति। रेजते इति नैरुक्तोधातुः। उभावप्युभयोरर्थयोः। "यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् (ऋ० सं० २,६,७,१)"—"रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः (ऋ० सं० ५,१,८,४)"—इति॥

इति षड्विंशतिर्दिश्यनामानि॥ ३,२९‖॥

(नैघण्टुक-टीका-परिशिष्टं समाप्तम्)

---

*, † 'सचति' 'सचति' निघ० पु० २,१४। निरु०—'सचते', 'सचन्ते' २,२१. ७,२२। 'सचत' ९,२६। 'सचन्ताम्', 'सचस्व' ३,२१. ९,७२। 'सिषक्तु' ३,२१. ११,४९। 'संसचावहै' ५,९। 'सचा' निघ० ४,२. निरु० ५, ५. ११,५०। 'सचाभु' निरु० ५,५।

‡ निरु० ३,११। 'अभ्यसेताम्' निरु० ३,२१. १०,१०।

‖ एतानि च न व्याख्यातानि पुरस्तात् (२७०पृ०)।

अथ चतुर्थाध्यायः ।

अथ नैगमं नाम द्वितीयं काण्डं व्याख्यायते—

जहा[१] । निधा[२] । शितांम[३] । मेहना[४] । दमूनाः[५] । मूषः[६] । दुषिरेण[७] । कुरुतनं[८] । जठरे[९] । तितउ[१०] । शिप्रे[११] । मध्या[१२] । मन्दू[१३] । ईर्मान्तासः[१४] । कायमानः[१५] । लोधम्[१६] । शीरम्[१७] । विद्रधे[१८] । द्रुपदे[१९] । तुग्वनि[२०] । नंसन्ते[२१] । नसन्त[२२] । आहनसः[२३] । अश्नसत्[२४] । दुष्मिणः[२५] । वाहः[२६] । परितक्म्या[२७] । सुविते[२८] । दयते[२९] । नूचित्[३०] । नूच[३१] । दावने[३२] । अकूपारस्य[३३] । शिशीते[३४] । सुतुकः[३५] । सुप्रायणाः[३६] । अप्रायुवः[३७] । च्यवनः[३८] । रजः[३९] । हरः[४०] । जुहुरे[४१] । व्यन्तः[४२] । क्राणाः[४३] । वाशी[४४] । विषुणः[४५] । जामिः[४६] । पिता[४७] । शंयोः[४८] । अदितिः[४९] । एरिरे[५०] । जसुरिः[५१] । जरते[५२] । मन्दिने[५३] । गौः[५४] । गातुः[५५] । दंसयः[५६] ।

---

(५) "दमुनाः" ग ।

(६) "मूषः" च ।

(७) "दुषिरः" ग ।

(९) "जठरम्" ख, ग ।

(२१) "नसतः" ङ ।

(२७) "परितक्या" ग ।

तूनाव(५७)। चयसे(५८)। वियुते(५९)। ऋधक्(६०)। अस्याः(६१)। अस्य(६२)। इति द्विषष्टिः पदानि* ॥ १ ॥

(१) जहा†। हन्तेर्लिडुत्तमैकवचने णलि, द्विवचने, अभ्यासचर्त्वे, कुत्वाभावो नकारलोपश्छान्दसत्वात्। जघानेत्यर्थः। "जहा को अस्मदीषते (ऋ० सं० ६,२,४८,२)" ॥

(२) निधा‡। नि-पूर्वाद्धधातेः 'आतश्चोपसर्गे (३,१,१३६)'-इति कः। निधीयते स्थाप्यते मृगपक्षिग्रहणाय। निधा पाशसमूहः। "मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान् (ऋ० सं० ८,३,४,६)" ॥

(३) शिताम§। शित-शब्दस्य रेफलोपोऽतोदीर्घत्वं मशब्दस्योपजनः। अङ्के श्रितत्वाद् दोः शिताम। सित-शब्दस्य वा सकारस्य शकारः, अन्यत् पूर्ववत्। योनिः शिताम। योनिर्गुदम्। विषितः। विविधं सितो बद्धो भवति पुरीषोत्सर्गवेलायां विकसति सङ्कोच * * *। "पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः (य० वा० सं० २१,४३)" ॥

(४) मेहना‖। मंहतेर्दानकर्म्मणो ल्युट्, बाहुलकादकारस्यैकारो नकारलोपश्च। सुपांसुलुगित्यादिना सेराकारादेशः। मंहनीयं धनादि। छन्दोगानां 'मह्हना'—इत्येवं रूपं पाठः¶। प्रसङ्गेन

---

* इतीत्यादि न-दृश्यते ग-पुस्तके, नापि तत्र खण्डाङ्कः।

† निरु० ४, १. "भज्जिर्हीते" ५, २१।

‡ निरु० ४, २. "निधानं" १, ६. "निधिः १, ४।

§ निरु० ४, ३।

‖ निरु० ४, ४।

¶ "यदिन्द्र चित्र म इह नास्ति त्वादातमद्रिवः" सा० छ० आ० ४, १, १, ४।

च वेदान्तराधीतस्य व्याख्यानं भाष्यकारेण कृतम् (निरु० ४,४)।
"यदिन्द्र चित्र मेहना (ऋ० सं० ४,२,१०,१)"॥

(५) दमूनाः*। 'दम उपशमे दाने वा'। दान्ते पुरुषे वा, दमे यज्ञगृहे वा मनो यस्य स दमूनाः। दन्तम-शब्दस्य न-लोपः। दमदान्तशब्दयोर्द्भावः, मनः-शब्दे मकारात्परस्याकारस्य ऊकारादेशः। दमशब्दो व्याख्यातो गृहनामसु (२१० पृ०)। ददातेर्लुटि दानं, दमेर्निष्ठायां मतुपि दन्तमः। 'दमेरूनसिः (उ० ४,२२८)'—इति वैयाकरणाः†।
"जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोणे (ऋ० सं० ३,८,१८,५)"॥

(६) मूषः‡। 'मुष स्तेये (क्रया० प०)'। 'क्विब्वचिप्रच्छि (३,२,१७८वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशातिदृष्टसिद्धिः (भा०)'—इति क्विप् दीर्घश्च। जस्। मूषिकाः। सुगुप्तमपि मुष्णन्ति हरन्ति।
"मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः (ऋ० सं० १,७,२१,२)"॥

(७) इषिरेण§। 'इषु इच्छायाम् (तु० प०)'। 'इषिमदिमुदि (उ० १,५१)'—इत्यादिना किरच् प्रत्ययः। यद्वा; ईषयतेर्गतिकर्मणः ईषेर्दर्शनार्थस्य वा बाहुलकात् किरच् ह्रस्वभावश्च। मनो विशेषणमेतत्। * * *। "इषिरेण ते मनसा सुतस्य (ऋ० सं० ६,४,१२,२)"॥

(८) कुरुतन॥। करोतेर्लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य त-शब्दस्य

---

* निघ० १, १४. २, २. ४, ५।

† ऊनसिरिति ह्रस्वादिरेव पाठः प्रायः किन्तु स्वार्थवाचकदमुनः-शब्दोऽपि ह्रस्वगर्भ एव दृश्यते प्रायो लोके।

‡ निघ० ४, ५. ६।

§, ॥ निघ० ४, ७।

'तप्तनप्तनथनाश्च (७,१,४५)'—इति छान्दसस्तनादेशः। तत्र त-शब्द एवार्थवान् न-शब्दस्तूपजनोऽनर्थकः। कृत्तनेत्यस्य प्रतिपादनार्थमाह भाष्यकारः,—'कर्त्तन-हन्तन-यातनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति (निरु० ४,७*)'—इति। अत्र बहुवचनमन्येऽप्येवंरूपा उपजनाः सन्तीति प्रतिपादनार्थम्। 'कायक्', 'आञ्जसे रसुक्'—इत्येवमादयः। "रिप्रेण तपसा कृत्तन (?)"—"अध्वर्यवः कर्त्तना श्रुष्टिमस्मै (ऋ०सं० २,६,१४,३)"—"तपिष्ठेन हन्मना हन्तना तम् (ऋ०सं० ५,४,३०,२)"—"प्रयातन सखीँ रच्छा सखायः (ऋ०सं० २,३,२६,३)"—"हुलाय शत्रून् वि भजस्व वेदः (ऋ० सं० ८,३,१८,२)"—"ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः (ऋ०सं० ५, १,२०,५)" ॥

(८) जठरम्†। जग्ध-शब्दोपपदात् हृङो दधातेर्वा 'कृदरादयश्च (उ० ५,४२)'—इति अरन् प्रत्ययो जग्धशब्दस्य जभावो धकारस्य ठकारश्च निपात्यते। जग्धं भक्षितं मत्त मस्मिन् ध्रियते तिष्ठति, धीयते प्रक्षिप्यत इत्यर्थः। "आसिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिम् (ऋ०सं० ३,३,११,१)"।

(१०) तितउ‡। तनोतेस्तुदेश्च निष्ठायां मतुपि उपधाया इत्वं दकारलोपो वकारस्य सम्प्रसारणं तलोपश्च। तिलमात्रं तुन्नं वा। तिलशब्दात् तिः, तुन्नशब्दात् उकारतकारौ। मत्वर्थे बहुव्रीहिः।

---

* मूले तु नैवं पाठक्रमः।

† निरु० ४,७।

‡ निरु० ४,९।

ततेन सध्येन, तुन्नैश्छिद्रैः, तिलमात्रैस्य तैस्तद्वत् । तनोतेः क्तान्तादितिर्वैयाकरणाः । ततं तितउ । “सक्तुमिव तितउना पुनन्तः (ऋ० सं० ८,२,२३,२)” ॥

(११) सिम्रे* । ‘सृप्‌ गतौ (भ्वा० प०)’ । ‘स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपि (उ० २,१२)’—इति रक्, बाहुलकात् सृ-शब्दस्य सि-भावः । अन्नं गन्धनं प्रति सृप्ते भवतः । “वि ष्यस्व सिम्रे वि सृजस्व धेने (ऋ० सं० १,७,१३,४)” ।

(१२) मध्या† । मध्य-शब्दात् सप्तम्येकवचनस्य ‘सुपां सुलुक् (७,१,३९)’—इत्यादिना आकारः । मध्ये इत्यर्थः । “मध्याकर्त्तोर्विततं सं जभार (ऋ० सं० १,८,७,४)” ॥

(१३) मन्दू‡ । मन्देस्तृप्त्यर्थात् ‘भृमृशीतृचरि (उ० १,७)’—इत्यादिना बाहुलकादु-प्रत्ययः । मदेर्वा उ-प्रत्ययो नुम् च । प्रथमाद्विवचनम् । तृतीयेकवचनस्य वा ‘सुपां सुलुक् (७,१,३९)’—इत्यादिना पूर्वसवर्णः । मदिष्णू मदिष्णुना वा । “मन्दू समानवर्चसा (ऋ० सं० १,१,१२,२)” ॥

(१४) ईर्मान्तासः§ । ‘ईर प्रेरणे (चु० प०)’ । ‘अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षि (उ० १,१३७)’—इति मन् प्रत्ययः । अन्तशब्दो व्याख्यातः (२६५पृ० ||) । आदित्याश्वा उच्यन्ते । ते च सप्त । तेषां ये अन्तान्

* प०१ । निरु० ४, १०. ६, १७ ।
† निरु० ४, ११ ।
‡ निरु० ४, १२ ।
§ निरु० ४, १३ ।
|| ‘अन्तो ऽततेः’ निरु० ४, २५ ।

ईर्त्ते, ईरिताः प्रेरिता विरला इत्यर्थः। अथवा अश्वस्य अन्तो जघनं सर्वेषामीर्मः पृथुरित्यर्थः । "ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः (ऋ० सं० १,३,१२,५)" ॥

(१५) कायमानः*। 'चायृ पूजानिशामनयोः' भ्वादिः, स्वरितेत्। चायमानः। चकारस्य ककारः। यद्वा; कमेर्णिङ्, ततो लटः शानच्। कामयमानइत्यस्य मकारलोपः। "कायमानो वना त्वम् (ऋ० सं० ३,१,५,२)" ॥

(१६) लोधम्†। 'लुभ् गार्ध्ये' क्तः। लुभशब्दस्य बलोप उकारस्यौत्वञ्च। लुब्धमित्यर्थः। "लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः (ऋ० सं० ३,३,२३,३)" ॥

(१७) शीरम्‡। शिङः 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकि (उ० २,१२)'—इत्यादिना बाहुलकाद्रक्। अश्नोतेर्वा पूर्ववद्रक् धातोः शी-भावश्च। अयमग्निरुच्यते। अनुशायिनमाशिनं वा। अनु गम्यन्ते भूतानि जङ्गमानि जाठरात्मना, स्थावराणि च सूक्ष्मेण अनभिव्यक्तशक्त्यात्मना यः शेते व्यवतिष्ठते, अश्नोति वा। एवंशीलः। "शीरं पावकशोचिषम् (ऋ० सं० ३,१,६,३)" ॥

(१८) विद्रधे§। विपूर्वात् 'दृभी भये'-इत्यस्मात् अनेकार्थत्वेन हिंसार्थात् क्तः। विदृब्धा इति स्थिते ऋकारस्य रादेशो बकारलोपश्च। बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम्। विविधं हिंसितेषु कुपितेषु इत्यर्थः। "कनीनकेव विद्रधे (ऋ० सं० ३,६,३०,७)" ॥

---

*, †, ‡ निघ० ४, १४।

§ निघ० ४, १५।

(१८) द्रुपदे*। द्रु-शब्दो द्रुमपर्यायः। द्रुममयेषु पदेषु पादु-काख्येषु इत्यर्थः। वचनव्यत्ययः पूर्ववत्। "नवे द्रुपदे अर्भके (ऋ० सं० ३,६,२०,७)"॥

(२०) तुर्वणि†। तूर्णशब्दोपपदात् गमेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति वनिपि तूर्ण-शब्दस्य तु-भावो गमेष्टिलोपश्च। लुठतीत्यर्थः। तद्विपानायावगाहनाय वा क्षिप्रमागच्छन्ते। सप्तम्येक-वचनम्। "सुवास्त्वा अधि तुर्वणि (ऋ० सं० ६,१,३५,७)"॥

(२१) नंसन्ते। नमेर्मकारात् परः सुगागमः, व्यत्ययेनात्मने-पदम्। नमन्ति इत्यर्थः। "कविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः (ऋ० सं० ५,२८,५)"॥

(२२) नसन्त‡। 'नस कौटिल्ये' भ्वादिरात्मनेपदी, अत्रा-प्नोतिर्नमतेर्वार्थे वर्त्तते। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३,४,६)'—इति वर्त्तमाने लङ्। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६,४,७५)'—इत्यड्-भावः। प्राप्नुवन्ति नमन्ति वा। "घृतस्य धाराः समिधो नसन्त (ऋ० सं० ३,८,११,३)"॥

(२३) आहनसः§। आहन्तेरसुन्, मत्वर्थीयस्य लुक्। 'सूत्रे इदमाहतम्', 'ब्राह्मणे इदमाहतम्'—इत्यादिप्रयोगदर्शनात् आहन्ति-र्वचनार्थः। आहनवन्तो वचनवन्त इत्यर्थः। "ये ते मदा आहनसो विहायसः (ऋ० सं० ७,२,३३,५)"॥

---

*, † निरु० ४, १५।
‡ निरु० ४, १५. ७, १७।
§ निरु० ४, १५।

(२४) अद्मसत्*। 'अदेर्मन्'—इति मनिन्। अद्यते इत्यद्म अन्नम्। तस्मिन् सीदन्ति सनोति वा तत्। अद्मन्युपपदे सदेः सनोतेर्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—'क्विप् च (३,२,७६)'—इति क्विपि रूपम्। सनोतेर्नकारलोपे ह्रस्वले पिति तुक्। "अद्मसन्न ससतो बोधयन्ती (ऋ० सं० २,१,७,४)"॥

(२५) इष्मिणः†। 'इषेरिच्छार्थात् (तु० प०)' 'इषियुधीन्धि (उ० १,१४२)'—इति मक्-प्रत्ययः। ईषतेरिषतेर्वा बाहुलकात् मकि धातोरिष्भावः। इच्छा, गमनं, दर्शनं वा इष्म। 'अतइनिठनौ (५,२,११५)'। यद्वा; उणादिकोमिन् प्रत्ययः। एषितारो हविषां स्तुतीनाञ्च गन्तारो, द्रष्टारो वा सर्वार्थानाम्। "ते वा शीमन्त इष्मिणो अभीरवः (ऋ० सं० १,६,१३,६)"॥

(२६) वाहः‡। वहतेः 'वहश्च'—इति णिदसुन्। देवताः प्रत्यूह्यमानत्वात् वाहः स्तुतिः। अथवा यदेतत् कूपसमीपे तदुदकस्योद्धृतस्य स्थानमावाह इति लोके प्रसिद्धम्, तत्सदृशत्वात् सोमरसस्य पूर्णमधिषवणं चर्म वाह इत्युच्यते। "इन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् (ऋ० सं० ३,३,१८,३)"॥

(२७) परितक्म्या§। परिपूर्वात् तकतेर्गतिकर्मणो मनिन्। परितः सर्वतो गच्छति, सर्वस्मिन् देशे रात्रिरस्ति। अथवा तक्मोष्णं तत् परित उभयत एनां परिगृह्यते वर्त्तते इति। तदुक्तम्। 'तक्मेत्युष्णनाम, तक इति सत इति तेन परितक्मा सति यकारोपजनेन

---

*, †, ‡ निरु० ४, १९।

§ निरु० ४, १९, १२, २१।

परितक्म्या'। "कस्मै हितिः का परितक्म्यासीत् (ऋ॰ सं॰ ८,६, ५,१)" ॥

(२८) सुविते*। सुपूर्वादेतेः क्त-प्रत्ययः, * *। 'षूङ् प्राणिगर्भ-मोचने'—इत्यस्माद्वा क्ते क्वान्दसत्वादिड़ागमः उवङ् च। सप्तम्येकवच-नम्। शोभनं गम्यते यत्र स्वर्गादौ तत्, प्रसूते प्रजायां वा। "सुविते माधाः (य॰ वा॰ सं॰ ५,५)" ॥

(२९) दयते†। 'दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु (भू॰ आ॰)', अनेकार्थत्वात् विभागदहनगमनेष्वपि वर्त्तते। "महोधनानि दय-मानः (ऋ॰ सं॰ २,१,१९,२)"—इति दाने। "नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम (निरु॰ ४,१७)"—इति रक्षणे। "यएक इद्विदयते (ऋ॰ सं॰ १,६,६,२)"—इति दाने विभागे वा। "दुर्वर्त्तुर्भीमो दयते वनानि ऋ॰ सं॰ ४,५,८,५)"—इति दहने। "विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् (ऋ॰ सं॰ ३,२,१५,१)"—इति हिंसायाम्। "मां वायसो दोषा दयमानो अबूबुधत् (निरु॰ ४,१७)"—इति गतिकर्मा ॥

(३०) नूचित्‡। (३१) नूच§। अनयोः पदद्वययोः * *। "अद्या चिन्नूचित्तदपो नदीनाम् (ऋ॰ सं॰ ४,७,२,३)"—"नू च पुरा च सदनं रयीणाम् (ऋ॰ सं॰ १,७,४,२)" ॥

(३२) दावने‖। ददातेः 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च (३,२, ७४)'-इति व्यत्ययेन कर्मणि वनिप्। ततः षष्ठ्यर्थे द्वितीयार्थे वा

---

* निरु॰ ४, १७।

† निरु॰ ४, १७. ९, ४३।

‡, § निरु॰ ४, १७।

‖ निरु॰ ४, १८।

चतुर्थी (२,६,६२.वा॰), अल्लोपाभावश्छान्दसः (६,४,१३४)। देवस्य देवं वेत्यर्थः ॥

(३३) अकूपारस्य*। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु॰प॰)'। घञ्। पारः पालनं पूरणं वा। अकुत्सितं पालनं पूरणं वा यस्य तदकुपारं सत् कोर्दीर्घत्वेनाकूपारम्। तस्य दावने इति सम्बन्धः। "अकूपारस्य दावने (ऋ॰सं॰४,२,१०,२)"। आदित्यसमुद्रावप्यकूपारौ। पूर्ववत्। कच्छपोऽप्यकूपारः। कूपशब्दे कर्मण्युपपदे अर्त्तेः कर्मण्यण्। न कूपारः अकूपारः। कच्छपोहि सति सम्भवे ह्रदं गच्छति न कूपमल्पोदकत्वात्। त्रयाणां निगमाः पर्य्येष्याः ॥

(३४) शिशीते†। 'शो तनूकरणे' दिवादिः परस्मैपदी। व्यत्ययेन शपः श्लौ ओकारस्येत्वमात्मनेपदञ्च। श्यतीत्यर्थः। "शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे (ऋ॰सं॰३,८,१५,३)" ॥

(३५) सुतुकः‡। सुपूर्वात्तकतेर्गतिकर्मणो 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकात् क-प्रत्ययोऽकारस्योकारश्च। सुपूर्वाद्वा तुच्छब्दस्याकारउपजनः चकारस्य जकारस्य वा ककारभावश्च। सुगमनः सुप्रजा वा। "अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वैः (ऋ॰सं॰७,५,३१,७)" ॥

(३६) सुप्रायणाः। सु-प्र-पूर्वादयतेर्ल्युट्। 'उपसर्गस्यायतौ (८,२,१९)'—इति लत्वाभावश्छान्दसः। सु-प्र-गमना इत्यर्थः। "सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे वि श्रयन्तामृतावृधः (य॰वा॰सं॰२८,५)" ॥

---

* निरु॰ ४, १८।

† निरु॰ ४, १८. ५, १२. १०, १०; १९।

‡ निरु॰ ४, १८।

(३७) अप्रायुवः*। प्र-आ-इत्युपसर्गद्वयपूर्वात् 'यु मिश्रणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकात् क-प्रत्ययः, उवङि कृते अन्त्यस्याकारस्य लोपे च जसि रूपम्। 'सुपां सुलुक् (७,१,३९)'—इति जसः स्थाने सुः। न प्रायुवोऽप्रायुवः। अप्रगमनशीलाः न प्रमाद्यन्त इति। "अप्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे (ऋ० सं० १,६,१५,१)"॥

(३८) च्यवानः†। अन्तर्णीतण्यर्थात् च्यवतेः 'युच् बहुलम् (उ० २,७४)'—इति युचि पूर्वत्र बाहुलकाद्दीर्घः। देवान् प्रति स्तोमानां च्यावयिता गमयिता स्तोतेत्यर्थः। रूढ़िवादिप्रसङ्गनिवृत्तिः?। "युवं च्यवानं सनयं यथारथम् (ऋ० सं० ७,८,१५,४)"। च्यवनस्य तु "च्यवनो भार्गवः शार्यातं मानवमभिषिषेच (ऐ० ब्रा० ८,४,७)"—"अप्नवानवत् च्यवनवत् भृगुवत् (?)"—इत्यादिर्निगमः प्रसिद्धः॥

(३९) रजः‡। व्याख्यातं द्यावापृथिवीनामसु (२७३पृ०)। (४०) हरः§। ज्वलन्नामसु (२६०पृ०) व्याख्यातम्। रजस्तु ज्योतिरुदकलोकासृग्दिनवाचकम्। अनुरञ्जयति ह्येतत् सर्वं स्वेन स्वेन व्यापारेण सर्वप्राणिनः। "या ते अग्ने रजःशया (य० वा० सं० ५,८)"—"भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता (ऋ० सं० ७,६,४,६)"—"त्वया हृळ्हानि सुक्रतो रजांसि (ऋ० सं० ४,७,२,३)"—"त्रिरात्रेण रजस्वला शुचिर्भवति (?)"—"विवर्त्तेते रजसी वेद्याभिः

*, † निघ० ४, १९।
‡ निघ० १, ११. ४, १९, १०, ४४. १२, ७; ११।
§ निघ० ४, १९।

(ऋ० सं० ४,५,११,१)"—इति क्रमेण निगमाः ॥ हरो ज्योतिरुदकलोकवाचकम् । ज्योतिर्हरति तमसम्, उदकं वहत् हरति सर्वं लोकेषु, ह्रियन्ते सर्वा एव वा कालेन मृत्युनाम्रियन्ते । "प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहि (ऋ० सं० ८,४,९,५)"—इति ज्योतिषाम् । उदकलोकवाचि-निगमौ पर्यैष्यौ ॥

(४१) जुहुरे* । जुहोतेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३,४,६)'—इति लिट्, 'इरयोरे (६,४,७६)'—इति रे, जुह्वति । यद्वा ; यथाप्राप्तो लिट् जुह्विरे हुतवन्तः । "जुहुरे वि चितयन्तः (ऋ० सं० ४, १,११,२)" ॥

(४२) व्यन्तः† । व्यन्त-इत्येषोऽनेककर्मा (निरु० ४,१९)' । व्यन्तइत्यत्र यएष धातुः स इयतिवदनेकार्थइत्यर्थः । 'वी गतिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु (अदा० प०)' । अनेकार्थत्वात् पश्यत्यर्थोऽपि ॥

(४३) क्राणाः‡ । करोतेर्लटः शानचि विकरणव्यत्ययेन लुक् । "गोभिः क्राणा अनूषत (निरु० ४,१९)" ॥

(४४) वाशी§ । व्याख्यातं वाङ्नामसु (७९पृ०) । यद्वा; वाशी-शब्दश्छेदनद्रव्यविशेषवचनः, तस्य सकारस्य शकारेण व्युत्पत्तिः । "वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः (ऋ० सं० ८,५,१९,४)" ॥

---

* निरु० ४, १९ । निरु० "अजोहवीत्" ५, २१. "हुवे" ११, ३१. १२, ११. "हुवेम" १०, २८. १२, १४. "जोहवीमि" ११, २२. "हवः" १०, ४१. "हवानाः" १२, १३. "आहुवामहे" ११, ५० ।

† निरु० ४, १; १९ । पु० २, ९ ।

‡ निरु० ४, १९ ।

§ निरु० ४, १६; १९ ।

(४५) विषुणः* । विषम-शब्दस्य अकारस्योकारो मकारस्य णकारश्च । विषमः । "सर्गीर्द्व्यो विषुणस्य जन्तोः (ऋ० सं० ५, ३, ३, ५)" ॥

(४६) जामिः† । व्याख्यातमङ्गुलीनामसु (१८६ पृ०)। अतिरेकवालिशसमानजातीयानां वाचको जामि-शब्दः । अतिरेकः पुनरुक्तमुच्यते, पुनर्जायमानत्वात् । "जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते (ऐ० ब्रा० ३,५,३)"। वालिशो मूर्खः । स हि कस्मैचित् पुरुषायालम् । अत्र निगमः पर्येष्यः । समानजातीयो भगिनी-लक्षणोऽर्थः । समानाभ्यां मातापितृभ्यां जातत्वात् । जा-शब्देनैवाभिधातुं शक्यमिति मि-शब्द-उपजनः । "यत्र जामयः कृणवन्न जामि (ऋ० सं० ७,६,७,५)" ॥

(४७) पिता‡ । 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ (उ० २, ८८)'—इत्यादिना पातेः केवलकाण्यन्ताद्वा तृच्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। पतिशब्दत्वेन च नामार्थो व्याख्यातः (२८३ पृ०)। "द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र (ऋ० सं० २,३,२०,३)" ॥

(४८) शंयोः§। शाम्यतेः क्विप् शम् । 'यु पृथग्भावे' इत्यस्माद् विच्। अन्ये पदद्वयमिति वर्णयन्ति । 'शमनं रोगाणां यावनं च भयानाम्'। "अथा नः शं योररपो दधात (ऋ० सं० ७,६,१७,४)" । प्रसङ्गेन श्रुतिसारूप्यात् भाष्ये 'अथापि शंयुर्बार्हस्पत्यः (निरु० ४,२१)'—इत्युक्तम् ॥

---

* निरु० ४, १९ ।

† पु० १, १२ ।

‡ प० ४, ५ । निरु० ४, २१. ७, ९. ११, १० ।

§ निरु० ४, २१ ।

(४९) अदितिः* । पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१३पृ०) । ऐतिहासिकानां मते देवमाता, नैरुक्तानां मते अदीनादिगुणः अथ-वात्मपक्षे प्रकृतिः । "अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम् (ऋ० सं० १,६, १६,५)" ॥

(५०) एरिरे† । प्रोपसर्गार्थवृत्त्याङ्पूर्वात् 'ईर गतौ (चु० प०)'—इत्यस्माल्लिटि झस्येरे च । प्रेरितवन्तइत्यर्थः । "यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसम् (ऋ० सं० २,२,१२,४)" ॥

(५१) जसुरिः‡ । 'जसु ताडने (चु० प०)' । 'जसिसहोरुरिन् (उ० २,६९)'—इति उरिन्-प्रत्ययः । यद्वा; अस्यतेर्बाहुलकादुरिन्-प्रत्यये जुडागमश्च धातोः । ताडितो बद्धमुक्तो हतवेगश्रान्तो जसुरिः । "नीचायमानं जसुरिं न श्येनम् (ऋ० सं० ३,७,११,५)" ॥

(५२) जरते§ । नैरुक्तधातुः । यद्वा; 'गॄ स्तुतौ (क्र्या० प०)'—इत्यस्य गकारस्य जकारइति स्कन्दस्वामी । "इन्धान एनं जरते स्वाधीः (ऋ० सं० ७,८,२८,१)" ॥

(५३) मन्दिने‖ । मन्दतेः स्तुतिकर्मणो घञि मन्दः स्तुतिः । छान्दसत्वादतइनिठनौ नेष्यते हि एकाक्षरात्; ततो जाते, सप्तम्याश्च । "प्र मन्दिने पितुमदर्चता वचः (ऋ० सं० १,७,१२,१)" ॥

---

* पृ० १, १

† निघ० ४, २१ ।

‡ निघ० ४, २४ ।

§ पृ० ३, १४ ।

‖ निघ० ४, २५ ।

(५४) गोः*। व्याख्यातं रश्मिनामसु (३४पृ०)। "अत्राह गोरमन्वत (ऋ० सं० १, १, ७, ५)"॥

(५५) गातुः†। व्याख्यातं पृथिवीनामसु (१६पृ०)। अत्र भावे तुन् गमनमित्यर्थः। "गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये (निरु० ४, २१)"॥

(५६) दंसयः‡। दंस इति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१६४पृ०)। अत्र तु 'अचइः (उ० ४, १३४)', जस्। दंसयः कर्माणि दंसयन्त्येनानि। "कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दंसयः (ऋ० सं० ८, ७, २६, १)"॥

(५७) तूताव§। तवतेर्वृद्धिकर्मणो लिटि णलि 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६, १, ७)'। "स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिः (ऋ० सं० १, ६, ३०, २)"॥

(५८) चयसे‖। 'चय गतौ' भ्वादिरात्मनेपदी। अत्र चातयते र्नाशनार्थस्यार्थे वर्त्तते। यद्वा; चातयतेरेव विकृतं रूपम्। "बृहस्पते चयस इत् पियारुम् (ऋ० सं० २, ५, १२, ५)"॥

(५९) वियुते¶। यौतिरेव पृथग्भावार्थो विपूर्वः। * * *। "समान्या वियुते दूरे अन्ते (ऋ० सं० ३, ३, २५, २)"॥

(६०) ऋधक्**। अव्ययमिदं पृथग्भावस्य वाचकम्। यदिन्द्र दिवि पार्ये यदृधक् (ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)"। अथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते, तदा 'ऋधु वृद्धौ (स्वा० प०)' अस्मात् 'प्रथः कित् (उ० १, १३०)'-

---

*, † पु० १, १।

‡ निघ० ४, २५।

§ निघ० ४, २५. "सत्यवीकृत्" २, २८।

‖ निघ० ४, २५. "चिक्यम्", "चिक्यत्" ३, ११।

¶, ** निघ० ४, २५.

इति बाहुलकादजि-प्रत्ययः किच्च । ऋभुवन् ऋद्धं कुर्वन् । "ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः (य०वा०सं०८,२०)" ॥

(६१) अस्याः*। (६२) अस्य†। शब्दान्तरेणानादिष्टस्य सन्निधिविशिष्टपदार्थलक्षणस्याभिधेयस्योच्चारणं प्रथमादेशः । आदिष्टतमस्य तस्योच्चारणमन्वादेशः । तत्र प्रथमादेशविषयत्वादुदात्तं पदद्वयं तीव्रार्थतरमतिस्फुटप्रयोजनम्, अन्यानादिष्टस्यार्थत्वात् । अन्वादेशविषयतामत्त्वादनुदात्तं पदद्वयमल्पीयोऽर्थतरमतिशयेनास्फुटप्रयोजनम्, अन्यादिष्टस्यार्थत्वात् । "अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवः (ऋ०सं०२, २,२,४)"—"दीर्घायुरस्या यः पतिः (ऋ०सं०८,३,१७,४)" ॥ "अस्य वामस्य पलितस्य होतुः"—"तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य (ऋ०सं०२,३,१४,१)" ॥

॥ इति द्विषष्टिः पदानि ॥ १ ॥

सस्निम्(१)। वाहिष्ठः(२)। दूतः(३)। वावशानः(४)। वार्य्यम्(५)। अन्धः(६)। असश्चन्ती(७)। वनुष्यति(८)। तरुष्यति(९)। भन्दनाः(१०)। आहनः(११)। नदः(१२)। सोमो अक्षाः(१३)। श्वाचम्(१४)। ऊतिः(१५)। हासमाने(१६)। पड्भिः(१७)। ससम्(१८)। द्विता(१९)। व्राः(२०)। वराहः(२१)। स्वसराणि(२२)। शर्य्याः(२३)। अर्कः(२४)। पविः(२५)। वक्षः(२६)।

---

*, † निरु० ४, २५. "अयोः" ९, २२. प० ४, १. निरु० ४, १८।

(६) "अन्धः" ख।

(९) "तरुष्यते" क।

धन्व(२७) । सिनम्(२८) । इत्था(२९) । सचा(३०) । चित्(३१) । आ(३२) । द्युम्नम्(३३) । पवित्रम्(३४) । तोदः(३५) । स्वञ्चाः(३६) । शिपिविष्टः(३७) । विष्णुः(३८) । आघृणिः(३९) । पृथुज्रयाः(४०) । अथर्युम्(४१) । काणुका(४२) । अध्रिगुः(४३) । आङ्गूषः(४४) । आपान्तमन्युः(४५) । श्मशा(४६) । उर्वशी(४७) । वयुनम्(४८) । वाजपस्त्यम्(४९) । वाजगन्ध्यम्(५०) । गध्यम्(५१) । गधिता(५२) । कौरयाणः(५३) । तौरयाणः(५४) । अह्रयाणः(५५) । हरयाणः(५६) । आरितः(५७) । व्रन्दी(५८) । निष्षपी(५९) । तूर्णाशम्(६०) । क्षुम्पम्(६१) । निचुम्पुणः(६२) । पदिम्(६३) । पादुः(६४) । वृकः(६५) । जोषवाकम्(६६) । कृत्तिः(६७) । श्वघ्नी(६८) । समस्य(६९) । कुटस्य(७०) । चर्षणिः(७१) । शम्बः(७२) । केपयः(७३) । तूतुमाकृषे(७४) । अंसत्रम्(७५) । काकुदम्(७६) । बीरिटे(७७) । अच्छ(७८) । परि(७९) । ईम्(८०) । सीम्(८१) । एनम्(८२) । एनाम्(८३) । सृणि(८४) रिति चतुरुत्तरमशीतिः पदानि*॥२॥

(१) सस्निम्† । 'ष्णा वेष्टने (अदा० प०)', 'ष्णा शौचे (अदा० प०)' । 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च (३,२,१७१)'—इति

(२८) "सितम्" क ।
(४६) "श्मसा" च ।
(५१) "गन्ध्यम्" ग ।
(५६) नास्त्येतत् ङ-पुस्तके ।
(८४) "सृणिः" ग ।
* इत्यादि न विद्यते ग-पुस्तके ।
† निरु० ५, १ ।

क्विन् प्रत्ययः। लिड्वद्भावाद् द्विर्वचनादिः। 'आतोलोप इटि च (६,४,६४)'। अववेष्टयिताभिरन्तःप्रविष्टाभिः शोषितोवा मेघः सस्त्रिः। "सस्त्रिमविन्दच्चरणे नदीनाम् (ऋ० सं० ८,७,२७,७)"॥

(२) वाहिष्ठः*। वोढृ-शब्दात् 'तुश्छन्दसि (५,३,५९)'—इतीष्ठनि 'तुरिष्ठेमेयःसु (६,४,१५४)'—इति तृचोलोपः। वाहिष्ठ-इति उपधादीर्घश्छान्दसः। अतिशयेन वोढा वाहिष्ठः। "वाहिष्ठोवां हवानाम् (ऋ० सं० ६,२,२९,१)"॥

(३) दूतः†।

(४) वावशानः‡। 'वश कान्तौ (अदा० प०)', 'वाशृ शब्दे (दि० आ०)'। 'लिटः कानज् वा (३,२,१०६)'। द्विर्वचनादिः। 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६,१,७)'। 'न वशः (६,१,२०)'—इति यङि लिटि सम्प्रसारणनिषेधाद् विन्-प्रत्यये कानज्यपि न भवति, वाश्यतेरुपधाह्रस्वत्वञ्च व्यत्ययेनैव। यङ्लुकि शानचि रूपमिति श्रीनिवासः। सुप्तस्वप्तूरस्पौर्वावशानः (ऋ० सं० ७,५,२३,५)"॥

(५) वार्यम्§। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। 'एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् (३,१,१०९)'—इति क्यपि प्राप्ते 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति ण्यत्। 'क्यब्विधौ वृ-ग्रहणे वृञोग्रहणमिष्यते न वृङः'—इति वैयाकरणाः। अथवा ऽऽवश्यकार्थेण्यत्-प्रत्ययोद्रष्टव्यः।

* निरु० ५, १।
† निरु० ५, १. ६, २२। टीकायां न दृश्यते, तत्र लेखकप्रमाद एव हेतुर्लक्ष्यते।
‡ निरु० ५, १. "समवावशीताम्" १९, २।
§ निरु० ५, १।

वार्यं वरणीयम्, अतिशयेन वरं श्रेष्ठं वा। "तद् वार्यं वृणीमहे (ऋ० सं० ६,२,२३,३)"॥

(६) अन्धः*। व्याख्यातमन्ननामसु (२०४पृ०)। "आमत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः (ऋ० सं० २,६,१३,१)"॥ तमोऽचक्षुष्यमन्धः। अत्र ध्यायतिर्नञ्पूर्वः अविद्यमानं ध्यानं दर्शनमस्मिन् आलोकाभावात्। चक्षुर्हीने अकारान्तमिदम्। "पश्यदक्षण्वान्न विचेतदन्धः (ऋ० सं० २,३,१७,१)"—इति चक्षुर्हीनस्य॥

(७) असश्चन्ती†। सश्चतिर्गतिकर्मा, अत्र सश्चतिरस्यतेर्वार्थे वर्त्तते। शतरि ङीपा नञ्समासः। परस्परेण सम्मितिश्रीभवन्त्यौ। अवक्षिपन्त्या वाश्रिते वा द्यावापृथिव्यावुच्येते। "असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती (ऋ० सं० ५,१,१४,२)"॥

(८) वनुष्यति‡। व्याख्यातं क्रुध्यतिनामसु (२३३पृ०)। अत्र तु हन्त्यर्थः। "वनुयाम वनुष्यतः (ऋ० सं० २,१,२१,१)"॥

(९) तरुष्यति§। नैरुक्तधातुर्गत्यर्थः। 'मृत्युं तरति', 'ब्रह्महत्यामुत्तरन्ति'। विनाशयन्ति-व्यपोहन्तीति हन्त्यर्थे तरतेः प्रयोग-दर्शनात् तरतेरुकारषकारावुपजनावित्याहुः। "इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् (ऋ० सं० ५,४,१५,२)"॥

(१०) भन्दनाः‖। भन्दतेः स्तुतिकर्मणो 'युच् बहुलम् (उ० २,

---

* पु० २, ७।

† पु० २, १४।

‡ पु० २, ११।

§ निरु० ५, २।

‖ निरु० ५, २। "भन्दते" निघ० ३, १४।

७४)'—इति युच् टाप् च। मन्दना स्तुतिरित्यर्थः। "स॒म॒न्द॒ना उदि॑यर्ति प्र॒जाव॑तीः (ऋ० सं० ७, ३, २०, १)"॥

(११) आहनः*। आहन्तेरसुनि आहन्ति आहनाः सम्बुद्धौ आहनः असद्व्यवचनादाहन्तः। "अ॒न्येन॑ मदाहनो याहि तू॒यम् (ऋ० सं० ७, ६, ७, ३)"॥

(१२) नदः†। व्याख्यातं स्तोतृनामसु (३४५पृ०)। "न॒दस्य॑ मा रु॒धतः काम॒ आग॑न् (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)"॥

(१३) सोमो अक्षाः‡। अश्नोतेर्लुङि सिचि 'उदितो वा (७, २, ५६)'—इति अनिट् पक्षे आड़ागमे च आष्टेति, इट्पक्षे आशिष्टेति प्राप्ते व्यत्ययेन तस्य स्थाने सिपि चस्य कादेशे आकारइतश्चविसर्जनीयौ। क्षियतेर्वा अक्षैषमिति प्राप्ते व्यत्ययेन वर्त्तमाने लुट्, तिपः स्थाने सिप्, च्लेरङ्, धातोष्टिलोपः, दीर्घश्च, इतश्चविसर्जनीयौ। क्षियतीत्यर्थः। "अ॒नू॒पे गोमा॑न् गोभि॑रक्षाः (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)"॥ 'क्षर सञ्चलने (भू० प०)' अक्षारीदिति प्राप्ते तिपि सिचि वृद्धौ बहुलञ्छन्दसीतीडभावे इतश्च लोपे संयोगान्तस्य लोपे रात्सस्येति सलोपे रेफस्य विसर्जनीयः आडागमः क्षरतीत्यर्थः। "सोमो॑ दुग्धा॑भिरक्षाः (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)"। 'सर्वे क्षियति-निगमाः'—इति शाकपूणिर्निवाह उक्तः॥

(१४) श्वात्रम्§। व्याख्यातं धन-नामसु (२२३पृ०)। इह

---

* पृ० १। निरु० ४, १५।

† पृ० ३, १६।

‡ निरु० ५, ३. 'विचरन्ति' ११, ४१। 'अक्षः' प० ५, ३. निरु० ६, ७।

§ पृ० ९, १०। निरु० ५, ३।

क्षिप्रनाम। "श्रात्रमग्निरंहणोऽज्ञातवेदाः (ऋ० सं० ८,४,१०,४)" ॥

(१५) ऊतिः*। अवतेः 'ऊतियूतिजूतिसातिहेति (३,३,९७)' —क्तिन्नुदात्तो निपात्यते। ज्वरत्वरेत्यूठ्। अत्रावनं रक्षणं तर्पणं वा। "आ त्वा रथं यथोतये (ऋ० सं० ६,५,१,१)" ॥

(१६) हासमाने†। हासतिः स्पर्द्धायां हर्षणे वा वर्त्तते। स्पर्द्धमानौ परस्परं हृष्यन्तौ वा। "अश्वे इव विषिते हासमाने (ऋ० सं० ३,२,१२,१)" ॥

(१७) पड्भिः‡। पिबतः स्पाशयते वा बन्धनार्थात् स्पृशते वा 'सर्त्तेरटिः (उ० १,१३२)'—इति बाहुलकादटिप्रत्ययोधातूनां पकार-भावश्च। पानैः सोमस्य§। यद्वा; स्पाशनैर्बन्धनैः स्पर्शनैः स्तुति-लक्षणैर्गुणानाम्। "वभ्रुकः पड्भिरुपसर्पदिन्द्रम् (ऋ० सं० ८,५,१५,६)" ॥

(१८) ससम्‖। 'षस स्वप्ने (अदा० प०)'। पचाद्यच् (३,१,१३४)। स्वपीतीति ससम्, माध्यमिकं ज्योतिरुच्यते, वर्षाव्यतिरिक्तकालेऽदर्शनात् स्वापव्यपदेशः। "ससं न पक्वमविदच्छुचन्तम् (ऋ० सं० ८,३,१४,३)" ॥

(१९) द्विता¶। द्विशब्दात् 'सङ्ख्याया विधार्थे धा (५,३,४२)।

* निरु० १,१. ५,३।

† निरु० ५,३. ९.२९।

‡ निरु० ५,३। बृ० ज्या० ६,१,११।

§ सायणभाष्ये तु सर्वत्रैव 'पड्भिः पादैः' इति व्याख्यातम्। महीधरोऽपि तथैव य० वा० सं० २३,१३।

‖ प० २,७. निरु० ५,३।

¶ निरु० ५,३।

धकारस्य तकारेण व्युत्पत्तिः। द्विधेत्यर्थः। "द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः (ऋ० सं० ३,१,१७,५)"॥

(२०) श्राः*। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकात् कः, यणादेशः, जस्। वरितारोऽन्वेष्टारो मृगादीनाम्। श्रात्यस्थानीयाः लुब्धकादयः। "मृगं न श्रा मृगयन्ते (ऋ० सं० ५,७,१८,१)" ॥

(२१) वराहः†। व्याख्यातो मेघनामसु (६५पृ०)। निगमश्च तत्रैव दर्शितः॥

(२२) स्वसराणि‡। अहर्नामसु व्याख्यातोऽयं शब्दः (५६पृ०) निगमोऽपि तत्रैव दर्शितः॥

(२३) शर्य्याः§। अङ्गुलीनामसु व्याख्यातः (१६३पृ०)। अत्र इषव उच्यन्ते। "शर्य्याभि र्न भरमाणो गभस्त्योः (ऋ० सं० ७,५,२२,५)" ॥

(२४) अर्कः‖। अर्चतेः 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः (उ० ३,३८)'—इति कः। अर्चति जीवयतीत्यत्र मन्त्रम्। अन्ये मृग्यमुदाहरणम्। अतएव केचिन्न पठन्त्यत्र अर्कम्। वृक्षेऽप्यर्चति। "अर्कपर्णे जुहोति (?)" ॥

(२५) पविः¶। व्याख्यातोवाङ्नामसु (८०पृ०)। रथनेमि-

---

* निघ० ५.२।

† पु० १, १०. ४, १। निघ० ५, ४. "वराहः" ५, ४।

‡ पु० १, ९. २, ४. ४, २। निघ० ५, ४।

§ पु० २, ५. निघ० ५, ४. १०, २९।

‖ पु० २, ७. २ . ४, २। निघ० ५, ४. ६, २२।

¶ पु० १, ११. २, २०। निघ० ५, ५. १२, २०।

येश्वस्य पविः। "उत पव्या रथानाम् (ऋ० सं० ४, ३, ८, ४)"। यश्मस्य दर्शितः॥

(२६) वक्षः*। वहतेः 'वहः सुट् च'†—इत्यसुन्। मध्यं काय उपरि कायस्य प्राप्तं प्रापितं वेत्यर्थः। उरइत्युच्यते। "उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षः (ऋ० सं० २, १, ७, ४)"॥

(२७) धन्व‡। व्याख्यातमन्तरिक्षनामसु (२७पृ०)। सएव निगमः॥

(२८) सिनम्§। व्याख्यातमन्ननामसु (२०७पृ०)। सएव निगमः॥

(२९) इत्था‖। इदं-शब्दात् 'था हेतौ च छन्दसि (५, ३, २६)'—इति हेतौ प्रकारवचने थाल्-प्रत्ययः। एतेर्वा थाल् 'प्रत्न-पूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि (५, ३, १११)'—इति इवार्थे थाल् विहितो व्यत्ययेन प्रकृतिभूतादिदं-शब्दादपि भवति। अनेन हेतुना, अनेन प्रकारेण, अयमेवेति वार्थः। "इत्था चन्द्रमसो गृहे (ऋ० सं० १, ६, ७, ५)"॥ 'अमुथा (निरु० ५, ५)'—इत्यर्थकथनं कथमिति निरूपणीयम्, इत्थाविति स्कन्दस्वामिग्रन्थस्य निरूपणीयः॥

(३०) सचा¶। सहार्थोऽयं निपातः। "आदित्यैरुद्रैर्वसुभिः सचा भुवः (ऋ० सं० ६, ३, १४, १)"॥

---

* निरु० ४, १६. ५, ५।

† 'वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि'—इति सि० कौ० उ० ४, २, १५।

‡ पु० १, १. ४, २। निरु० ५, ५. ६, १८।

§ पु० २, ७। निरु० ५, ५।

‖ पु० ३, १०। निरु० ४, २५. ५, ५. ६, २. ११, २७।

¶ निरु० ५, ५. ११, ५०।

(३१) चित्*। निपातोनाम च। निपातोऽनुदात्तः। 'चिदित्येषोऽनेककर्मा'—इत्यादिना व्याख्यातः (निरु० १,४)। "चतुरश्चिद्ददमानात् (ऋ० सं० १,३,२३,४)"—इत्युपमायाम्। अवकुत्सनादिष्वपि निगमा अन्वेष्याः। नाम तु चिनोतेश्चेतयतेर्वा क्विपि चिदिति भवति। चितो भागैः चीरादिभिः चिद्रूपा वा सोमक्रयण्युच्यते†। "चिदसि मनासि धीरसि (य० वा० सं० ४,१८)"॥

(३२) आ‡। 'आ इत्यर्वागर्थे'—इत्युपसर्गो व्याख्यातः (निरु० १,३)। "परा याहि मघवन्ना च याहि (ऋ० सं० ३,३,१८,५)"—इत्युपसर्गस्य। "जार आ भगम् (ऋ० सं० ७,६,१०,१)"—इत्युपमायाः। "आमेन्यस्य रजसो यदभ्र आँ अपः (ऋ० सं० ४,३,२,१)"—इत्यध्यर्थस्य॥

(३३) द्युम्नम्§। व्याख्यातं धननामसु (२२५पृ०)। अत्र यशोऽन्नं वाभिधीयते। "अस्मे द्युम्नमधिरत्नं च धेहि (ऋ० सं० ५,३,८,३)"॥

(३४) पवित्रम्‖। पुनातेः 'पुवः सञ्ज्ञायाम् (३,२,१८५)'—'कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः (३,२,१८६)'—इतीत्र-प्रत्ययः। मन्त्ररश्म्यापोऽग्निवायुसोमसूर्येन्द्राश्चाभिधेयाः। मन्त्रादिषु करणसाधनः अग्न्यादिषु कर्मसाधनः। "येन देवाः पवित्रेण (सा० सं० २,५,२,

* पु० २,१३। निरु० १, ४. ५, ५. १०, २९।
† ऐ० ब्रा० १, ५, १।
‡ पु० २, १३। निरु० १, ३. ४. ५, ५. ७।
§ पु० २, १०। निरु० ५, ५।
‖ पु० १, १२। निरु० १, ९. ११, १२।

८,४)"—इति मन्त्रस्य। "गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतः (ऋ० सं० ७,३,१८,४)"—"पवित्रवन्तः परि वाचमासते (ऋ०सं०७, २,२८,३)"—इति च रश्मीनाम्। "शतपवित्राः स्वधया मदन्तीः (ऋ०सं०५,४,१४,३)"—इत्यपाम्। "अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रन्ते मा पुनन्तु (निरु०५,६) —इत्यग्न्यादीनाम्॥

(३४) तोदः*। तुद्यते पुत्रपौत्रादिभिः स्वसमीहितसाधनाय। तुदेर्घञ्। यद्वा; 'देवसेवमेवादयः पचादौ द्रष्टव्याः'—इति पचाद्यच्। तुदति प्रेरयति कार्येषु कर्मकारानिति तोदो गृहस्थः। "तोदस्येव शरण आ महस्य (ऋ०सं०२,२,१८,१)"॥

(३६) स्वञ्चाः†। सुपूर्वादञ्चते रसुन्। सुगमन इत्यर्थः। "आ जुह्वानो घृतपृष्ठः स्वञ्चाः (ऋ०सं०८,२,८,१)"॥

(३७) शिपिविष्टः‡। (३८) विष्णुः§। एते विष्णोरादित्यस्य नामनी। शिपिविष्ट-शब्दोऽत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतोपमानार्थः। यादृशः शेपो निर्वेष्टितः तादृश इति, शेपइव वेष्टन-त्वग्-विवर्जितः'—इति श्रीभोजनिवासः। उदितमात्रत्वादप्रतिपन्नरश्मिः। अपिवा; 'उपमानयोगात् कुत्सितार्थीयमिदम्'—इत्यौपमन्यवः। पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः अर्थसिद्धिश्च। 'प्रशंसानाम'—इत्याचार्यः। शिपिभीरश्मिभिराविष्टः शिपिविष्टः उपात्तरश्मिः॥ विष्णुशब्दो व्याख्यातो यज्ञ-

---

* निरु० ५, ५।
† निरु० ५, ७।
‡ निरु० ५, ७. 'शिपिः' ५, ८।
§ प० ५, ६। निरु० ५, ७. १२, १८।

नामसु (३४८पृ०), अर्थोऽनुगुणः। "किमित्ते विष्णो परि चक्ष्यं भत् प्रयद् ववृक्षे शिपिविष्टो अस्मि (ऋ०सं० ५,६,२५,६)"—इत्युभयोर्निगमः ॥

(३९) आघृणिः*। घृणि-शब्दो ज्वलन्नामसु (१६१पृ०), क्रोधनामसु (२३४पृ०) च व्याख्यातः। आगतदीप्तिरागतक्रोधो वा। "आघृणे सं सचावहै (ऋ०सं० ४,८,२१,१)"—इति दीप्तिनामत्वे निगमः। क्रोधवचने त्वेभ्य उदाहरणं कर्त्तव्यम् ॥

(४०) पृथुज्रयाः†। 'ज्रि अभिभवे (भ्वा०प०)'। असुनि बाहुलकात् ककारस्य रेफः। ज्रयो वेगः। पृथुः ज्रयो यस्य सः। वेगेनान्यानभिभविता महाजव इत्यर्थः। "पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः (ऋ०सं० ३,३,१३,२)" ॥

(४१) अथर्युम्‡। अततेः। 'जनिमनियजिदमिभ्यः'—इति बाहुलकात् युस्-प्रत्ययो धातोरथरादेशश्च सकार इत्सञ्ज्ञकः। अतनं गमनमथर्युशब्देनोच्यते मत्वर्थीयस्य लुक् गमनवन्तमित्यर्थः। "दूरे दृशं गृहपतिमथर्युम्§ (ऋ०सं० ५,१,२३,१)" ॥

(४२) काणुका‖। कान्त-क्रान्त-हत-शब्दानां काणु-भावः। तत्र स्वार्थे कः। शसि 'शेश्छन्दसि बहुलम् (६,१,७०)'—इति शेर्लुक्। कान्तानि प्रियाणि, क्रान्तानि आहवनीयं प्रति गतानि, ऋत्विक्

---

*, † निरु० ५, ९।

‡ निरु० ५, १५। "अथर्यं" य० वा० सं० ३, ३७।

§ "अथव्युम्"—इति सामपाठः। छ० १, २, २, १०.—उ० २, १, ६, १।

‖ निरु० ५, ११।

प्रति कृतानि, ऋत्विग्भिः संस्कृतानि सरांसि विश्रियन्ते। यद्वा; काणुकेति इन्द्रविशेषणम्*। सोमस्य कान्तः वल्लभः। यद्वा; कणे-शब्दः 'कणेमनसी श्रद्धाप्रतिघाते'-इति, तस्य काणुकेति रूपं क्रिया-विशेषणञ्च। "इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ० सं० ६,५,२८,४)"॥

(४३) अध्रिगुः†। अधिकृतो गौर्यस्मिन् मन्त्रे सोऽध्रिगुः। अधि-कृतशब्दस्याध्रिभावः, गोशब्दश्चात्र पशुमात्रोपलक्षकः छागादिष्वधि-कृतत्वात्। यद्वा; अध्रिवादिशब्दवत्त्वादध्रिगुः। अध्रिवप्रभृतीना-मध्रिगोर्मुख्यत्वादध्रिगुशब्देनाभिधानम्। अग्निरिन्द्रश्चाध्रिगुशब्देनोच्यते। अधृतगमनः सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः। अत्राधृतशब्दस्याध्रिभावः। गमनं गौः। "अध्रिगोशमीध्वं (ऐ० ब्रा० २,१,७)"—"तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः (ऋ० सं० ३,१,२१,४)"—"ऋचीषमाया-ध्रिगव ओहम् (ऋ० सं० १,४,२७,१)"—इति क्रमेण निगमाः॥

(४४) आङ्गूषः‡। आङ्पूर्वात् घुषेर्घञ्। आघुष्यते आघोषः। घो-कारस्य ङ्गूकारभावः§। 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि (६,१,१२६)'—इत्यनुनासिको व्यत्ययेन। स्तोमोऽभिधेयः। "एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तः (ऋ० सं० १,७,२३,४)"॥

(४५) आपान्तमन्युः‖। आपादितमुत्पादितं संस्कारेण मन्यु-

* 'नैरुक्तप्रसिद्धात्तु कालाभिमानीन्द्रः। त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्य सन्ति। तानेकरूपमनुभवन्तीति। एतत् सर्वमेकेन प्रतिधानेनादिवत्'—इति ऋ० सं० ६, ५, २०, ४र्थ मन्त्रव्याख्याने सायणः।

†, ‡ निरु० ५. ११।

§ 'वर्णात् कारः (३, ३, १०८. वा० ९)'—इति 'वर्णस्वरूपे एव कारप्रत्ययो भवति, नात्र वर्णस्य स्वरूपमात्रं बोध्यमस्तीति कथङ्कार' कारप्रत्ययोऽध्येयः।

‖ निरु० ५, १२।

दीप्तिर्यस्य । आपादित-शब्दस्याणान्तभावः, मन्युशब्दो व्याख्यातः क्रोधनामसु (१३५पृ०)। सोम उच्यते। इन्द्रस्यापान्तमन्युः। उत्पादितदीप्तिर्यस्य उत्पादितक्रोधो वा। "आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा (ऋ० सं० ८,४,१४,५)" ॥

(४६) श्मशा*। श्म शरीरमश्नुते व्याप्नोति। श्म-शब्दोपपदात् अश्नोतेः पचाद्यच्। उदकवाहिनी कुल्या नाड़ी वान्नरसवाहिनी वा श्मशोच्यते। श्म अश्नुते इति निर्वचनं स्कन्दस्वामिग्रन्थे नास्ति श्रीनिवासमते तु ख-शब्दोपपदात् अश्नोतेः पूर्ववदच्। खं शासती श्मशा, व-कारस्य मकारः।"आवं श्मशा रुधद्वाः(ऋ० सं० ८,५२६,१)"॥

(४७) उर्वशी†। उरु-शब्दोपपदात् अश्नोतेर्वष्टेर्वा 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इतीन्प्रत्यये 'कृदिकारात्(४,१,४५.वा०)' —इति ङीप् वश्युत्तरपदे उरु-शब्दस्य उ-लोपश्च। उरु महत् स्थानं यशो वा व्याप्नोति। उरुभ्यां वा अश्नुते सम्भोगकाले कामिनं वशीकरोति, शिल्पोपचारकुशलेत्यर्थः। उरुर्वा वशः कामो यस्याः महेच्छेत्यर्थः। व्यधिकरणो बहुव्रीहिः। बहुषु कामो यस्याः, बहूनां वा कामो यस्याः। "उर्वश्या ब्रह्मन् मनसोऽधिजातः (ऋ० सं० ५,३,२४,१)" ॥

(४८) वयुनम्‡। व्याख्यातं प्रज्ञानामसु(२२४पृ०)। कान्तिः प्रज्ञा वाभिधेया। "सद्यत्तमोऽवयुनं ततन्वत् सूर्येण वयुनवच्चकार (ऋ० सं० ४,६,११,३)" ॥

---

* निरु० ५, १२। 'श्मशानम' निरु० ३, ५. अथ० सं० ५, ११, ८।

† प० ५, ५। निरु० ५, १३. ११, २५; ४९ ।

‡ ६० ३, ८।

(४९) वाजपस्त्यम्*। वाजशब्दो व्याख्यातोऽन्ननामसु (२०४ पृ०), पस्त्यशब्दो गृहनामसु (३०८पृ०) वाजस्य पस्त्यस्य परममेतदन्नाद्यमस्माकमिति मन्यमाना यस्मिन् देवाः पतन्ति तम्। सोम उच्यते। "सनेम वाजपस्त्यम् (ऋ॰सं॰ ७,४,२४,६)"॥

(५०) वाजगन्ध्यम्†। 'गन्ध अर्दने' चुरादिरात्मनेपदी। अत्र मिश्रणार्थः। 'अचो यत् (३,१,९७)'। गृह्णतेर्गन्ध्यादेशो ण्यचेति केचित्। गृह्यमाणस्य मिश्रीभावात् गन्ध्यं मिश्रयितव्यमित्यर्थः। "अश्याम वाजगन्ध्यम् (ऋ॰सं॰ ७,४,२४,६)"॥

(५१) गध्यम्‡। गृह्णातेः अघ्न्यादित्वाद् (उ॰ ४,१०८) यत्-प्रत्ययो धातोर्गध्यादेशश्च। ग्राह्यं गृह्यमाणस्य मिश्रीभावात् आत्मना मिश्रयितव्यं भक्षयितव्यमित्यर्थः। सोम उच्यते। "ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषत् (ऋ॰सं॰ ३,५,१९,१)"॥

(५२) गधिता§। ग्रहेः क्ते ग्रहस्य गधादेशः। "आगधिता परिगधिता" (ऋ॰सं॰ २,१,११,६)"। आगृहीता, अवयवैर्गाढं परिष्वक्ता सतीत्यर्थः। परिगधिता, सर्वतोऽन्तर्बहिश्च मिश्रितः आ-लिङ्गन-चुम्बन-पुरःसरं प्राप्तप्रजनना सती सानुरागं सम्भोगाय परि-गृहीता च सतीत्यर्थः॥

(५३) कौरयाणः||। कौरशब्दः कृतशब्दपर्यायः। शत्रून् प्रति कृतमेव यानमायानं नित्यं कृतमनः। यद्वा; हस्त्यश्वो रथ इत्यादि-

---

* निघ॰ ५, १५।

†, ‡, §, || निघ॰ ५, १५।

सङ्ग्रामं कृतं कल्पितं प्रयाणाभिमुखं यानं वाहनं यस्य स कौरयाणः। "पाक स्थामा कौरयाणः (ऋ० सं० ५,७,२८,१)" ॥

(५४) तौरयाणः* । तूर्णशब्दस्य तौरभावः । तूर्णयानः चिप्रगमन इत्यर्थः। "स तौरयाण उपयाहि यज्ञम् (ऋ० सं० ३,३,१६. ३वा०)" ॥

(५५) अह्रयाणः† । ह्रीत-शब्दस्य ह्रभावः । अह्रीयमाणः अलज्जितमानः योऽर्थिभ्यो दातुं न शक्नोति, स ह्रीतो गच्छति, तदस्य नास्ति, अतः श्लाघ्यगमन इत्यर्थः । "अनुष्टुपा कुणुह्यह्रयाणः (ऋ० सं० ३,४,२५,४)" ॥

(५६) हरयाणः‡ । हरतेः पचाद्यचि हरः । शत्रूणां जीवितैश्वर्यादिहन्तृ यानं यस्य सः । शत्रु-जीवितादीनां हर्त्तेत्यर्थः । "रजतं हरयाणे (ऋ० सं० ६,२,२५,२)" ॥

(५७) आरितः§ । 'ऋ गतौ' । 'सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनाम् (३,१,२२.वा०)'—इति विहितस्य यङः 'यङोऽचि च (२,४,७४)'—इत्यत्र बहुलानुवृत्तेरनैमित्तिके लुकि प्रत्ययलक्षणेऽत्र 'सन्यङोः (६,१,९)'—इति ऋ-इत्यस्य द्विर्वचने उरदत्त्वाभ्यासस्य ऋकारस्यात्वे 'ऋग्रिकौ च लुकि (७,४,९१)'—इति लुकि निष्ठायां छान्दसत्वादिट्, ऋकारस्य यणादेशो 'रोरि (८,३,१४)' इत्यभ्यासरेफलोपे ढ्रलोपे पूर्वस्य (६,३,१११) दीर्घत्वे च आरित इति । ण्यन्तस्य लुगभावश्छान्दसत्वात् । सोमान् प्रति गतो यज्ञं प्रति गत

---

*, †, ‡, § निरु० ५, १५ ।

इत्यर्थः। "य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः (ऋ० सं० १,७, १२,४)"॥

(५८) ब्रन्दी*। ब्रन्दति नैरुक्तधातुः। 'गमेरिनिः (उ० ४,६)' —इति बाहुलकादिनिः। "शुष्णस्य चिद् ब्रन्दिनो रोरुवद् वना (ऋ० सं० १,४,१७,५)"॥

(५९) निष्षपी†। 'षप समवाये (भू० प०)'—इत्यस्मात् स्पृश-त्यर्थे वर्त्तमानात् असुनि सकार-पकार-विपर्य्ययः। स्पर्शस्याच तद्वा-रकः सुखातिशयोऽभिप्रेतः। सपति स्पृशति सुखयतीति सपः, निःपूर्वः, निष्षपा इति प्राप्ते निष्षपी। * * *। "मा नो मघेव निष्षपी परा दाः (ऋ० सं० १,७,१८,५)"। यदा विनिर्गत-पसा इति पठन्ति,‡ तदा सपेरपि विपर्य्यस्ताचरात् 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३,११८)'। अर्थः स एव। अन्यत् सर्वं पूर्ववत्। अथापि विनिर्गत-पसा इति पाठस्य प्राचुर्यात् तमाश्रित्य स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम्॥

(६०) तूर्णाशम्§। 'तूर्णाशमुदकं भवति। तूर्णमश्नुते (निरु० ५,१६)'—इति भाष्यम्। तूर्णाशमित्यनवगतं शब्दतस्यार्थतस्य उदक-मभिधेयम्। तूर्णमश्नुते अत्यर्थं व्याप्नोति एवं निर्वचनात् तूर्णशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वेनाकर्मत्वात् कर्मोपपदाभावात् को न स्यादिति चेत्, —अश्नुत इत्यशं तूर्णञ्च तदशञ्च तूर्णाशम्। * * *। "तूर्णाशं न गिरेरधि (ऋ० सं० ६,३,१,४)"॥

---

* निरु० ५, १५।

† निरु० ५, १६।

‡ तस्य निगमोऽयम्—"यष्टा पर्मसावादरम्" अथ० सं० ६,१४,२१,२।

§ निरु० ५, १६। "तूर्णिः" पृ० २, १५. निरु० ७, १०।

(६१) तुम्पन्* । 'तुभ सञ्चलने (दि०प०)' । 'शकि लिङ् च (३,३,१७२)'—इति शक्यार्थे एतत्। चौभ्यमिति प्राप्ते औकारस्य ह्रस्वत्वं, भकारस्य पकारो यकारलोपो मकारश्चोपजनः। अयत्नेनैव चोभयितुं शक्यम्। अविच्छत्रकमुच्यते। "पदा तुम्पमिव स्फुरत् (ऋ०सं०१,६,६,३)॥

(६२) निचुम्पुणः। 'वीणाम्यूणव्रणभूणचूणत्राणतृणघृणादयः (?†)'—इति निचान्त-नियम-नीचैः-शब्दोपपदेभ्यः प्रीणाति-पृणाति-पूणातिभ्यो णुक्-प्रत्ययो धातूनां पु-भावः उपपदानां निचुम्भावश्च निपात्यते। नीचैरुपपदात् दधातेर्वा पूर्ववन्निपातनम्। 'चमु अदने (दि०आ०)'। निचान्तो भक्षितः प्रीणातीति निचुम्पुणः सोमः। "अपां जामिर्निचुम्पुणः (ऋ०सं०६,६,२५,२)"। नियमेन चम्यते इति निचमनमुदकं, तेन पूर्यते इति समुद्रः। निगमः पर्येष्यः। नीचैरस्मिन् क्वणन्ति नीचैः शब्देनात्र कर्म कुर्वन्ति इत्यवभृथो निचुम्पुणः। "अवभृथनिचुम्पुणः (य०वा०स०८,२७)"॥

(६३) पदिम्‡। 'पत्लृ गतौ (भू०प०)'। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ०४,११४)' पदिः पक्षी। आकाशे ह्यसौ नित्यं पत्यते गच्छति। "मुचीजयेत्र पदिमुत्सितानि (ऋ०सं०२,१,१०,२)"॥

(६४) पादुः§। पद्यतेः 'छन्दसीणः (उ०१,२)'—इति बाहु-

* निरु० ५,११। "तुम्पति" पु० २,१४।
† 'राजासाजास्थूणावीणाः'—इति सि०कौ० उ० २,११।
‡ निरु० ५,१९। "पदम्" निरु० २,०.५,१०। "पतति" पु० २.१४ "आपप्तत" निरु० ११,१४।
§ निरु० ५,१९।

लकारगुण् वृद्धिः। पदनं पादुः। "स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते (ऋ० सं० ७,७,१८,४)"॥

(६५) वृकः*। व्युपसर्गार्थविशिष्टाद् वृणोतेः 'सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कित् (उ० ३,३८)'—इति क-प्रत्ययः। वृकश्चन्द्रमाः। विवृतं स्पष्टज्योतिष्ट्वात् विवृत इत्युच्यते, न हि नक्षत्राणामिवाव्यक्तमस्य ज्योतिः। विकृतविक्रान्तशब्दयोर्वृकभावः। विकृतत्वं ज्योतिषः शीतत्वात् ह्रासवृद्धिभ्यां वा। विक्रान्तत्वं ज्योतिषो दिगन्तरगमनात्। "अरुणो मा सकृद्वृकः (ऋ० सं० १,७,२३,३)"। यद्वा; 'वृजी वर्जने' अदादिः। अनेकार्थत्वादावृणोत्यर्थः। पूर्वसूत्रेण बाहुलकात् को मकारजकारलोपश्च। आदित्य उच्यते। आवृङ्क्ते आवृणोति जगत् प्रकाशेन, आवृणोति चोदकानि रश्मिभिः सम्भजत इत्यर्थः। यद्वा; वृणक्तेर्वधकर्मणः पूर्ववद्रूपम्। विनाशयति तमांसि। "आस्तो यत्नीमसुञ्चतं वृकस्य (ऋ० सं० १,८,१६,१)"। विविधं कृन्तति उरणादीनि विकर्त्ता सन् वृकश्च। विपूर्वात् कृन्ततेः पूर्ववद्रूपसिद्धिरन्वेया। "वृकश्चिदस्य वारण उरामथिः (ऋ० सं० ६,४,४८,३)"। अपि वा सृगाली शिवेति प्रसिद्धा, सा वृक्युच्यते। "शतं मेषान् वृक्ये चक्षदानम् (ऋ० सं० १,८,११,१)"॥

(६६) जोषवाकम्†। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः (तु० आ०)'। कर्मणि घञ्, वचेर्भावे। जोषयितव्यं वचनं। विस्पष्टार्थे सेवितव्यं वचनं। अविस्पष्टं वचनमित्यर्थः। "जोषवाकं वदतः पज्रहोषिणा (ऋ० सं० ४,८,२५,४)"॥

---

* पु० १, २० । निरु० ५, २०. ६, २६. १२, ४४ । "वृकाः" निरु० १, ६. १२, २९ ।
† निरु० ५, २१ ।

(६७) कृत्तिः*। कृन्ततेः रूपम्। यशोऽन्नं वा। यशोहि द्विषतः कृन्तति दुर्भक्तं वाऽन्नं माषादि भोक्तारम्। "मही च कृत्तिः शरणा त इन्द्र (ऋ०सं० ६,६,१३,६)"। शरीरात् कृन्तति चर्ममय्यपि कृत्तिः। सूत्रमय्यपि कृत्तिः चारुवस्त्रखण्डग्रथितत्वात् कर्त्तनसामान्यात्। कृत्तिरिव कृत्तिः चन्द्रोच्यते। कृत्तिं वस.नऽआचर (य० वा०सं० १६, ५१)" ॥

(६८) श्वघ्नी†। स्वशब्दे कर्मण्युपपदे भूतेऽर्थे 'कर्मणि हनः (३,२,८६)'—इति णिनि-प्रत्ययः। स्वं धनं हतवान् स्वघाती सन् श्वघ्नी कितवः। स्वशब्दः स्वधेत्यत्र (१२८पृ०) व्याख्यातः। "कृतं न श्वघ्नी विचिनोति देवने (ऋ०सं० ७,८,२४,५)" ॥

(६९) समस्य‡। समशब्दः सर्वपर्यायः सर्वनामसु पठ्यते 'त्वत्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि (फि० ४)'-इति सर्वानुदात्तः। "मा नः समस्य दूढ्यः" । (ऋ०सं० ६,५,२५,४)"। "उरुष्याणो अघायतः समस्मात् (य०वा०सं० ३,२६)"। "उतो समस्मिन्नाशिशीहि नो वसो (ऋ०सं० ६,२,२,३)"। "नभन्तामन्यके समे (ऋ०सं० ६,३, २२,१)" ॥

(७०) कुटस्य§ (७१) चर्षणिः‖। कृतशब्दस्य कुट्भावः। कृत्तर्थात् कुटेः क-प्रत्ययइत्यन्ये। चर्षणिशब्दो व्याख्यातः पश्यतिकर्मसु

---

* पृ० ३, ४ । । निरु० ५, २२ ।

† निरु० ५, २२ ।

‡ निरु० ५, २२. १०, ५ ।

§ निरु० ५, २४. "कुटतेः" ६, ३० ।

‖ पृ० २, २ । निरु० ५, २४. १२, २१. "चर्षणीधृत्" ११, ४० ।

(३२८पृ०)। "पिता कुटस्य चर्षणिः (ऋ० सं० १,२,२३,४)"॥

(७२) शम्बः*। व्याख्यातं शम्बरइति मेघनामसु (६६पृ०)। "उग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन (ऋ० सं० ७,८,२३,२)"॥

(७३) केपयः†। कु-शब्दोपपदात् पुनातेः 'अनिपुणकृतिभ्यः क्यप्'—इति बाहुलकात् क्यप्, कोः कादेशः। कपूयः दुःपूयः दुःशोध्यः दुःकामेत्यर्थः। कपूयेन तद्वन्तोऽपि कपूयाः; अकारोमत्वर्थीयः। कुत्सितकर्माण उत्थापितपापकर्माणोवोच्यन्ते। कपूयाः सन्तः केपयः। "इ मैव ते न्यविशन्त केपयः (ऋ० सं० ७,८,२७,१)"॥

(७४) तूतुमाकृषे‡। 'तूतुमेत्यस्य शीघ्रगत्यर्थस्य तूर्णमित्यवगमः'—इति स्कन्दस्वामी। निर्वाहो निरूपणीयः। करोतेर्लिटि 'थासः से (३,४,८०)', उ-प्रत्ययस्य 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति लुक् कुरुषइत्यर्थः। "एता विश्वा सवना तूतुमा कृषे (ऋ० सं० ८,१,८,६)"॥

(७५) अंसत्रम्‡। आङ्पूर्वाद्धन्तेरसुनि टिलोप आकारस्य ह्रस्वत्वं च। आहन्तीत्यंहः पापम्। पापेन वात्र तत्फलभूतप्रहारादिकं लक्ष्यते। अंहसस्त्रायते। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'—इत्यंहसस्त्रं सदंसत्रम्। धनुर्वा कवचञ्च। "अंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् (ऋ० सं० ८,५,१८,१)"॥

(७६) काकुदम्§। कौतेः शब्दकर्मणो यङि, पचाद्यचि, 'यङो-

*, † निरु० ५, २४।

‡ निरु० ५, २४. "अंसत्रकोशम्" ५, २६।

§ पु० १, १। निरु० ५, २६।

ऽचिच (२,४,७४)'—इति यङ्लुकि, द्विर्वचनादौ, 'न धातुलोप-आर्द्धधातुके (१,१,४)'—इति गुणनिषेधः। कोकूयते पुनःपुनः शब्दं करोतीति काकुर्जिह्वा। कोकुवाधानं सद् वर्णस्तुत्यादिना काकुदं तालु। कोकूयमाना नुदतीति वा। कोकूयतेर्नुदेश्च काकुदम्। अनुक्षरन्ति काकुदम् (ऋ॰सं॰ ६,५,७,२)" ॥

(७७) बीरिटे*। भियो वा नक्षत्रादीनां वाभासस्ततिस्ततनं यस्मिन्। तत् भीततनं भास्ततनं वा सत् बीरिटमन्तरिक्षम्; मनुष्य-गणो वा अनालम्बेऽन्तरिक्षे हि भीतिः कस्य न जायते; इदन्तरेन्द्रो यतोहि तस्मात्तत्रापि तद् भयं। "आ विश्यतीव बीरिट इयाते (ऋ॰सं॰ ५,४,६,२)" ॥

(७८) अच्छ†। निपातः। अभेरर्थे। आभिमुख्यार्थे वर्त्तते। आप्तुमित्यस्यार्थे इति शाकपूणिः ॥

(७९) परि‡। (८०) ईम्§। (८१) सीम्‖। इति व्याख्यातानि प्राथमिके निपातप्रकरणे(१,३पृ०)अनेकार्थत्वादिहोपन्यासः। एषामुदाहरणानि प्रसिद्धानि ॥

(८२) एनम्¶। (८३) एनाम्**। एतत्पदद्वयमस्या अस्येत्यनेन पदद्वयेन 'उदात्तम् प्रथमादेशे, अनुदात्तमन्वादेशे'—इत्येवं

---

* निरु॰ ५. २७।

† निरु॰ २, २५. ४, २४. ५, २८।

‡ निरु॰ १, ३. ५, २८. १०, ७. ११, १७।

§ पु॰ १, १२। निरु॰ १, ९. ४, १९. ५, २८।

‖ निरु॰ १, ७. ५, २१; २८. ११, ४७; ४८. "सीमन्" १, ७. "सीमिका" ३, २०।

¶, ** निरु॰ ५, २८. "एना। अया" पु॰ ३, २९. निरु॰ ३, २१।

व्याख्यातम् (निरु० ४,२५)। अनेकार्थत्वादुपन्यासः। "चितएन-मायुनग् (?)"—इत्येवमादीन्युदाहरणानि ॥

(८४) सृणिः*। 'सृ गतौ (भ्वा०प०)'। 'वृयुसृच्चिप्रच्छिस्वरिलरिभ्यः कित्†'—इति णि-प्रत्ययः। लवितव्यं प्रति सरणात् सृणि-शब्देनात्र दात्रमभिप्रेतम्। "नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयात् (शु०वा०सं०१२,६८)" ॥

॥ इति चतुरशीतिः पदानि ॥२॥

आशुशुक्षणिः(१)। आशाभ्यः(२)। काशिः(३)। कुणारुम्(४)। अलातृणः(५)। सललूकम्(६)। कत्पयम्(७)। विस्रुहः(८)। वीरुधः(९)। नक्षद्दाभम्(१०)। अस्कृधोयुः(११)। निशृम्भाः(१२)। बृबदुक्थम्(१३)। ऋदूदरः(१४)। ऋदूपे(१५)। पुलुकामः(१६)। असिन्वती(१७)। कपना(१८)। भाऋजीकः(१९)। रुजानाः(२०)। जूर्णिः(२१)। ओमना(२२)। उपलप्रक्षिणी(२३)। उपसि(२४)। प्रकलवित्(२५)। अभ्यर्धयज्वा(२६)। ईक्षे(२७)। क्षोणस्य(२८)। अस्मे(२९)। पाथः(३०)। सवीमनि(३१)। सप्रथाः(३२)। विदथानि(३३)। आयन्तः(३४)। आशीः(३५)। अजीगः(३६)। अमूरः(३७)। शशमानः(३८)। देवोदेवाच्या कृपा(३९)। विजामातुः(४०)। ओमासः(४१)। सोमानम्(४२)।

---

* निरु० ५, २८।

† 'सृवृषिभ्यां कित्' सि० कौ० उ० ४, ४९।

(३९) 'देवोदेवाच्या। कृपा'—इति पदद्वयं ख-ग-च-पुस्तकेषु। तथा सति सङ्ख्यावृद्धिरपि नाशङ्क्या, तेषु "शिरिम्बिठः (१२०)" पदादर्शनात्।

अनवायम्[४३]। किमीदिने[४४]। अमवान्[४५]। अमी-
वा[४६]। दुरितम्[४७]। अघे[४८]। अमतिः[४९]। श्रुष्टी[५०]।
पुरन्धिः[५१]। रुशत्[५२]। रिशादसः[५३]। सुदत्रः[५४]।
सुविदत्रः[५५]। आनुषक्[५६]। तुर्वणिः[५७]। गिर्वणाः[५८]।
असूर्ते सूर्ते[५९]। अम्यक्[६०]। यादृश्मिन्[६१]। जार-
यायि[६२]। अग्रिया[६३]। चनः[६४]। पचता[६५]। शुरुधः[६६]।
अमिनः[६७]। जज्झतीः[६८]। अप्रतिष्कुतः[६९]। शाशदा-
नः[७०]। सृप्रः[७१]। सुशिप्रः[७२]। रंसु[७३]। द्विबर्हाः[७४]।
अक्रः[७५]। उराणः[७६]। स्तियानाम्[७७]। स्तिपाः[७८]।
जबारु[७९]। जरूथम्[८०]। कुलिशः[८१]। तुञ्जः[८२]। बर्ह-
णा[८३]। ततनुष्टिम्[८४]। इलीबिशः[८५]। कियेधाः[८६]।
भृमिः[८७]। विष्पितः[८८]। तुरीपम्[८९]। रास्पिनः[९०]।
ऋञ्जतिः[९१]। ऋजुनीती[९२]। प्रतद्वसू[९३]। हिनोत[९४]।
चोष्कूयमाणः[९५]। चोष्कूयते[९६]। सुमत्[९७]। दिवि-
ष्टिषु[९८]। दूतः[९९]। जिन्वति[१००]। अमत्रः[१०१]। ऋचीं-
षमः[१०२]। अनर्शरातिम्[१०३]। अनर्वा[१०४]। असामि[१०५]।
गल्दया[१०६]। जल्हवः[१०७]। बकुरः[१०८]। बेकनाटान्[१०९]।
अभिधेतन[११०]। अंहुरः[१११]। बतः[११२]। वाताप्यम्[११३]।

---

(४८) "अघा" कातिरिक्तेषु सर्वत्र।
(५८) कातिरिक्तेषु सर्वत्र "गिर्वणसे" इति।
(८५) "इलीविशः" क।

चाकन्[११४]। रथर्यति[११५]। असक्राम्[११६]। आधवः[११७]। अनवब्रवः[११८]। सदान्वे[११९]। शिरिम्बिठः[१२०]। पराशरः[१२१]। क्रिविर्दती[१२२]। करूळती[१२३]। दनः[१२४]। शरारुः[१२५]। इदंयुः[१२६]। कीकटेषु[१२७]। बुन्दः[१२८]। वृन्दम्[१२९]। किः[१३०]। उल्बम्[१३१]। ऋबीस[१३२]मृबीसमिति द्वात्रिंशच्छतं पदानि* ॥ ३ ॥

जहासस्तिमाशुशुक्षणिस्त्रीणि† ॥

इति निघण्टौ चतुर्थाध्यायः समाप्तः‡ ॥ ४ ॥

(१) आशुशुक्षणिः§। शुचेर्ज्वलतिकर्मणः क्विपि शुक् दीप्तिः, क्षणिर्हिंसार्थः; 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इतीन्, सनोतेर्वा इन्। आशु शुचा दीप्त्या क्षणिता हिंसिता तमसां सनिता सम्भक्ता वा पाके दाहप्रकाशनादेः स्वव्यापारस्य। अग्निरुच्यते। यद्वा; आङ्पूर्वाच्छुचेरन्तर्णीतण्यर्थात् सनि आशुशुच इति स्थिते 'आङि शुषेः सनः'—इति विहितः अनि-प्रत्ययो बाहुलकाच्छुचेरपि भवति। 'आङि शुचेः'—इत्येव वा तत्र पाठः। आशु शोचयिषा आदीप-

(१२०) "शिरिम्बिठः" नास्तीदम्पदम् ख-घ-च-पुस्तकेषु। क-पुस्तकेऽपि न दृश्यते परं तत्र लेखकप्रमाद एव मूलमन्यथा सङ्ख्या व्याकुप्येत।

(१३१) "उल्बम्" क।

* इतीत्यादि न दृश्यते ग।

† "इति सप्तमोऽध्यायः" ग (द्रष्टव्यं परस्तात्)। "नैघण्टुके" ङ।

‡ ख-च-पुस्तकतोऽन्यत्र न विद्यतेऽसौ सङ्ग्रहवाक्यम्।

§ निरु० ६, १।

यितुमिच्छा, तस्या कर्त्ता: आशुशुक्षणिः आदीपयिषुरित्यर्थः । "त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः (ऋ० सं० २,५,१७,१) ॥

(२) आशाभ्यः* । व्याख्यातं दिङ्नामसु (४० पृ०)। स एव निगमः (ऋ० सं० १,८,६,२) ॥

(३) काशिः† । काशतेः 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इतीन् प्रत्ययः । प्रकाश्यते इति काशिर्मुष्टिः । "यत्ते ज्रुभ्णा मघवन् काशिरित्ते (ऋ० सं० ३,२,१,५)" ॥

(४) कुणारुम्‡ । क्वणतेः शब्दकर्मणः 'क्वणेरारुः'—इति बाहुलकात् आरु-प्रत्ययस्ताच्छीलिकः, वकारस्य सम्प्रसारणञ्च । शब्दनशीलः कुणारुः, तन्मेघ उच्यते । "अहस्त मिन्द्र संपिणक् कुणारुम् (अ० वा० सं० १८,६८)" ॥

(५) अलातृणः§ । अलं-शब्दोपपदात् तर्देर्हिंसार्थात् 'वीणतूण-प्रणभ्रूणचूणतूणतृणघृणादयः (उ० ३,१३?)'—इति ण-प्रत्ययो दकार-लोपोगुणाभावोऽलमोमकारस्याकारश्च निपात्यते । यद्वा; ल्युटि दकारस्य लोपो गुणाभावश्च पृषोदरादित्वात् । अलं पर्याप्तमातर्दनं हिंसा यस्य; बहूदकत्वात् मेघो विशिष्यते । "अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः (ऋ० सं० ३,२,२,५)" ॥

(६) सललूकम्‖ । सम्पूर्वाल्लुभेर्निष्ठायां 'लुभो विमोहने (७,२,

---

* पु० १,६. निरु० ६,१ ।

† निरु० ६,१ ।

‡ निरु० २,१. ६,१ ।

§ निरु० ६,२ ।

‖ निरु० ६,३ ।

५४)'—इतीडामः। यद्वा; सर्तेः 'मण्डूकोलूकोल्कशूकशम्बूकयूक-वल्कादयः (उ० ४,४० ?)'-इत्यूक-प्रत्यये गुणे रपरे कृते ऋरित्यस्य द्विर्वचनरेफयोर्लत्वापत्तिश्च निपात्यते। मरणशीलमत्यन्तदूरं नष्ट-मित्यर्थः। रक्षो विशिष्यते। "आ कीवतः सललूकं चकर्थ (ऋ० सं० ३,२,४,२)"॥

(७) कत्पयम्*। कमिति सुखनाम। तस्य मकारस्य तकारः पयसश्च सलोपः। कम्पयसं सुखपयसमित्यर्थः। मेघोऽभिधेयः। "त्यच्चिदित्था कत्पयं शयानम् (ऋ० सं० ४,१,३२,६)"॥

(८) विस्रुहः†। विपूर्वात् स्रवतेः क्विपि। विविधं स्रवन्तीति विस्रुहः आपः। "वया इव रुरुहुः सप्त विस्रुहः (ऋ० सं० ४,५ ८,६)"॥

(९) वीरुधः‡। विपूर्वात् रुहेः क्विपि वेर्दीर्घो हकारस्य धकारश्च। मूलविभुजादित्वात् के विरुहाः सत्यः वीरुधः। विविधं रोहन्तीति ओषधय उच्यन्ते। "वीरुधः पारयिष्णवः (ऋ० सं० ८,५,८,३)"॥

(१०) नक्षद्दाभम्§। नक्षतेर्गतिकर्मणो व्याप्तिकर्मणो वा शतरि नक्षन्; दभ्नोतीति दभ्नोतेर्बधकर्मणः कर्मण्यणि नकारलोपश्छान्दसः, वृद्धिः। युद्धार्थमभिगच्छतां व्याप्नुवतां च शत्रूणां हन्तारमित्यर्थः। "नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठाम् (ऋ० सं० ४,६,१३,२)"॥

(११) अस्कृधोयुः||। दीर्घायुरित्यर्थः; चिरस्थायी पुत्रपौत्रान्वित-

* निरु० ६, ३. "कथा" ३, २२. ६, ३०।

†. ‡ निरु० ६, ३।

§ निरु० ६, ३. "नक्षद्दम्" ३, २०। "नक्षति', पु० २, २४।

|| निरु० ६, ३।

इति यावत्। क्षुदिति ह्रस्वनामसु व्याख्यातम् (२८७पृ०)। नञ्-पूर्वम् धातोः मकार उपजनः, धु-शब्दस्य धोभावः। यद्वा; नञ्पूर्वात् करोतेर्निष्ठायामक्षतशब्दस्याक्तुभावः; दधातेर्ध्रियतेर्वा 'दृणोणित्* ?'—इति बाहुलकात् उसि-प्रत्ययः, णित्वाद् युगागमः, धकारस्य धोभावः। अक्षतदानो यादृशो न कस्मैचित्त्वया दत्तपूर्व इत्यर्थः। अक्षतयानो वा अनुक्तपूर्वः केनचिदित्यर्थः। धनविशेष उच्यते। "यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान् (ऋ० सं० ४,६,१३,२)"॥

(१२) निशृम्भाः†। निपूर्वात् 'श्रथि शैथिल्ये (भू० आ०)'—इत्यस्मात् घञ्। निर्गतः श्रथः शैथिल्यं यस्याः सा निश्रथा गतिः, अशिथिलया गत्या हरन्तीति 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः। श्रथशब्दस्य शृम्भावः। अशिथिलया गत्या हरणशीला अविश्रामहरणा इत्यर्थः। "निशृम्भास्तेजनश्रियम् (ऋ० सं० ४,८,२१,६)"। भाष्ये शृथ्यशब्दः श्रथशब्दपर्यायः (निरु० ६,३)॥

(१३) बृबदुक्थम्‡। बृहच्छब्दो व्याख्यातो महन्नामसु (३००पृ०)। तत्र हकारस्य बः। यद्वा; 'संश्चत्तृपद्वेहत् (उ० २,७९)'—इति बृधातो रति-प्रत्यये बृबच्छब्दो निपात्यते; उक्थ-शब्द उक्थश इत्यत्र व्याख्यातः (३२३पृ०)। बृहद् वक्तव्यं वा उक्थं स्तुतिर्यस्य स बृहदुक्थः, तम्; स्तुत्यर्हमित्यर्थः। "बृबदुक्थं हवामहे (ऋ० सं० ६,३,२,५)"॥

---

* 'एतेर्णिच्च'—इति सि० कौ० उ० २, १११।
† निरु० ६, ३।
‡ निरु० ६, ४।

(१४) ऋदूदरः*। मृदु उदरमस्य। मृदुर्वा वमनविरेचनयो-रकर्त्ता उदरे अस्तु इत्येवं य आशास्यते यजमानैः स मृदूदरः सोमः; आदेर्मकारस्य लोपः। "ऋदूदरेण सख्या सचेम (ऋ० सं० ६,४,१२,५)"। सोमपायिनः प्रायश्चित्तेष्टौ याज्यैषा॥

(१५) ऋदूपे†। 'अर्द अर्दने' हिंसार्थः। 'छन्दसीणः (उ० १,२)'—इति बाहुलकादुण् धातोर्ऋदादेशः; ऋदुशब्दोपपदे पतेरन्तर्णीत-ण्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः। बाहुविशेषणमेतत्। शत्रूणा-मर्द्दनेन पातयितारौ। * * *। "ऋदूपे चिद्वृद्धा (ऋ० सं० ६,५,३०,६)"॥

(१६) पुलुकामः‡। पुरुर्बहुकामो यस्य सः। कपिलकादित्वा-ल्लत्वम्। "पुलुकामो हि मर्त्यः (ऋ० सं० २,४,२२,५)"॥

(१७) असिन्वती§। 'षिञ् बन्धने (स्वा० उ०)'। अनेकार्थत्वा-द्धातूनामत्र सङ्खादनार्थः। लटः शतरि श्नुः। 'उगितश्च (४,१,६)'—इति ङीप्, पूर्वसवर्णदीर्घः। असङ्खादन्त्यावित्यर्थः। हनू विशेष्यते। "असिन्वती बप्सती भूर्यत्तः (ऋ० सं० ८,३,१४,१)"॥

(१८) कपना‖। 'कपि चलने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् 'युच् बहुलम् (उ० ४,७४)'—इति युचि बाहुलकादागमानित्यत्वान्नुम् न

---

* निरु० ६, ४. "ऋणत्ति" पृ० २, १९।
† निरु० ६, ५. २२. ऋदूवृधा" ६, २२।
‡, § निरु० ६, ४।
‖ निरु० ६, ४. कपिञ्जलः" ३, १८. ९, ४. ५।

क्रियते । घुणाः क्रिमय उच्यन्ते । "मोषथा वृत्तह्वपनेव वेधसः (ऋ० सं० ४, ३, १५, १)" ॥

(१९) भाऋजीकः* । ऋजुका अकुटिला अप्रतिहता प्रसिद्धा भा दीप्तिर्यस्य स ऋजुकभाः सन् भाऋजीकः । अग्निरुच्यते । "धूमकेतुः समिधा भाऋजीकः (ऋ० सं० ७, ६, ११, २)" ॥

(२०) रुजानाः† । व्याख्यातं नदीनामसु (१३४पृ०) । स निगमः (ऋ० सं० १, २, ३७, १) ॥

(२१) जूर्णिः‡ । व्याख्यातं क्रोधनामसु (२३५पृ०) । अत्र सेनाभिधेया । "च्चिप्ता जूर्णिर्न वक्षति (ऋ० सं० २, १, १७, ३)" ॥

(२२) ओमना§ । अवनशब्दस्याकारवकारयोरोकारमकारौ विभक्ते राकारः । अवनाय अवनेन वा । "परिप्रंसमोमना वां वयो गात् (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)" ॥

(२३) उपलप्रक्षिणी|| । उपलशब्दोपपदात् क्षिणोतेः क्षिपतेर्वा 'सुप्यजातौ (३, २, ७८)'—इति णिनि-प्रत्यये व्यत्ययेन टि-लोपः । उपलेषु श्लक्ष्णेषु वालुकासु यवान् क्षिणोति छिनत्ति भनक्तीत्यर्थः, उपलेषु यवान् प्रक्षिपति चूर्णयतीत्यर्थः । सक्तुकारिकाभिधेया । "उपलप्रक्षिणी नना (ऋ० सं० ७, ५, २५, ३)" ॥

---

* निरु० ६ ४. "भागः" २, १२. ६, ८. १२, १. १५, २१ ।

† पु० १, १२ । निरु० ६, ४. "आरुजन्तः" १०, २० ।

‡ पु० २, १३ । निरु० ६, ४ ।

§ निरु० ६, ४. "ओमः" ६, ९. १२, ४० ।

|| निरु० ६, ५. "उपलः" पु० १, १०. निरु० २, २२ ।

(२४) उपसि*। उपस्थ-शब्दस्य * * *। "आसीन ऊर्द्धा मुपसि चिणाति (ऋ० सं० ७,७,१७,२)" ॥

(२५) प्रकलवित्†। प्रकर्षेण कलाः मानोन्मानप्रतिमानादि-विषयाः प्रकृष्टास्वगणितरत्नपरीक्षादिका वेद विजानाति। 'सत्सूद्विष (३,२,६१)'-इत्यादिना क्विपि 'ङ्यापोः सञ्ज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् (६,३,६३)'—इति ह्रस्वः। प्रकलविद् वणिग् भवति। "दर्भि-चार्सः प्रकलविन्मिमानाः (ऋ० सं० ५,२,२६,५)" ॥

(२६) अभ्यर्धयज्वा‡। 'ऋधु वृद्धौ (दि० प०)'। णिजन्तात् पचाद्यचि णि-लोपे अभ्यर्ध; यजेर्दानार्थात् 'सुयजोर्ङ्वनिप् (३,२,१०३)' अल्पानपि रसान् अभ्यर्धयन् मरुद्भ्यो ददाति धनं वा स्तोतृभ्यो यो ददाति सः। पूषा विशेष्यते। "सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा (ऋ० सं० ४,८,८,५)" ॥

(२७) ईचे§। 'ईश ऐश्वर्ये (अदा० आ०)'। 'थासः से (३,४,८०)'। व्यत्ययेन ईशसे न भवति। "ईचे हि वस्व उभयस्य राजन् (ऋ० सं० ४,६,८,५)" ॥

(२८) चोणस्य‖। 'चि निवासगत्योः (तु० प०)'। 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'-इति कर्त्तरि ल्युट्। चयणस्येत्यत्र यकारस्यो-

---

* निरु० ६. ६. 'उपस्थः" ७, २६. ८, १५. १८. ९, ३९. ४०।

† निरु० ६, ६. "प्र" १, ३।

‡ निरु० ६, ६. "अर्धः" २, १०।

§ निरु० ६, ६।

‖ निरु० ६, ६. "चयः" ८, १८।

कारे 'आद्गुणः (६,१,८७)'। निवसितुरित्यर्थः । "महः क्षोण-स्यांश्विना कण्वाय (ऋ० सं० १,८,१४,३)" ॥

(२९) अस्मे* । अस्मदः । जसादीनां शे प्रगृह्यं, लुबेव टेः । जसादिषु सुबन्तेषु क्रमेणोदाहरणानि;– "अस्मे ते बन्धुः (य० वा० सं० ४,२२)", "अस्मे यातं नासत्या सजोषाः (ऋ० सं० १,८,१९,६)", "अस्मे समानेभिं वृषभ पौंस्येभिः (ऋ० सं० २,३,२५,२)", "अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन् (ऋ० सं० ३,२,२०,५)", "अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु (ऋ० सं० ४,७,३२,३)", "ऊर्वं इव पप्रथे कामो अस्मे (ऋ० सं० ३,२,४,४)", "अस्मे धत्त वसवो वसूनि (य० वा० सं० ८,१८)" ॥

(३०) पाथः† । पयतेः पन्थतेर्वा गत्यर्थादसुनि धातूनां पाथ इत्ययमादेशः । पथ्यते गम्यते पक्ष्यादिभिरन्तरिक्षवासिभिर्वा पाथः । अन्तरिक्षम् । "श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः (ऋ० सं० ५,५,५,५)" । उदकमपि पाथः । 'पिबतेस्थुट् च‡'—इत्युसुन् । पीयते ह्युदकम् । अन्ने पिबतिरभ्यवहारार्थः । "आ चष्ट आसां पाथो नदीनाम् (ऋ० सं० ५,३,२५,५)"—इत्युदकस्य । "देवानां पाथ उप प्र विद्वान् (ऋ० सं० ८,२,२२,४)"—इत्यन्नस्य ॥

(३१) सवीमनि§ । 'सु प्रसवैश्वर्ययोः (भू० प०)' । 'हृभृधृसृस्तृशुभ्य इमनिच् (उ० ४,१४३)'—इति इमनिच् । प्रसवशब्दस्य

---

* निरु० ६, ७. अस्मेऽक्षितिः" ११, २५ ।

† निरु० ६, ७. ८, १७ ।

‡ 'उदके थुट् च'—इति सि० कौ० उ० ४, १९९ ।

§ निरु० ६, ७. १२ ।

एव वर्णव्यत्ययादिना। प्रसवेऽभ्यनुज्ञाने। "देवस्य वयं सवितुः सवी-मनि (ऋ० सं० ५,१,१५,२)" ॥

(३२) सप्रथाः*। प्रथतेरसुन्। सर्वतः-शब्दस्य स-भावः। सर्वतः पृथुः। "त्वमग्ने सप्रथा असि (ऋ० सं० ४,१,५,४)" ॥

(३३) विदथानि†। विदेरथक् (उ० ३,१११)। वेदनानि विज्ञानानीत्यर्थः। "विदथानि प्रचोदयन् (ऋ० सं० ३,१,२९,२)"॥

(३४) आयन्तः‡। 'श्रिञ् सेवायाम् (भू० आ०)'। शतरि अपि गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः। समाश्रयन्तः। यद्वा; भूते लुट्। समाश्रिताः। "आयन्त इव सूर्यम् (ऋ० सं० ६,७,३,३)" ॥

(३५) आशीः§। आङ्पूर्वात् श्रयतेः शृणोतेर्वा 'क्विब्वचिप्रच्छि (३,२,१७८वा० १)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः(भा०)' —इत्युक्ते क्विपि प्रकृतेः शीरादेशः। यद्वा; एतयोरर्थे वर्त्तमानात् शृणातेः क्विपि शीरशब्दे निर्वाहः। आङ् ईषदर्थद्योतकः आश्रयणात् होमार्थस्य सोमस्य श्रपणं दध्युच्यते। "इन्द्राय गाव आशिरम् (ऋ० सं० ६,५,६,१)"। 'आङः शासु इच्छायाम्' इत्यस्मात् क्विपि। * * *। "सा मे सत्याशीर्देवान् गम्यात् (?||)"। रेफान्त-सकारान्तयोरुभयोरपि साधारणं पाठः समाम्नाये ॥

---

* निघ० ६, ७. ९, ३२।

† पु० ३, १७. निघ० १, ७. ३, १२. ६, ७. ८, १२. ९, ३. "विनदद्वसुः" ४, ४. विज्ञानापस्" ११, ३३. "विद्वस्" ८, २०।

‡ निघ० ६, ८. "उद्श्रेत्" ११, १०।

§ निघ० ६, ८।

|| ऋ० सं० ८, ७, १५, ४. द्रष्टव्या।

(३६) अजीगः* । जिगर्त्तिर्नैरुक्तधातुर्निगरणार्थो वा ग्रहणार्थो वा । लङि, सिपि, इतश्च लोपे. 'रात्सस्य (८,२,२४)'-इति स-लोपः, रेफस्य विसर्जनीयः । अवगिरति, गृह्णाति वा । भक्षयतीत्यर्थः । "आदिद् घसिष्ठ ओषधीरजीगः (ऋ० सं० २,३,१२,२)" ॥

(३७) अमूरः† । 'मुह वैचित्ये (दि० प०)' । निष्ठायां क्तवम्, छुत्व-ढलोप-दीर्घाः, ढकारस्य रेफः, नञ्पूर्वः सम्बुद्धौ अमूर । अमूढेत्यर्थः । "मूरा अमूर न वयं चिकित्वः (ऋ० सं० ७,५,२२,४)" ॥

(३८) शशमानः‡ । व्याख्यातोऽर्चतिकर्मसु (२२४पृ०) । स निगमः (ऋ० सं० २,२,२१,२) ॥

(३९) देवोदेवाच्या कृपा§ । देवशब्दोपपदात् अञ्चतेः 'ऋत्विग् (३,२,५९)'—इत्यादिना क्विन्, 'अनिदिताम् (६,४,२४)'—इति न-लोपः, 'अचः (६,४,१३८)'—इत्यकारलोपः, 'चौ (६,३,१३८)'—इति दीर्घे 'अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम् (४,१,६वा०)'—इति ङीपि 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये (६,३,९२)' न भवति; 'कृपू सामर्थ्ये (भ्वा० आ०)' क्विपि । देवान् प्रति गतया स्तुत्येत्यर्थः । "देवो देवाच्या कृपा (ऋ० सं० २,१,१२,१)" ॥

(४०) विजामातुः|| । धनादन्ये कुलीनत्वादयो विगता जामातृ-

---

* "जिगर्त्ति" निघ० ६, ८. "गिरति" ९, ४. "प्रतिजागर" १०, ३१. "गृह्णाति" पु० ३, १४. निघ० १, ८।

† निघ० ६, ८. ११, २।

‡ पु० ३, १४। निघ० ६, ८।

§ निघ० ६, ८।

|| निघ० ६, ८. "जामाता" ९।

गुणा यस्मात्, सोयममाप्तगुणो विजामाता कन्या-पतिरुच्यते। ततः पञ्चमी। * * *। "विजामातुरुत वा घा स्यालात् (ऋ० सं० १, ७, २८, २)"॥

(४१) ओमासः*। अवतेः पालनार्थस्य तर्पणार्थस्य वा कर्त्तरि कर्मणि वा 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित् (उ० १, १४१)'—इति मन्-प्रत्यये 'ज्वरत्वर (६, ४, २०)'—इत्यादिना ऊठि ऊमास इति प्राप्ते व्यत्ययेन गुणः। जस्। 'आज्जसेरसुक् (७, १, ५०)'। रक्षितारस्तर्पयितारस्तर्पणीयाः। "ओमासश्चर्षणीधृतः (ऋ० सं० १, १, ६, १)"॥

(४२) सोमानम्†। सुनोतेर्मनिन्-प्रत्ययः। अभि सोमानम्। सोतारम्। अभिषोतारं सोमानाम्। "सोमानं स्वरणम् (ऋ० सं० १, १, ३४, १)"॥

(४३) अनवायम्‡। (४४) किमीदिने‡। अनवयवशब्दस्यानवायभावः। अनवयवं सकलमित्यर्थः। किमिदानीं कस्य किञ्चिदिति चरति, किमिदं वर्त्तत इति वा चरति। साधुजनवैरी सदा विरुद्धबुद्धिः पिशुनोऽभिधेयः। किमिदं-शब्दस्य वाक्यस्य वा किमीदिनभावः। "द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने (ऋ० सं० ५, ७, ५, २)"॥

(४५) अमवान्§। अमा सहार्थाव्ययम्। तस्य मतुपि ह्रस्वः ससहायः। यद्वा; 'अम रोगे (चु० प०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः

* निरु० ६, ९. १२, ४०।

† निरु० ६. १०. "सोमपीतिः" ९, २७. "सोमी" ९, ९. "सोम्या" २, २५. १०, २७. ११, १८. १९।

‡ निरु० ६, ११।

§ निरु० ६, १२. "अमा" पु० ३, ४।

(३,३,११८)'। अमो रोगः कर्त्तव्यः शत्रूणां, रोगैस्तद्वान्, दस्यूनां रोगभूत इत्यर्थः। आत्मशब्दस्य वा अमभावः। यतस्तान् 'आत्मा जीवे यत्ने कलौ मनौ चातपि'—इति निघण्टुः (?)। "याहि राजेवामवाँ इभेन (ऋ॰ सं॰ ३,४,२३,१)"॥

(४६) अमीवा*। 'अम रोगे (चु॰ प॰)'। 'अमेरीवः'-इति ईव-प्रत्ययः। टाप्। अमीवा रोगः हिंसिता वा। यद्वा; 'शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवा (उ॰ १,१५२)'—इति वन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। "यस्ते गर्भममीवा (ऋ॰ सं॰ ८,८,२०,२)"॥

(४७) दुरितम्†। दुर्मतिप्रापकं कारणभूतम्। 'पापकं कर्म दुरितमुच्यते।"अति क्रामन्तो दुरितानि विश्वा (निरु॰ ६,१२)"। दुःशब्दोऽत्र दुर्गतौ वर्त्तते। 'इण्श्रिघृषिभ्यः क्तः' ‡ इति बाहुलकात् करणे क्तः। दुर्गतिर्गम्यते येन तद्दुरितम्॥

(४८) अप्वे§। अप-पूर्वात् वेञ्-धातोरन्तर्णीतण्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति ड-प्रत्यये अपेत्यस्यान्त्यलोपश्छान्दसः। टाप्। अप वयति अपगमयति सुखं प्राणांश्चेत्यर्थः। 'शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवा (उ॰ १,१५२)'-इति वन्-प्रत्यये वेञोलोपोऽपशब्दस्यान्तलोपश्च निपात्यते। व्याधिर्वा भयं वा अप्वा। "गृहाणाङ्गान्यप्वे परे हि (ऋ॰ सं॰ ८,५,१३,६)"॥

---

* निरु॰ ६, १२. "अमीवा" ११, ४४. "अमीवचम्' १०, १७।

† निरु॰ ६, १२।

‡ 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्'—इति सि॰ कौ॰ उ॰ ३, ८३.

§ प॰ ४, २. निरु॰ ६, १२. ९, २२।

(४९) अमतिः* । अमाशब्द आत्मवचनः। आत्ममयी तति-र्मतिर्वा अमतिः। तन्यत इति ततिर्दीप्तिः। मतिरपि प्रकाशरूप-त्वाद् दीप्तिः। आत्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा अमतिः दीप्तिरभि-धेया। अमातति-शब्दस्य आत्ममति-शब्दस्य वा अमतिभावः। सवितृविशेषणत्वादात्मप्रकाशमयो ततिर्मतिर्वा अमतिरित्युपपद्यते।

१ २उ २ २ २ १ २उ २

'ऊर्द्धा यस्या मतिर्भा अदिद्युतत् (सा० छ० आ० ५,२,३,८)" ॥

(५०) श्रुष्टी† । (५१) पुरन्धिः‡ । अश्नोतेः 'इष्टषिकर्षि-वर्षिमुषिशासुव्यशिश्याभ्यः क्तिन्'। 'कृदिकारादक्तिनः (४,१,४५.ग० वा०)'—इत्यत्र स्त्रियां विहितस्य ग्रहणात् विकल्पो ङीष्। श्रु अष्टि व्याप्तिश्च श्रुष्टी। * * *॥ पुरुशब्दो बहुनाम। धीरिति कर्म-नाम, प्रज्ञानाम वा। बहुकर्मा बहुप्रज्ञो वा पुरुधिः सन् पुरन्धिः। पुराणि दारयतीति वा पुरन्धिः। 'वेञो डित् § '—इति बाहुलकात् डिदिन् प्रत्ययः, दकारस्य धकारः, नकार उपजनः। भगो वरुण इन्द्रश्च पुरन्धिः। "श्रुष्टी भगं नासत्या पुरन्धिम् (ऋ० सं० ५,४,६,४)"। श्रुष्टी-शब्दः सुखस्याभिधायको धान्यशलाका-याश्च। "श्रुष्टीवरीर्भूत नास्मभ्यमापः (ऋ० सं० ७,७,२६,१)"—इति सुखस्याभिधायकः। "श्रुष्टी सहरा असह्यः (?)"—इति धान्यशलाकायाः ॥

* पु० २, ७. निरु० ६, १२।

† निरु० ६, १२।

‡ पु० २, २०. निरु० ६, १३. ११, १. १२, १३।

§ 'वातेर्डिच्च'—इति सि० कौ० उ० ४,१२९।

(५२) रुशत्*। 'रुच दीप्तौ (भू०आ०)'। 'संश्चत्तृपद्वेहत् (उ० २,७९)'–इति अति-प्रत्ययो गुणाभावश्च चकारस्य शकारश्च निपात्यते। रोचते रुशत् वर्णविशेषो ज्वलनाविर्भूतप्रकाशरूपोऽभिधीयते। यद्वा; रुशेर्हिंसार्थात्तुदादेः रोचत्यर्थे वर्त्तमानाल्लट् शतरि। "समिद्धस्य रुशदर्शि पाजः (ऋ०सं० ३,८,१२,२)"॥

(५३) रिशादसः†। 'रिश हिंसायाम्' तुदादिः। अन्तर्णीतण्यर्थः। लटः शतरि छान्दसो दीर्घः। अस्यतेर्विच्। रिशतां शत्रूणां वा असितारः चेप्तारः नाशयितार इत्यर्थः। "अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसः (ऋ०सं० ६,२,३२,५)"॥

(५४) सुदत्रः‡। सु-पूर्वात् ददातेः ष्ट्रन्, ष्ट्रनि बाहुलकात् ह्रस्वत्वम्। सुदानः। "त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः (ऋ०सं० ५,३,२७,२)"॥

(५५) सुविदत्रः§। सु-पूर्वात् 'विद ज्ञाने (अदा०प०)'—इत्यस्मात् 'अमियजिवधिपतिकलिनञ्चिभ्योऽत्रन्॥'—इति बाहुलकादत्रन्-प्रत्ययो गुणाभावश्च। सुविद्यत इत्यर्थः। "अग्ने याभिः सुविदत्रेभिरर्वाङ् (ऋ०सं० ७,६,१८,३)"॥

(५६) आनुषक्¶। अनुपूर्वात् 'षञ्ज सङ्गे (भू०प०)'—इत्यस्मात्

---

* निरु० २, २०. ६, १२।

† निरु० ६, १४।

‡ निरु० ६, १४. "सुदानुः" ६, २२. "सुदाम्" २, १४।

§ निरु० ६, १४. ७, ९।

|| "अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्। गडेरादेश्च कः। दत्रमित्। सुविदेः कत्रन्"—इति सि० कौ० उ० ३, १०२–१०५।

¶ निरु० ६, १४।

क्विपि 'अनिदिताम् (६,४,२४)'-इति न-लोपः, अनोरकारस्य दीर्घश्छान्दसः। अनुषक्तमुपर्युपरि लग्नमित्यर्थः। "स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् (ऋ० सं० ६,३,४२,२)" ॥

(५७) तुर्वणिः* । तूर्ण-शब्दोपपदात् वनोतेः 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इतीन् । तूर्णं वनोति सम्भजते । तूर्णवनिः । "स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये (ऋ० सं० १,४,२१,३)" ॥

(५८) गिर्वणाः† । गीः-शब्दोपपदात् वनोतेर्ण्यन्तादसुनि वनेघटादित्वेन मित्सञ्ज्ञकत्वात् ह्रस्वत्वम् । गीर्वण इति प्राप्ते दीर्घाभावश्छान्दसः । निघण्टुकारपठितगीर्वाणशब्देन समानार्थः । अतो देवोऽभिधेयः । स्तोतुरभिमतप्रदानादात्मानं स्तोतृभिः सम्भाजयति । भाष्ये तु (निरु० ६,१४) 'गीर्भिरेनं वनयन्ति'—इत्यर्थनिर्वचनमिति स्कन्दस्वामी । श्रीनिवासस्तु स्वार्थे णिच् । गीर्भिरेनं वनयन्ति । "जुष्टं गिर्वणसे बृहत् (ऋ० सं० ६,६,१२,७)" ॥

(५९) असूर्त्ते सूर्त्ते‡ । असुशब्दपूर्वस्य सुशब्दपूर्वस्य च 'ईर गतौ (अदा० आ०)'—इत्यस्य निष्ठायां छान्दसत्वादिडभावे ईकारस्य पूर्वसवर्णे पूर्वत्र दीर्घ श्छान्दसत्वात् । सप्तम्येकवचनम् । असुः प्राणः । प्राणश्च वातः । वातसमीरिता मरुदादयो हि सेव्याः । सूर्त्ते इति रजसीत्यस्य विशेषणम् । सुसमीरिते सुष्ठु प्रेरिते विस्तीर्णे रजसि अन्तरिक्षलोकेऽपीत्यर्थः । "असूर्त्ते सूर्त्ते रजसि निषत्ते (ऋ० सं०,३,१७,४)" ॥

---

* निरु० ६, १४, "तुरः" १२, १४. "तुरण्यति" १, १८ ।
† निरु० ६, १४ ।
‡ निरु० ६, १५ ।

(६०) अम्यक्* । मा-शब्दद्वितीयैकवचन उपपदे अञ्चतेः क्विप् नकारलोपे मा-शब्दस्य इददो द्रष्टव्योऽकारोपजनेन च भाव्यम् । आयुधाख्या शक्तिरभिधेया चिप्ता सती मां प्रति इव गता । यद्वा ; अभिपूर्वादञ्चतेः क्विनि अभ्यक् सती भकारस्य मकारापत्त्या अम्यक् । शत्रून् प्रत्यभिगता । यद्वा ; अमा-शब्दः सहार्थे निपातः । अमाक् सती अम्यक् सहभूता । "अम्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिरस्मे (ऋ०सं० २,४,८,३)" ॥

(६१) यादृश्मिन्† । यादृशे इत्यर्थः । "यादृश्मिन् धायितमपस्ययाविदत् (ऋ०सं० ४,२,२४,३)" ॥

(६२) जारयायि‡ । उस्रविशेषणम् । तेन व्यत्ययेन नपुंसकत्वावगमः । ततश्चेदं नाख्यातम् । जार इत्यस्य वा धातोरेवम्भूतस्याख्यातस्यासम्भवात् । निघातप्रसङ्गश्च । अन्ये तु जनेरपत्याभिगतमाख्यातमेतदिति गम्यते । ततश्च जारयायि अजायतेत्यवगमः इत्युक्ता मन्त्रव्याख्याने निघातप्रसङ्गस्य भिन्नवाक्यत्वेन वाक्यादित्वादुदात्तप्रतिपादनेन परिहृतत्वात् । अजायतेत्येव स्कन्दस्वामिनोऽप्यवगमः । उस्रविशेषणवादिनां जारश्चासौ यायीति जारयायि । गवां यौवनस्य जरयितृत्वाज्जारत्वम् गवामभिगमनाद् यायित्वम् । "उस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः (ऋ०सं० ४,५,१४,४)" ॥

---

* निरु० ६, १५ । "म्यचति" "मियचति" पु० २, १४ ।

† निरु० ६, १५ ।

‡ निरु० ६, १५. "जारः" ३, १६. ५, २०. १०, २१. "जारम्" ६, १८. "जारिणी" १२, ७ ।

(६३) अग्रिया*। अग्रशब्दोपपदात् यातेः 'गेहे: कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकात् कः। आकारस्येकारः। तृतीयैकवचनस्याकारः। यद्वा; अग्रमर्हति 'छन्दसि च (५,१,६७)'—इति यप्रत्यये इकार उपजनः। अर्हार्थी वा घनि घस्य इयादेशो विभक्तेराकारः। अग्रार्हा। यद्वा; अग्रा एवाग्रिया। अग्रभूताग्र्या। "विश्वे अग्रियोत वाजाः (ऋ० सं० ३,७,३,३)"॥

(६४) चनः†। (६५) पचता‡। पचतेर्ल्युट् 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति कर्मणि ल्युटि पच्यत इति पचनम्। वचनशब्दस्य वकारलोपेनान्ते सकारोपजनेन चनः। अन्नम्। यद्वा; वचेरसुनि बाहुलकात् नोऽन्तादेशः। पचतेः 'भृदृशियजिपचिवच्यमि(?)' 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३,३,२)'—इति वचनात् भूते द्रष्टव्यः। विभक्तेराकारः। पक्वः पक्वौ पक्वा इति वावगमः। पदान्तस्य बहुलसामर्थ्याद् विशेषनिश्चयः। "चनो दधिष्व पचतोत सोमम् (ऋ० सं० ८,६,२१,३)"—इति बहुवचनस्य। "तस्मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टाम् (निरु० ६,१६)"—इति द्विवचनस्य। "पुरोळा अग्ने पचतः (ऋ० सं० ३,१,३१,२)"—इत्येकवचनस्य॥

(६६) शुरुधः§। शुचं दीप्तिं तापं वा रुधत्यः। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति क्विप्। शुगुधः शुरुधः। "ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीः (ऋ० सं० ३,६,१०,३)"॥

---

* निरु० ६, १६. "अयम्" ६, २।

† निरु० ६, १६।

‡ निरु० ६, १६. "पक्तः" ५, २४. ६, २४. "पङ्क्तिः" ७, १२।

§ निरु० ६, १६. १२, १८।

(६७) अमिनः* । 'माङ् माने (अदा०प०)' । निष्ठा क्तः । 'द्यतिस्यतिमास्थाम् (७,४,४०)"—इति इत्वम् । मितः परिच्छिन्नः । न मितः अमितः सन्नमिनः अपरिमाण इत्यर्थः, अपरिगणितकालो वा । यद्वा; मिनोतेर्बधकर्मणः 'इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३,२)'—इति बाहुलकान्नक् । नञ्समासः । अमिनः अहिंसितः केनचित् । यद्वा; क्त एव प्रत्ययः । अमितोऽभ्यमितो वा सन् अमिनः । "उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः (ऋ०सं०४,६,७,१)" ॥

(६८) जज्झतीः† । जज्झतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्य इति * * * । जस् । पूर्वसवर्णः । "मरुतो जज्झतीरिव (ऋ०सं०४,३,८,६)" ॥

(६९) अप्रतिष्कुतः‡ । 'स्कुञ् आप्रवणे (स्वा०उ०)' । आप्रवणमागमनम् । स्कवतेर्गत्यर्थाद्वा निष्ठा । अषोपदेशत्वाद्व्यत्ययेन षत्वम् । अन्येनाप्रतिगतः अप्रतिष्कुतः । युद्धे अन्येनाप्रतिहतपूर्व इत्यर्थः अप्रतिस्खलितपूर्वो वा । अत्र पक्षे स्खलितशब्दस्य ष्कुतभावः । "अस्मभ्यमप्रतिष्कुतः (ऋ०सं०१,१,१४,१)"॥

(७०) शाशदानः§ । 'शद्ऌ शातने (भ्वा०प०)' । अस्माद् यङ्लुगन्ताद् व्यत्ययेन शानच् । पुनः पुनरसुरांस्तत्पुराणि वा शातयन्तः "प्रत्वां मतिर्मतिरच्छाशदानः (ऋ०सं०१,२,२,२)" ॥

---

* निरु० ६, १६. "अमः" १०, २१ ।
† निरु० ६, १६. अनुकरणशब्दएषः ।
‡ निरु० ६, १६ ।
§ निरु० ६, १६. "शाशत्" २, ४ ।

(७१) सृप्रः*। शिप्रे इत्यत्र (३८२पृ०) सृप्रशब्दो व्याख्यातः। "सृप्रकरस्नमूतये (ऋ०सं०६,३,२,५)"। सृप्रौ करस्नौ बाहू यस्य होमेन तर्पणाय पालनाय वात्मनः सर्पिस्तैलमपि सृप्रम् सर्पणात्। निगमः पर्य्यष्यः॥

(७२) सुशिप्रः†। शिप्रे व्याख्याते (३८२पृ०)। शोभनत्वविशिष्टत्वमत्र विशेषः। सुहनुः सुनासो वा सुशिप्रः। "वाजे सुशिप्र गोमति (ऋ०सं०६,१,१,३)"। क्वचिच्छिप्रशब्देन शिरस्त्राणमुच्यते। शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीरिति सुशिप्रः सुशिरस्त्राणइत्यर्थः सम्भवति॥

(७३) रंसु‡। रमतेर्विच्। सप्तमीबहुवचनम्। रमणीयेष्वित्यर्थः। रमणीयशब्दस्य रभावः। "स चित्रेण चिकिते रंसु भासा (ऋ०सं०२,४,२४,५)"॥

(७४) द्विबर्हाः§। द्विशब्दे सप्तम्यन्ते उपपदे 'बृहू वृद्धौ (भू०प०)'—इत्यस्मादसुन्। द्वयोः स्थानयोर्वीर्य्येण परिवृढः इन्द्रः। न ह्यन्तरिक्षे वीर्य्येणापरिवृद्धः शक्नोति वर्षितुं नापि दिवि आदित्यादृसान् परिगृहीतुं दिवः सर्व्वदेवतासाधारणत्वात् देवराजत्वेन च प्रसिद्धिरितिहासेषु द्विबर्हा उच्यते। "उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः (ऋ०सं०४,६,७,१)"॥

---

* निरु० ६, १७।

† निरु० ६, १७. "शिप्रे" पृ० ४, १।

‡ निरु० ६, १७।

§ निरु० ६, १७. "द्विः" ३, १०.

(७५) अक्रः* । आङ्पूर्वात् क्रमेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२, १०१)'—इति डः, आङोह्रस्वत्वम्। आक्रामति सर्वमित्यक्रमाकाश-माक्रम्यते वा। "अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनाम् (ऋ० सं० २,८, १५,२)"॥

(७६) उराणः† । उरु कुर्वाण इति प्राप्ते कवर्णादिलोपादिना वाक्यार्थः। उराण इति पदवचनम्। "दूत ईयसे प्रदिव उराणः (ऋ० सं० ३,५,७,३)"। स्वल्पमपि हविः उरु बहु कुर्वाणः। तथाच श्रुतिः। "यद्वै देवा जोषन्त हविस्तत् हिमोतु वर्द्धते अथो-ऽयमपरिमितः (?)"—इति॥

(७७) स्तियानाम्‡ । स्त्यायतेः सदनार्थात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति विच्। दृशिग्रहणस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वान्निरु-पपदादपि भवति। इकार उपजनः। षष्ठीबहुवचनम्। हिमभावेन संहता आप उच्यन्ते। "वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् (ऋ० सं० ४,७,२०,१)"॥

(७८) स्तिपाः§ । स्तियाः पातीति विच्। स्तियापाः सन् स्तिपाः। यद्वा; उपस्थितपाः सन् अनेकवर्णलोपादिना स्तिपाः। अग्निरुच्यते। स ह्याहुतिद्वारेण पालयिता; अङ्गभावोपगमनेन चोपस्थितानां कर्त्त-व्यतया ज्योतिष्टोमादीनाम्। "स नः स्तिपा उत भवा तनूपाः (ऋ० सं० ८,२,१९,४)"॥

---

* निघ० ६, १७।
† निघ० ६, १७. "उरणः", "उरामथिः" ५, २१।
‡ निघ० ६, १७. "स्त्ये", "स्त्री" ३, २१।
§ निघ० ६, १७।

(७९) जबारु*। जवमद्भिर्जरमद्भिर्गरवद्भिर्वा रश्मिभिर्यदारो-चति तदादित्यमण्डलमुच्यते। जवमज्-जरमद्-गरमच्छब्दानां जबभावः, आङ्पूर्वाद्रुहेश्च डु-प्रत्ययो निपात्यते। "अग्रे रूप आरुपितं जबारु (ऋ० सं० ३,५,२,२)"॥

(८०) जरूथम्†। गृणातेः स्तुतिकर्मणो जरतेर्वार्चतिकर्मणो 'जॄवृञ्भ्यामूथन्‡'—इति भावे करणे वा ऊथन्। बाहुलकाद् गकारस्य जकारः। स्तवनं स्तूयतेऽनेनेति वा जरूथं स्तोत्रम्। "जरूथं हन्यक्षि राये पुरन्धिम् (ऋ० सं० ५,२,१२,६)"॥

(८१) कुलिशः§। वज्रनामसु व्याख्यातम् (२८९पृ०)। स निगमः (ऋ० सं० १,२,३६,५)॥

(८२) तुञ्जः‖। तुञ्जतेर्दानकर्मणो भावे घञ्। दानमित्यर्थः "तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे (ऋ० सं० १,१,१४,२)"। वज्रोऽपि तुञ्ज स्तनैव व्याख्यातः॥

(८३) बर्हणा¶। बृहेर्वृद्ध्यर्थस्य 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,४, ११३)'—इति भूते कर्त्तरि ल्युट्। परिवृढः। हिंसाकर्मणो वा भावे। हिंसा बर्हणा। तृतीयैकवचनस्थाने डादेशः। "वृहच्छ्रुत्वा असुरो बर्हणा कृतः (ऋ० सं० १,४,१७,३)"॥

---

* निरु० ६, १७।
† 'जॄवृञ्भ्यामूथन्' सि०कौ०उ०२,५।
‡ निरु० ६, १७. "गृणाति" ३, ५. "जरति" ४, २८. १०, ८।
§ पु० २, २०। निरु० ६, १७. "कुलम्" ६, २२. "कुल्माषः" १, ४।
‖ पु० २, २०। निरु० ६, १८. "तुजिः" १२, ४५. "तुञ्जति" पु० ३, २०।
¶ निरु० ६, १८। "बृह" ६, ३।

(८४) ततनुष्टिम्* । 'तनिमृङ्भ्यां किच्च (उ० ३,८५)'—इति तनोतेः तन्प्रत्ययः, नुदेर्निष्ठायां नुन्नं नुष्टिभावः । यद्वा; तत-शब्दस्य ततन्-भावः, वशेर्वा बाहुलकात् कर्त्तरि क्तिचि सम्प्रसारणे उष्टिः । तद्धर्मसन्तानादग्निहोत्रादेः कर्मणोनुन्नः प्रेरितः ततनं भोगसन्तानं वष्टि ततनुष्टिः, नलोपाभावः । ततनुष्टिम् । "अपाप शक्रस्ततनुष्टि-मूहति (ऋ० सं० ४,२,३,३)" ॥

(८५) इलीविशः† । इलाशब्द उखाशब्द-पर्यायः । इला अन्नम्; अत्रान्नहेतुभूते उदके वर्त्तते । विले दरे शेते इति 'अधिकरणे शेतेः (३,२,१५)'—इत्यच् । इलाविले शयोयस्य । निपातश्छान्दसः । मेघउच्यते । इलाविलशयः सन् इलीविशः । "न्याविध्यदिलीविशस्य दृळ्हा (ऋ० सं० १,३,३,२)" ॥

(८६) कियेधाः‡ । कियच्छब्दे क्रममाणशब्दे वोपपदे दधाते-र्विच् । कियदर्थं विज्ञायमानपरिमाणं स्वबलं धारयति; क्रममाणं वाभिमुखं परबलं धारयति निरुणद्धीति । कियद्धा क्रममाणधा वा सन् कियेधाः । इन्द्रविशेषः । "वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः (ऋ० सं० १,४,२८,२)" ॥

(८७) भृमिः§ । 'भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च (उ० ४,११७)'—इतीन् प्रत्ययः । अग्निरुच्यते । भ्रमिता । स्वयं त्रिष्वपि लोकेष्वप्रतिहत-

---

* निरु० ६, १९. "ततः" ६, ६. तन् २, २८. "आततान" १०, ३१. "अतत" १२, ३४ ।

† निरु० ६, १९. "इलः" ८, ७ ।

‡ निरु० ६, २० ।

§ निरु० ६, २०. "भ्रमति" पु० २, १४ ।

गतिरित्यर्थः। अन्तर्णीतण्यर्थो वा भ्रमिः। भ्रामयिता। "भृमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् (ऋ० सं० १,२,३५,१)"॥

(८८) विष्पितः*। विप्राप्तशब्दस्य विष्पितभावः। यद्वा; विषेर्व्याप्त्यर्थात् क्तः, इकारपकारावुपजनौ। विस्तीर्ण इत्यर्थः। "पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन् (ऋ० सं० ५,५,२,१)"॥

(८९) तुरीपम्†। तूर्णं व्याप्तुं शीलमस्य णिनिः। तुर्णापि सत् तुरीपम्। उदकमभिधेयम्। "तन्नस्तुरीपमद्भुतम् (ऋ० सं० २, २,११,४)"॥

(९०) रास्पिनः‡। रपतेर्वा रसतेर्वा कर्मणि भावे वा घञ्। रापो रासो वा शब्दो यस्य तद्रापि रासि वा सत् सकारपकारोपजनेन रास्पिशब्दो बहूदकं स्तोत्रं वोच्यते। तदस्यास्तीत्यर्श आदित्वादच् प्रकृतिभावश्च द्रष्टव्यः। दण्डिमती शालेति यथा। अतश्च शब्दवदुदकं तद्वान्मेघोऽभिधेयः। उच्चार्यमाणेन स्तोत्रेण स्तोता वा। "प्रमातरा रास्पिनस्यायोः (ऋ० सं० २,१,१,४)"॥

(९१) ऋञ्जतिः§। धातुनिर्देशात् 'ऋजी भर्जने' भ्वादिरच प्रसाधनकर्मविषयस्य समीकरणं प्रसाधनमात्मसात् करणं तदस्येत्यर्थः। "यजिष्ठमृञ्जसे गिरा (ऋ० सं० ३,५,८,१)"॥

(९२) ऋतुनीती॥। "ऋजुनीती नो वरुणः (ऋ० सं० १,६, १७,१)"॥

---

* निरु० ६, २०.

† निरु० ६, २१.

‡ निरु० ६, २१. 'रपस्' ४, २१. "रसति" पु० २, १४।

§ निरु० ६, २१।

|| निरु० ६, २१. "ऋजूयता" ११, १९।

(९३) प्रतद्वसू*। प्राप्तवसुनौ। पकारलोप-ह्रस्वत्व-तकारोपजनैः प्रतद्वसू। हरी विशेष्यौ। "हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वर (ऋ० सं० ६, १,१२,२)"॥

(९४) हिनोत†। 'हि गतौ (स्वा० प०)'। लोटि थस्य तः 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'–इत्यार्द्धधातुकत्वात् ङित्वाभावे गुणः प्रहिणुतेत्यर्थः। "हिनोता नो अध्वरं देवयज्या (ऋ० सं० ७,७,२, ६,१)"॥

(९५) चोष्कूयमाणः‡। (९६) चोष्कूयते§। 'ष्कुञ् आप्रवणे (स्वा० उ०)' इह दानार्थः, क्वचिद् व्युदसनार्थश्च। यङि पूर्वत्र लट् शानच्, उत्तरत्र व्यत्ययेन षत्वम्। "चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम् (ऋ० सं० १,३,१,३)। अत्यर्थं ददित्यर्थः। चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् (ऋ० सं० ४,७,२२,१)"। अत्यर्थं व्युदस्यति॥

(९७) सुमत्‖। स्वयमित्यर्थे वर्त्तमानो निपातः। "उप प्रागात् सुमन्मे धायि मन्म (ऋ० सं० २,३,८,२)"॥

(९८) दिविष्टिषु¶। दिविशब्दोपपदात् इषेर्गत्यर्थादिच्छार्थाद्वा करणे क्तिन्। द्यौर्गम्यते प्रार्थ्यते वा याभिस्ताः। "कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु (ऋ० सं० ५,७,२२,४)"॥

(९९) दूतः**। जवतेर्द्रवतेर्वारयतेर्वा 'दूतनिभ्याम् (उ० ३,

---

* निरु० ६, २१. "वसुः" पु० २, १०।

†,‡ निरु० ६, २२. १२, ५. "हिनोति" पु० ४, ३. "हिमम्" निरु० ४, २७. ६, २६।

§ निरु० ६, २२. "अप्रतिष्कुतः" १६।

‖ निरु० ६, २२।

¶ निरु० ६, २२. "दिव्यासः" ४, १२. ७, १८।

** निरु० ५, १. ६, २२।

८३.८५)'—इति बाहुलकात् क्त-प्रत्ययो धातूनां दू-भावश्च। गच्छति हि सः, द्रवते वा शैघ्र्यात्, वारयति हि स्वसामर्थ्यादिभिरपरम्। "स्तोमो दूतोऽहुवन्नरा (ऋ० सं० ६,२,२९,१)" ॥

(१००) जिन्वति*। जिविः प्रीणनार्थः भ्वादिः इदित्त्वान्नुम्। "भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति (ऋ० सं० २,३,२३,५)" ॥

(१०१) अमत्रः†। अमात्रशब्दस्य ह्रस्वः। मात्रा परिमाणमपरिमाणोऽभ्यमितो वा अहिंसितः। मितशब्दस्य मत्रभावः। "मुहाँ अमत्रो वृजने विरप्शी (ऋ० सं० ३,२,१९,४)" ॥

(१०२) ऋचीषमः‡। 'ऋच स्तुतौ (तु० प०)'। इ-प्रत्ययः। 'कृदिकारात् (४,१,४५. ग० वा०)'—इति ङीष्। ऋची स्तुतिः। तया समः। अधिकगुणाध्यारोपेणापि कृता स्तुतिः नातिरिच्यत इत्यर्थः। "स्तवे वज्र्यृचीषमः (ऋ० सं० ७,७,६,२)" ॥

(१०३) अनर्शरातिम्§। अर्शशब्दोऽश्लीलवाची। रातेः क्तिनि रातिर्दानम्। अश्लीलविषया रातिर्दानं यस्य सोऽर्शरातिः पापकदानस्तद्विपरीतोऽनर्शरातिः। उत्कृष्टस्य दातेत्यर्थः। "अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहि (ऋ० सं० ६,७,३,४)" ॥

(१०४) अनर्वा‖। अर्त्तेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति वनिप्। नञ् समासः। 'अर्वणस्त्रसावनञः (६,४,१२७)'—

---

* पु० २, १४। निरु० ६, २२. "प्रजिनेषि" ११, ६७।

† निरु० ६, २२. ५, १।

‡ निरु० ६, २२. "ऋक्" पु० १, ११. निरु० १, ८।

§ निरु० ६, २२।

‖ निरु० ६, २२. "अनर्वस" ५, २७।

इति प्रह्वङ्गावाभावः । अप्रत्यृतः अप्रतिगतोऽन्यस्मिन् अन्यमनाश्रितः स्वतन्त्र इत्यर्थः । "अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० २,५, १२,१)" । अनर्वाणमप्रतिगतमन्यं प्रत्याश्रितम् तथा अपराश्रित-मित्यर्थः ॥

(१०५) असामि* । असामीत्यनवगतम् । अग्रे च सामिशब्द एवानवगतः । यतश्चाह—'सामि प्रतिषिद्धम् असामि (निरु० ६, २३)'—इति । सामि कस्मात् । स्यतेः समाप्त्यर्थस्येति केचित् । तेन सामि समाप्तं चोच्यते । तस्य नञ् प्रतिषेधः । ततश्च असामि अस-माप्तमित्यर्थः । अथवा न सामीति । किन्तर्हि । अ-सु-समाप्त-मिति । पाठान्तरेणार्थमाह उदाहरणम् (निरु० ६,२३)—"असा-म्योजो बिभृथा सुदानवः (ऋ० सं० १,३,१८,५)" । असामि असमाप्तमनन्तमित्यर्थः । सुष्ठु वा असमाप्तं पूर्ववदित्यर्थः । 'स्यतेः कित्'—इति बाहुलकात् मिन् प्रत्ययः । साम्यर्थधर्मसामिसमयमि-त्यस्य भाष्ये (निरु० ६,२३) द्रष्टव्यम् ॥

(१०६) गल्दया† । गल्दाशब्दो गालनपर्यायः । गल्दया गाल-नेन स्रावणेन प्रदानेन पूरणेन तृप्तेनेत्यर्थः । "मा त्वा सोमस्य गल्दया (ऋ० सं० ५,७,१३,५)" ॥

(१०७) जल्हवः‡ । ज्वलतेः क्विपि ज्वलनं ज्वल्, ज्वलनं जहा-तीति 'मृगय्वादयश्च (उ० १,३६)'—इति कु-प्रत्ययः पूर्वपदस्य

---

* निरु० ६, २२ ।

† पु० १, ११, निरु० ६, २४ ।

‡ निरु० ६, २५ । ज्वलति पु० ६, १७ ।

जल्हभावश्च निपात्यते। ज्वलनेनाग्निना हीना इत्यर्थः। “नारा॑यासो न जल्ह॑वः (ऋ० सं० ६,४,३७,६)” ॥

(१०८) बकुरः* । भास्करशब्दस्य भासमान-द्रविणशब्दस्य वा बकुरभावः। “अभि॒ दस्युं॒ बकु॑रेणा॒ धम॑न्त (ऋ० सं० १,८,१७,१)”। बकुरेण भास्करेण दीप्तेन भयङ्करेण वा भासमानगमनेन वा सामर्थ्यात् स्वेनायुधेन ज्योतिषा वा ॥

(१०९) बेकनाटान्† । बेक इति द्विशब्दस्यार्थे बृङ्शोदृश्यः। एकं कार्षापणमापणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मह्यं प्रदातव्यावित्येवमभिनायनं दर्शयन्ति। ततो द्विशब्दादेकशब्दान्नटयतेश्च बेकनाटाः। एतदेतेनाटाः द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्ते इति वेति। द्व्येकयोर्नाटा नटनं तद्वन्तो बेकनाटाः। मत्वर्थीयस्य लुक्। नटेर्घञि नाटः। द्व्येकशब्दस्य बेकभावः। वार्द्धुषिका अभिधेयाः। “इन्द्रो॒ विश्वा॑न् बे॒कना॑टाँ अह॒र्दृशः॑ (ऋ० सं० ६,४,४९,५)” ॥

(११०) अभिधेतन‡ । धावतेर्लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य ‘तप्तनप्तनथनाश्च (७,१,४५)’—इति तनबादेशः। धावशब्दस्य धेभावः। अभिधावत। “जी॒वान्नो॑ अ॒भि धे॑तन (ऋ० सं० ६,४,५१,५)” ॥

(१११) अंहुरः§ । आङ्पूर्वाद्धन्तेः मृगय्वादित्वात् (उ० १,

* निरु० ६, २५।
† निरु० ६, २६। “बेकुरा” पु० १, ११।
‡ निरु० ६, २७, “अदीधेत्” २, १२. “रीधिम” ६, ८. “आधीतम्” १, ६।
§ निरु० ६, २७. “अंहुरणः” ६, २७. “अंहुः,” “अंहः” ४, २५. “अंहतिः” ४, २५. ५, २२।

३६) कु-प्रत्ययः । आङोह्रस्वत्वं रुगागमश्च निपात्यते । आ हन्ति श्रेयसो विनश्यन्तीति अंहः पापम्, रोमत्वर्थीयः अंहुरः । अंहस्वान् । "तामामेकामिदभ्यंहुरोगात् (ऋ०सं० ७,५,३३,६)" ॥

(११२) बतः* । सत्ववाची प्रथमान्तः । बलादतीत इति वाक्यस्यार्थे पदम् । बलशब्दादततेर्निष्ठायां च बलातीतः सन् बतः दुर्बल इत्यर्थः । बत निपातोऽसत्ववचनोऽप्यव्ययम्, खेदो दुःखमानसः, अनुकम्पा दया, तयोर्वर्त्तते । "बतो बतासि यम नैव ते मनः (ऋ०सं० ७,६,८,३)" ॥

(११३) वाताप्यम्† । आङ्-पूर्वादाप्यायतेरन्तर्णीतण्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इत्यपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् कर्मणि डः । उदकं वृष्टिलक्षणमभिधेयम् । वातः पुरोवात एव । तद्ध्युदकमाप्याययति वातेनाप्याय्यत इत्यर्थः । अथवा वातो यदाप्याययति कर्मोपपदात् कर्त्तरि प्रत्ययः । वातमाप्याययति वाताप्यम् । "पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम् (ऋ०सं० ७,४,३,५)" ॥

(११४) चाकन्‡ । चायतेः स्वरितेत्त्वाल्लटः शतरि यकारस्य ककारो बाहुलकात् । अनेकार्थत्वादिच्छार्थोऽपि । चायन् कामयमानो वा । "वने न वायो न्यधायि चाकन् (ऋ०सं० ७,७,२२,१)" ॥ शाकल्यपक्षे चाकन्नित्याख्यातम् । तत्र लटि झिर्यस्य कत्वं 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६,४,७५)' । कामयते इत्यर्थः ॥

---

* निरु० ६, २८. "बत" ६, २७ ।
† निरु० ६, २८ । "वातः" प० ५, ४ ।
‡ निरु० ६, २८ । "कनति", "कानिषत्" ४, १५ । "कामयमानः" ४, १४ ।

(११५) रथर्यति*। रथमात्मन इच्छतीति क्यचि रथीयतीति प्राप्ते रेफउपजनोऽव्यवधानादीत्वाभावः। "एष देवो रथर्यति (ऋ० सं० ६,७,२०,५)" ॥

(११६) असश्चाम्†। सम्पूर्वात् समानपूर्वाद्वा श्चेः 'जनसन-श्चमगमोविट् (३,२,६७)'। छन्दस्युपसर्गेऽपि इति हि तत्रानुवर्त्तते‡। 'विड्वनोरनुनासिकस्यात् (६,४,४१)'। आतोलोपश्छान्दसः। 'समानस्य छन्दस्यमूर्द्ध (६,३,४)'—इति समानशब्दस्य सभावः। न सश्चा असश्चा तां यावज्जीवमनपायिनी मस्मत्सजातेरप्राप्तपूर्वामित्यर्थः। "धेनुं न इषं पिन्वत मसंश्चाम् (ऋ० सं० ५,१,४,३)" ॥

(११७) आधवः§। 'धूञ् कम्पने (स्वा० प०)'। पचाद्यच्। अन्तर्णीतण्यर्थोऽत्र धूञ्। आधावकः। कम्पयतेत्यर्थः।"विप्राणामाधवम् (ऋ० सं० ७,७,१३,४)" ॥

(११८) अनवब्रवः‖। ब्रूञ्। 'ऋदोरप् (३,३,५७)'। 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इत्यपः सार्वधातुकत्वाद् वच्यादेशो न भवति। ब्रवः वचनम्। अनवच्छिन्नवचनः। 'प्रादिभ्यो धातुजस्य (१,४,७९,वा०)'—इति समासादिः। अप्रतिहतशासन इत्यर्थः। "विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रवः (ऋ० सं० ८,३,१९,५)" ॥

---

* पु० २, १४. निरु० ६, २८।

† निरु० ६, २९।

‡ ६१, ६२ सूत्राभ्यामित्यर्थः।

§ निरु० ६, २९। "आधीः" ४, ६। "आधीतम्" १, ६। "आध्यात्मिक्यः" ७, १। "आध्रः" १२, १४।

‖ निरु० ६, २९।

(११९) मदान्वे*। मदानोनुव-शब्दात् सम्बुद्धौ नोनुव-शब्दस्य न्वभावः। दुर्भिक्षाधिदेवता अलक्ष्मी चाभिधेया। मदाकरणनलक्षण-शब्दकारिणीत्यर्थः। "गिरिङ्गच्छ मदान्वे (ऋ० सं० ८,८,१३,१)"॥

(१२०) शिरिम्बिठः†। "शिरिम्बिठस्य सत्वभिः (ऋ० सं० ८, ८,१३,१)"॥

(१२१) पराशरः‡। परापूर्वस्य शृणातेः विशरणार्थस्य हिंसार्थस्य वा 'ऋदोरप् (३,३,५७)'—इति रूपम्। पराशीर्णः पराशरः ऋषिः। पराशीर्णस्य स्थविरस्य लघिष्ठस्य नप्ता चिरन्तते शक्तो जात इत्यर्थः। "पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः (ऋ० सं० ५,२,२८,१)"। रक्षसां परा शातयिता पराशर इन्द्रः। "इन्द्रो यातूनामभवत् पराशरः (ऋ० सं० ५,७,९,१)"॥

(१२२) क्रिविर्दती§। 'कृविघृविच्छविस्थविकिकीदिवि (उ० ४, ५६)"—इति विन्-प्रत्ययो रिदादेशश्च निपात्यते। ददातेः शतरि 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपोलुक्। 'उगितश्च (४,१,६)'—इति ङीप्। क्रिवेर्विकर्त्तनस्य दती। रेफउपजनः। शतघ्नामायुधविशेषे वर्त्तते। "यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती (ऋ० सं० २,४,२,१)"॥

(१२३) करूळती‖। कृत्तदन्त-शब्दस्य करूळतीभावः। 'सुपां सुलुक् (७,१,३९)'—इति सोर्लुक्। स्त्रीलिङ्गप्रतिरूपकमेतत्।

---

* निरु० ६,३०।

† निरु० ६, ३०। "शिरिणा" पृ० १, ७।

‡ निरु० ६, ३०। "परा" २, ३।

§ निरु० ६, ३०। "क्रिविः" पृ०३, २२।

‖ निरु० ६, ३०।

'तत्कः (निरु० ६,३१)'—इति पुंलिङ्गनिर्देशात् पूषोच्यत इति निश्चयः। भगइति पूर्वः पक्षः। तस्मात् 'अदन्तकः पूषा (शत० ब्रा० ८,७३)'—इति च श्रुतिः। "वामं देवः करूळती (ऋ० सं० ३,६,२३,४)"॥

(१२४) दनः* । दानमानस इत्यस्य दनस् भावः। दानमानस इत्यर्थः। "दनो विश इन्द्र मृध्रवाचः (ऋ० सं० २,४,१६,२)"॥

(१२५) शरारुः† । समुपसर्गार्थविशिष्टात् शृणातेः 'शृवन्द्यो-रारुः (३,२,१७३)'—इति ताच्छील्यादिषु विहित आरुर्व्यत्ययेन इच्छायां भवति। * * *। "शरारुरभि मन्यते (ऋ० सं० ८, ४,२,४)"। संशिशरिषुः संशयिषुर्वा दीर्घनिद्रया हि मन्यते दुष्टे-नातिशयेन हि भवति॥

(१२६) इदंयुः‡ । इत्यनवगतम्। क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधात्। 'इदं कामयमान उच्यते (निरु० ६,३१)'। कर्म इदं सामान्येन प्रद-र्शितम्। तथाहि लक्षितं धनादि तद् य इच्छति स इदंयुः। * * * शंयुः किंयुः विप्रयुः इत्याद्यवगतानवगतक्यजन्तमात्रोपसङ्ग्रहार्थं निग-मेषु पठितम्, न विशेषार्थमिति निरुक्तकाराभिप्रायः। अतएव च सामान्यविशेषयोरुदाहरणमिदम्। तेषाञ्च "वसूयवो वसुकामाः"—इत्यादि बहुधागतत्वाद् विशेषेण नेह किञ्चित् भाष्यकारेणोदाजहार। अनेकार्थतां दर्शयन्नाह—'अथापि तद्वदर्थे भाष्यते (निरु० ६,३१)' प्रयुज्यत इत्यर्थः। तद्वदिति मतुप्प्रकृतिः सामान्येन निर्दिश्यते। तेन

* निरु० ६, ३१।

† निरु० ६, ३१. "शरीरम्" २, १६. ३, ५. "शरुमान्" ५, १२।

‡ निरु० ६, ३१

तद्वदर्थे मत्वर्थे इत्यर्थः । "अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिन्द्रः (ऋ० सं० १, ४, ११, ४)" ॥

(१२७) कीकटेषु* । मन्त्रे सप्तम्यन्त इति तथैव निगमेषु पठ्यते। किङ्कृताः। किं क्रिया वा सन्तः कीकटाः किं कृताः किमर्थमुत्पादिताः असदाचाराः। अथवा यागदानादिभिः क्रियाभिः कृताभिः पिबत खादतेत्येवमभिप्राया नेह येषां ते किङ्क्रियाः। "किन्ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावः (ऋ० सं० ३, ३, २१, ४)"। कीकटनामानार्यनिवासे देशे। कृपणा वा कीकटाः ॥

(१२८) बुन्दः† । (१२९) वृन्दम्‡ । भिन्द इति वा भयद इति वा भासमानो द्रवतीति वाक्यार्थपदवचनं विदारण-भयदान-भासमान-द्रवणलक्षणानामर्थेषु सम्भवात्पदलक्षणवर्णसामान्याच्चेदमुक्तम् । 'वृङ् सम्भक्तौ (स्वा० आ०)'। 'भूतुसुकुभ्यो दनूच्'—इति दनूप्रत्ययः। ववयोरभेदः। बाहुलकात् लुगभावश्च। अनेकार्थत्वात् पूर्वोक्तार्थवृत्तित्वं बोद्धव्यम्। बुन्दो वज्रम्। "साधुर्बुन्दो हिरण्ययः (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ६)"। 'इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, १)" ॥

॥ वृन्देषु शत्रुविदारण-भयदारण-भयदान-भासमानद्रवणरूपा अर्थाः सम्भवन्ति । प्रसिद्धत्वान्निगमो न प्रदर्शितः ॥

(१३०) किः§ । करोतेः 'वेञोवयिः'—इति बाहुलकात् इन्-

---

* निरु० ६, २२ । "कितवः" ५, २२ ।

† निरु० ६, ३२. ३४ ।

‡ निरु० ६, ३४. "वृन्दारकः" ।

§ निरु० ६, ३५ ।

प्रत्ययः। कर्त्तेत्यर्थः। "अयं यो होता किरु स यमस्य (ऋ० सं० ८,१,१२,३)" ॥

(१३१) उल्बम्*। उर्णोतेर्वृणोतेर्वा। 'अलिशलोरित उच †'— इति विधीयमानो ब-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, प्रकृतेरुल्भावश्च। गर्भस्याच्छादनमभिधेयम्। "महत्तदुल्बं स्थविरं तदासीत् (ऋ० सं० ८,१,१०,१)"। जरायोरन्तर्गर्भवेष्टनं श्रुतम् ॥

(१३२) ऋबीसम्‡। पृथिव्यभिधेयम्। अपगतभासमित्येवमाद्याः (निरु० ६,३५) शब्दसमाधय उत्पद्यन्ते। धात्वन्यलक्षतो विशेषः। अपगतापचितापहृतान्तर्हित-शब्दानामन्यतमत् पूर्वपदं भासशब्द उत्तरपदम्। पूर्वस्य ऋ-भावः, भकारस्य बकार आकारस्य ईकारश्च ॥ "ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतम् (ऋ० सं० १,८,९,३)" ॥

अध्यायपरिसमाप्तिकं द्विर्वचनम् ॥

इति देवराजयज्वविरचिते नैगमकाण्डनिर्वचनं समाप्तम् ॥

॥ समाप्तश्च चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

* निरु० ६, ३५।

† 'उल्बादयश्च' सि० कौ० उ० ४, ९१।

‡ निरु० ६, ३५

अथ पञ्चमाध्यायः ॥

अपि देवताकाण्डनिर्वचनं व्याख्यायते—

अग्निः(१)। जातवेदाः(२)। वैश्वानरः(३) इति त्रीणि पदानि* ॥ १ ॥

(१) अग्निः† । अग्राद्युपपदात् नयतेः 'सत्सूद्विष (३,२,६१)'—इत्यादिना क्विप् । पृषोदरादित्वात् अग्निः । यद्वा; 'वेञोवयिः'—इति बाहुलकादिन्प्रत्ययोऽग्रशब्दस्य रेफाकारयोर्लोपश्च । अग्रणीः । मुख्यत्वञ्च 'अग्निर्हि देवानां सेनानीः'—इति श्रुतेः। अग्रं प्रथमं यज्ञेषु कर्त्तव्येषु तादर्थ्येन प्रणीयते। अङ्गोपपदाद्वा समर्थविशिष्टात् नयतेः पूर्ववदिकाराकारलोपश्च। अङ्गं शरीरं यज्ञस्य, ततः सन्नममानः स्वयमेव प्रह्वीभवन् हविषां पाककरणत्वेन साधनभावं प्रतिपाद्यमानो नयति। नञ्पूर्वात् क्नोपयतेः स्नेहनार्थात् क्तिन्-प्रत्यये ककारनकारव्यतिरिक्तं लुप्यते, ककारस्य गकारापत्तिश्च । नञ्विशिष्टेन स्नेहनेन च तद्विपरीतं विरूक्षणञ्च लक्ष्यते, विरूक्षयतीत्यर्थः,

---

* इतीत्यादि न दृश्यते ग-पुस्तके, नापि तत्र खण्डाङ्कः ।

† प० ४। निरु० ७,१४. १०, २५. ११, २२. "अग्निरूपाः" १०,२०. "अग्रं" ६, २. "सेना" २, ११. १०, २१ ।

दग्धव्यस्य एधादेः शोषणात् विकृचण इत्यर्थः। यद्वा; एतेरयनमित्यादौ दर्शनादकारः। अञ्जेर्जकारस्य दहेर्हकारस्य च निष्ठायां गकारापत्तिर्द्रष्टव्येति तयोरन्यतरस्माद् गकारः, नयतेः पूर्ववन्निः। इतश्च अञ्जनमभिव्यक्तं वसुप्रकाशकत्वात्मकत्वेन वा नयतीत्यग्निः। "अग्निमीळे पुरोहितं (ऋ० सं० १,१,१,१)"॥

(२) जातवेदाः* । जातशब्दोपपदात् विन्तेर्विदेर्विचारार्थाद्वा असुन्; जानाति सर्वाणि भूतानि वेद, लोकपालत्वात्। जाते जाते सर्वस्मिन् भूतजाते विद्यते। जातं वेदोऽहविर्लक्षणं धनमैश्वर्यादि इतरद्वा यस्य सः। जातं वेदो विचारणं यस्य, वैश्वानरविद्ययापि च कृतविचार इत्यर्थः। जातमात्र एव विद्योतते प्रज्ञानस्वभावत्वात्, जातं वेदः प्रज्ञानं वा अस्य। "प्र नूनं जातवेदसम् (ऋ० सं० ८,८,४५,१)"॥

(३) वैश्वानरः† । विश्वान् नरान् इतोलोकात् लोकान्तरं नयति। इदमर्थेन विश्वानराणां नेतृत्वेन सम्पद्यन्ते वा कर्मार्थप्रणेतृत्वेन सम्पादिनोऽस्य वैश्वानरः। 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः। अपि वा विश्वान् जन्तून् अरः। 'ऋ गतौ'—इत्यस्य छान्दसत्वात् पचाद्यच् उपपदविभक्तेश्चालुक्। सर्वाणि भूतान्यरः प्रत्यृतः प्रतिगतः प्रविष्टेति विश्वानरः प्राणः। तेन जन्यमानत्वात्तस्यापत्यं वैश्वानरः। 'प्राणाद्धि बलान्मथ्यमानो हि जायते'—इति ब्राह्मणम्। "वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम (ऋ० सं० १,७,६,१)"॥

---

* निरु० ७, १९. "जातविद्या" १, ८।

† निरु० २, २१. ७, २१. "विश्वानरः" प० ५. ६।

द्रविणोदाः(१)। इध्मः(२)। तनूनपात्(३)। नराशंसः(४)। इळः(५)। बर्हिः(६)। द्वारः(७)। उषासानक्ता(८)। दैव्याहोतारा(९)। तिस्रोदेवीः(१०)। त्वष्टा(११)। वनस्पतिः(१२)। स्वाहाकृतयः(१३) इति त्रयोदश पदानि* ॥ २ ॥

(१) द्रविणोदाः†। द्रविणशब्दो व्याख्यातो धननामत्वेन (२२१ पृ०)। तस्य सकारउपजनः। ददातेरसुनि बाहुलकादाकारलोपः। धनस्य बलस्य वा दाता द्रविणोदाः। द्रविणोदा द्रविणसः (ऋ० सं० १,७,४,३)"। ऋतुयाजप्रैषेषु सकारलोपोद्रष्टव्यः ॥

(२) इध्मः‡। 'ञि इन्धी दीप्तौ (भू० उ०)'। इध्यतेऽनेनाग्निरिति इध्मः यज्ञेध्म। समिध्यत इत्यस्ति अग्नेः समिन्धनम्। ज्वलन्नाम वेध्मः। "समिद्धो अद्य मुनयो दुरोणे (ऋ० सं० ८,६,८,१)" ॥

(३) तनूनपात्§। नपाच्छब्दोऽपत्यनामसु व्याख्यातः (१७५ पृ०)। इह पौत्रे वर्त्तते। यद्वा; नुतशब्दस्य नपाद्-भावः। पुत्रापेक्षया नीचैः सुतरां नुतो हि पौत्रः। तनोतेः 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः||'। तन्वन्त्यस्यां पयआदिभोगाः इति तनूः गोनाम। अस्याः पयो जायते। पयस आज्यमिति। आज्यं तनू-

---

(५) "इलः" क, ख, ग।

* इतीत्यादि न दृश्यते ग-पुस्तके।

† निरु० ८, १. २। "द्रविणस्", "द्रविणोदसा" ८, २।

‡ निरु० ८, ४-५।

§ निरु० ८, ५. "तनूः" १०, ४० "तनूत्यजा" ३, १४. "तनूशुभा" ६, १९. "तन्यतुः" १२, ३०।

|| 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्यऊः' सि० कौ० उ० १, ७८।

नपात्। अथ वा तता अन्तरिक्षे इति तन्वः आपः। ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते। ओषधिवनस्पतिभ्योऽग्निर्जायते इति। अग्निस्तनूनपात्। "तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान् (ऋ० सं० ८,६,८,२)"॥

(४) नराशंसः*। नरैः ऋत्विग्भिः शस्यतेऽस्मिन् 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः। यज्ञ उच्यते। नरैः प्रशस्यते स्तूयते इत्यग्निः। "नराशंसस्य महिमानमेषाम् (ऋ० सं० ५,२,१,२)"॥

(५) इळः†। इळाशब्दो व्याख्यातः पृथिवीनामसु (१४ पृ०)। * * *। "आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च (ऋ० सं० ८,६,८,३)"॥ "होतारमिळः प्रथमं यजध्यै (ऋ० सं० २,८,२२,३)"॥

(६) बर्हिः‡। व्याख्यातं महन्नामसु (१००पृ०)। बर्हिरेवोक्तं दर्भमयम्। यद्वा; 'वृही उद्यमने (भू० प०)'—इत्यस्मादिसिः। वबयोरभेदादुक्तम्। अग्निपक्षे परिवृद्धत्वाद् बर्हिः। "प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या (ऋ० सं० ८,६,८,४)"॥

(७) द्वारः§। जवतेर्द्रवतेर्वा गतिकर्मणः वारयतेर्वा स्यात्। जवतेर्जकारस्य दकारः, द्रवतेः रेफलोपः, वारयतेरिड़ागमश्च निपातनात्। गम्यन्ते ह्याभिर्यज्ञगृहम्, अनभिमता हि तास्वेव निवार्यते। अग्निपक्षे, ज्वाला आगम्यन्ते आभिः, शीतादिनिवारणम्। "देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा (ऋ० सं० ८,६,८,५)"॥

---

* निरु० ८, ६। "नरः" पु० २, ३. निरु० ४, १. "नर्य्या" ११, ३६. "नरकः" १, ११। "नाराशंसः" प० ३।

† निरु० ८, ७। "इला" पु० १, १।

‡ पु० १, ३।

§ निरु० २, १. ८, ९।

(८) उषासानक्ता* । 'उच्छी विवासे (भू॰प॰)', 'वश कान्तौ (अदा॰प॰)'—'इषिरञ्जिभूश्टभ्यः क्वित्'—इति बाहुलकाच्छकारस्य शकारस्य वा षकारः । 'ग्रहिज्या (६,१,१६)'—इति सम्प्रसारणम् । उच्छति कान्ता वा उषा । नक्त-शब्दो रात्रिवचनः । 'उषासोषसः (६,३,३१)'—इति उषसादेशः । द्विवचनस्याकारः । अग्निपक्षे, उषा दीप्तिः, तमसो विवासनात्, आहुतिस्तद्युक्ता अनक्त्यग्निमिति । "उषासानक्ता सदतां नि योनौ (ऋ॰सं॰ ८,६,८,६)" ॥

(९) दैव्याहोतारा† । उभयत्राकारो द्विवचनस्य । * * * । आह्वातारौ देवानाम् । पार्थिवमध्यमावग्नी उच्येते । "दैव्याहोतारा प्रथमा सुवाचा (ऋ॰सं॰ ८,६,९,१)" ॥

(१०) तिस्रोदेवीः‡ । प्रथमार्थे द्वितीया । भारतीळासरस्वत्यः । * * * । अग्नायी पृथिवीळेति स्त्रियः इति प्रत्यक्षेण पठिताया अपि तिस्रोदेव्यः इति सामान्येन पाठात् पृथिवीस्थानं भाष्यकारेण ज्ञापितम् । सरस्वती मध्यमस्थाना । "आनो यज्ञं भारती (ऋ॰सं॰ ८,६,९,२)"—इति निगमः ॥

(११) त्वष्टा§ । * * * । तूर्णशब्दोपपदादश्नोतेस्तृन्निपात्यते । त्वष्टा मध्यमस्थानः । आप्रीत्वादिह समाम्नातः । तूर्णमश्नुते वायुरूपत्वात् । त्विषेर्देवतायामकारस्योपधाया अनिट्त्वञ्चेति वा दीप्तो ह्यसौ

* निरु॰ ८, १० । "उषः" पृ॰ १, ८. "उष्णम्" निरु॰ २, २ ।

† निरु॰ ७,३० ८, ११ । "दैवतं" १, २०. ७, १ ।

‡ निरु॰ ८, १२ ।

§ निरु॰ ८, १३. १०, ३३. ११, ११. "त्वाष्ट्र." २, १६. "त्वेषा" ९, २८. "त्वेषप्रतीका" १०, २१ ।

वैद्युतत्वात्। * * *। त्वष्टा पूर्ववन्निपातनम्। अग्निपक्षेऽप्युपपद्यन्ते निर्वचनानि। "देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् (ऋ० सं० ८,६,८,३)"। "उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात् (ऋ० सं० १,७,१,५)"॥

(१२) वनस्पतिः*। वनानां पाता। वन्यते सेव्यते इति वनम्। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)'। पतिशब्दो व्याख्यात ईश्वरनामसु (२८३पृ०)। अग्निरन्तरनु प्रविष्टोऽपि यतो न दहति अतः पातेति व्यपदिश्यते। पिबतेर्वैतद्रूपम्। यूपपक्षे वनस्पतिविकारत्वाद् वनस्पतिः। पारस्करादित्वात् सुट् (६,१,१५७)। "वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः (ऋ० सं० ८,६,८,१०४)"। "वनस्पते मधुना दैव्येन (ऋ० सं० ३,१,२,१)"॥

(१३) स्वाहाकृतयः†। स्वाहाशब्दो व्याख्यातो वाङ्नामसु (८३पृ०) अत्र स्मरणार्थमुक्तमस्य प्रयाजस्य वक्ष्यमाणदेवतासङ्कीर्त्तनपरत्वात्, स्वाहास्वाहेत्येवं पूर्वं कतिवारमुच्चारणं वा समीक्ष्यमाणदेवतानां ताः स्वाहाकृतय उच्यन्ते। "स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः (ऋ० सं० ८,६,८,५)"। "स्वाहाकृतीषु रोचते (ऋ० सं० २,५,८,६)"॥

अश्वः(१)। **शकुनिः**(२)। **मण्डूकाः**(३)। **अक्षाः**(४)। **ग्रावाणः**(५)। **नाराशंसः**(६)। **रथः**(७)। **दुन्दुभिः**(८)। **इषु-**

---

* निरु० ८, १. १६. ८, १२. "वनीयसी" १२, ५।

† निरु० ८, २०।

(६) "नराशंसः" च. A. E।

(७) इतोऽनन्तरम् "ऋतम्"—इत्यधिकम् ग-पुस्तके।

धिः(९) । हस्तघ्नः(१०) । अभीशवः(११) । धनुः(१२) । ज्या(१३) । इषुः(१४) । अश्वाजनी(१५) । उलूखलम्(१६) । वृषभः(१७) । द्रुघणः(१८) । पितुः(१९) । नद्यः(२०) । आपः(२१) । ओषधयः(२२) । रात्रिः(२३) । अरण्यानी(२४) । श्रद्धा(२५) । पृथिवी(२६) । अप्वा(२७) । अग्नायी(२८) । उलूखलमुसले(२९) । हविर्धाने(३०) । द्यावापृथिवी(३१) । विपाट्छुतुद्री(३२) । आर्त्नी(३३) । शुनासीरौ(३४) । देवीजोष्ट्री(३५) । देवीऊर्जाहुतीति(३६) षट्त्रिंशत् पदानि* ॥ ३ ॥

(१) अश्वः†। व्याख्यातोऽश्वनामसु (१५२पृ०)। "यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः (ऋ०सं०२,३,७,२)"। "सूरादश्वं वसवो निरतष्ट (ऋ०सं०२,३,११,२)" ॥

(२) शकुनिः‡। शकेः क्विपि शक्। उन्नयतेः 'वेञोडित्)'§— इति बाहुलकात् डिदिन्-प्रत्यये उदस्तलोपः। शक्नोत्युन्नेतुमात्मानं शकुनिः ककारस्य जश्त्वाभावः। * * *। शक्नोत्युन्नयनादिक्रियाः कर्त्तुम्। "सुमङ्गलश्च शकुने भवासि (ऋ०सं०२,८,११,१)" ॥

---

(१९) "पितुम्" ग।
(२४) "अरण्याणि" ग. च. "अरण्यानी" F।
(३१) "द्यावापृथिव्यै।" ग।
(३२) विपाट्छुतुद्र्यौ" ग।
* इतीत्यादि नास्ति ग-पुस्तके।
† पु० १. १४. "अश्वपर्णा" निरु० ११,१४।
‡ निरु० ९, ३।
§ 'वातेर्डिच्च' इति सि० कौ० उ० ४, ११९।

(३) मण्डूकाः* । मज्जेः 'शलिमण्डिभ्यामूकन् (उ० ४,४२)'—इति बाहुलकादूकनि जश्त्वचुत्वाभ्यां मज्जूका इति प्राप्ते छान्दसत्वात् जकारस्य डकारापत्त्या अन्त्यात् पूर्वस्य नुमि च रूपम्। निमज्जन्ति हि ते जले। मदतेस्तृप्त्यर्थात् मन्दतेर्वा मोदत्यर्थात् पूर्ववदूकञ् रूपसिद्धिश्च। नित्यमदत्वात्, नित्यहृष्टत्वात्, नित्यहृष्टत्वाद्वा मण्डूकाः। मण्डतेर्वा यथाप्राप्ते ऊकनि मण्डूकाः। यद्वा; मण्डोमदतेः। 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकात् क-प्रत्यये रूपसिद्धिश्च मण्डूदकम्। हृष्यन्ति हि तत्र स्नानपानावगाहार्थिनः। मण्डे ओको निवास एषां मण्डशब्दादोकशब्दाच्च मण्डूकाः। "प्र मण्डूका अवादिषुः (ऋ० सं० ५,७,३,१)" ॥

(४) 'अक्षाः† । अश्नोतेः 'अशेर्देवने (उ० ३,६२)'—इति स-प्रत्ययः। अश्नुवन्ते व्याप्नुवन्ति गन्तृत्वेनानुदेवितारः। अतिव्याप्नुवन्त्येभिः परस्परमिति वा। "अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व (ऋ० सं० ७,८,५,३)" ॥

(५) ग्रावाणः‡ । व्याख्यातः पर्वतनामसु (५९पृ०)। "ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः (ऋ० सं० ८,४,९,१)" ॥

(६) नाराशंसः§ । नरान् शंसतीति कर्मोपपदेऽण्, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'। ततः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकोऽण्। नराशंस

---

* निरु० ९, ५. ७।

† निरु० ९, ७. अत्रत्वत् १, ९. ५, १।

‡ पृ० १, १०।

§ पृ० २ (४६२पृ०)।

एव नाराशंसः । मन्त्रोऽत्राभिधेयः । "अमन्दान्त्स्तोमान् प्र भरे मनीषा (ऋ० सं० २,१,११,१)" ॥

(७) रथः* । रंहतेर्गतिकर्मणः । 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् (उ० २,२)'—इति क्थन्, बाहुलकान्नकारहकारलोपश्च । गच्छत्यनेन । स्थिरतिर्नैरुक्तधातुः । विपरीताक्षरः । 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)' । सकारेकारयोर्लोपः । दृढगठितत्वात् स्थिरो हि सः । यद्वा ; रमतेस्तिष्ठतेश्च द्विधातुजं रूपम् । रममाणोविस्रब्धोऽस्मिंस्तिष्ठति रथी । यद्वा; रमतेरेव यथाप्राप्तः क्थन् । रमणीयो हि रथः । रसतेर्वा शब्दार्थात् पूर्वसूत्रेण बाहुलकात् क्थनि सकारलोपः । भवति हि तस्यागच्छत उपलब्धिः । "तत्रा रथमुप शग्मं सदेम (ऋ० सं० ५,१,२०,३)" ॥

(८) दुन्दुभिः† । शब्दानुकरणनिमित्तकमेतन्नाम । द्रुमशब्दस्य वा रेफान्तलोपः । भिदेश्चाद्यन्तविपर्यय उकारस्योपजनः । दुन्दुभ्यतेर्वा नैरुक्तधातोर्बधकर्मणः इन् । ताड्यते ह्यसौ युद्धसमये । "स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैः (ऋ० सं० ४,७,२५,४)" ॥

(९) इषुधिः‡ । इषवो निधीयन्तेऽस्मिन् । 'कर्मण्यधिकरणे च (३,३,९३)'—इति किः । "इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः" ॥

(१०) हस्तघ्नः§ । हस्ते हस्तसमीपे स्थितो हन्यते ज्यया शरपुङ्खेन वा । 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८. वा० २)'—इति कः ।

---

* निरु० ९, ११. रथयुः ६, २१. रथ्या १०, ३ ।

† निरु० ९, १२ ।

‡ निरु० ९, १३. "इषुः" ९, १८. प० १४ ।

§ निरु० ९, १४. "हस्तः" १, ७. "हस्तच्युतिः" ५, १०. हस्तः ३, ५ ।

"हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान् (ऋ० सं० ५,१,२१,४)" ॥

(११) अभीशवः*। व्याख्याता रश्मिनामसु (३४ पृ०)। निगमश्च दर्शितः ॥

(१२) धनुः†। धन्वतेर्गत्यर्थाद् बधार्थाद्वा 'अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्योनित् (उ० २,१०७)'—इति बाहुलकादुसिः प्रत्ययो वकारलोपश्च। धनिर्मारणार्थ इति क्षीरस्वामी। यथाप्राप्तउसिः। धन्वन्त्यपनयन्त्यस्मादिषवः, घ्नन्ति वा। "धनुः शत्रोरपकामं कृणोति (ऋ० सं० ५,१,१८,२)" ॥

(१३) ज्या‡। जयतेर्जिनातेर्वाऽन्तर्णीतणार्थाद् वा 'मध्यविध्यशिक्य'—इत्यादिना यक्-प्रत्ययो धातोर्जकारभावश्च निपात्यते। 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति निपातनम्। जयसाधनं हि ज्या। "धन्वज्ज्येयं सभने पारयन्ती (ऋ० सं० ५,१,१८,३)" ॥

(१४) इषुः§। इषतेर्गतिकर्मणो बधार्थाद्वा 'इषेः किच्च (उ० १,१३)'—इति उ-प्रत्ययः। गच्छति शत्रून्, हन्ति वा तान्। "तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् (ऋ० सं० ५,१,२१,१)" ॥

(१५) अश्वाजनी‖। अश्वा अज्यन्ते क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्तेऽनया। ल्युट्, 'वा यौ (२,४,५७)'—इति वीभावविकल्पः, टित्त्वात् ङीप्। अश्वानामजनी अश्वाजनी कशोच्यते। "अश्वाजनि प्र चेतसः (ऋ० सं० ५,१,२१,३)" ॥

---

* पृ० १,५।
† निरु० ९,१९।
‡ निरु० ९,१५.१७।
§ पृ० ९ (४६७ पृ०)।
‖ निरु० ९,१९।

(१६) उलूखलम्*। उरु विस्तीर्णं खलं मुखमस्य, ऊर्द्धं वा उपरिभागे खलं मुखमस्य। ऊर्क् अन्नं तत् करोति । किरतेर्वा उत्कीर्णं तत् । शब्दानुकरणनिमित्तं वा नामैतत्, यतोमुसलाघातजनितध्वनिमुरु मेषु कुर्वित्येवमब्रवीत्। सर्वथैव तेषु वर्णव्यत्ययादि वाच्यम् । "उलूखलक युज्यसे (ऋ० सं० १,२,२ ५,५)" ॥

(१७) वृषभः† । 'वृषु सेचने (भू० प०)' । 'ऋषिवृषिभ्यां कित् (उ० ३,११९)'—इत्यभच् प्रत्ययः । प्रजाहेतुभूतं बीजं वर्षति सिञ्चति । वृहेर्वा बाहुलकात् अभचि हकारस्य षकारः । अतिशयेन रेतः सेक्तुं वृहति उद्यच्छति आत्मानम् । "अमेहयन् वृषभं मध्य आजेः (ऋ० सं० ८,५,२०,५)" ॥

(१८) द्रुघणः‡ । द्रु-शब्दो द्रुमशब्दपर्यायः । द्रुमविकारः काष्ठखण्डोऽपि द्रु-शब्देनोच्यते । द्रुर्हन्यतेऽनेन। 'करणेऽयोविद्रुषु (३,३,८२)'—इति हन्तेरप् घनादेशश्च । क्षुभ्नादिषु (८,४,३९) पाठाण्णत्वम्, 'पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामगः (८,४,३)'—इति वा । "काष्ठायामध्ये द्रुघणं शयानम् (ऋ० सं० ८,५,२१,४)" ॥

(१९) पितुः§ । अन्ननामसु व्याख्यातम् (२० ६पृ०) । स निगमः (ऋ० सं० २,५,६,१) ॥

---

* निघ० ९,२० । प० इहैव २९ ।
† निघ० ४, ९. ७, १३. ९, २२ ।
‡ निघ० ९, २३ ।
§ पु० २, ७. निघ० ९, २४ ।

(२०) नद्यः* । (२१) आपः† । व्याख्याताः (१४३पृ० । ११७पृ०) निगमौ च दर्शितौ सामान्येन‡ । "इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति (ऋ० सं० ८, ३, ६, ५)"—इति, विशेषेण । "आपो हि ष्ठा मयोभुवः (ऋ० सं० ७, ६, ५, १)" ॥

(२२) ओषधयः§ । ओष-शब्दे दोष-शब्दे वोपपदे धयतेः 'कर्मण्यधिकरणे च (३, ३, ९३)'—इति कि-प्रत्ययः, 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि वा । ओषं दाहं धयति पिबति विनाशयतीत्यर्थः, दोषं वातपित्तादिकं वा । दकारलोपो द्रष्टव्यः । "या ओषधीः पूर्वा जाता (ऋ० सं० ८, ५, ८, १)" ॥

(२३) रात्रिः‖ । प्रोपसर्गार्थविशिष्टात् अन्तर्णीतण्यर्थात् रमतेः 'राशदिभ्यां त्रिप् (उ० ४, ६७)'—इति बाहुलकात् त्रिप्-प्रत्ययो मकारस्याकारश्च रातेर्वा त्रिप्-प्रत्ययो यथाप्राप्तः । प्ररमयन्ति भूतानि नक्तञ्चारीणि, उपरमयन्ति दिवाचराणि स्वव्यापारेभ्यः, प्रदीयन्तेऽस्यामवश्यायाः मध्यमेन । "आ रात्रि पार्थिवं रजः (य० वा० सं० ३४, ३२)" ॥

(२४) अरण्यानी¶ । अप-पूर्वात् रिणातेर्गतिकर्मणो नञ्पूर्वाद्रमतेर्वा अघ्न्यादित्वात् (उ० ४, ११८) यत्-प्रत्यये रूपसिद्धिर्निपा-

* पु० १, १२ ।

† पु० १, १२ ।

‡ ऋ० सं० १, ४, १९, २ । ७, ७, २०, ४ ।

§ निरु० ९, २७ ।

‖ पु० १, ७ । "रात्री" निरु० २, १९. "रात्रिः" १२, १७ ।

¶ निरु० ९, २९. "अरण्यम्" ९, २०. "अरणिः" ५, १०. "अरणः" ३, २. ११, ४६. "अरः" ४, २७. "अरम्" १०, २ ।

त्यते । अपार्णमपगतं ग्रामाद्धि अरमणं वा, न हि तद्रमयति अरण्यं वनम् । अरण्यपालयित्री अधिदेवता का चित् नैरुक्ताः । महदरण्यमिति वैयाकरणाः । 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे (४,१,४९.वा०१)'—इति विधीयते । "अरण्यान्यरण्यानि (ऋ०सं०८,८,४,१)" ॥

(२५) श्रद्धा* । श्रत् सत्यम्, तस्मिन् धीयते । तथाच मन्त्रः "अश्रद्धामनृते दधातन श्रद्धां सत्ये प्रजापतिः (?)"—इति । 'आतश्चोपसर्गे (३,३,१०६)'—इत्यङ् । 'श्रच्छब्दस्योपसङ्ख्यानम्' † इत्युपसर्गसञ्ज्ञा । धर्मार्थसुखापवर्गेषु यथाशास्त्रमधिकृतः पुरुषस्य कर्मानुष्ठानहेतुभावप्रख्यानात् बुद्ध्यधिदेवता श्रद्धा । "श्रद्धयाग्निः समिध्यते (ऋ०सं०८,८,९,१)" ॥

(२६) पृथिवी‡ । 'प्रथ प्रख्याने (भ्वा०आ०)' । 'प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणञ्च (उ०१,१४९)' । 'षिद्गौरादिभ्यश्च (४,१,४१)' । पृथ्वीत्यर्थः । "स्योना पृथिवि भव (ऋ०सं०१,२,६,५)" ॥

(२७) अप्वा§ । व्याख्यातं नैगमे सनिगमम् ॥

(२८) अग्नायी|| । अग्नेः पत्नी । 'वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः (४,१,३७)'—इत्यैकारादेशः, पुंयोगलक्षणाद्ङीष् । "अग्नायीं सोमपीतये (ऋ०सं०१,२,६,२)" ॥

---

* निरु० ९, ३०. "श्रत्" पु० ३, १० ।

† 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः'—इति सि० कौ० ।

‡ पु० १, १. "पृथुः" पु० १, १. "पृथुज्रयाः" पु० ४, २ । "पृथुष्टुके" निरु० ११, ३२. "पृथक्" ५, २५ ।

§ पु० ४, ३ । "अप्सुराः" निरु० ५, १३ ।

|| निरु० ९, ३३. १२, ४६ ।

(२९) उलूखलमुसले*। उलूखलं व्याख्यातम् (४६९पृ०)। मुहुः-शब्दोपपदात् सर्त्तेः 'पुरलोरलमुसलकुवलाः'—इत्यादिना अल्-प्रत्ययोऽटिलोपो मुहुः-शब्दस्य मुस-भावश्च निपात्यते। उत्क्षिप्योत्क्षिप्य निपातनान्मुहुः सरणं मुसलं द्विवचनम्। "आयजी वाजसातमा (ऋ०सं०१,२,२६,२)"। अत्रेश्रवत् श्रुतिरसत्यपि लिङ्ग-योगे॥

(३०) हविर्द्धाने†। सोमलक्षणानि हवींषि विधीयन्ते ययोः। "आ वामुपस्थमद्रुहाः (ऋ०सं०२,८,१०,६)"। पूर्ववदुदाहरणम्॥

(३१) द्यावापृथिवी‡। दिवोद्युत्यर्थात् 'दिवेर्डिविः (?)'—इति डिवि-प्रत्ययः। द्योतत इति द्यौः। पृथिवी व्याख्याता (२८ पृ०)। द्यौश्च पृथिवी च 'दिवोद्यावा (६,३,२९)'—इति द्यावादेशः। 'वाच्छन्दसि (६,१,१०६)'—इति पूर्वसवर्णः। "द्यावा नः पृथिवी इमम् (ऋ०सं०२,८,१०,५)"॥

(३२) विपाट्छुतुद्र्यौ§॥। 'पद गतौ (दि०आ०)', 'पश बाधनस्पर्शनयोः (चु०प०)' वि-पूर्वः। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा०प०)' वि-प्र-पूर्वः। णिजन्तात् 'क्विब्वचि (३,२,१७८.वा१)'—इत्यत्र 'प्राक्-प्रत्यय-निर्देशादिष्टसिद्धिः'—इत्युक्ते क्विपि प्र-शब्दस्य रेफलोपादि। विविधं

---

* निघ० ९, २५।

† 'इषादिभ्यः कित् (उ०१, १०२) * * *) मुस खण्डने। मुसलम्। सि०कौ०।

‡ निघ० ९, २६। "हविः" पु० १, १२.। "हव्यम्" निघ० ८, ●।

§ पु० ६, २०।

|| निघ० २, २४. ९, २९. २८, २९. "विपाशिमे" ११, ४८।

कूलपाटनात्, विपाशनात्। अपुत्रस्योद्भूतमोहवृत्तेर्मुमूर्षोर्वसिष्ठस्य कण्ठे शिलाबन्धने साधनभूताः पाशा अस्याम्। विविधदेशप्रापणाद्वोदकस्यापनत्वात् विपाट्। शुतुद्री शु-द्राविणीत्यर्थः। आशु-तुन्न-द्राविणी-शब्देभ्यो वा। आशुतुन्ने प्रतोदे द्रवतीति शुतुद्री। विपाट् च शुतुद्री च विपाट्छुतुद्री पूर्वसवर्णः। "विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते (ऋ० सं० ३,२,१२,१)"॥

(३३) आर्त्नी*। अर्त्तेः रिषतेर्वा 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो-नित् (उ० ४,५१)'—इति बाहुलकात् नि-प्रत्ययो धातोरार्त्तभावस्य। 'कृदिकारात् (४,१,४५.वा० १)'—इति ङीष्। गते ज्यया कृष्य-माणे सङ्गच्छेते हिंसासाधने वा भवतः। "आर्त्नी इमे विस्फुरन्ती अमित्रान् (ऋ० सं० ५,१,१९,४)"॥

(३४) शुनासीरौ†। शु-शब्दार्थविशिष्टात् 'शुन गतौ (तु० प०)'—इत्यस्मात् इगुपधलक्षणः कः (३,१,१३५)। क्षिप्रं गच्छत्यन्तरिक्षमिति शुनो वायुः। यद्वा; शु-शब्दोपपदान्नयतेर्गतिकर्मणः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः। भाष्ये तु शु-एतद-र्थतो निर्वचनं प्रायेण। सर्त्तेः 'डिण्डीरखानीरगभीरगम्भीरकुम्भीर-शीरकाश्मीरजम्बीरकीरतीरादयः'—इति ईरन्-प्रत्ययष्टिलोपश्च निपात्यते। सदा सरणात् सीर आदित्यः। शुनस्य सीरस्य 'देवता-द्वन्द्वे च (६,३,२६)'—इत्यङ्। "शुनासीराविमां वाचं जुषेथाम् (ऋ० सं० ३,८,९,५)"॥

---

* निरु० ९, ३९।

† निरु० ९, ४०। "शुनम्" पु० ३, ६। "शुनः" निरु० ९, ४०. "शुन्ध्यु" ४, १६।

(२५) देवीजोष्ट्री*। देवशब्दः पचाद्यजन्तः। देवडिति पाठात् 'टिड्ढाणञ् (४,१,१५)'—इति ङीप्। जुषतेष्ट्रन् प्रत्ययः (उ० ४,१५४)। षित्वात् ङीष् (४,१,४१)। देव्यौ जोषयित्र्यौ। पूर्वसवर्णः। द्यावापृथिव्यौ, अहोरात्रे वाभिधेये। सस्यसमे इति कात्थक्यः। सस्यं व्रीहिः, समा संवत्सरः। "दे॒वी जोष्ट्री॒ वसु॑धिती॒ ययो॑: (निरु० ९,४२)"॥

(२६) देवी ऊर्जाहुती†। ऊर्क्शब्दो व्याख्यातोऽन्ननामसु (२०९पृ०)। आह्वयतेः क्तिचि 'वचिस्वपि (६,१,१५)'—इति सम्प्रसारणम्, 'हलः (६,४,२)'—इति दीर्घाभावो व्यत्ययेन ‡। ऊर्क्-शब्दात् हेतौ तृतीया। ऊर्जा हेतुभूतया आह्वातव्ये। ऊर्क् इत्यत्र 'सावेकाचः (६,१,१६८)'—इति विभक्तेरुदात्तत्वम्, आहुति-शब्दोऽपि 'तादौ च निति कृत्यतौ (६,२,५०)'—इति आद्यु-दात्तः, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः (८,२,५)'। "दे॒वी ऊ॒र्जाहु॑ती॒ इष॒मूर्ज॑म॒न्या व॑क्षत् (य० वा० सं० २१,५२)"॥

॥ इति पृथिवीस्थानदेवताः ॥ १ ॥

---

* निरु० ९, ४१।

† निरु० ९, ४२।

‡ हल इति दीर्घः प्राप्तः, न भवति व्यत्ययेनेति भावः।

वायुः[१] । वरुणः[२] । रुद्रः[३] । इन्द्रः[४] । पर्जन्यः[५] । बृहस्पतिः[६] । ब्रह्मणस्पतिः[७] । क्षेत्रस्यपतिः[८] । वास्तोष्पतिः[९] । वाचस्पतिः[१०] । अपान्नपात्[११] । यमः[१२] । मित्रः[१३] । कः[१४] । सरस्वान्[१५] । विश्वकर्मा[१६] । तार्क्ष्यः[१७] । मन्युः[१८] । दधिक्राः[१९] । सविता[२०] । त्वष्टा[२१] । वातः[२२] । अग्निः[२३] । वेनः[२४] । असुनीतिः[२५] । ऋतः[२६] । इन्दुः[२७] । प्रजापतिः[२८] । अहिः[२९] । अहिर्बुध्न्यः[३०] । सुपर्णः[३१] । पुरूरवा[३२] इति द्वात्रिंशत् पदानि* ॥ ४ ॥

(१) वायुः† । 'वा गतिगन्धनयोः (अदा०प०)' । 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ० १,१)' । 'आतो युक् चिण्कृतोः (७,३,३३)' । यद्वा; वेतेर्गतिकर्मणो बाहुलकादुण् । यद्वा; 'छन्दसीणः (उ० १,२)'—इत्युणि वकारोपजनः । गच्छत्यन्तरिक्षे । वायवा याहि दर्शते मे (ऋ०सं० १,१,३,१)" ॥

(२) वरुणः‡ । 'वृञ् वरणे (स्वा०उ०)' । कृवृदारिभ्य उनन् (उ० ३,५०) । अन्तरिक्षे उदकमावृणोति । "नीचीनबारं वरुणः कवन्धम् (ऋ०सं० ४,४,३२,३)" ॥

---

* इतीत्यादि न विद्यते ग पुस्तके, अस्ति च खण्डाङ्कः "२"—इति ।

† निरु० १०, १-२. "वायः" ६, २८ ।

‡ प० ६ । निरु० १०, ३. ११, २१. "वरुणानी" ११, ४६ ।

(३) रुद्रः*। रौतेः क्विपि। रुच्छब्दं करोति। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'। यो रुवन् एति, रौतीति वक्तुं शक्यते। रोरूयमाणो-ऽत्यर्थं शब्दं कुर्वन् मेघोदरस्थो द्रवतीति, रोरूयमाणशब्द-पूर्वाद् द्रवते-र्वा 'रोदेर्णिलुक् च (उ० २,२०)'—इति रक्। स हि शत्रुकलत्राणि रोदयति रुदेरेव वा णिजन्तात् बाहुलकाद्रक्। 'इन्द्रः किं पितरं प्रजापतिमिषुना चिच्छेद तमनुशोचन्नरुदद् यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्र-त्वम् (वृ० आ० ३,९,४)'—इति काठकम्। 'यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्'—इति हारिद्रवकम्। "इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः (ऋ० सं० ५,४,१३,१)"॥

(४) इन्द्रः†। इराशब्दउपपदे दृणातेर्ददातेर्दधातेर्दारयतेर्वा 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० २,२७)'—इति रक्-प्रत्ययान्तोनिपात्यते। निपातनाद्रूपसिद्धिरूनेया। इरा अन्नमनेन सम्बन्धाद्वा तद्धेतुभूतकं बलं लक्ष्यते। तेन बललक्षितलक्षणया तदाधारभूतोमेघः। इरां मेघं धारात्मना दृणाति विदारयति। बीजं व्रीह्यादि तथासौ वृष्टिप्रदानेन विदारयति। अङ्कुरोद्भेदेनाभिकाशस्य विदारणम्। इरामन्नं तद्ददाति वा। इरां दधाति धारयति वा। इन्दावुपपदे द्रवतेः रमतेर्वा निपातनम्। इन्दवे द्रवति गच्छति सोमं पातुमि-त्यर्थः। इन्दौ रमतेऽतिप्रियत्वात् नान्यत्र। इन्धेर्वा निपातनम्। इन्धे दीपयति शरीरमध्यवर्त्ती पञ्चवृत्तिः प्राणो वायुः। शरीरभूतादि

---

*पु० २,११। "रौति" पु० २,१४। "रोरुवत्" निरु० ५,१६।

† निरु० १०,८—१०. "इन्द्रवत्" ११,१५. "इन्द्रशत्रुः" २,१६. "इन्द्राणी" प० ५. "इन्द्रियम्" पु० २,१०।

इध्यते वा प्राणैः । शरीरमध्यवर्त्ती प्राणभावेन क्षेत्रज्ञसञ्ज्ञकः । प्राणैर्योगादिभिर्योगबलेन वा सम्यगाभिमुख्येन दीपयति आत्मोपासकाः । इदमुत्पादीकरोति पश्यति वा इन्द्रः । इदं कृत्स्नं जगद् वृष्टिप्रदानद्वारेण करोति लोकपालत्वात्, अस्य सर्वस्य शुभाशुभकर्मणो द्रष्टा वा । इदुपपदे दारयतेर्द्रावयतेर्वा इन्द्रपदम् । इतश्च शत्रूणां दारयिता द्रावयिता च । यद्वा; इतश्च यज्वना मादरयिता च । सर्वत्र निपातनाद्रूपसिद्धिः । "म॒हाँ इन्द्रः॒ पर्व॒तः॒ वियद्वः (ऋ० सं० ४,१,२२,१)" ॥

(५) पर्जन्यः* । तृपेरन्तर्णीतण्यर्थात् क्विपि तर्पयतीति तृप् । जनहितो जन्यः हितार्थे यत् । तृप् चासौ जन्यश्चेति तृप्शब्दस्य पर्-भावः । पर-शब्दोपपदात् जयतेर्जनयतेर्वा अघ्न्यादित्वात् यत्, नुम्, परशब्दातोलोपश्च निपात्यते । परः प्रकृष्टो जेता जनयिता वा । प्ररसशब्दोपपदादर्जयते वा अघ्न्यादित्वान्निपातनन्तेन पर्जन्यः प्रकर्षेणोपार्जयिता सङ्गृहीता रसानाम् । "यत् प॒र्जन्यः॑ स्त॒नय॑न् हन्ति॑ दुष्कृतः॑ (ऋ० सं० ४,४,२७,२)" ॥

(६) बृहस्पतिः† । बृहच्छब्दो व्याख्यातोमहन्नामसु (३००पृ०) पतिशब्दस्तु ईश्वरनामसु (२८३पृ०) । अत्र पिबतेरपि बाहुलकात् पतिः । बृहतः सोमरसस्य वाय्वात्मना पाता पालयिता रक्षिता वा । पिता रक्षयिता महतो जगतो वा । "बृह॒स्पति॑ वि॒र्वेण॑ वि॒कृत्य॑ (ऋ० सं० ८,२,१८,२)" ॥

---

* निरु० १०, १०. "पर्जन्यंजिन्वितां" ९, ६ ।

† निरु० २, १२. १०, ११. "बृहद्दिवा" ११, ४९ ।

(७) ब्रह्मणस्पतिः* ।

(८) क्षेत्रस्य पतिः† । 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)' । 'गुधृवीपविवचियमिमनितनिसद्क्षिदिभ्यस्त्रन् (उ० ४, १६२)'—इति त्रन् प्रत्ययः । निवसन्ति हि येन च हेतुभूतेन, तस्य पाता । "क्षेत्रस्य पतिना वयम् (ऋ० सं० ३,८,९,१)" ॥

(९) वास्तोष्पतिः‡ । 'वस निवासे (भ्वा० प०)' । 'वसेस्तुन् णिच्च §' इति । सामर्थ्यात्तच्च वास्त्वन्तरिक्षम्, तस्य पाता विभुत्वेन । "अमीवहा वास्तोष्पते (ऋ० सं० ५,४,२२,१)" ॥

(१०) वाचस्पतिः|| । प्राणात्मेन्द्रः । * * * । अतः प्राणस्य वाग्रूपतयाप्यवस्थानात् प्राणो वाचस्पतिरिति व्यपदिश्यते । "पुनरेहि वाचस्पते (अथ० सं० १,१,२)" ॥

(११) अपान्नपात्¶ । तनूनपाता व्याख्यातः (४६१पृ०) । * * * । "अपान्नपान्मधुमतीरपोदाः (ऋ० सं० ७,७,२४,४)" ॥

(१२) यमः** । मध्यस्थानोवायुः । यच्छति प्रयच्छति स्तोतृभ्यः कामानि । पचाद्यच् । "यमं राजानं हविषा दुवस्य (ऋ० सं० ७,६,१४,१)" ॥

---

* निरु० १०, १२. "ब्रह्म" १, ८. "ब्रह्मद्विषे" ६, ११ । देवराजकृतव्याख्यानस्यादर्शपुस्तकेऽत्र लेखकप्रमादाद्भ्रष्टमित्यनुमेने ।

† निरु० १०, १४. "क्षेत्रसाधाः" २, २ ।

‡ निरु० १०, १६. "वास्तु" २, ७. १०, १९ ।

§ 'वसेस्तुन् (७२) वस्तु । अगारे णिच्च (७३) वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्'—इति सि० कौ० उ० १पा० ।

|| निरु० १०, १८. "वाक्" प० १, ११ ।

¶ निरु० १०, १८ ।

** निरु० १०, १९—२१. १२, २८. 'यमुना' ९, २६ ।

(१३) मित्रः*। प्रमीतान्मरणात् त्रायते। 'सुपि स्थः (३,२,४)' —इत्यत्र सुपीति योगविभागात् प्रमीतशब्दस्य मिद्भावः। यद्वा; 'डुमिञ् प्रक्षेपणे (स्वा० उ०)'। यद्वा; 'पिवि मिवि सेचने (भ्रू० प०)। सम्मिन्वानः सम्यक् वृष्टिं प्रक्षिपन् सम्यक् सिञ्चन् वा द्रवत्यन्तरिक्षे। मिन्वानशब्दस्य मिद्भावः, द्रवतेः ड-प्रत्ययान्तस्य त्र-भावः। 'ञि मिदा स्नेहने (भ्रू० आ०)' अन्तर्णीतण्यर्थः। 'अमिचिमिमिदिशंसिभ्यः कित् (उ० ४,१५९)'—इति त्रन् प्रत्ययः। णिजन्ताद्वा बाहुलका-द्रूपसिद्धिः। सर्वसस्यान्युदकेन स्नेहयति। "मि॒त्रो जना॑न्यातयति ब्रुवा॒णः (ऋ० सं० ३,४,५,१)"। 'ञिमिदा स्नेहने (भ्रू० आ०)' अन्तर्णीतण्यर्थः॥

(१४) कः†। कमेः क्रमेर्वा 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति ड-प्रत्यये क्रमते रेफलोपो बाहुलकात्, 'प्रजापतिरकामयत' —इति बहुकामत्वात् कः प्रजापतिः। क्रमणो वा क्रमयत्यन्तरिक्षे। कमिति सुखनाम, सुखो वा वृष्टिप्रदानादिना। "कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम (ऋ० सं० ८,७,३,१)"॥

(१५) सरस्वान्‡। सर इत्युदकं, तेन तद्वान्। "ये ते॑ सरस्व ऊ॒र्मय॑: (ऋ० सं० ५,६,२०,५)"॥

(१६) विश्वकर्मा§। करोतेः कर्त्तरि मनिन्। मध्यमस्थानो

---

* निरु० १०, २१. "मितद्रवः" १२, ४४।

† निरु० १०, २२।

‡ निरु० १०, २३।

§ निरु० १०, २५।

वायुः। वृष्टिद्वारेण सर्वस्य कर्त्ता सर्वचेष्टानां तदधीनत्वात्। "विश्वकर्मा विमना आद्विहाया: (ऋ० सं० ८,३,१७,२)"॥

(१७) तार्क्ष्यः*। स्तीर्णशब्दे तूर्णशब्दे चोपपदे चियतिचरतिरचत्यश्नातिभ्योऽन्नादित्वाड् (उ० ४,१८) यत्-प्रत्ययादि निपात्यते। स्तीर्णे विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे चियति चरति रक्षत्यश्नाति, तूर्णं वार्यमुदकाख्यं चियति चरति वा, अश्नुते वा तमः। "स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम (ऋ० सं० ८,८,२६,१)"॥

(१८) मन्युः†। व्याख्यातः क्रोधनामसु (२३५ पृ०)। दीप्तः क्रुद्धो वा। "त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो (ऋ० सं० ८,३,१८,१)"॥

(१९) दधिक्राः‡। व्याख्यातोऽश्वनामसु (१४६ पृ०)। दधद्धारयद् वृष्ट्युदकमन्तरिक्षे क्रामति गच्छति, क्रन्दति स्तनयित्नु-लक्षणं शब्दं करोति। "आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः (ऋ० सं० ३,७,१२,५)"॥

(२०) सविता§। 'षु प्रसवैश्वर्ययोः (भू० प०)'। तृचि 'स्वरतिसूति-सूयति-धूञूदितो वा (७,२,४४)'। सर्वकर्मणां वृष्टिप्रदानादिना सविता अभ्यनुज्ञाता। "सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णात् (ऋ० सं० ८,८,७,१)"॥

(२१) त्वष्टा‖। व्याख्यातः (४६३ पृ०)। "देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः (ऋ० सं० ३,३,३१,४)"॥

* निरु० १०, २७।

† निरु० १०, २९।

‡ पु० १, १४।

§ प० ६। निरु० १०, ३१. १२, १२. "सवः" ९, १०. ११, २।

‖ पु० २।

(२२) वातः* । वातेः 'ऊसिमृग्रिण्वामिदमिल्लूपूधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३,८३)' । वाति वातः । "वात आ वातु भेषजम् (ऋ० सं० ८, ८,४४,१)" ॥

(२३) अग्निः† । व्याख्यातः (४५८पृ०) । इह मध्यमोऽभिधेयः । "मरुद्भिरग्न आ गहि (ऋ० सं० १,१,३६,१)" ॥

(२४) वेनः‡ । वेनतेः कान्तिकर्मणो पचाद्यच् (३,१,१३४) । कान्तो दीप्तो मध्यमस्थानः । "अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा (ऋ० सं० ८,७,७,१)" ॥

(२५) असुनीतिः§ । असुशब्दे उपपदे नयतेः 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति क्तिन् । असून् नयतीति असुनीतिः । स च मध्यमः प्राणः । प्राणश्च वायुः । स हि शरीरादुत्क्रामन्तोऽसून् नयति । विज्ञायते हि प्राणा उत्क्रामन्तः सर्वेऽनूत्क्रामन्ति । "असुनीते मनो अस्मासु धारय (ऋ० सं० ८,१,२२,५)" ॥

(२६) ऋतः‖ । 'ऋ गतौ (भू० प०)' । गत्यर्थात् कर्त्तरि क्तः । अर्त्ता गन्ता अन्तरिक्षे । "ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीः (ऋ० सं० ३,६,१०,३)" ॥

(२७) इन्दुः¶ । इन्धेः 'भृमृशीतृचरित्सरितनि (उ० १,७)'—

---

* निरु० १०, २४ ।

† पु० १ ।

‡ पु० ३, १५ ।

§ निरु० १०, ३९, "असुः" ३, ८, ११, १८ ।

‖ निरु० १०, ४० । 'ऋतम्" पु० १, १२ ।

¶ पु० १, १२ ।

इत्यादिना बाहुलकादु-प्रत्ययो धकारस्य दकारश्च। उनत्तेर्वा 'उन्देरिच्चादेः (उ० १,१२)'—इत्यु-प्रत्ययः। दीप्यते उनत्ति वा वर्षेण। "प्र तदोचयम्भव्यायेन्दवे (ऋ० सं० २,१,१७,१)"॥

(२८) प्रजापतिः*। प्रजानां पाता। "प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः (ऋ० सं० ८,७,४,५)"॥

(२९) अहिः†। व्याख्यातो मेघनामसु (६९पृ०)। इह त्विन्द्रोऽभिधेयः। "अजायुक्थैरहिं गृणीषे (ऋ० सं० ५,३,२६,६)"॥

(३०) अहिर्बुध्न्यः‡। योऽहिः स एव बुध्न्यश्चेति समानाधिकरणस्याहिर्बुध्न्यशब्दोऽसमस्तः। तथाच 'अहिना बुध्न्येन (३,३,१२. ऐ०ब्रा०)'—इति श्रुतौ लिङ्गम्। मानोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धात् (ऋ० सं० ५,३,२६,७)"॥

(३१) सुपर्णः§। व्याख्यातो रश्मिनामसु (३९पृ०)। इह शोभनगमनत्वान्मध्यमउच्यते। "एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश (ऋ० सं० ८,६,१९,४)"॥

(३२) पुरूरवाः‖। पुरु-शब्दोपपदात् भृशार्थविशिष्टात् रौतेरसुनि 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति पूर्वपदस्य दीर्घः। अनेकविधमित्यर्थः। स्तनयित्नु-लक्षणं शब्दं करोति पुरूरवाः। विज्ञायते हि वाताः प्राणाएव पुरूरवा इति। "महे यत्त्वा पुरूरवो रणाय (ऋ० सं० ८,५,३,२)"॥

---

* पु० २, १७।

† पु० १, १०।

‡ निरु० १०, ४४. १२, ३३. "अहिगोपाः" २, १७।

§ पु० १, ५।

‖ निरु० १०, ४६. "पुरुत्रा" ९, १२. "पुरुधा" १०, ३४. "पुरूरथाः" ११, ३१. "पुरुवर्पसः" ११, ३१. "पुरुषः" १, १३. २, ३. ८, २२. "पुरुषादः" २, ६. "पुरु" पु० ३, १. "पुरुभोजसः" प्र० १, १०।

श्येनः(१) । सोमः(२) । चन्द्रमाः(३) । मृत्युः(४) । विश्वानरः(५) । धाता(६) । विधाता(७) । मरुतः(८) । रुद्राः(९) । ऋभवः(१०) । अङ्गिरसः(११) । पितरः(१२) । अथर्वाणः(१३) । भृगवः(१४) । आप्त्याः(१५) । अदितिः(१६) । सरमा(१७) । सरस्वती(१८) । वाक्(१९) । अनुमतिः(२०) । राका(२१) । सिनीवाली(२२) । कुहूः(२३) । यमी(२४) । उर्वशी(२५) । पृथिवी(२६) । इन्द्राणी(२७) । गौरी(२८) । गौः(२९) । धेनुः(३०) । अघ्न्या(३१) । पथ्या(३२) । स्वस्तिः(३३) । उषाः(३४) । इळा(३५) । रोदसी(३६) इति षट्त्रिंशत् पदानि* ॥ ५ ॥

(१) श्येनः† । श्येनोऽश्वनामसु व्याख्यातः (१५१पृ०) । इह मध्यमोऽभिधेयः । "आदाय श्येनो अभरत् सोमम् (ऋ० सं० ३, ६,१५,७)" ॥

(२) सोमः‡ । 'षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)' । 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षि (उ० १,१३७)'—इति मन् । सूयते सोमः । "पवस्व सोम धारया (ऋ० सं० ६,७,१६,१)" ॥

(३) चन्द्रमाः§ । चायनात् द्रमतेरसुन् । चायन्-शब्दस्य चन्-

(१४) इतोऽनन्तरम् "ऋषयः"—इत्यधिकम् ग ।
(२३) "कुहू" ग । "कुहूम्" ख ।
(३४) इतोऽनन्तरम् "इषाः"—इत्यधिकम् ग ।
* इतीत्यादि न विद्यते ग-पुस्तके, अस्ति च खण्डाङ्कः "४"—इति ।
† पु० १, १४ ।
‡ निरु० ११, २ ।
§ निरु० ११, ५. "चन्द्रायाः" १२, १८ ।

भावः। चायन् पश्यन् लोकपालत्वात् द्रमन् गच्छति। यद्वा; चन्द्र-शब्दे उपपदे मातेश्च 'चन्द्रे मो डित् (उ० ४,२२२)'—इत्यसुन्। चन्द्रश्चासौ निर्माता। चन्द्रमानं निर्माणं मात्मनः कर्मणां वास्य। यद्वा; चान्द्रं चन्द्रसम्बन्धि मानमस्य, चान्द्रमाः सन् ह्रस्वत्वेन चन्द्रमाः। यद्वा; चारुशब्दे उपपदे द्रवतेरसुनि बाहुलकाद्रूप-सिद्धिः। चारु शोभनं द्रवति गच्छति मन्दगतित्वात् वा। चिरं द्रवति वा। "प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८,३,२३,४)"॥

(४) मृत्युः*। म्रियतेरन्तर्णीतण्यर्थात् 'भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ (उ० ३,१९)'—इति त्युक् प्रत्ययः। मारयति प्राणिनः, मृतं च्यावयतीति वा। मृतमिति वर्त्तमानसामीप्ये आसन्नमृत्युं चरमोच्छ्वासकाले शरीरात् च्यावयति। अथवा; मृतः क्षीणायुःसंस्कार उच्यते, तम् मृतं मध्यमः प्राणः शरीरात् च्यावयतीति मृत्युः। मृतशब्दोपपदात् च्यावयतेः 'अप्राद्यश्च (उ० ४,१०८)'—इति उ-प्रत्ययः, मृतान्तलोपः, च्यावयतेस्त्यु-भावश्च निपात्यते। "परं मृत्यो अनु परेहि पन्थाम् (ऋ० सं० ७,६,२६,१)"॥

(५) विश्वानरः†। 'अपि वा विश्वानर एवेति व्याख्यातम् (निरु० ७,२१)'। "अर्चा विश्वानराय विश्वाभुवे (ऋ० सं० ४,१,९,१)"॥

(६) धाता‡। (७) विधाता§। व्युपसर्गार्थविशिष्टात्तदुपपदाच्च

---

* निरु० ११, ६।

† प० ६। निरु० ७, २१. ११, ८. १२, २०. "विश्वजन्याः" ११, १०. "विश्वदानीम्" ११, ४४. "विश्वमिन्वा" ८, १०. "विश्वामित्रः" २, २४. "विश्वगूः" ९, ४।

‡ निरु० १०,२६. ११,१०. "धातुः" १,२०. "धाना" ५,१२. "धाम" ५,२. ९,२८।

§ पु० ७, १५।

धान्यस्तृच् । वर्षकर्मणा सर्वं स हि दधाति । "धाता ददातु दाशुषे (अथ० सं० ७,१७,२,)" । "धातर्विधातः कलशाँ अभक्षयम् (ऋ० सं० ८,८,२५,३)" ॥

(८) मरुतः* । व्याख्याताः (१५१पृ०) । मितं रुवन्ति स्तनयित्नुलक्षणं शब्दं कुर्वन्ति । अमितं वा बहुप्रकारं रुवन्ति । महद्वैर्द्रवन्ति, महदन्तरिक्षं द्रवन्तीति वा मरुतः । "आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः (ऋ० सं० १,६,१४,१)" ॥

(९) रुद्राः† । रुद्रशब्दो व्याख्यातः (३४६पृ०) । अत्र बहुवचनम् । "आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसः (४,३,२१,१)" ॥

(१०) ऋभवः‡ । ऋभुशब्दो व्याख्यातो मेधाविनामसु (३४० पृ०) विद्युत्प्रकाशेन उरुविस्तीर्णं भाति, ऋतेन वेदकेन दीप्यन्ते, ऋतेन सत्येन चान्तःसहाया भवन्ति । "सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः (ऋ० सं० १,७,३०,४)" ॥

(११) अङ्गिरसः§ । 'देवस्य विततं यज्ञे महतो वरुणस्य च । ब्रह्मणोऽप्सरसो दृष्ट्वा रेतश्चस्कन्द कर्हिचित् । तत् प्रतीच्य समर्थेन स जुहाव विभावसौ|| । * * * अङ्गारतोऽङ्गिराः । * * * ।' जम् । "ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे (ऋ० सं० ८,२,१,५)" ॥

* पु० १, २ । "मरुद्वृधे" ९, २६ ।

† पु० २, १६ ।

‡ पु० २, १५ । "ऋभ्वम्" ११, २१ ।

§ निरु० ११, १९. "अङ्ग" ५, १७. ६, ८. "अङ्गम्" ४, २ ।

|| ऐ० ब्रा० ३, ३, १० द्रष्टव्यम् ।

(१२) पितरः*। 'पिता पाता वा (निरु० ४,२१)'—इत्यादिना व्याख्याताः। जस्। "उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः (ऋ०सं० ७,६,१७,१)" ॥

(१३) अथर्वाणः†। (१४) भृगवः‡। थर्वतिश्चरत्यर्थो नैरुक्तधातुः। न थर्वणमथर्वणमगमनं ततो जसि अथर्वाणः सन्तः आथर्वणः। यद्वा; थर्वतेः 'श्वन्नुक्षन्पूषन् (उ०१,१५५)'—इत्यादिना कनिन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। अथर्वाणोऽगन्तारः। भृगवः। भृज्यमानाः महत्तेजस्वित्वात्। 'भ्रस्ज पाके (तु०उ०)'। 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च (उ०१,२७)'—इत्युप्रत्ययः, न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्। "अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः (ऋ०सं० ७,६,१४,१)" ॥

(१५) आप्त्याः§। आप्नोतेः अघ्न्यादित्वात् (उ०४,१०८) यत् प्रत्ययः तुगागमश्च निपात्यते। आप्नुवन्ति सर्वमाप्त्या मध्यमस्थाना इन्द्र-सहचारिदेवगणाः। "इनतममाप्त्यमाप्त्यानाम् (ऋ०सं० ८,७,२,१)"॥

(१६) अदितिः‖। 'सर्वास्त्रियो मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वशः। गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनम्'। अदितिर्व्याख्याता नैगमे (१२ पृ०)। "दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते (ऋ०सं० ८, १,६,५)" ॥

---

* पु० ४,१।
† प० ६. निरु० ११,१८. १२,३३।
‡ निरु० ४,२३. ११,१९।
§ निरु० ११,२०. "आप्यम्" ६,४. "आप्री" ८,४।
‖ पु० १,१।

(१७) सरमा*। 'सृ गतौ (भू०प०)'। 'कलिकर्द्योरमः (उ० ४,८२)'—इति बाहुलकादम-प्रत्ययः। पणिभिरसुरैः गूढानि गा अन्वेष्टुं प्रहिता इन्द्रेण सरमा देवशुनी। "किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानड् (ऋ०सं० ८,६,५,१)"॥

(१८) सरस्वती†। व्याख्याता वाङ्नामसु (८३पृ०)। "पावका नः सरस्वती (ऋ०सं० १,१,६,४)"॥

(१९) वाक्‡। व्याख्याता स्वनामसु (७५पृ०)। "यद्वाग् वदन्त्यविचेतनानि (ऋ०सं० ६,७,५,४)"॥

(२०) अनुमतिः§। (२१) राका‖। अनुपूर्वान्मन्यतेर्बाहुलकात् कर्त्तरि क्तिन्। अनुमन्यते यदनुमन्तव्यम्। 'रा दाने (अदा०प०) कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः'—इति क-प्रत्ययः। दीयते हि तस्यां देवेभ्यो हविः। मध्यमस्थाने 'देवपत्न्यौ (११,२८)'—इति नैरुक्ताः। पौर्णमास्याविति धार्मिकाः। "अन्विदनुमते त्वम् (य०वा०सं० ३४, ८)"। "राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे (ऋ०सं० २,७,१५,४)"॥

(२२) सिनीवाली¶। देवपत्न्यावमावास्ये वा। सिनमन्ननामसु व्याख्यातम् (२०७पृ०)। वालं पर्व। * * *। "सिनीवालि पृथुष्टुके (ऋ०सं० २,७,१५,६)"॥

---

* निरु० ११, २४।

† पु० १, ११। "सरस्वान्" पु० ४।

‡ पु० १, ११।

§ निरु० ११, १२. २९. "अनु" १, २. , ६।

‖ निरु० ११, २९. ३०।

¶ निरु० ११, ३१।

(२३) कुहूः*। 'गुहू संवरणे (भ्वा० उ०)' अस्मात्, क-शब्दोपपदात् भवतेर्ह्वयतेर्वा 'कृतिशृध्योः कूः (उ० १,८८)'—इति बाहुलकात् ऊ-प्रत्ययो गकारस्य ककारादि च। गुह्यः, दृश्यश्चन्द्रमा न भवति तस्याप्रत्यक्षत्वात्। क पुनरसाविति वितर्क्यस्य चन्द्रमा भवति। "कुहूमहं सुवृतं विद्मनापसम् (तै० ब्रा० ३,३,११)"॥

(२४) यमी†। यमेन व्याख्याता (४७८पृ०)। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इतीन्। 'कृदिकारात् (४,१,४५वा०)'—इति ङीप्। "अन्यमू षु त्वं यम्यन्यउ त्वाम् (ऋ०सं० ७,६,७८,४)"॥

(२५) उर्वशी‡। व्याख्याता (४१५पृ०)। उर्वश्नुते इत्यादि यथासम्भवं योज्यम्। "प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः (ऋ०सं० ८,५,२,५)"॥

(२६) पृथिवी§। व्याख्याता (२८पृ०)। इह मध्यमाभिधेया। "खिद्रं बिभर्षि पृथिवि (ऋ०सं० ४,४,२९,१)"॥

(२७) इन्द्राणी‖। 'इन्द्रवरुण(४,१,४९)'—इति ङीषानुक् च। मध्यमस्थाना इन्द्रस्य पत्नी वा। "इन्द्राणीमासु नारिषु (ऋ०सं० ८,४,३,१)"॥

(२८) गौरी¶। (२९) गौः**। (३०) धेनुः††। व्याख्याता

* निरु० ११, ३१. ३२. "कुहू" ३, १५।
† निरु० ११, ३३. "यमुना" ९, २६। "यमः" पृ० ४।
‡ पृ० ४, २। "उर्विया" ८, १०।
§ पृ० १, १।
‖ निरु० ११, ३७. १२, ४६।
¶ पृ० १, ११। "गौरः" ११, ३९।
** प० १, १। †† पृ० १, ११।

वाङ्नामसु (७७पृ०)। "गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षति (ऋ० सं० २,३,२२,१)" ॥ "गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तम् (ऋ० सं० २,३,२९,३)"। "उपह्वये सुदुघां धेनुमेताम् (ऋ० सं० २,३,२९,१)"॥

(३१) अघ्न्या* । व्याख्याता गोनामसु (१२९पृ०)। "अघ्न्ये तृणमद्धि विश्वदानीम् (ऋ० सं० २,३,२१,५)" ॥

(३२) पथ्या† । (३३) स्वस्ति‡ । 'पन्थाः पततेः'—इत्यादिना पथिन् शब्दोव्याख्यातः (निरु० २,२८)। पद्यते तत्स्थानिभिरिति पन्था अन्तरिक्षम् । तत्र भवा पथ्या 'भवे छन्दसि (४,४,११०)'—इति यत्, 'नस्तद्धिते (६,४,१४४)'—इति टिलोपः । सुपूर्वादस्तेः क्तिन्, 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इत्यसार्वधातुकत्वात् भू-भावाभावः, आर्द्धधातुकत्वाच्छ्सेोरल्लोपो न भवति । शोभना अस्ति रसवत्तया यस्याः स्वस्ति । शोभनत्वञ्चाविनाशित्वात् । 'पथ्यां स्वस्तिं प्रथमां प्रायणीये यजति§'—इति दृष्टत्वात् द्विपदमेव समाम्नातम् । "स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा (ऋ० सं० ८,२,५,६)" ॥

(३४) उषाः|| । उच्छतीति व्याख्याता (निरु० २,१८)। सा ह्युदकादि विवासयति विवास्यते वा मेघात् । "अपोषा अनसः सरत् (ऋ० सं० ३,६,२०,५)" ॥

---

* पु० २, ११ । "अघम्" निरु० ६, ११ ।

† निरु० ११, ४५ ।

‡ निरु० ३, २१. ५, २८. ११, ४६. "स्वस्तिवाहम्" ५, २९ ।

§ ऐ० ब्रा० १, १, १—५ ।

|| पु० १, ८ । निरु० "उष्याम्" २, २ । "उष्णिक्" ७, १२. "उष्णीषम्" ७, १२ ।

(३५) इळा* । व्याख्याता वाङ्नामसु (७६ पृ०) । "अभि न इळा यूथस्य माता (ऋ० सं० ४,२,१६,४)" ॥

(३६) रोदसी† । व्याख्याता द्यावापृथिवीनामसु (२७२पृ०) । अत्र पुंयोगलक्षणो ङीप् (४,१,४८) । रुद्रस्य मध्यमस्थानस्य पत्नी माध्यमिका वाक् । "सचा मरुत्सु रोदसी (ऋ० सं० ४,२,१०,२)" ॥

॥ इति मध्यस्थानदेवताः ॥२॥

अश्विनौ(१) । उषाः(२) । सूर्या(३) । वृषाकपायी(४) । सरण्यूः(५) । त्वष्टा(६) । सविता(७) । भगः(८) । सूर्यः(९) । पूषा(१०) । विष्णुः(११) । विश्वानरः(१२) । वरुणः(१३) । केशी(१४) । केशिनः(१५) । वृषाकपिः(१६) । यमः(१७) । अज एकपात्(१८) । पृथिवी(१९) । समुद्रः(२०) । दध्यङ्(२१) । अथर्वा(२२) । मनुः(२३) । आदित्याः(२४) । सप्तऋषयः(२५) । देवाः(२६) । विश्वेदेवाः(२७) । साध्याः(२८) । वसवः(२९) । वाजिनः(३०) । देवपत्न्यो(३१)देवपत्न्य इत्येकत्रिंशत्पदानि* ॥ ॥ ६ ॥

॥ इति निघण्टौ पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

---

* पु० १, १ । "इळः" पु० ३ ।

† पु० ३, १० । "रोदसिप्राः" ७, २८ ।

(२१), (२२), (२३) "अथर्वा । मनुः । दध्यङ्" ङ. च. पुस्तकयोरेवं व्यतिक्रमपाठः ।

* ग-पुस्तकस्यान्तिमं पत्रं छिन्नमितीह न कोऽपि विचारः ।

(१) अश्विनौ*। अश्वशब्दो व्याख्यातोऽश्वनामसु (१५१ पृ०)। आभ्यां सर्वं जगद् व्याप्तम्। अवश्यायरसेन मध्यमः, तेजसोत्तमः। द्यावापृथिव्यावहोरात्रे सूर्याचन्द्रमसौ वाश्विशब्दाभिधेयौ। द्यौः ज्योतिषाश्नुते, पृथिवी रसेनान्नलक्षणेन। अहर्ज्योतिषा, रात्रिरवश्यायेन। सूर्यो ज्योतिषा चन्द्रमा रसेनाह्लादादिना वा। अश्वैरश्नुवानौ राजानौ पुण्यकृतावित्यौर्णवाभः। "कुदेदंमश्विना युवम् (निरु० १२,२)"॥ तयोः कालः ऊर्ध्वमर्धरात्रात् सूर्योदयपर्यन्तः। तस्मिन्नान्या देवता उपास्ते॥

(२) उषाः†। वष्टेर्वोच्छतेर्वा। "उषस्तच्चित्रमा भर (य० वा० सं० ३४,३३)"॥

(३) सूर्या‡। व्याख्याता वाङ्नामसु (८२ पृ०)। एषैवोषाः सूर्या सम्पद्यते। "आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकम् (ऋ० सं० ८,३,२३,५)"॥

(४) वृषाकपायी§। वृषाकपेरादित्यस्य पत्नी। 'वृषाकप्यग्निकुसितकुसिद (४,१,३७)'—इत्यैकारङीपौ। "वृषाकपायि रेवति (ऋ० सं० ८,४,३,३)"॥

(५) सरण्यूः‖। सैवोषा प्रभातकृदुदयात्स्था सूर्यं प्रत्यात्मानं सरणेन नयति तदा सरण्यूरुच्यते। सर्त्तेः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,

---

* निरु० १२, १. "अश्विनी" १२, ४६. "अश्वपर्णौ" ११, १४। "अश्वः" पृ० १, १४।
† पृ० १, ८। पृ० ४८९ पृ०।
‡ पृ० १, ११। पृ० ४९२ पृ०।
§ निरु० १२, ८। "वृषाकपिः" पृ० ४९२।
‖ निरु० १२, ९।

११८)'। सरेण सरणेन नयति 'ह्वतिम्हदिकुदिभ्यः'—इति बाहुलकान्नयतेर्डक-प्रत्ययः, 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य (६,४,८२)'। "अजहादद्वा मिथुना सरण्यूः (ऋ० सं० ७,६,२२,२)" ॥

(६) त्वष्टा*। (७) सविता†। व्याख्याते (४६३ पृ०, ४८० पृ०) तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति। "वि नाकमख्यत् सविता वरेण्यः (य० वा० सं० १२,३)" ॥

(८) भगः‡। व्याख्यातो धननामसु (२२४ पृ०)। भजनीयो भूतानां स्वकार्यप्रयुक्तानाम्। त्वष्टृ-कालानन्तर्वर्त्तिज्योतिर्विशेषो भगाख्यः। प्रागुत्सर्पणादनाविर्भूतमण्डलइत्यर्थः। "प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम (ऋ० सं० ५,४,८,२)" ॥

(९) सूर्यः§। व्याख्यातः सूर्याशब्देन (८२ पृ०) प्रागवस्थानः। सरति कर्मसु जगत् प्रेरयति वायुना घटाम्। सुष्ठु सर्वदैवोदयास्तमयौ प्रति ईर्यते। "दृशे विश्वाय सूर्यम् (ऋ० सं० १,४,७,१)" ॥

(१०) पूषा‖। 'पुष पुष्टौ (क्रा० प०)'। 'श्वन्नुचन् (उ० १,१५५)' —इति कनिन् प्रत्यये उपधादीर्घत्वं निपात्यते। यदा रश्मिभिः परिपुष्टो भवति तदा पूषा। "भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु (ऋ० सं० ४,८,२४,१)" ॥

---

* पु० १।

† पु० ४।

‡ पु० २, १०।

§ निरु० १२, १४। पु० ४९१ पृ०।

‖ पु० १, १।

(११) विष्णुः*। व्याख्यातो यज्ञनामसु (३४९पृ०)। तीव्र-रश्मिद्वारेण सर्वत्र ह्याविशति। विशेर्बाहुलकान्नु-प्रत्ययादि। विश्वं रश्मिभिर्व्यश्नुते वा। "इदं विष्णुर्वि चक्रमे (ऋ० सं० १,२,७,२)"॥

(१२) विश्वानरः†। व्याख्यातः (४८४पृ०)। इह उत्तमोऽभिधेयः। "विश्वानरस्य वस्पतिम् (ऋ० सं० ६,५,१,४)"॥

(१३) वरुणः‡। व्याख्यातः (४७५पृ०)। "त्वं वरुण पश्यसि (ऋ० सं० १,४,७,५)"॥

(१४) केशी§। (१५) केशिनः‖। केशा रश्मयः। प्रशंसायामिनिः। प्रकृष्टैः केशैस्तद्वान् 'काशृ दीप्तौ (भ्रू० आ०)' काशनं काशः, तद्वान् काशी सन् केशी। तमसोमध्यगत आदित्य उच्यते। "केश्य१ग्निं केशी विषम् (ऋ० सं० ८,७,२४,१)"॥

(१६) वृषाकपिः¶। 'वृष सेचने (भ्रू० प०)'। 'कनिन्युवृषि (उ० १,१५४)'—इत्यादिना कनिन्। 'कपि चलने (भ्रू० आ०)'। 'कुण्डिकम्प्योर्नलोपश्च (उ० ४,१३९)'—इतीप्रत्ययः णिजन्तो वा। अयं च सेचयिता, अवश्यायादीन् कम्पयंश्च चरति; दिवा चारीणि भूतानि भयात् कम्पयतीति वा। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६,३,१४)'—इति बहुलवचनादलुक्। "पुनरेहि वृषाकपे (ऋ० सं० ८,४,४,३)"॥

---

* पृ० ३, १०।

† पृ० ५।

‡ पृ० ४। 'वरुणानी" निरु० ११, ४९।

§ निरु० १२, २५।

‖ निरु० ११, २०।

¶ निरु० ११, २९. १२, २७।

(१७)। यमः*। व्याख्यातः (४७८पृ०)। सङ्गच्छते रश्मिभिरिति अस्तमयावस्थ आदित्य उच्यते। "देवैः सम्पिबते यमः (ऋ० सं० ८,७,२३,१)"॥

(१८) अजएकपात्†। अस्तभावस्थ आदित्य उच्यते। द्विपदं चैतत्। अजतेः पचाद्यचि बाहुलकात् वीभावाभावः। एकस्य पादः कस्य? ब्रह्मणः। कुतएतत्? विज्ञायते हि अग्निः पादः, वायुः पादः, आदित्यः पादः, दिशः पादः इति। तेनाजश्चासावेकपाच्चेति। 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य (५,४,१४०)—इत्यवऋश्चौद्दावपि पादस्याकारलोपः। एकेन पादेनांशेन सर्वमिदं जगत् ज्योतिरात्मना प्रविशन् पाति, एकेनांशेन उदकं सर्वस्य जगतः पिबति, क्विपि तकारोपजनः। एकोऽस्य पाद इत्ययथाप्राप्तः पादान्त्यलोपः। "पावीरवीतन्यतुरेकपादजः (ऋ० सं० ८,२,११,३)"॥

(१९) पृथिवी‡। व्याख्यातः (२८पृ०)। इह द्यौरुच्यते। "यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्याम् (ऋ० सं० १,७,२७,३)"॥

(२०) समुद्रः§। व्याख्यातोऽन्तरिक्षनामसु (३० पृ०)। निर्वचनेषु योज्यम्। उत्तमोऽभिधेयः। "महः समुद्रं वरुणस्तिरोदधे (ऋ० सं० ७,२,२९,३)"॥

(२१) दध्यङ्||। ध्यानं ज्ञानं लोककृत्याकृत्यविषयं लोकपालत्वात्। ध्यानं प्रतिगतं प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति वा। ध्यानशब्दो-

---

* पु० ४।

† निरु० १२, २९. ३३।

‡ पु० १, १।

§ पु० १, ३।

|| निरु० १२, ३३।

पपदात् अञ्चतेः क्विनि पृषोदरादित्वात् ध्यानशब्दस्य दधिभावः, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः (८,२,६२)'॥

(२२) अथर्वा*। व्याख्यातोऽथर्वाणइत्यत्र (४८६पृ०)। इह तु उत्तमोवाच्यः। न ह्ययं स्वाधिकारं व्यभिचरति, रसादानादिकं नित्यमनुतिष्ठतीत्यर्थः॥

(२३) मनुः†। मन्यतेर्मननार्थादर्चतिकर्मणो वा 'शृस्वृस्निहि-त्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च (उ०१,१०)'—इत्यु-प्रत्ययः। मननात् स्वाधिकारादेः, अर्च्यते इति वा मनुरादित्यः। "याम-थर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमत्नत (ऋ०सं०१,५,३१,६)"‡॥

(२४) आदित्याः§। आङ्पूर्वात् दातेर्दीप्यतेर्वा अघ्न्यादित्वात् (उ०४,१०८) यत् प्रत्ययः। आकारेकारयोरिकारः, दाञस्तुक् दीप्यतेः पकारस्य तकारश्च निपात्यते। भुवोरसं रश्मिभिरादत्ते। ज्योतिषां चन्द्रनक्षत्रग्रहादीनां भासमादत्ते वा, तदुदयेऽतद्वानादान-व्यपदेशः। आदीप्तः ज्योतिरन्तरापेक्षया हि स्वभासा। अदितेः पुत्रा वा आदित्याः 'दित्यदित्यादित्य (४,१,८५)'—इति ण्यः। तथा च 'अदितेः पुत्रकम्'—इत्यादि ब्राह्मणम्। जपि आदित्याः मित्रादयः। "इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः (ऋ०सं०२,७,६,१)"॥

(२५) सप्त ऋषयः‖। व्याख्याताः (३८ पृ०)। रश्मयः। षडि-

---

* पु० ५।

† निघ० १२, २२।

‡ दध्यङ्-मनुः-आदित्याः—इति त्रयाणामेव पदानामेष निगमः।

§ निघ० १२, १२. १२, २५. "आदितेयः" २, १२. ७, २९।

‖ पु० ५।

न्द्रियाणि वा मनःषष्ठानि विद्यासप्तमानि। "सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे (य॰ वा॰ सं॰ ३४, ५५)"॥

(२६) देवाः*। दिव्यतिर्दानार्थाद्दीप्त्यर्थो वा। पचाद्यच् (३, १, १३४)। दातारोऽभिमतानां भक्तेभ्यः। तैजसत्वाद् दीप्ता वा। द्युतेर्वापि बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। अर्थः समानः। दिवः सम्बन्धिनो वा देवाः। तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यणि वृद्ध्यभावश्छान्दसः। द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् (४, २, १०१)'—इति यत्प्रत्ययोनात्र भवति। द्युस्थाना इत्यर्थः। देवा रश्मय उच्यन्ते। "देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयताम् (ऋ॰ सं॰ १, ६, १५, २)"॥

(२७) विश्वेदेवाः†। सर्वे देवाः। "विश्वे देवास आ गत (ऋ॰ सं॰ १, १, ६, १)"॥

(२८) साध्याः‡। व्याख्याताः रश्मिनामसु (३८पृ॰)। नैरुक्तपक्षे रश्मयः। ऐतिहासिकानान्तु कर्मभिरात्मभिरात्मसाधनात् पूर्वे देवसमूहाः, ये च किल विश्वसृजो नाम ऋषयः। "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः (ऋ॰ सं॰ २, ३, २३, ४)"॥

(२९) वसवः‡। व्याख्याता रश्मिनामसु (३६पृ॰)। त्रिभागेनावस्थितमिदं सर्वमाच्छादयन्ति। अत्र त्रिस्थाने छादकत्वात्। वसवो

---

* निरु॰ ७, १५. १२, २८. "देवगोपा" ११, ४९. "देवजातस्य" ९, ३. "देवजूतम्" १०, २८. "देवत्रा" ८, ६. २०. "देवयज्या" ६, २२. "देवयन्तः" ८, १८. "देवया" १२, ५. "देवश्रुत्" २, १२. "देवसुमतिः" २, ११. "देवहूतिः" ५, २५. "देवापिः" २, ११. १२. "दैवतम्" १, २०. ७, १।

† निरु॰—१२, ३९. "विश्वप्रः" ९, ४।

‡ पृ॰ १, ५।

यावत् किञ्चित् पृथिवीस्थानमग्निभक्ति तत् सर्वं वसुत्वेनाभिप्रेत्यैतदुच्यते,—'अग्निर्वसुभिर्वासवइति समाख्या तस्मात् पृथिवीस्थानाः निरु० १२,४१)'। एवमिन्द्रो वासवः; मरुतोऽपि वासवाः समाख्याताः; तस्मात् मध्यमस्थानाः। वसव आदित्यरश्मयो विवासनात्मसां तस्मात् द्युस्थानाः। "अस्मे धत्त वसवो वसूनि (य० वा० सं० ८,१८)"॥ "ज्मया अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ० सं० ५,४,६,३)" ॥

(३०) वाजिनः*। वाजिशब्दश्चाश्वनामसु व्याख्याताः (१४५ पृ०) रश्मयोऽभिधेयाः। देवाश्च वाजिनः। "शन्नो भवन्तु वाजिनो हवेषु (ऋ० सं० ५,४,५,७)" ॥

(३१) देवपत्न्यः†। देवानां पालयित्र्यः पालनीया वा। "देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः (ऋ० सं० ४,२,२८,७)"॥

अध्यायपरिसमाप्तिद्विर्वचनम्, श्रुतिदर्शनात् ॥

अग्निर्द्रविणोदाअश्वोवायुः श्येनाश्विनौ षट्‡।

अत्रिगोत्रश्रीदेवराजयज्वनः कृते निघण्टु-निर्वचने
पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

---

* पु० १, १४। "वाजिनम्" १, १०।

† निरु० ११, ४४।

‡ नेदं ख-च-पुस्तकाभ्यामन्यत्र। पाठश्चैतत् ४९० पृष्ठे मूले 'देवपत्न्यइत्येकत्रिंशत् पदानि'—इत्येतस्यानन्तरमेव।

आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमन्तथा।
तृतीयं दैवतञ्चेति समाम्नायस्त्रिधा स्थितः॥ १॥
गौराद्यपारपर्य्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम्।
जहाद्युल्बमृबीसान्तं नैगमं सम्प्रचक्षते॥
अग्न्यादि देवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते॥ २॥

तत्र च—

अग्न्यादिर्देवीऊर्जाहुत्यन्तः क्षितिगतो गणः।
वाय्वादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः।
सूर्य्यादिदेवपत्न्यन्ताद्युस्थानदेवताइति॥ ३॥
गौरादिर्देवपत्न्यन्तः समाम्नायोऽभिधीयते॥ ४॥*

॥ इति निघण्टुः समाप्तः॥

---

* इतीमे सार्द्धचतुष्टयानुष्टुभः ख-पुस्तके एव। इतोऽनन्तरं तत्र "बृहद्देवतायामपि नैघण्टुकवत्"—इति चूर्णकं च विद्यते। ततश्च "इति निघण्टुकोषः समाप्तः" इति।

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 18 July, 2018